

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

**KADDAFİ SONRASI LİBYA'DA ÇATIŞMA
VE BARIŞI İNŞA SÜRECİ**

(DOKTORA TEZİ)

Zeynep KALFA

BURSA 2022

T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

KADDAFİ SONRASI LİBYA'DA ÇATIŞMA
VE BARIŞI İNŞA SÜRECİ

(DOKTORA TEZİ)

Zeynep KALFA

Danışman

Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

BURSA 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 711716005 numaralı **Zeynep KALFA** 'in hazırladığı **Kaddafi Sonrası Libya'da Çatışma ve Barışı İnşa Süreci** konulu Doktora Tezi Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, günü saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin.....(başarılı/başarısız) olduğuna(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı

Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Bursa Uludağ Üniversitesi

Tarih

.....

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih:09/02/2022

Tez Başlığı / Konusu: **Kaddafi Sonrası Libya'da Çatışma ve Barişi İnşa Süreci**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 215 sayfalık kısmına ilişkin, 09/02/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin. adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %14 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

09/02/2022

Adı Soyadı:	Zeynep KALFA
Öğrenci No:	711716005
Anabilim Dalı:	Uluslararası İlişkiler
Programı:	
Statüsü:	Doktora

Danışman

Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

09/02/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **Kaddafi Sonrasi Libya'da çatışma ve Barişi İnşa Sureci** başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

09/02/2022

Adı Soyadı: Zeynep KALFA
Öğrenci No: 711716005
Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler
Programı:
Statüsü: Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Zeynep KALFA
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Uluslararası İlişkiler
Bilim Dalı	: Uluslararası İlişkiler
Tezin Niteliği	: Doktora
Sayfa Sayısı	: viii+236
Mezuniyet Tarihi	: ... /.../ 2022
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

Kaddafi Sonrası Libya’da Çatışma ve Barışı İnşa Süreci

Bu çalışma, kırk iki yıllık Kaddafi hükümetinin devrilmesinin ardından demokrasiye geçiş şansı yakalayan Libya’da, çatışma ve barışı inşa sürecinin temel unsurlarını incelemektedir. Libya, Soğuk Savaş sonrası döneme damgasını vuran devlet içi çatışmalara tipik bir örnektir ve bu anlamda deyim yerindeyse bir “laboratuvardır”. Libya’da barışı inşa sürecinin başarılı bir biçimde tamamlanabilmesi, benzer durumda olan çok sayıda devlet içi çatışmaya bir model oluşturabilecektir. Ancak “*doğru çözümler doğru analize dayanır*” ilkesinden yola çıkan çalışma, öncelikle Libya iç savaşının kompleks ve çok nedenli yapısını irdelemektedir. Bunun için de “analiz düzeyi” çerçevesi kullanılmakta ve iç savaşın nedenleri bireysel, toplumsal ve uluslararası düzey olmak üzere, bütüncül bir yaklaşımın temelinde, üç düzeyde ele alınmaktadır. Detaylı çatışma analizinin ardından çalışma, Libya’da barışın nasıl inşa edilebileceği sorununa odaklanmaktadır. Bu bağlamda kısa, orta ve uzun vadede ortaya konulabilecek çabalar ve bunlar ile ilgili aktörleri değerlendirilmekte ve tartışma konusu yapılmaktadır. Metodolojik açıdan ise çalışma derinlemesine tek vaka çalışması olup, veri toplama teknikleri ilgili politikacı ve uzmanlarla yapılan yüz-yüze görüşmeler ve çalışmaya ışık tutabilecek her türlü ikincil veriye dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

Libya İç Savaşı, Kaddafi Sonrası Libya, Arap Baharı ve Libya, Libya, Çatışma Analizi ve Çözümü

ABSTRACT

Writer's Name	: Zeynep KALFA
University	: Bursa Uludağ University
Institue	: Social Sciences Institue
Anabilim Dalı	: International Relations
Bilim Dalı	: International Relations
Tezin Niteliği	: PHD
Sayfa Sayısı	: viii+236
Mezuniyet Tarihi	: ... /.../ 2022
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ

Conflict and Peace Building Process in Libya After Qaddafi

This study examines the main causes of the ongoing Libyan civil war, as well as the pillars of building peace in Libya, which overtook the transition to democracy over the forty-two-year overthrow of Qaddafi. Libya is a typical example of the intra-state battles that marked the post-Cold War era, and in that sense, it is a laboratory in which intra-state disputes are processed. The successful completion of the peacebuilding process in Libya could set a model for many similar intra-state conflicts. However, starting from the principle of "right solutions are based on right analysis," this study starts with examining the complex and multi-cause structure of the Libyan civil war. For this, the "level of analysis" framework is used, and the causes of the civil war are examined at three levels based on a holistic approach: individual, social and international. After detailed conflict analysis, the study focuses on the problem of how to build peace in Libya. In this regard, what can be made in the short, medium, and long term, along with relevant actors, are evaluated and discussed. Methodologically, the study is a single in-depth case study. Data collection techniques involve face-to-face interviews with relevant politicians and experts, as well as any relevant secondary data.

Key words:

Libyan Civil War, Libya After Qaddafi, Arab Spring and Libya, Libya, Conflict Analysis and Resolution.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

LİBYA'NIN TARİHİ

1.1. BINGAZI MERKEZLİ ÖĞRENCİ EYLEMLERİ	13
1.2. İSLAMCI GRUPLARIN KADDAFI KARŞITI MUHALEFETİ.....	14
1.3. KADDAFI DÖNEMİ LIBYA SİLAHLI KUVVETLERİ	15
1.4. LIBYA'DA 17 ŞUBAT İSYANI	16
1.5. LIBYA'DA KADDAFI SONRASI DÖNEM	21

İKİNCİ BÖLÜM

ANALİZ DÜZEYİ

2.1. AKTÖR DÜZEYİ.....	35
2.1.1. Ulusal Devlet Düzeyi.....	35
2.1.2. Birey Düzeyi	36
2.1.3. Uluslararası- Uluslararası- Uluslararası Kuruluşlar Düzeyi.....	36
2.2. SİSTEM DÜZEYİ	38
2.2.1. Global Sistem Düzeyi	38
2.2.2. Bölgesel Alt Sistem Düzeyi	45
2.3. ANALİZ BİRİMİ VE AÇIKLAMA BİRİMİ AYRIMI	47
2.4. LİBYA İÇ SAVAŞI'NIN ANALİZ DÜZEYİ SORUNUNUN ANALİZİ	48
2.4.1. Birey Düzey	48
2.4.2. Ulusal Devlet Düzeyi.....	68
2.4.3. Uluslararası Düzey.....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBYA'DA BARIŞI İNŞA SÜRECİ

3.1. LİBYA'DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE BİREY DÜZEY	148
3.1.1. Demokratik Liderlik	148
3.1.2. Egemenlik Yetkisini Sınırlayan ve Dağıtan Çoğulcu Anayasa	158
3.2. LİBYA'DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE TOPLUMSAL DÜZEY	164
3.2.1. Toplumlar Arası Diplomasi	164
3.2.2. Eğitim Sisteminin Yenilenip, Güçlendirilmesi	175
3.2.3. Demokratikleşme Sürecine Geçiş	177
3.2.4. Ekonomik ve Sosyal Yapılanma	185
3.2.5. Barışın Desteklenmesinde Medyanın Rolü	189
3.3. LİBYA'DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE ULUSLARARASI DÜZEY	191
3.3.1. İstikrarlı bir Uluslararası Ortam ve BM'nin Bölgede Aktif Rol Alması	191
SONUÇ	212
KAYNAKÇA	222
ÖZGEÇMİŞ	242

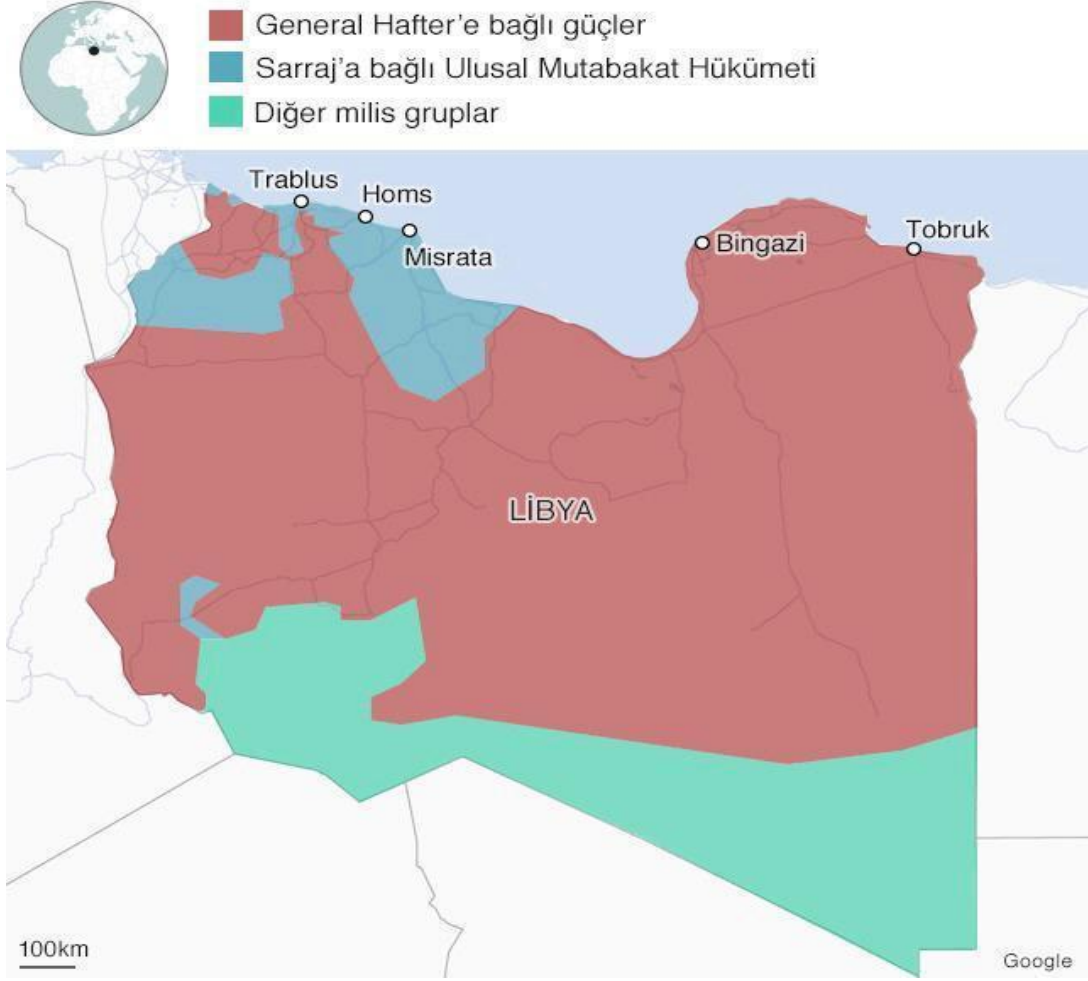
GİRİŞ

Tarih boyunca büyük savaşların ve direnişlerin verildiği Orta Doğu Coğrafyası yıllarca sömürge haline getirilmiş ve siyasi istikrarsızlıkların baş noktası haline gelmiştir. Birçok sömürgeci ülkenin ilgisini çeken bu coğrafyada, özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte büyük dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır. Savaşın sona ermesi ile birlikte bir çok sömürgeci ülke ekonomik ve askeri açıdan yıpranarak zarar görmüştür. Sömürge konumunda olan birçok Arap ülkesi ise bu durumdan yararlanarak bağımsızlıklarını kazanmak için büyük bir mücadele içine girmiştir. Yeni dünya düzeninin başlıca aktörleri ABD ve SSCB, bölgedeki çıkarlarına karşılık, ayaklanan halkların bağımsızlık hareketlerini desteklemiştir. Bu ülkelerin bölgeye müdahalesi, kendi çıkarlarını ve güçlerini bölgede koruyacak devlet kurumlarının ve yönetimlerin iş başına gelmesi ya da getirilmesi ile daha da artmaya başlamıştır. İki kutuplu yeni dünya düzeninde Batı yanlısı liderler sadık dostlar olarak ödüllendirilirken, Batı karşıtı yönetimler ise cezalandırılmaya mahkum olmuşlardır. Bu coğrafyada yaşayan insanlar uzun yıllar boyunca insan haklarından ve temel hak ve özgürlüklerden yararlanamamış, özgürlük, adalet, eşit yaşama arzusu, din ve vicdan hürriyeti, ifade özgürlüğü gibi birçok haktan otoriter yönetimleri tarafından mahrum bırakılmıştır. Baskıcı ve yozlaşmış yönetimlerden sıkılan halk, hızlı nüfus artışı ile birlikte işsizlik sorunu ile yüzleşmiş, sosyal ve kültürel haklarından da mahrum bırakılınca toplumsal bunalıma sürüklenmiştir. Özellikle 2008 ve 2009 yılları arasında küresel ekonomik krizden zarar gören bölge ülkeleri ve bu yüzden ülkelerine döviz götüremeyen işçilerin yaşadığı sıkıntılar ve bunların üzerine yaşanan gıda enflasyonu, işsizlik, fakirlik ve ülke kaynaklarının halka paylaştırılmaması gibi sorunlar Arap Baharı ayaklanmalarını beraberinde getirmiştir. Tunus'ta üniversite mezunlarının işsizlik oranı %55, Suriye'de yirmi beş yaş altındakilerin %50'si işsiz ve ülke genelinin ise %25'i işsiz durumdayken yönetimlerin halkın durumunu göz ardı edip kaynakları sadece kendi çevrelerine akıtmaları halk isyanlarına neden olmuştur. Her ne kadar bazı ülkelerde göstermelik parlamenter uygulamalar yapılsa da halkın iradesi sandıklardan çok uzak kalmaktadır. Özellikle azınlık haklarının gözetilmemesi ve orantılı temsil hakkının bulunmaması halkın seçimlere katılmamasına yol açmıştır.¹

¹ Murat Tekek, "Arap Baharı ve Nedenleri", *TUIÇ Akademi*, 2012, <https://www.tuicakademi.org/arap-bahari-ve-nedenleri/>, (30.03.2021).

Aralık 2010 tarihinde başlayan halkların ayaklanması yani Arap Baharı, Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde halkın rejim değişikliği, insan hakları, demokrasi istekleri doğrultusunda başlayan protesto, ayaklanma, devrim hareketleridir. 2011 yılında iş bulamayan, seyyar satıcılık yapan üniversite mezunu Tunuslu Muhammed Buazizi'nin bir zabıta tarafından mallarına el konulması ve şiddete maruz kalmasıyla kendini yakarak hayatına son vermesi Arap uyanışını başlatmıştır. Halkın sokaklara çıkıp seslerini duyurma girişimi barışçıl olarak başlasa da provokatörlerin desteği ile silahlı eylemlere dönüşmüştür. Orta Doğu'da iç savaşların fitilini ateşleyen bu ayaklanmalar, birçok kişinin hayatını kaybetmesine, yaralanmasına ve göç edip mülteci konumuna düşmesine neden olmuştur. Arap Baharı'nın en başarılı olduğu ülkelerden biri ise Libya olmuştur. Mısır örneğinde olduğu gibi bölgeye müdahil olan bir çok küresel aktör ile rejim devrilmiş ve ülke günümüzde de devam eden bir iç savaşa doğru sürüklenmiştir. İç savaş sırasında kabilelerin çıkar çatışmalarının da başlaması ile ülke kaosa sürüklenmiş ve kabileler toprak kazanımlarını arttırmak için uzlaşmadan uzak bir tavır içerisine girmişlerdir. Halkın rejim karşıtı gösterilerine sert ve orantısız karşılık veren Kaddafi hükümeti, NATO güçleri ile karşı karşıya kalmıştır. Fransa'nın işine gelen bu durum onun Libya'ya müdahalesine zemin hazırlamış ve böylece kırk iki yıllık Kaddafi rejimi devrilerek Libya'nın çöküşü de hız kazanmıştır. Küresel aktörlerin müdahalesine daha fazla karşı koyamayan Kaddafi, doğduğu şehir Sirte'de halkı tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Kaddafi'nin ölümü ile Libya'ya demokrasinin geleceğini düşünen halk, büyük hayal kırıklığı yaşarken, mevcut durum hem bölgesel hem küresel anlamda daha karmaşık bir sorun haline gelmiştir. Bugün Libya iki farklı hükümet tarafından yönetilmektedir. Bölge coğrafi olarak üçe bölünmüş durumda olup küresel aktörlerin de iç savaşa dahil olması ve farklı bölgesel güçleri desteklemesi ile çatışmalar daha derin bir hal almıştır. Libya'nın bugünkü tablosu ise şöyledir; Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin hakim olduğu Trablus ve Sirte kentleri BM tarafından desteklenirken, doğu kısmını Tobruk merkezli General Halife Hafter güçleri kontrol etmektedir. Ülkenin çöl olan güney kısmını ise yerel aşiretler kontrol etmektedir.

Şekil 1: Libya'nın Bölgelere Göre Ayrılan Güç Dağılım Tablosu

Kaynak: BBC News, "Libya'daki En Önemli Siyasi Aktörler Hangi Ülkeler Ve Kim, Ne İstiyor?", 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50976809>, (30.03.2021).

Ülkenin bu şekilde parçalara bölünmesi ve birçok güç tarafından kontrol edilmesi, özellikle Afrika ve Akdeniz'in kontrolünü sağlamak için büyük bir öneme sahip olan bu coğrafya, bir çok küresel aktörün dikkatini bu bölgeye çekmesine neden olmuştur. Afrika kıtasının en kaliteli ve en büyük petrol rezervine sahip olan Libya, Rusya'dan Mısır'a, BAE'den ABD'ye ve Fransa'ya kadar bir çok küresel aktörün üzerinde egemenlik kurmak istediği ve bu amaç doğrultusunda birbirleri ile rekabet eden güçlerin mücadele ettiği alan olmuştur. Muammer Kaddafi'nin devrilmesi ile birlikte küresel aktörlerin gözdesi haline Libya'da 2014 yılında büyük bir iç savaş başlamıştır. Güç boşluğuna giren Libya'da bir tarafta CIA ile ilişkisi olduğu bilinen, Kaddafi döneminde ordudan atılan askeri ve politik bir figür olan General Haftar ve ona bağlı güçlerden oluşan Libya Ulusal Ordusu varken, diğer tarafta ise BM tarafından ülkenin resmi hükümeti olarak kabul

edilen Ulusal Mutabakat Hükümeti yer almaktadır. Devrim sırasında etkisi bulunmayan Hafter, 2014 yılında meşru kabul edilen hükümeti kabul etmeyerek darbe girişiminde bulunmuş ve terör örgütleri ile mücadele kapsamı adı altında Bingazi ve Sirte'ye operasyonlar başlamıştır. Ülkedeki siyasi mekanizmaları kontrolü altına alıp tek elde toplamak isteyen Hafter ülkenin bölünmesinde ve kaosa sürüklenmesinde büyük rol oynamıştır. Orta Doğu'da halkların demokratikleşme isteklerine karşı çıkan BAE, Mısır, Suudi Arabistan gibi güçler Hafter güçlerini destekleyerek ülkede istikrarın sağlanmasına engel olmaktadır fakat BM, Türkiye ve Katar gibi devletler tarafından meşru hükümet olarak kabul edilen UMH, Hafter'in darbe girişimlerine karşı çıkmaktadırlar. 2019 yılında birçok küresel aktörün desteğini arkasına alarak Trablus'u ele geçirmeye çalışan Hafter, Türkiye'nin devreye girmesi ile yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Libya'da etkin olmaya çalışan birçok küresel aktör bugün ülke siyasetinde büyük rol oynamaktadır. Zengin enerji ve doğal kaynaklara sahip olan Libya'da uluslararası aktörlerin birbirleri ile çatışan çıkar ve motivasyonları bulunmaktadır. Her bir güç bu çıkarlarından vazgeçmedikçe Libya'daki kaos ortamının son bulması ve uzun vadede barışın sağlanması mümkün görünmemektedir. Libya'da istikrar ve güvenlik sorununda ulusal aktörlerin rolü olduğu kadar uluslararası aktörlerin de rolü hayati önem taşımaktadır. Önemli bir coğrafi konuma ve kaynaklara sahip olan Libya'nın iç savaşa sürüklenmesinin arka planını ve etkili dinamiklerini anlamak için bu çalışma büyük önem arz etmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde Libya iç savaşının tarihsel geçmişine değinilirken, Kaddafi öncesi ve sonrası süreçte Libya'nın içinde bulunduğu duruma değinilmektedir. Ülkede yaşanan krizde Kaddafi'nin payı olup olmadığı bu bölümde açıklanmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde analiz düzeyi ele alınmış olup, Libya'da yaşanan iç savaşın arka yüzünü daha iyi anlamak için çağdaş uluslararası ilişkiler teorisini sorgulamak, yaşanan istilaların, çıkan isyanların ne zaman ve neden gerçekleştiğini analiz etmek gelecekte yaşanabilecek olası savaşları önlemek adına önem arz etmektedir. Bu bölümde bireysel düzey, toplumsal düzey ve uluslararası düzeyler tek tek açıklanarak, Libya sorununun analiz edilmesi temelinde çözümlenmesi sağlanmaktadır. Bireysel düzeyde, Libya'daki liderlerin, siyasi aktörlerin rollerinden bahsedilirken, toplumsal düzeyde, Libya toplumunun düzeni, kabileler, ülkede demokrasi kültürünün olmaması, kültürel

şiddete eğilimleri ve toplumun altyapısı gibi konulara değinilmiştir. Uluslararası düzeyde ise, Libya sorununa müdahil olan dış güçler ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise; detaylı çatışma analizinin ardından çalışma, Libya'da barışın nasıl inşa edilebileceği sorununa odaklanmaktadır. Bu bağlamda kısa, ve uzun vadede ortaya konulabilecek çabalar ve bunların ilgili aktörleri değerlendirilmekte ve tartışma konusu yapılmaktadır. Bu bölüm kendi içerisinde de üç bölüme ayrılmaktadır. Birinci kısımda çatışmanın çözümünde arabuluculuğun rolüne ve sürecin işleyişine odaklanılmaktadır. İkinci kısımda, barışın desteklenmesinde kısa vadede yapılması gerekenlere, örneğin; temsili bir hükümetin oluşturulması, güvenliğin sağlanması, geçiş dönemi adaletinin sağlanması ve suçluların cezalandırılması, yeni bir anayasanın oluşturulması gibi konulara odaklanılmaktadır. Üçüncü kısımda ise, barışın desteklenmesinde uzun vadede yapılması gerekenlere, örneğin; ortak amaçlar ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi oluşturmak, eğitim sisteminin yenilenip güçlendirilmesi, demokratikleşme sürecine geçiş, ekonomik ve sosyal yapılanma ve ulusal uzlaşmanın sağlanması gibi konular ele alınmaktadır.

Metodolojik açıdan çalışma derinlemesine tek vaka çalışması olup, veri toplama teknikleri ilgili politikacı ve uzmanlarla yapılan yüz yüze görüşmeler ve çalışmaya ışık tutabilecek her türlü ikincil veriye dayanmaktadır. Röportaj kısmında, toplamda on Libya'lı ile görüşmeler yapılmış olup, hiçbirisi isimlerini vermek istememiştir. Aralarından bazıları siyasi kimliklere sahip olduğu için, bazıları da ülkedeki siyasi baskıdan korktuğu için isim vermek istemediklerini belirtmiştir. Çalışmada cevaplamaya çalıştığım ana soru, "Libya sorununun arkasında yatan temel sebepler ve dinamikler nelerdir ve bu sorun, eğer çözülebilirse, nasıl çözülebilir?"

Sonuç olarak bu çalışmanın amacı, Libya sorununda yer alan dinamik ve âtil süreçler, bunda rol oynayan bazı aktörlerin kendine has oluşu, siyasi iktidar mücadeleleri, birbirine geçmiş ulusal ve uluslararası yapıların etkisi gibi unsurlar ilişkilerin arkasındaki motivasyonların anlaşılmasını zor bile hale sokmaktadır fakat Libya'nın içinde bulunduğu bu kompleks yapı, çok yönlü ve iç içe geçmiş karmaşık bir uluslararası ilişkiler konusu olmasıyla dikkate değer bir araştırma konusu oluşturmaktadır. Bu çalışma Libya'da yaşanan karmaşık ve inişli çıkışlı seyri yansıtabilecek ve ilişkilerin Libya perspektifinden arka planını açıklamaya çalışacak bir çözümleme bulmayı

amaçlamaktadır. Çözümlemeyi uluslararası ilişkiler disiplini içinden yapmak için kullanacağımız araç “analiz düzeyi” (level of analysis) olacaktır. İlişkilerin iki dönemi yani Kaddafi öncesi ve sonrası çözümlemesini yapmamıza yardımcı olacak analiz düzeyi temasının açıklanmasının ardından konu bu analiz düzeyi çerçevesinden ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

LİBYA'NIN TARİHİ

Libya, yaklaşık beş bin yıldır çeşitli halklara ve politik yapılara ev sahipliği yapmaktadır.² Libya'nın adı antik Mısır döneminde bulunan bir Berberi (Levate) kabilesinin isminden türediği bilinmektedir; islam kaynaklarında Libya adı geçmiyorken ilk defa Yunanlılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır.³ Bölgenin adı için esasen "Trablus" veya "Trablus ve Bengazi" kullanılmıştır. Libya ismi ilk dönemlerde bölgenin tamamı için kullanılan bir ad değil sadece batı kısmını içine alan Trablus'un adı olarak kullanılmıştır. Trablusgarp adı ise bu bölgenin Suriye-Lübnan'daki doğu Trablus'dan ayrılmasını sağlamak için kullanılmıştır.⁴ Kuzey Afrika'da bir kıyı ülkesi olan ve büyük bir bölümü sahra içinde kalan Libya'nın tarihsel gelişiminde coğrafya önemli rol oynamıştır.⁵ Kuzeyde Akdeniz, doğuda Mısır, güneydoğuda Sudan, güneyde Nijer ve Çad, batıda ise Cezayir ve Tunus'la çevrilidir. Ülke; Trablus, Sirenayka ve Fizzan olmak üzere üç bölgeye ayrılmış olup her biri kendi farklı kimliklerini 1960'lara kadar korumayı başarmıştır.⁶ Kuzey Afrika ülkelerinden Libya'da toplumsal ve ekonomik yapı kısmi olarak Basra Körfezi'ndeki Arap ülkeleri ile benzerlik göstermektedir. Afrika'nın kuzeyinde yer alan ve 1962 yılında OPEC üyesi olan Libya yaklaşık 1.760 kilometre kareyi kapsayan, dünyadaki en büyük on altıncı ülkedir.⁷ BM'in 2019 yılında yayınlamış olduğu verilere göre; ülkenin şu anki nüfusu altı buçuk milyondan fazladır ve ülkedeki yabancı nüfusun oranı yaklaşık olarak %25-30 civarındadır.⁸ Libya'da Arap asıllı nüfusun yanı sıra Afrika kökenli olan Berberi,

² James Siebens, Benjamin Case, "The Libyan Civil War: Context and Consequences", *THINK International and Human Security*, 2012, s. 4.

³ Federal Research Division Library of Congress, *Libya A Country Study*, 1989, s. 3.

⁴ Nurettin Ceviz, "Libya Tarihine Kısa bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, Mart 2011, C.3, S: 27, s. 81.

⁵ Dennis D. Cordell vd., "Libya", *Encyclopedia Britannica*, 5 September 2019, <https://www.britannica.com/place/Libya>, (08.09.2019).

⁶ Federal Research Division Library of Congress, a.g.e., s. 3.

⁷ OPEC, "Libya Facts and Figures", https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/166.htm, (28.11.2019).

⁸ Worldometers, "Libya Population", <https://www.worldometers.info/world-population/libya-population/>, (28.11.2019).

Hristiyan, Yahudi, Bahai, Budist ve Hindu nüfusu da yaşamaktadır. Libya'nın siyasi yapısını etkileyen ve bu yapıda önemli rol oynayan Arap kabilelerinin önemli kısmı Maliki mezhebindenken, İbadilik mezhebinin temsilcisi İbadi Banu El Hatap kabilesidir.⁹

Libya'nın tarihsel sürecini ele aldığımızda; milattan önce 12. yy'da Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Fenikeliler, Libya sahillerine ticari amaçlarla gelmiş olsalar da milattan önce 9. yy'da bölgede hakimiyetlerini kurmuşlardır. Fenikelilerin kurduğu ve başkent olarak gösterilen Trablus milattan önce 5. yy'da Kartaca'ya bağlanmıştır. Sirenayka bölgesinde ise Yunanlılar milattan önce 630 yılında Siren şehrini kurmuşlardır. Libya'nın doğu kısmı Mısır'ın etkisi altındayken Trablus bölgesi Tunus ile irtibat halindeydi. İkinci Kartaca savaşından sonra Trablus, Kartaca'nın batı ve güneyini kapsayan, Mauretania'nın doğusunda kalan Numidya olarak bilinen bölgenin Kralı Massinissa tarafından ele geçirilmiştir.¹⁰ Fakat M.Ö. 146 yılında Kartaca, Romalılar tarafından yıkılarak Kuzey Afrika ele geçirilmiştir. Bölge, sonrasında Berberi saldırıları ile karşı karşıya kalarak zayıflamış ve 430 yılında Vandallar tarafından işgal edilmiştir. Zayıf ve fakir düşen bölge Bizanslılar tarafından 535 yılında işgal edilmiştir.¹¹

Libya'da İslami dönem olarak bilinen Hz. Ömer devrinde; Müslümanlar Mısır'ı 642 yılında fethetmiş, Libya ve Tunus'daki Bizans yönetimine ise 647 yılında son vermişlerdir. 707 yılında Afrika bölgesindeki İslam fetihleri tamamlandığında bölge; Tunus ve Trablus, Cezayir ve Fas isimleriyle üç ayrı bölgeye ayrılmıştır. İç karışıklıkların sürekli devam ettiği bölgede, Trablus 1327 yılında kökenleri Berberi olan Ammaroğullarına geçti fakat 1355 yılında Ceneviz Amirali Philippo Doria, Trablus'u ele geçirip beş ay sonra ise Merinilere satmıştır. İspanyollar, Endülüs'teki Müslüman bölgelerini ele geçirerek Kuzey Afrika'ya yönelmeye başlamış ve 1510 yılında V. Ferdinand'ın gönderdiği orduyla Trablus, Hafsilerden alınmıştır. 1534 yılında ise Barbaros Hayrettin Paşa bölgeyi ele geçirmiş ve 1551 yılında Trablus şehri Turgut Reis ve Kaptan-ı derya Sinan Paşa tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. Fizan şehri de 1577 yılında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne katılmıştır. 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin eyaletler üzerindeki kontrolü zayıflamaya başlayınca Trablus'un gücü

⁹ Veysel Ayhan, *Arap Baharı İsyancılar, Devrimler ve Değişim*, Bursa: MKM Yayıncılık, 2012, s: 146.

¹⁰ Ahmet Kavas, "Libya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/libya#2>, (30.09.2019).

¹¹ Nurettin Ceviz, a.g.e., s.81.

zayıflamaya başlamış ve 1864 yılında kabul edilen *Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi* ile Trablusgarp eyaleti vilayet olmuştur. Trablusgarp vilayet olurken, 1877 yılında da çıkarılan bir diğer kanunla Bingazi, Derne ve havalisi doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı bir sancak haline getirilmiş ve böylece Libya 20. yüzyıla Trablusgarp vilayeti ve Bingazi müstakil sancağı olarak geçmiştir ve Bingazi ayrı bir sancak haline gelmiştir. 1866 yılında vilayetin sancakları: Trablusgarp Sancağı, Hums Sancağı, Cebel-î Garbi Sancağı, Fizan Sancağı, Sirenayka (Bingazi) Sancağı; 1908 yılında vilayetin sancakları: Trablusgarp Sancağı, Hums Sancağı, Cebel-î Garbi Sancağı, Fizan Sancağı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Libya'da hakimiyet kurduğu süre boyunca bu coğrafyada kısmi de olsa bir birlikteliğin oluştuğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin özellikle ikinci döneminde gelişen milli bürokrasi, kurulan milli ordu ile ayrıca sınırlı olarak yapılan yatırımlar sayesinde milli bir burjuvazinin gelişmesi desteklenmiştir.¹² Osmanlı'nın 1878 yılında Rusya'ya yenilmesiyle Afrika'nın tamamının ve Libya'nın paylaşılması tartışmaları ortaya çıkmıştır. 1881 yılında Tunus'un Fransa, 1882'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesiyle Osmanlı topraklarında pay sahibi olmak isteyen bir diğer ülke İtalya 18 Haziran 1878 tarihinde Berlin Kongresi'nde devreye girerek, Libya'yı Roma İmparatorluğu'nun kendi denizi, Akdeniz'i de doğal gelişme alanı olarak ilan etmiştir.¹³ Libya, 1911 yılında limanlarının bombalanmaya başlamasıyla İtalyanlar tarafından işgal edilmiştir. 1912 yılında başlayan Balkan Savaşı ve içinde bulunduğu zorlu koşullardan dolayı Osmanlı Devleti İtalyan işgali karşısında gerekli mücadeleyi verememiş ve 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması ile Libya Osmanlı Devleti topraklarından çıkarak İtalya'nın hakimiyetine geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İtalyan işgaline uğrayan Libya'da Ömer Muhtar tarafından bir direniş hareketi başlatılmış olsa da 1931 yılında Ömer Muhtar'ın Sirte şehrinde yakalanarak idam edilmesi ile direniş hareketi başarısız olmuştur.¹⁴ Sonrasında İdris el Senusi, Libya halkını bağımsızlıklarını kazanabilmeleri için tekrar mücadeleye çağırdı ve İtalyanlar Libya topraklarından çıkarıldıktan sonra ülkenin en stratejik ve en önemli bölgeleri İngiliz ve Fransız egemenlikleri altına girmiştir. Bağımsızlık adına yapılan mücadeleler büyüyüp güçlenince 1949 yılının kasım ayında BM, Libya'da Trablus, Bingazi ve Fizan'ı içine

¹² Gürkan Doğan, Bülent Durgun, "Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2012, C: 1, S: 15., s: 64.

¹³ Nurettin Ceviz, a.g.e., ss. 82-83.

¹⁴ İNSAMER, "Libya", https://insamer.com/tr/libya_839.htm, (02.10.2019).

alacak şekilde bağımsız devlet kurulmasına karar vermiş¹⁵ ve 1 Ocak 1952 tarihinde Libya bağımsızlığını ilan ederek İdris el Senusi de ülkenin ilk ve son kralı olarak başa geçmiştir.¹⁶

Libya o dönemde almış olduğu dış yardımlar dışında ekonomik durumu çok iyi olan bir ülke değildir. Ülkede petrol arama çalışmaları, Ulusal Petrol Kanunu'nun 25 Nisan 1955 yılında yürürlüğe girmesiyle başlamıştır.¹⁷1959 yılında Zelten Dağları eteklerinde büyük petrol yataklarının bulunmasıyla Libya ekonomisi denge durumuna gelmiştir.¹⁸ Petrol ihracatına 1961 yılında¹⁹ başlayan Libya'da petrol, kral ve ailesini zenginleştirirken halkın ekonomik durumunda herhangi bir değişime yol açmamıştır. Eylül ayının 1969 yılında tedavisi için Türkiye'de bulunan Senusi'nin görevine, Muammer Kaddafi önderliğindeki bir grup subayın gerçekleştirdiği askeri bir darbe ile son verilmiştir.²⁰ Kral İdris'in 1969 yılında Muammer Kaddafi öncülüğündeki Devrimci Komuta Konseyi'nin düzenlediği darbeye tahttan indirilmesinden bugüne kadar Kaddafi, ülkesine kendisinin “üçüncü dünya teorisi” dediği “yeşil kitap” rejimini getirmiştir. Üç ciltlik eserden oluşan yeşil kitabın içeriği; konferans ve konuşmalarında yer verdiği dinde reform fikirlerinden oluşmaktadır. Kaddafi, Kur'an-ı Kerim'den başka kaynak kabul etmediğini söyleyerek bütün hadis-i şerifleri ve Müslümanların icmalarını inkâr etmiş ve bu bilim adamlarını münafıklık ve zındıklıkla itham etmiştir. Ülkesinde kapalı kadınların çoğaldığını görünce; kadın erkek eşitliğini ileri sürerek kadınların da askerlik yapması gerektiğini ve başlarının açık olmasını mecburi tutmuştur.²¹

Kaddafi kendisinin yazmış olduğu “Yeşil Kitap”ta; insan topluluklarının karşılaştığı ilk politik sorunu iktidar aracı olarak tanımlamaktadır. Kaddafi'ye göre; genel olarak bir aile içinde bile, anlaşmazlık bu sorundan kaynaklanmaktadır. Modern toplumlar kurulduktan sonra, bu sorun daha tehlikeli boyutlara vararak tüm ulusların bu sorundan sürekli olarak etkilenmesine neden olmuştur. Ona göre, toplumlar bundan dolayı ortaya çıkan birçok etki ve tehlikelerden etkilenmektedirler. Toplumlar bu soruna kesin ve demokratik temele dayanan bir çözüm getirmeyi başaramadılar fakat “Yeşil

¹⁵ İNSAMER, a.g.e.

¹⁶ Serdar Erdurmaz, *Libya Arap Baharının Solan Yüzü*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, ss. 15-16.

¹⁷ Serdar Erdurmaz, a.g.e., s. 6.

¹⁸ Selin M. Bölme vd., “Batı ve Kaddafi Makasında Libya”, *SETA Rapor*, Mayıs 2011, Sayı: 3, ss: 8-9.

¹⁹ Serdar Erdurmaz, a.g.e., s. 6.

²⁰ Selin M. Bölme vd., a.g.e., s. 9.

²¹ Serdar Erdurmaz, a.g.e., s. 16.

Kitap” iktidar aracı için teorik ve kesin bir çözüm getirmektedir. Kaddafi’ye göre, bugün dünyada tüm siyasi rejimlerin varoluşu iktidar için iktidar araçları arasındaki mücadeleden oluşmaktadır. Bu mücadele ister barışçı ister silahlı bir biçimde olsun, sınıflar, gruplar, kabileler, fertler veya partiler arasında oluşur fakat sonunda iktidar aracının zaferiyle sonuçlanmaktadır. Kaddafi’ye göre bunun sonucu halkın mağlubiyeti yani gerçek demokrasinin mağlubiyetidir. Kaddafi kitabında diktatörlüğe şöyle örnek vermektedir; siyasi mücadelede toplam oyların %51’ini kazanan bir adayın bu kazanç haddi zatında sahte bir demokrasinin görünümü olup, bunu dikta bir iktidar aracı olarak tanımlamaktadır. Çünkü geride kalan seçmenlerin %49’u seçmedikleri bir iktidar aracına zorla tabi olmuşlardır. Ayrıca Kaddafi’ye göre, siyasi mücadelede, yönetimi eline alan aday belki de azınlığı temsil eden kimsedir. Yani, seçmenlerin oyları birkaç adaya dağıtıldığında en çok oy alan kazanmaktadır fakat bu oyları kazanan kimsenin aldığı oy oranı diğerlerinden toplu olarak daha azdır ama yine de en çok oyu aldığı için kazanmış olmuştur. Bu kazanma her ne kadar meşru ve demokratik olarak sayılsa bile, gerçekte sahte bir demokrasinin örtüsü ile bürünen bir diktatörlük oluşturulmuş olur. Özetle kitap, bugün dünyadaki siyasi rejimlerin gerçeğini bu şekilde değerlendirerek bu rejimleri birer dikta rejim olarak tanımlamaktadır.²² Kaddafi iktidarı boyunca Libya’da Yeşil Kitap’ı baz alarak İslam sosyalizmini uygulamaya çalışmıştır.

Bir petrol ülkesi olan Libya elindeki bu silahı dış güçlere karşı en akıllıca kullanan ülkelerin başında yer almıştır. Kaddafi ve arkadaşları yabancı petrol şirketlerini teker teker millileştirerek rezervlere dokunmadan petrol gelirlerini iki yıl içinde %120 oranında arttırarak büyük başarı elde etmiştir. Kaddafi döneminde idareciler, petrol sanayisinin korunması ve gelişmesi için yılda 40 milyon dolarlık bir bütçe ayırmışlardır ve bilindiği gibi Libya’nın petrolü dünyanın en iyi petrolünün başında gelmektedir.²³ Libya, varlığı kanıtlanmış petrol rezervlerinin büyüklüğü açısından Afrika’da birinci, dünyada dokuzuncu sırada yer almaktadır ve bu rezervler, ülkenin gayri safi yurtiçi hasılasının yarısından ve devlet gelirlerinin yüzde 75’inden daha fazlasına karşılık gelmektedir.²⁴

Kaddafi liderliğindeki Libya sosyalizm ve Arap milliyetçiliği yönünden yeni iç

²² Muammer El-Kaddafi, *Yeşil Kitap*, ss: 3-5.

²³ Hüdayi Bayık, *Kaddafi*, Ankara: Nur Yayınları, 1973, ss: 96-99.

²⁴ Aljazeera Turk, “Ülke Profili: Libya”, 18 Mart 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profilu/ulke-profilu-libya>, (28.11.2019).

ve dış politikaya yönelmiştir. Arap birliğinin kurulması Kaddafi'nin dış politikasını oluşturan en önemli hedefleri arasında yer almıştır fakat Arap liderlerin çoğu bu fikre sıcak baksalar da uygulama konusunda daha çok zamana ihtiyaç duyulacağı kanısına varmışlardır. Cemal Abdülnasır'ın 1970 yılında öldüğü sene Libya ve Mısır arasında birebir görüşmeler başlamış ve bu diyaloga Suriye'nin de dahil olmasıyla 1971 yılının Nisan ayında Kaddafi, Enver Sedat ve Hafız Esad ile üç ülke arasında federasyon şeklinde bir birleşmenin gerçekleşeceği haberini vermiştir. Ardından üç ülkede bu karar referanduma götürülmüş ve oy çokluğu ile kabul edilmiştir. Anayasa taslağının imzalanmasından sonra 1 Ocak 1972 yılında yürürlüğe giren ve adı Arap Cumhuriyetleri Federasyonu olarak belirlenen bu birleşme, Kaddafi'nin tüm girişim ve ısrarlarına rağmen, zamanla yaşanan anlaşmazlıklar ve görüş ayrılıkları neticesinde hiçbir zaman uygulanamamıştır.²⁵Kaddafi döneminde Libya dış politikasında Sovyetler Birliği ve Mısır'a yakın politikalar izlerken, iç politikasında ise tek partili sistemle sosyalist bir yönetim kurmaya çalışmıştır. 1972 yılında Libya'da Arap Sosyalist Birliği dışında tüm partilerin kapatılması kararı ile Kaddafi, iktidarını zayıflatabilecek tehdit unsurlarını (ordu, islamcılar, öğrenciler ve doğulu aileler) ortadan kaldırmak için çalışmalara başlamıştır. Tehdit unsuru olarak gördüğü tüm bu yapıların içinde etkisi olan kabileler sistem dışı bırakılırken Kaddafi ile yakın ilişkileri olanlar da iktidarda yer almışlardır.²⁶ İktidarı kansız bir darbe ile ele geçiren Kaddafi liderliğindeki genç subayların ilk politikası, Kral İdris rejimiyle iyi ilişkilere sahip olan askeri personeli tasfiye etmek olmuştur. Bu amaç ile ilk olarak 1969 yılının aralık ayında rejimi devirmek suçu ile orduda görev alan yaklaşık yüz yirmi asker tutuklanarak yeni askeri yapılanma oluşturulmaya çalışılmış olsa da bunun kısa süre içinde gerçekleşmeyeceği 1975 yılında yaşanan darbe girişimiyle ortaya çıkmıştır.²⁷ Konsey üyesi Callud'un rejim yanlısı politikasından dolayı Devrim Komite Konseyi üyelerinin de içinde bulunduğu askerlerin 1975 yılının ağustos ayında Kaddafi'ye karşı yapmış oldukları darbe başarısız olmuştur. Hain olarak nitelendirilen askerlerin yargılanmalarının ardından on iki kişiden oluşan konseydeki temsilcilerin sayısı beşe düşmüştür ve 5 Nisan 1977'de rejimi devirme suçlamasıyla yirmi iki askeri yetkili kamuoyu önünde idam edilmiştir.²⁸ Ordu içinde

²⁵ Gürkan Doğan, Bülent Durgun, a.g.e., s: 71.

²⁶ Veysel Ayhan, a.g.e., ss: 154-155.

²⁷ Veysel Ayhan, a.g.e., s: 155.

²⁸ Nicholas Hagger, *The Libyan Revolution: Its Origins and Legacy a Memoir and Assessment*, Washington D.C.: O Books, 2009, s: 104.

oluşan muhalefetten ve kendisine düzenlenebilecek askeri bir darbeden endişe duyan Kaddafi oluşturduğu devrim komisyonlarıyla ordu üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmıştır. Kaddafi, Libya ordusunda görevde bulunan askerleri erken emekliye ayırarak, askerlerin belirli aralıklarla yerlerini değiştirerek veya doğrudan görevden alarak olası darbe ihtimalinin önüne geçmeye çalışmıştır. Kaddafi izlediği bu politikalarla 1980'lerden sonra ve özellikle Libya'nın hava kuvvetlerinde önemli bir nüfusa sahip olan Warfallah aşiretinin 1993 yılında gerçekleştirmeye çalıştığı darbelerden başarıyla kurtulmuştur. Warfallah aşiretinin düzenlediği darbe girişimi sonrası Kaddafi kendi aşiretinden oluşan askeri bir yapılanmaya yönelmiştir ve böylece hava kuvvetlerinde Kaddafi aşireti üyelerinin etkili olduğu bir yapılanma oluşmuştur. Kaddafi her ne kadar orduya güvenmeyip oğullarının başında yer aldığı özel askeri birlikler kurmuşsa da ordu içerisindeki subayların darbe girişimlerini önleyememiş ve 1995-1998 yılları arası Libya'da üç tanesi İslamcı gruplarla ilişkili olmak üzere birçok darbe girişiminde bulunulmuştur.²⁹

1.1. BINGAZI MERKEZLİ ÖĞRENCİ EYLEMLERİ

Libya'da öğrenci eylemlerinin Kral İdris döneminden bu yana önemli politik eylemlerin başında geldiği bilinmektedir ve Kaddafi döneminde askerlerin olası eylemlerine karşı alınan kararların yanı sıra darbe yanlısı öğrenci grupları ve onların eylemleri için de radikal kararlar alınmıştır. 1973 yılından itibaren iktidarın üniversite öğrencilerini kontrolü altına almasından rahatsız olan gençler 1975 yılının Şubat ayında eylemlerine başlamış ve iktidar ile üniversite öğrencileri arasında çatışmalar başlamıştır. Bu çatışmalar esnasında; 28 Şubat tarihinde Bingazi ve Trablus Üniversitelerinden eylemlere karışan birçok genç tutuklanmış ve Kaddafi yaptığı açıklamada iktidarın eylemlere asla izin vermeyeceğini açıklamıştır. 5 Ocak 1976 tarihinde öğrenciler daha büyük eylemler başlatmış rejimin üniversitelere olan müdahalelerini protesto etmişlerdir. Ardından bir yıl sonra 1977 yılında öğrenciler tekrar üç yıl sürecek olan yeni bir isyan hareketi başlatınca birçok öğrenci tutuklanarak ömür boyu hapis cezasına çarptırılırken yine öğrenci olan Omar Dabbob ve Muhammed Suud, Bingazi meydanında asılmıştır.

²⁹ Veysel Ayhan, a.g.e., s: 156.

1977 sonrası yıllarda eylemler bastırılmıştır fakat birçok rejim karşıtı muhalif yurt dışına kaçmıştır.³⁰

1.2. İSLAMCI GRUPLARIN KADDAFI KARŞITI MUHALEFETİ

1970'lerin sonunda öğrenci eylemlerinin bastırılmasının ardından Kaddafi rejimi bu kez 1979 yılında siyasi ve ideolojik nedenlerle ülkelerinden ayrılmak zorunda kalan sürgündeki Libyalı isyancıların ve İslamcı grupların tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. 1990'larda İslamcı grupların gerçekleştirdiği muhalefet Kaddafi ve rejim için ciddi tehdit unsuru oluşturmuştur.³¹

Abdelhakim Belhadj tarafından yönetilen Libyalı İslami Savaşçılar Grubu (The Libyan Islamic Fighting Group-LIFG), Muammer el-Kaddafi'yi devirmek için Libya'da 1995 yılında kurulan sünni bir muhalefet grubuydu. Libyalı İslami Savaşçılar Grubu, Afganistan'da savaşmış ve 1980'lerin sonunda Kaddafi rejimini devirmek için mücadeleye başlamıştır. El Kaide ile bağlantısı olduğu iddia edilen grup, Kaddafi'ye yönelik suikast girişimleri, 2003 yılında Fas'taki bombalı saldırıları ve Bingazi polisi ile girdiği şiddetli çatışmalarla tanınmış olup; grubun en aktif olduğu yer Libya'nın doğusunda yer alan Sirenayka bölgesidir.³² 3 Kasım 2007 tarihinde grup, El Kaide'nin propagan kolu El Sahab'ın hazırladığı iki video klip ile resmen El Kaide ile birleştiklerini açıklamıştır.³³ LIFG'nin Kaddafi'ye yönelik saldırıları; 14 Şubat 1996 yılında Kaddafi'nin Libya'nın çöl bir kasabasını ziyareti esnasında el bombası fırlatılarak gerçekleştirilmeye çalışılmış fakat el bombasının yanlış arabanın altına atılmasıyla altı masum kişi hayatını kaybetmiş ve bu suikast girişimi başarısız olmuştur. Kasım 1996 yılı ve 1998 yılında LIFG Kaddafi'ye tekrar suikast girişiminde bulunmuştur.³⁴ LIFG, Kaddafi'nin oğlu Hamis'in yönettiği Seçkin Birlikler karargahına 17 Şubat 1997 tarihinde saldırı düzenlemiş ve birçok asker yaşamını yitirmiştir. 1998 yılına gelindiğinde ise rejim

³⁰ Veysel Ayhan, a.g.e., ss: 157-158.

³¹ Veysel Ayhan, a.g.e., s:158.

³² Stanford CISAC, "Libyan Islamic Fighting Group", 2018, https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/libyan-islamic-fighting-group#highlight_text_8480, (10.12.2019).

³³ United Nations Security Council, "Libyan Islamic Fighting Group", https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/libyan-islamic-fighting-group, (10.12.2019).

³⁴ Stanford CISAC, "Libyan Islamic Fighting Group", 2018, https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/libyan-islamic-fighting-group#highlight_text_8486, (10.12.2019).

Kaddafi'ye karşı yapılan saldırıları bastırması ve örgütün direniş gücünü kırmıştır. Direniş gücünün kırılmasına rağmen İslami muhalefet devam etmiş ve Kaddafi 2007 yılından itibaren LIFG'nin tutuklu olan liderleri ile görüşmeler başlatarak 2011 yılının başına kadar 400 kişiye yakın grup üyesi serbest bırakılmış ve başta Abdülhakim Belhadj olmak üzere birçok grup üyesi 2011'de başlayan isyan hareketine askeri destek vermiştir. Abdülhakim Belhadj, Trablus Askeri Konsey Başkanı olarak önemli bir pozisyona yükselme fırsatını yakalamıştır.³⁵

1.3. KADDAFI DÖNEMİ LIBYA SİLAHLI KUVVETLERİ

ABD, 1988 yılında İskoçya'da bir Amerikan yolcu uçağının düşmesinden ve 270 kişinin ölümünden iki Libya vatandaşını sorumlu tutmuş ve teröre destek verme gerekçesi ile Libya'ya ambargo uygulama kararı almıştır. 1999 yılında BM ambargosunun kaldırılışıyla birlikte Libya, silah ithalatında eski potansiyel alıcı konumuna geri dönmüştür. Yedi yıl boyunca devam eden ambargo öncesi, 1970 ve 1991 yılları arasında Rusya'dan Libya'ya 19 milyar dolar değerinde askeri teçhizat ve malzeme satışı yapılarak Rusya Libya için ana tedarikçi konumdaydı. Bu malzemelerin içinde 2000'den fazla tank, 2000 zırhlı personel taşıyıcı ve zırhlı muharebe aracı, 350 kundağı motorlu top da dahildi. Bu dönemde Libya'nın hava ve deniz kuvvetleri çoğunlukla Sovyet yapımı uçak ve gemilerle donatılmıştı. Rusya dışından yapılan küçük paylı alımlar da çoğunlukla Brezilya, Çekoslavakya, İngiltere, Fransa, İtalya, ABD, Yugoslavya ve Kuzey Kore'den yapılmaktaydı. Fakat ABD ambargosuyla birlikte planlarda ve alımlarda aksamalar meydana gelmiştir. Örneğin, Hava Kuvvetlerinin modernizasyonu, MİG-29 savaş uçaklarının alımı askıya alınmıştır. Petrol üretimi için yedek parçalar dahil her türlü yedek parça, çift kullanımlı malzemelerin ithalatı ve dışarıda bulunan Libya'ya ait finansal değerlerin dondurulması Libya'yı ciddi şekilde etkilemiştir. Ambargonun kaldırılması ve petrol satışlarının artışı ile birlikte Kaddafi gelirlerin bir kısmını Libya Silahlı Kuvvetlerinin modernleşmesine harcamıştır.³⁶ Fakat Kaddafi Libya Silahlı Kuvvetlerinin

³⁵ Veysel Ayhan, a.g.e., s: 161.

³⁶ Serdar Erdurmaz, a.g.e., ss:11-12.

modernleşmesine ciddi şekilde ağırlık vermemiştir bunun nedeni ise, ordunun bir gün kendisi ve ailesine karşı gelip isyan başlatma endişesinde kaynaklandığı düşüncesidir.³⁷

Kaddafi ordusu isyandan önceki dönemde ağır toplar, tanklar, savaş uçakları ve küçük bir donanma tarafından desteklenen yaklaşık 100.000 askerden oluşmaktaydı. İsyan döneminde orduda dağılmalar başlayınca birçok askeri teçhizat isyancıların eline geçmiştir. İsyancıların tam olarak elindeki gücü tespit etmek zor fakat en donanımlı ve eğitilmiş birimler Muammer Kaddafi'ye sadık kalmıştır bunun nedeni ise; bu birimlerdeki kişilerin normal ordu yapısı dışındakilerden farklı olarak Kaddafi'nin aile üyelerinden ya da en yakın çevresindeki kişilerden oluşmaktaydı.³⁸ 2009 yılı sonunda elde edilen verilere göre Libya Silahlı Kuvvetlerinin askeri harcamaları, 1997 ve 2008 yılları arasındaki harcama oranlarına göre artış göstermiştir. 1997 yılında yapılan harcamalar 468 milyon dolarken; 2004 yılında 892 milyon dolara çıkmış, 2007 yılında 728 milyon dolara düşmüş olsa da 2008 yılında 1,1 milyar dolarla en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Artan petrol gelirlerinin de etkisiyle 1997 yılında GSMH'nin %4,1'i olan askeri harcamalar 2008 yılında %1,3'e kadar gerilemiştir.³⁹

1.4. LIBYA'DA 17 ŞUBAT İSYANI

2011 öncesi dönemde Libya'da farklı nedenlerden dolayı iktidara karşı olan oldukça güçlü bir muhalif tabanın olduğu bilinmektedir. Libya'da 17 Şubat isyanıyla birlikte kısaca "Arap Baharı" olarak adlandırılan bu süreçte siyasal sistem derin hasarlar görmüş ve yeni aktörlerin Libya'da sahneye çıktığı bir dönem başlamıştır. Yeni bir oluşumun başlangıcı olan bu süreçte siyasal zemin oldukça kaygan olup ekonomik, kültürel, toplumsal aktörlerin sayısı da gittikçe artarak gündemin takip edilmesini zorlaştırmış ve bu durum uluslararası aktörlerin ilgisini Libya'ya çekmiştir. Kaddafi'nin "cemahiriye" olarak adlandırdığı bu sistem de uluslararası standartlara sahip devlet kurumlarının oluşumu teşvik edilmemiş, siyasal, kültürel, toplumsal ve ekonomik alanlarda üretken, aktif aktörlerin ortaya çıkması engellenmiş ve gündemi tekelleştirerek, uluslararası aktörlerin Libya'da etkin rol oynamasına izin verilmemiştir. Tüm bu nedenler

³⁷ Serdar Erdurmaz, "Libya Silahlı Kuvvetlerine Genel Bir Bakış", *TÜRKSAM*, 2011, <http://turksam.org/libya-silahli-kuvvetlerine-genel-bir-bakis>, (14.12.2019).

³⁸ REUTERS, "Factbox: Libya's Military: What Does Gaddafi Have?", 2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-military-idUKTRE7274QI20110308>, (14.12.2019).

³⁹ Serdar Erdurmaz, "Libya Silahlı Kuvvetlerine Genel Bir Bakış", *TÜRKSAM*, 2011, <http://turksam.org/libya-silahli-kuvvetlerine-genel-bir-bakis>, (14.12.2019).

doğrultusunda aktif ve üretken kişiler yurt dışına kaçarak orada muhalefet hareketleri başlatarak, ülkede kalan rejim karşıtı aktörler ise yer altına çekilmiş ve kabile örgütlenmesi ile sosyalleşen halk sessiz kalıp istikrarlı hareket etmiştir.⁴⁰

Libya’da yaşanan devrim ve rejime duyulan öfkenin nedeni ne tahıl fiyatlarının hızla yükselişi ne de 2007 yılında başlayan küresel kredi bunalımından olumsuz yönde etkilenmesidir. Çünkü Libya’nın ekonomisi merkezi planlamaya dayanmakta olup bu durum Tunus’da ve Mısır’da meydana gelen türden serbest düşüşe karşı makro ekonomik göstergeleri tamponlamıştır. 2010 yılının sonuna gelindiğinde Libya’da ne ekmek gösterileri vardı ne de şubat ayında yapılan protesto doğrudan ekonomik sorunlarla ilgiliydi. Libya’daki temel sorun halkın demokrasi isteklerinin karşılanmaması ve bu isteklerinin bastırılmasına duyulan öfkeydi.⁴¹ Muammer Kaddafi ülkedeki birçok kurumu kontrolü altına alarak kendisi ve oğulları dışındaki kimsenin isimlerinin kamuya mal olmasına imkan vermemiştir. London School of Economics’ten mezun olan en büyük oğlu Seyfülislam, Libya’nın Batı ile ilişkilerini yöneten kişi olarak tanıtılmış, Hamis Kaddafi, milis güçlerini komuta ederken, Mutasım, Milli Güvenlik Konseyi’nin başkanlığına geçirilmiştir. Diğer oğullarından Albay Saadi ve Üsteğmen Hanibal Libya ordusunda yerlerini almışlardır. Ülkenin tüm kontrolünü eline alan ve Libya’nın kendisine ait olduğu düşüncesine inanan Kaddafi, Tunus’ta başlayan protestolara en önemlisi de 17 Aralık 2010 yılında üniversiteyi bitirip iş bulamadığı için seyyar satıcılık yapmaya başlayan Muhammed Buazizi’nin seyyar tezgahına polislerin el koyup kendisini yakmasıyla ve ardından Devlet Başkanı olan Zeynelabidin bin Ali’nin devrilmesi ile sonuçlanan olaylara anlam verememiştir.⁴² Daha sonra 17 Şubat 2011’de gösterilerin Libya’da da yapılacağı duyumu ile Kaddafi, gösterilerin yapılacağı tarihten iki gün önce insan hakları avukatı olan Fethi Terbil Salva’yı ve roman yazarı olan İdris el-Mesmari’yi tutuklatmıştır. Salva el-Dighaili gibi başka avukatlarla birlikte bu kişiler Bingazi’de 2006 yılında polisin göstericilere ateş açarak öldürdüğü on kişiyi anmak ve bu olayla birlikte oluşan sivil özgürlük hareketini geliştirmek için oluşturdukları 17 Şubat Hareketi’nin liderliğini yapıyorlardı. Ülkede Terbil ve İdris el-Mesmari’nin polis tarafından tutuklanması büyük yankı uyandırdı ve protestoların daha da güçlenmesine yol açtı.

⁴⁰ Emrah Kekilli, “17 Şubat Devrimi’nden Hafta Darbe Girişimine”, *Ankara, SETA*, S: 99, (2014), s: 8.

⁴¹ Vijay Prashad, *Arap Baharı, Libya Kışı*, Şükrü Alpagut, Oakland: Ak Press, 2012, s: 105.

⁴² Emrah Kekilli, a.g.e., s: 9.

Polisin kalabalığı dağıtma girişimi sonuç vermedi ve protestocular Ağaç Meydanı'nda (Meydan el-Şecere) bir araya gelerek Bingazi'deki isyanın tüm ülkeye yayılmasına neden oldu. El Beyda kentinde protestocular tarafından trafik polisi merkezi yakılırken, Ez Zintan'da ise polis karakolu yakılmıştır. İsyanlara silahlarla karşılık veren rejim El Bayda, En Zintan ve Derne'de birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Hedeflerinde genellikle polis ve askeriye olan protestocular isyanlarına devam ederek El Beyda'da bir askeri üssü ele geçirdiler ve elli paralı Afrikalı asker ile iki Libyalı suikastçıyı infaz ettiler. Derne'de rejim karşıtı grup hücrelerinde tutukluların öldüğü polis karakolunu yaktılar. Devlete ait petrol şirketinde çalışan Mehdi Ziu adlı kişi 20 Şubat tarihinde kamyonunu propan tanklarıyla doldurarak Bingazi'de hükümetin ana kuvvetlerinin bulunduğu kışlaların kapısına sürmüş ve protestocuların içeri girmesini sağlayarak kışlaların ele geçirilmesine neden olmuştur. 21 Şubat tarihinde ise; bölge isyancıların eline geçmiştir. Bingazi'nin bu şekilde kaybedilmesi rejimin kırılmasının en önemli göstergesi olmuştur.⁴³

Libya'da Bingazi ve diğer bölgelerde protestolar patlak verdiğinde Kaddafi ve rejimi halka karşı silahlı güçlerini kullanarak isyanın önlenebileceğini düşünmüş fakat rejimin şehirlerdeki destek tabanının yok denilecek kadar az olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Arap devletlerinin çoğunda baş gösteren protestolar ve isyanlarda halkın isteklerine Libya hükümeti ilk başta sessiz kalmamış ve çözüm bulmaya çalışmış olsa da halkın isteği rejim değişikliği ve Kaddafi'nin görevine son verilmesi olunca devletin güvenlik güçleri isyancılara sert karşılık vermeye başlamıştır. Muhafifler her ne kadar protestolarını şiddet içermeyen eylemler şeklinde gösterse de muhalefet içinde yer alan bazı gruplar rejim değişikliğini savunmak için silahlı mücadele içine girmişlerdir. Halk hareketi olarak başlayan isyanlar Bingazi ve Derne şehirleri başta olmak üzere birçok şehirde güvenlik güçlerine, hükümet binalarına ve yetkili kişilere saldırılarla devam ederek silahlı direnişe dönüşmeye başlamıştır. Bu durum Kaddafi yönetiminin isyanları bastırmak için sertleşmesine yol açmış ve ülke resmen Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) ve Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi yönetimi arasında ikiye bölünmüştür. İsyancılar Libya'nın önemli ve ikinci büyük şehri olan Bingazi'yi ele geçirmişler ve isyancılar ile

⁴³ Vijay Prashad, a.g.e., ss: 106-107.

⁴⁴ İbrahim Fraihat, *Unfinished Revolutions: Yemen, Libya and Tunisia After The Arab Spring*, London, Yale University Press, 2016, ss: 21-22.

güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalarda birçok sivil hayatını kaybetmiştir.⁴⁵ 17 Şubat 2011 tarihinde başlayan isyanlar Kaddafi'nin kararlı duruşu ve güçlü direnişiyle karşılaşmıştır. İktidarın bazı kabileler tarafından destek görmesi ve Kaddafi'nin yönetimde kalmak için verdiği mücadele Libya'yı Mısır'daki ayaklanmalardan farklı kılmış ve Libya aylarca süren bir iç savaşla karşı karşıya kalmıştır. Kaddafi'nin isyanları bastırmak için sivil halka aşırı şiddet uygulaması ve insanlığa karşı suç oluşturan eylemleri uluslararası toplumun tepskisine yol açmıştır. Uluslararası alanda tüm meşruiyetini kaybeden Kaddafi yönetimi, ağır yaptırımlara maruz kalmış ve 10 Mart 2011 tarihinde Ulusal Geçiş Konseyi Fransa tarafından Libya'nın resmi yönetimi olarak kabul görmüştür. Muhalifler mart ayının sonuna kadar Fransa'nın vermiş olduğu destekle Doğu Libya'nın büyük bölümünün kontrolünü ellerine geçirmişlerdir. Kaddafi'nin destekçilerini silahlandırarak muhalifleri yok etme girişimleri ve tehditkar beyanları BM Güvenlik Konseyi'nin 17 Mart 2011 yılında 1973 sayılı kararı almasına neden olmuştur.⁴⁶ Libya'da devam eden çatışmaların son bulması için BM Güvenlik Konseyi 17 Mart 2011 tarihli 1973 (2011) sayılı kararında, Libya hükümetinin çatışmaları sona erdirmesini, sivilin korunmasını, Libya'ya silah ambargosu uygulanmasını, Libya hava sahasındaki tüm uçuşların yasaklanmasını, Libyalı yöneticilerin mal varlıklarının dondurulması ve seyahat yasağı konulmasını içeren kararlar almıştır.⁴⁷ 17 Mart 2011 tarihinde BM Güvenlik Konseyi, 1973 sayılı uçuşa yasak bölge oluşturulmasına izin veren kararı kabul etmiştir fakat yapılan oylamada Rusya, Çin, Hindistan, Brezilya ve Almanya söz konusu kararın sivilin korumak amacıyla her yola başvurmayı onayladığı için çekimser kalmayı tercih etmiştir.⁴⁸ 19 Mart 2011 tarihinden itibaren Fransa'nın önderliğinde NATO, sivilin korunmasına yönelik alınan karar gereği Libya'ya yönelik kara, deniz ve hava unsurlarıyla askeri müdahaleye başlamıştır. NATO'nun müdahalesiyle zor durumda kalan Kaddafi güçleri Trablus'a gerilemiş ve 22 Ağustos 2011 tarihinde başkentin denetimi muhalif güçlerin eline geçmiştir.⁴⁹ Kaddafi ve yandaşlarının özellikle Sirte ve

⁴⁵ Yıldırak Sak, "Uluslararası Hukukta İnsancıl Müdahale ve Libya Örneği: Suriye'de Yaşanan ya da Yaşanacaklar için Dersler", *Istanbul, Uluslararası İlişkiler*, Cilt 11, Sayı 44 (Kış 2015), s: 141.

⁴⁶ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm", *Akademik ORTADOĞU*, C. 7, S. 1, (2012), s: 2.

⁴⁷ UN Security Council, Resolution 1973 (2011), https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf, (27.12.2019).

⁴⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Irak, İran, ABD, Petrol, Filistin Sorunu ve Arap Baharı*, Bursa: Alfa Akademi, C. 2, 2017, s: 475.

⁴⁹ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., 2.

Beni Velid gibi şehirlerde askeri varlıklarını sürdürmesi ve Kaddafi ailesinin savaşı sürdürmeye devam edip pes etmeyeceklerine dair ses kayıtlarını haber ajanslarına iletmeleri Libya'daki mücadelenin devam ettiğinin göstergesiydi. Ulusal Konsey ve muhalif askeri gruplar saldırılarını Kaddafi ve yandaşlarının bulunduğu Beni Velid ve Sirte bölgelerinde devam ettirerek bu şehirleri ele geçirmeye çabalamıştır. Ulusal Konsey yetkilileri Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından da aranan Kaddafi ile görüşme gerçekleştirmeyeceklerini ayrıca tüm Libya'da denetimi ele geçirene kadar savaşın devam edeceğini belirtmişlerdir.⁵⁰ Trablus bölgesinin muhalifler tarafından ele geçirilmesiyle NATO'ya bağlı hava kuvvetleri Sirte bölgesinde saldırılara devam ederken; 28 Ağustos'ta NATO tarafından yapılan açıklamada Sirte'de rejim yanlılarının çoğunlukta olduğu ve yapılan saldırıların sivilleri korumak amacıyla yapıldığı belirtilmiştir.⁵¹ Nerede olduğu bilinmeyen ve uzun süre kaçak yaşayan Kaddafi 20 Ekim 2011 tarihinde memleketi olan Sirtede muhalifler tarafından yakalanmış ve şiddete maruz kalmıştır. İnsani olarak rahatsızlık verici olayda Kaddafi, oğlu Mutassım ve rejim yanlıları sağ yakalanmış fakat linç edilerek öldürülmüşlerdir. Kaddafi'nin cesedi dört gün boyunca Misrata'da halka açık soğuk hava deposunda sergilendikten sonra uluslararası toplumun baskıları sonucu Konsey yetkilileri tarafından çölde bilinmeyen bir bölgeye gömülmüştür.⁵²

Libya'daki iç savaşta yaklaşık otuz bin sivil hayatını kaybetmiştir. Kaddafi'nin devrilmesi Libya'da siyasi, toplumsal ve benzeri sorunların son bulduğu anlamına gelmiyordu aksine Yemen ve Mısır örneğinde olduğu gibi muhalifler kendi aralarında yeni bir iç savaşa doğru sürüklenmekteydi. Arap baharıyla birlikte iktidarlarını kaybeden ya da kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalan ve çıkarlarından dolayı eski siyasi yapıların yıkılmasından rahatsızlık duyan iç ve dış aktörlerin oluşturduğu ve destekledikleri karşı devrimci güçler Yemen ve Mısır'da olduğu gibi Libya'da da harekete geçmişlerdir.⁵³ Kaddafi'nin sağ bir şekilde ele geçirilip, yakalandıktan sonra halkı tarafından acımasızca infaz edilmesi Libya'da dönüşümü temel alan hukuksal

⁵⁰ Maria Golovkina, Mohammed Abbas, "Last Throes of Libya War Focus on Sirte", *Reuters News*, 28 August 2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya/last-throes-of-libya-war-focus-on-sirte-idUSTRE77A2Y920110828>, (02.01.2020).

⁵¹ Ben Deighton, "NATO Hits Gaddafi home town Sirte as Fighters close in", *Reuters News*, 28 August 2011, <https://www.reuters.com/article/us-nato-sirte/nato-hits-gaddafi-home-town-sirte-as-fighters-close-in-idUSTRE77R26R20110828>, (02.01.2020).

⁵² Veysel Ayhan, a.g.e., s: 184.

⁵³ Tayyar Arı, a.g.e., s: 475-476.

tartışmalara yol açarken Ulusal Geçiş Konseyi ülkenin tek meşru otoritesi olarak kabul edilmiştir. Ülkede inşa edileceği beklenen, demokratik değerler üzerine kurulacağı varsayılan yeni sistemin önünde siyasi yapının yeniden kurulması, ülke içindeki istikrarın sağlanması, silahlı olan aşiret gruplarının silahsızlandırılması ve ekonominin tekrardan iyileştirilmesi gibi birçok sorun bulunmaktadır.⁵⁴

1.5. LIBYA'DA KADDAFI SONRASI DÖNEM

Arap baharı ile Libya'ya sığırayan hükümet karşıtı protestolar Libya halkı tarafından desteklenmiş ve silahlı muhalif güçlerin mücadelesiyle 17 Şubat Devrimi gerçekleştirilerek 42 yıllık Kaddafi rejimine son verilmiştir. Rejimin yıkılmasıyla uluslararası standartların esas alındığı eşitlikçi, katılımcı ve demokratik bir hukuk düzeni kurulması beklenmiştir. 17 Şubat Devriminden sonra yönetime Ulusal Geçiş Konseyi geçmiş ve konsey tarafından atanan yeni hükümet ilk kez yapılacak olan 7 Temmuz 2012 tarihindeki parlamento seçimlerine kadar ülkeyi yönetmiştir.⁵⁵ 7 Temmuz 2012 tarihinde yapılan ilk parlamento seçimlerinde Milli Genel Kongre, geçici hükümet oluşturmak ve bir anayasa hazırlamak olan ilk görevini Geçici Ulusal Konsey'den devralmıştır.⁵⁶ Seçimlerde Libya'nın tüm şehirlerinden seçilen adaylar için Genel Kongre'deki sandalye sayısı iki yüz kişi olarak belirlenmiş ve bunların seksen tanesi parti listelerinden ve yüz yirmi tanesi bağımsız adaylar için ayrılmıştır. Libya; Fizan, Berka ve Trablus olmak üzere üç ana bölgeye ayrılmış ve Yüksek Seçim Kurulu şehirlerdeki nüfus oranına göre sandalye sayılarını belirlemiştir. İlk defa demokrasi tecrübesi yaşayan Libya'da ulusal ve yerel çapta 374 parti ve 2.639 bağımsız aday yarışmıştır. Herhangi bir partinin seçimlere katılabilmesi için sadece tek bir seçim bölgesinde örgütlenmenin yeterli olması ise bu kadar çok parti kurulmasının nedeni olarak gösterilebilir. Seçimden sonra oluşan tabloya göre parti listelerinden Genel Kongre'ye girenlerin yanında bağımsız adayların çoğunun bir partiye bağlı oldukları ve parti aidiyeti olan adayların bağlı olduğu parti ile birlikte hareket ettiği ortaya çıkmıştır.⁵⁷

⁵⁴ Nebahat Tanrıverdi, "Kaddafi Sonrası Libya ve Demokratikleşme Sorunu", *Ortadoğu Analiz*, C.3, S. 35, (2011), s: 43.

⁵⁵ Emrah Kekilli, "Haftar'ın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti", *SETA*, S. 152, (2016), s: 7.

⁵⁶ Tayyar Arı, a.g.e., s: 476

⁵⁷ Kekilli, "17 Şubat Devrimi'nden Haftar Darbe Girişimine", s: 11.

7 Temmuz 2012 seçimleri Libya’da demokrasiye geçiş sürecinin hem başarısını hem de başarısızlıklarını tasvir etmektedir. Yaklaşık olarak üç milyon seçmen nüfusa sahip olan Libya’da bir milyon yüz bin seçmen seçim kayıt tarihini kaçırmıştır. Bu durum iç savaşla yüz yüze olan ve ilk defa demokrasi tecrübesi yaşayan bir ülke için anlaşılabilir bir sonuçtur. Seçimlere geçiş süresi ne seçimlere hazırlanmak için ne de yeni oluşan sivil ve siyasi toplulukların örgütlenmesi, seçim programlarının duyurulup doğru bir şekilde yürütülmesi için yeterli olmamıştır fakat Ulusal Güçler İttifakı lideri olan Mahmud Jibril’in seçim kampanyasından önce oluşturduğu koalisyon mecliste en çok sandalyeyi alarak bir istisna oluşturmuştur.⁵⁸ Seçimlerde birinci parti olarak çıkan Ulusal Güçler İttifakı, İslami ilkelerin ılımlı bir şekilde uygulanması ve demokratik sivil devletin oluşturulması sloganıyla Libya’da önemli bir başarı yakalamıştır.⁵⁹ Pittsburgh Üniversitesi siyaset bilimi bölümünde eski öğretim görevlisi olan Mahmud Jibril, 2007 yılında Kaddafi tarafından Libya Ulusal Ekonomik Kalkınma Kurulu'nun başına getirilmiş ve 2011 yılında da görevinden istifa etmiştir.⁶⁰

Tablo 1. Temmuz 2012 Ulusal Kongre Seçim Sonuçları

Ana Partiler	Oy Sayısı	Oyların Yüzdeler Oranları	Koltuk Sayısı
Ulusal Güçler İttifakı	714,769	48.14	39
Adalet ve İnşa Partisi	152,521	10.27	17
Ulusal Cephe Partisi	60,592	4.08	3
Vatan İçin Birlik Partisi	66,772	4.50	2
Ulusal Merkez Partisi	50,417	4.00	2
Wadi Al-Hayah Partisi	60,566	4.07	2

Kaynak: Larbi Sadiki, “Libya’s Arab Spring: The Long Road From Revolution to Democracy”, *International Studies*, (2012), s: 309.

⁵⁸ Larbi Sadiki, “Libya’s Arab Spring: The Long Road from Revolution to Democracy”, *International Studies*, (2012), s: 309.

⁵⁹ Aljazeera Turk, “Libya’nın Yeni Aktörleri: Siyasi Partiler”, 18 Temmuz 2012, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/libyanin-yeni-aktorleri-siyasi-partiler>, (04.01.2020).

⁶⁰ Ben Smith, “Libya’s General Assembly Election 2012”, *House of Commons Library*, 2012, s: 5.

Üçüncü sırada yer alan Ulusal Cephe Partisi Misrata, Bingazi ve Ajdabiya’da üç sandalye kazanmıştır. Misrata’dan en çok oy alan Vatan İçin Birlik Partisi iki koltuk kazanırken, başkanlığını Ali Tarhuni’nin yaptığı Ulusal Merkez Partisi Libya seçimlerinde yeterince varlık gösteremeyerek Trablus’un Hay Al-Andolous bölgesinden ve Al-Baida’dan iki koltuk elde etmiştir. Wadi Al-Hayah Partisi ise en çok oyu Awbari şehrinden alarak iki sandalye kazanmıştır.⁶¹

2012 yılı seçimlerinden sonra iş başına gelen Milli Genel Kongre (MGK) içerisinde oluşan siyasi bölünmeler ve ayrışmalar, giderek ülkenin tamamına yayılan milis birlikler ve onların mensup olduğu şehirler ve çıkar grupları iç içe geçmiştir.⁶²

Seçimlerden sonra 11 Eylül 2012 tarihinde Bingazi’de Amerikan konsoloslughuna yapılan saldırıda ABD’nin Libya Büyükelçisi J. Christopher Stevens ve üç konsolosluk görevlisinin öldürülmesi Libya’nın içinde bulunduğu durumu daha da zorlaştırarak bundan sonraki gelişmelerin gidişatını etkileyen önemli bir unsur oluşturmuştur.⁶³ Başbakan Mustafa A.G. Abuşagur’un kurduğu kabile kongrenin onayından geçememiş ve 7 Ekim tarihinde görevden alınmıştır. Abuşagur’un görevden alınmasıyla yerine insan hakları avukatı ve Milli Genel Kongre’nin eski üyesi olan Ali Zeydan başbakan olarak seçilmiştir. Ali Zeydan 11 Mart 2014 tarihine kadar görevde kalmış ardından yerine Abdullah el Sani başbakanlığa getirilmiştir.⁶⁴ Siyasi istikrarsızlığın ve çatışmaların devam ettiği Libya’da 2014 yılında yaşanan gelişmelerin başında Ali Zeydan hükümetinin düşürülmesine yönelik MGK’daki güven oylaması gelmektedir. Kaddafi sonrası dönemde Libya’da var olan istikrarsızlığın nedenleri arasında hükümetlerin geleceklerindeki belirsizlik ve hükümete yapılan eleştiriler arasında yer alan ekonomik sıkıntılar, güvenlik sorunları ve devletin kurumlarında yaşanan yolsuzluk iddiaları yer almıştır. Bu süreçte halk protestolar düzenleyerek savunma, adalet ve petrol bakanlıklarını kuşatmış ve MGK’nın şubatta dolacak olan görev süresini 2014 yılı sonuna kadar uzatmasına tepki göstermiştir. MGK, ocak ayında Ali Zeydan hükümeti ile ilgili alınan kararları görüşmek için yaptığı toplantıda silahlı gruplar tarafından saldırıya

⁶¹ UN Election Assessment Team, “Libya: Final Report General National Congress Election”, 2012, s: 35.

⁶² Emrah Kekilli, a.g.e., s: 8.

⁶³ ABD’de internet sitesinden paylaşılan bir filmin Hazreti Muhammed’e hakaret içerdiği gerekçesiyle başlayan olaylarda, silahlı gruplar Bingazi’deki ABD Konsoloslughuna saldırı.

⁶⁴ Tayyar Arı, a.g.e., s: 476.

uğrayarak toplantıya ara vermek zorunda kalmıştır. Tüm bu tepkileri dindirmek amacıyla MGK Başkanı ve aynı zamanda Cumhurbaşkanı olan Nuri Ebu Sehmen geçiş döneminin sonlandırılması ve istikrarsızlığın ortadan kaldırılması için altmış kişiden oluşacak Anayasa Hazırlık Komisyonu'nun oluşturulacağını ve bu seçimlerin de 20 Şubat tarihinde yapılacağını duyurduktan sonra genel seçimlerin ertelenme nedenini söz konusu komisyonun oluşturulması ve anayasa hazırlık sürecinin aksamaması olarak belirtmiştir. MGK 4 Şubat tarihinde yapmış olduğu oylamada, 196 üyeden 146 tanesinin olumlu oyu ile meclis ve cumhurbaşkanlığı seçimlerini bir yıl sonra yapmaya karar verip; Zeydan hükümetine verilen güven oyunun geri alınmasına, kriz yönetimi için hükümet kurulmasına ve 120 gün içinde yeni bir anayasa hazırlanmasına karar vermiştir. Zeydan hükümeti MGK tarafından, var olan güvenlik sorunlarını çözemediği, devrimci silahlı grupların polis ve askeri teşkilatlara girmesine izin verdiği ve görevini yerine getiremediği gerekçesi ile suçlanmaktaydı. 5 Şubat'ta milis güçler tarafından düzenlenen meclis baskınında Meclis Başkanı Ebu Sehmen'in ve milletvekillerinin istifa etmeleri aksi halde silahla karşılık verileceği bildirilmiştir. Tüm bu olaylar halkın ikiye bölünmesine yol açmış ve bazı kesimler MGK'nın kararlarını onaylarken diğer bir kesimde kararlarına tepkiyle karşılık vermiştir. Genelkurmay Başkanlığı ise yapmış olduğu açıklamada tarafsız kalacaklarını ve halkın düzenlediği barışçıl gösterilere onay verdiklerini açıklamıştır. Meclise yönelik yapılan saldırılar olası bir darbe girişiminin mümkün olduğunun göstergesi olup özellikle İhvan'a yakınlığı ile bilinen Adalet ve İnşa Partisi'nin MGK'daki konumu büyük tartışma yaratmıştır. AİP, mecliste çoğunluk partisi oluşturulmasına rağmen liberallerin ve Kaddafi yanlılarının hedefi halindeydi. Bunun yanında Ulusal Güçler İttifakı ise mecliste çoğunluğu oluşturan parti olmasına rağmen tüm çalışmaları yavaşlatarak AİP'yi bundan sorumlu tutmakla suçlanmaktaydı.⁶⁵ Yaşanan bu istikrarsızlık ortamında, 14 Şubat 2014 tarihinde Emekli General Halife Hafter televizyonda yaptığı açıklamada halkı kurtarma planlarından ve Libyalıları seçilen parlamentoya karşı ayaklanmaya davet etmiştir. Ayrıca Hafter yapmış olduğu açıklamada; askeri ve önem arz eden bölgelerin ele geçirilerek MGK'nın çalışmalarının durdurulduğunu açıklamış olsa da hükümet bunu başarısız bir darbe girişimi olarak nitelendirmiştir. Libya resmi haber ajansının vermiş olduğu bilgiye göre, Seçim Kurulu Başkanı İmad Saih, seçimlerin 25 Haziran'da 2014 tarihinde yapılacağını ve seçim

⁶⁵ Bilal Yıldırım, "Libya 2014", *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 2014, ss: 384-385.

tarihini geçici meclis Milli Genel Kongre (MGK) başkanlığına tebliğ ettiklerini belirtmiştir.⁶⁶ 2012 yılından sonra ilk defa yapılacak seçimlerde halkın Temsilciler Meclisi için oylarını kullanması beklenmektedir. Seçimlerde 1.5 milyon vatandaş oy vermek için kayıt olmuş ve sadece altı yüz otuz bin kişi oy pusulalarını kullanmıştır. Bu sonucun ülkede hakim olan güvenlik sorunundan kaynaklandığı tahmin edilmiştir. Rakip militan grupların saldırı tehditleri ve yapmış olduğu saldırılar sonucunda birçok sandık merkezi kapanmaya zorlanırken; Bingazi'de hükümet güçleri ile militanlar arasında çıkan çatışmalar sonucunda en az beş kişinin hayatını kaybettiği bildirilmiştir. Seçimlerde ayrılan iki yüz sandalyenin yüz seksen sekiz tanesi 22 Temmuz'da açıklanırken geriye kalan on iki tanesi bazı seçim bölgelerinde boykot veya güvensizlik nedeniyle ertelenmek zorunda kalmıştır. Adayların tamamının bağımsız olarak katıldığı Temsilciler Meclisi seçimlerinde, Adalet ve İnşa Partisinin öncülük ettiği İslamcı güçler 200 sandalyenin sadece 30'una sahip oldu. Katılımın yüzde 20 civarında olduğu seçimlerden laik, liberal ve federalist kesimler galip çıkmıştır. Libya Siyasi Anlaşması'nın 2015 yılında imzalanmasından sonra iki yıl içinde yeni seçim görüşmeleri yapılmış ve 2017 yılında başlatılan Birleşmiş Milletler Libya Eylem planına göre seçimlerin 2018 sonlarında yapılması planlanmıştır.⁶⁷

General Halife Hafter, kırk yıldan fazla bir süreçte Libya'nın siyasi hayatının bir parçası olmuştur. 1943 yılında Libya'nın Ajdabiya kentinde dünyaya gelen Hafter, Kaddafi'nin eski subaylarından biridir. 2 Mart 2015 tarihinde Temsilciler Meclisi' bağlı olan Libya silahlı kuvvetleri komutanı olarak seçilmiş ve Kaddafi'nin yönetimindeki Libya ordusunda görevine başlamıştır. Hafter 1969 yılında Kral İdris'e karşı yapılan darbede Kaddafi'nin yanında yer almıştır.⁶⁸ Hafter, 1977-1978 yılları arasında genel personel eğitimini tamamlamak için Sovyetler Birliği'nde bulunan Vesterel Askeri Akademi'ye gönderilmiştir. 1980 yılında Çad sınır kapısında tatbikatlar yapmış ve aynı yıl içinde Kaddafi döneminin en yüksek rütbesi olan albaylığa kadar yükselerek 1981 yılına kadar Çad'ta kalmıştır. Bu görevinden iki yıl sonra genel liderlik kursu almak için Sovyetler Birliği'ndeki M.V. Frunze Askeri Akademiye gitmiştir. Hafter, 1981 ve 1986 yılları arasında Libya'nın Tobruk şehrinin komutanı olmuş ve özellikle belirtmiştir ki;

⁶⁶ Aljazeera Turk, "Libya'da Seçimler 25 Haziran'da", 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/haber/libyada-secimler-25-haziranda>, (29.02.2020).

⁶⁷ Libya, <https://www.europeanforum.net/uploads/countries/pdf/libya.pdf>, 2020, (29.02.2020).

⁶⁸ Sana Chaudhry, "General Khalifa Haftar", *Danu Strategic Forecasting Group*, 2016, s:1.

1986 yılının Nisan ayında ABD'nin Bab el-Aziziya kışlasının bombalanmasından sonra Kaddafi'nin yanında yer alan ve ona yardım eden kişilerden biri olmuştur. Aynı yıl içerisinde doğu bölgesinin komutanlığına atanan Hafter, 1987 yılındaki Libya'nın Çad yenilgisinden sonra birkaç bin askeri ile Wadi Doum'un doğu üssündeki güçleri denetlemek ve güçlendirmek için Çad'a geri dönmüştür. Burada geri dönüşü olmayan askeri hatalar yapan Hafter, (Fada şehrini yeniden almak için Libya kuvvetlerinin gönderilmesi ve gönderilen bu kuvvetlerin kurtarılması için ikinci bir bölüğün bölgeye gitmesi vb.) Çad birliklerinin saldırılarına karşı koyamayınca Libya askeri birliklerinin demoralize olmasına neden olmuştur. 23 Mart 1987 tarihinde Hafter ve dört yüz Libya askeri Wadi Doum bölgesinden elli kilometre uzakta Çadlı askerler tarafından ele geçirilerek tutuklanmış ve bu durum Kaddafi tarafından dışlanmasına neden olmuştur.⁶⁹ Tutuklu olduğu süre boyunca Kaddafi'yi devirmeyi amaçlayan bir grup kurmuştur. 1990'lı yıllarda ABD hükümeti ile yapılan bir anlaşma sonrası serbest bırakılmış ve ABD'nin Virginia eyaletinin Langley şehrinde yirmi yıllık bir sürgün yaşamıştır. ABD'de yaşadığı zaman diliminde Hafter'in odak noktası Kaddafi'yi devirmek olmuş ve 2011 yılında çıkan isyanlarda ülkesine dönerek Kaddafi'yi deviren kuvvetlerde üst düzey bir pozisyonda görev almıştır. General Haftar CIA'nın Langley'deki karargahı ve ABD istihbarat servisleri ile yakın ilişki kurduğu ve Kaddafi'ye karşı yapılan bir kaç suikast girişimine destek verdiği bilinmektedir.⁷⁰ Hafter bu yüzden bazı kesimler tarafından ABD ajanı olarak suçlanmaktadır.

25 Haziran 2014 tarihinde düşük katılım oranıyla gerçekleştirilen seçimlerin ardından Libya'da iki farklı parlamento ve farklı gruplar arası iktidar mücadelesi ortaya çıkmıştır. Başkent Trablus'ta Genel Halk Kongresi, Tobruk'ta ise liberal kesimin desteklediği Temsilciler Meclisi ve bu çerçevede iki farklı hükümet bulunmaktaydı.⁷¹

2014 seçim sonuçları ülkedeki çatışmaların artmasına sebep olmuş ve 13 Temmuz'da Misrata kenti milisleri, "Libya Devrimci Operasyon Odası" ve "Libya Batı Kalkanı" kuvvetleri (Trablus'un batısında yer alan ve el Kaide ile ilişkili olduğu öne sürülen grup), Zintan milislerinin elindeki Trablus Havalimanını ele geçirmek amacıyla,

⁶⁹ Barak Barfi, "Khalife Haftar: Rebuilding Libya from the Top Down", *The Washington Institute for Near East Policy*, 2014, S: 2, ss: 2-3.

⁷⁰ Sana Chaudhry, a.g.e., s: 1.

⁷¹ Tayyar Arı, a.g.e., s: 476.

“Libya Şafağı” adını verdikleri bir operasyon başlatmıştır. Diğer yandan Libya’nın doğusunda General Hafter’e bağlı birliklere karşı mücadele eden gruplar “Bingazi Devrimci Şura Konseyi” adı altında bir araya gelerek, konseyin parçası olan “Ensar el-Şeria”, temmuz ayı sonunda Bingazi kentini denetimi altına aldığını açıklamıştır.

Seçimleri tanımadığını açıklayan MGK ile yeni seçilen Temsilciler Meclisine bağlı gruplar arasında çatışmalar başlamış ve “Libya Şafağı” güçlerinin Trablus’taki ilerleyişi karşısında, yeni Temsilciler Meclisi, 4 Ağustos tarihinde Trablus’dan, Hafter’e bağlı birliklerin denetimindeki Tobruk kentine taşınma kararı almıştır.⁷² Böylece ortaya silahlı gruplar üzerinden iktidar mücadelesi veren iki farklı meclis ortaya çıkmıştır.⁷³ Çıkan çatışmalardan yararlanan cihatçı gruplar ve kabile milisleri ortaya çıkan siyasi boşluğu kullanarak kendi etki alanlarını genişletmişlerdir. Suriye’de Rakka, Irak’ta Musul kentini ele geçiren DEAŞ’e bağlı gruplar 2014 ve 2015 yılları arasında Libya’da Kaddafi’nin memleketi Sirte’yi ve liman kenti olan Derna’yı ele geçirerek ülkedeki etkisini arttırmaya başlamıştır.⁷⁴ 17 Aralık 2015 tarihinde BM’nin arabuluculuğu ile Fas’ın Suheyrat şehrinde Libya Siyasi Anlaşması gereğince Ulusal Uzlaş (Mutabakat) Hükümeti (UMH) Başkanlık Konseyi kurulmuştur. Başkanlık Konseyi, BM Güvenlik Konseyi’nin 2259 sayılı kararı ile Libya’nın tek resmi temsilcisi olarak tanınmıştır.⁷⁵ Başkanlar Konseyi Başkanı ve Başbakan Fayiz el Sarac’ın liderliğinde kurulan hükümet 2016 yılının mart ayında Trablus’ta çalışmalarına başlamıştır. El Sarac liderliğindeki Ulusal Uzlaş Hükümetine diğer grupların muhalefeti devam ettiğinden ve Trablus ve Tobruk’daki görevlerini bırakmadıkları için Libya üç tane hükümet ile yönetilmeye başlamıştır. Batılı ülkeler ve uluslararası toplum tarafından tanınan ve destek gören Ulusal Uzlaş Hükümetine karşı olan ve sorun yaratan General Halife Haftar denetiminde olan ve aynı zamanda Mısır ve BAE ülkeleri tarafından da destek gören Tobruk hükümetiydi.⁷⁶ 2016 yılının Eylül ve Aralık ayları arasında Halife Hafter’e bağlı güçler Libya’nın doğusunda bulunan petrol sahalarını ele geçirdiklerini açıklarken; Başkanlık Konseyine bağlı silahlı gruplar da on sekiz ay süren mücadelenin ardından Sirte kentini

⁷² Ferhat Sarı, “Libya’ya Kim Hükmedecek?”, *Evrensel*, 2014, <https://www.evrensel.net/haber/97275/libyaya-kim-hukmedecek>, (28.02.2020).

⁷³ Selami Kökçam, “Kaddafi Sonrası Libya”, *TRT Haber*, 2 Ocak 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kaddafi-sonrasi-libya-450437.html>, (28.02.2020).

⁷⁴ Tayyar Arı, a.g.e., s: 477.

⁷⁵ Selami Kökçam, “Kaddafi Sonrası Libya”, *TRT Haber*, 2 Ocak 2020, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kaddafi-sonrasi-libya-450437.html>, (28.02.2020).

⁷⁶ Tayyar Arı, a.g.e., s: 477.

DEAŞ terör örgütünden arındırdıklarını açıklamıştır. 11 Haziran 2017 tarihinde Muammer Kaddafi'nin oğlu Seyfulislam Kaddafi'nin bir milis grubu tarafından serbest bırakıldığı açıklanmıştır.⁷⁷ Diğer taraftan eski Trablus hükümeti ve Libya Şafağı grubu Halife Gveyl hükümetini desteklemeye devam ettiğini açıklarken, Halife Hafter'in örgütü Tobruk'da kendi otoritesini sağlamlaştırmaya çalışmaktaydı. 2017 yılının mayıs ayına gelindiğinde ağır kayıplar verdiği için Ensar el Şeria Libya'da kendini feshettiğini açıklamaktaydı. Temmuz ayında üç yıl süren çatışmaların ardından büyük yıkımlar yaşayan Bingazi kentinin DEAŞ terör örgütünden temizlendiği açıklanmıştır.⁷⁸

2017 yılının eylül ayında BM Libya Özel Temsilcisi Gassan Selame uzlaşma arayışları çerçevesinde iki aşamalı plan önerisinde bulunmuştur. Birinci öneri; BM çerçevesinde ve çevre ülkelerinde dahilinde gerçekleşecek olan barış inisiyatifleri, ikinci öneri ise; yerel güçler üzerinde özellikle silahlı örgütler ve ihtilafli aşiretler arasında yaşanan sorunların çözümüne dair uygulanacak olan yerel barış inisiyatifleridir. Gassan Selame'nin amacı Libya'da siyasal geçişin barışçıl yollarla sağlanması olup özellikle Libya'nın petrol kaynaklarının yoğun olarak bulunduğu güney bölgesinin toprak bütünlüğünün korunmasını sağlamaktır. BM'nin önerdiği geçiş planının içeriğinde Libya halkının yaşam koşullarını iyileştirecek hükümetin kurulması, devamlılığı olan kurumların oluşturulması, uygun bir anayasanın hazırlanması, seçimlerin yapılması ve ülkede ulusal barışın sağlanması yer almaktadır.⁷⁹ Ancak bugüne kadar BM çözüm taslağında yer alan hiçbir plan uygulamaya konulamamıştır.

Halife Hafter'e bağlı güçler önce Eylül 2016'da Doğu Libya'daki petrol tesislerini, 2018 yılında Petrol Hilali Bölgesi'nde stratejik öneme sahip olan Sidra ve Ra's el- Unuf limanlarını ele geçirerek hızlı bir ilerleme kaydetmiştir. 2019 yılının şubat ayında yabancı güçlerle ve terörle mücadele adı altında Halife Hafter'e bağlı Libya Ulusal Ordusu ülkenin güneyine askeri operasyonlar başlatmış ve günde 400 bin üretim kapasitesine sahip olan güneyin en büyük petrol sahası olan Şerare bölgesini ele geçirmiştir. Böylece Hafter'e bağlı güçler Derna şehri hariç Libya'nın birçok bölgesinde hakimiyetini sağlamış ve bunun yanında Fizan bölgesinde Çad sınırına doğru ilerlemesini

⁷⁷ Selami Kökçam, a.g.e.

⁷⁸ Tayyar Arı, a.g.e., s: 477.

⁷⁹ Riad Domazeti, Taner Altun, "Libya Çalınmış Devrim", *İNSAMER*, 5 Nisan 2018, https://insamer.com/tr/libya-calinmis-devrim_1365.html, (28.02.2020).

sürdürerek ülkenin kuzey batısına doğru yönelmiştir. Hafter'in hakimiyet kurduğu şehirlerdeki en önemli politikası; yerel güçlere ve aşiretlere üniformalar dağıtarak maaş ödeme sözü vermiş ve hakimiyetini kurduğu bölgelerde yeni para birimini kullanıma koyduğu bilinmektedir. Hafter 2014 yılından itibaren yürüttüğü askeri operasyonlara rağmen ne Libya'da ne de uluslararası alanda meşruiyetini sağlayamamıştır. Libya ekonomisinin en önemli unsuru olan petrol alanlarını ele geçirdikten sonra 2018 yılında bağımsız bir şekilde petrol satışı yapmaya çalışan Hafter'in bu tutumu uluslararası arenada büyük tepkiye yol açmıştır. Libya'nın politik ve ekonomik sürecinde rol oynayan aktörler tarafından liderlik onayı almayı bekleyen Hafter, yaşadığı bu başarısızlığın ardından Tobruk hükümeti ve Trablus'ta BM tarafından tanınan Fayeze el-Sarrac hükümeti ile diplomatik görüşmelere başlamıştır. Liderlik arayışına devam eden Hafter'e en çok destek veren ülke Fransa olmuştur. 2018 yılının Mayıs ayında Fransa tarafından desteklenen ve İtalya tarafından organize edilen Palermo Konferansı'nda Hafter'in de bulunması İtalya'nın Libya politikasını yeniden gözden geçirerek Hafter'e yer açıldığının göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra BM Özel Temsilciliği revizyona giderek Hafter'in hedeflerinin önünü açıcı politikalar izlemiştir. Gassen Selame'nin hedefi; Hafter ile Ulusal Uzlaşma Hükümeti ve Sarrac arasında anlaşma yapılmasını sağlayarak Libya'da rakip kurumların ve aktörlerin tek bir çatı altında toplanmasını sağlamaktır. Fakat BM öncülüğünde gerçekleştirilen bu görüşmeler bir süreliğine ertelenmiştir. 14 Nisan'da yapılması planlanan ve BM tarafından düzenlenen Libya Ulusal Konferansı'nda Hafter'in başlıca amacı; bu konferansla kazandığı toprakları garanti altına almak ve Libya'nın resmi lideri olarak bu konferansta yer almaktır fakat yaşanan gelişmelere bakıldığında Hafter'in diplomatik yollarla hareket etmek yerine askeri yöntemlere başvurmayı tercih ettiği görülmektedir.⁸⁰ Hafter, Paris, Palermo ve Kahire'de yapılan görüşmelerde BM'nin önerdiği çözümleri ve planları boşa çıkarmış ve Trablus'a saldırıları ile siyasi çözümden yana olmadığını göstermiştir..⁸¹

BM'nin Libya elçisi Ghassan Salame vermiş olduğu bir röportajda, Libya'daki şiddeti ve gecikmiş yasaları gerekçe göstererek 10 Aralık 2018 tarihinde umulduğu gibi

⁸⁰ Nebahat Tanrıverdi Yaşar, "Libya'da Yeni İç Savaş Kapıda", *ORSAM*, 2019, C: 10, S: 87, ss: 20-23.

⁸¹ Emrah Kekilli, "Askeri ve Siyasi Çözüm Arayışında Libya Krizinin Geleceği", *SETA*, 2019, S: 282, s:8.

yapılacak seçim düzenlemenin zor olacağını açıklamasını yapmıştır.⁸² BM Libya Özel Temsilcisinin Eylül 2017'de sunduğu iki aşamalı planına göre, ülkede 2018 yılı bitmeden devlet başkanlığı ve parlamento seçimlerinin yapılması amaçlanmaktaydı.

Yüksek Seçim Kurulu Başkanı İmad es-Sayih yapmış olduğu açıklamada daimi anayasa için yapılan taslakların bittiğini ve 2019 yılının Ocak ayında referanduma gidilebileceğini ve seçimlerin gerçekleştirilmesi halinde sonuçların şubat ayında açıklanabileceğini belirtmiştir. Fakat belirtmek gerekir ki; Libya'da yeni anayasa taslağı oluşturulması için seçilen altmış üyeli Anayasa Hazırlama Komisyonu, Temmuz 2017 yılında ülkenin kalıcı anayasası olacak taslak çalışmalarını bitirdiğini duyurmuş fakat sonuç alınamamıştır. Ardından da Fransa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen Paris Zirvesi'nde Libya'da 10 Aralık 2018'de seçimlerin yapılması ve seçimin anayasal temellerinin atılması kararlaştırılmıştır.⁸³

Tüm bunların ardından Fayiz el Sarac 2019 yılında yapmış olduğu açıklamada Yüksek Ulusal Seçim Komisyonu'nun anayasa referandumu için bir tarih ilan etmemesinin nedenini Trablus hükümetinin gerekli finansmanı sağlamadaki gecikmesi olarak değerlendirmiştir.⁸⁴

Mart 2019 yılının sonlarında ülkenin batısında yer alan dokuz belediyede yerel seçimler yapılmıştır fakat diğer vilayetlerde geçen yıl 4 Nisan'da başlayan Trablus'a yönelik savaş nedeniyle seçimler tamamlanamamıştır. Reuters'ın raporuna göre beş yıl sonra yapılan belediye seçimlerine katılım oranının %38'lerde kaldığı açıklanmıştır.⁸⁵ Libya'da bilinen yetmiş belediye bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından desteklenen Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin (UMH) fon eksikliği ve çeşitli güvenlik engelleri çerçevesinde seçimler gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.⁸⁶

⁸² Abdulkader Assad, "UN Envoy: Libya's Elections may not be Held This Year", *The Libya Observer*, 2018, <https://www.libyaobserver.ly/news/un-envoy-libyas-elections-may-not-be-held-year>, (28.02.2020).

⁸³ Hürriyet, "Libya'da Anayasa Referandumunu Ocak 2019'da", 2018, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/libyada-anayasa-referandumu-ocak-2019da-41043597>, (29.02.2020).

⁸⁴ Sami Zaptia, "Finance Delayin Constitution Referendum", *Libya Herald*, 2019, <https://www.libyaherald.com/2019/01/09/finance-delaying-constitution-referendum/>, (29.02.2020).

⁸⁵ Middle East Monitor, "Libya Hold Municipal Elections in First Vote for Five Years", 2019, <https://www.middleeastmonitor.com/20190331-libya-holds-municipal-elections-in-first-vote-for-five-years/>, (29.02.2020).

⁸⁶ Cemal Cevher, "Libyalılar, Savaşa ve Kaynak Yetersizliğine Rağmen Belediye Seçimlerinde Yarışıyor", *Şarkul Avsat*, 2020, <https://turkish.aawsat.com/home/article/2459426/libyalilar-savasa-ve-kaynak-yetersizligine-ragmen-belediye-seçimlerinde>, (29.02.2020).

Belediye seçimlerinin ikinci aşaması 6 Nisan 2019 tarihinde Libya'nın batısında yer alan yedi belediyede gerçekleşmiştir.⁸⁷ Libya'da belediye seçimleri, farklı günlerde tek tek belediyelerin seçim yapmasıyla birlikte, kademeli olarak gerçekleşmektedir. Libyalı seçmenler 2020'de planlanan 38 belediye meclisi seçiminin başarıyla sonuçlanmasını ve 2021'de bu sayının elli altıdan fazla belediyeye ulaşmasını umut etmektedir.⁸⁸

Sonuç olarak; Libya'da devlet kurumlarının meşruiyetini ve halkın seçim sürecine olan güvenini yeniden tesis etmek için seçim ihtiyacı önem teşkil etmektedir. Ülkede, ulusal seçimlere ihtiyaç duyulurken, bu seçimler için gerekli fikir birliğinin şu anda mevcut olmadığı görülmektedir. Yetkililerin önemle üzerinde durması gereken konulardan biri, belediye meclislerinin meşruiyetini yeniden teyit eden ve bu konseyleri, seçmenlerinin ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra onları temsil etmeleri için yetkilendiren özgür, adil ve şeffaf yerel seçimler düzenlemek olması önemli bir husustur. Her ne kadar Birleşmiş Milletler, ülkenin bölünmesini önleyebilmek için bazı kararlar almış olsa da, Libya, siyasi bölünme, güvensizlik ve kaosu ortasında demokratik bir geçiş yapmak için mücadele etmeye devam etmektedir.

⁸⁷ Libya Analysis.com, "Analysis of Voter Participation in Libya's 2019 Municipal Elections", 2019, <http://www.libya-analysis.com/analysis-of-voter-participation-in-libyas-2019-municipal-elections/>, (29.02.2020).

⁸⁸ IFES, "Elections in Libya: 2020 Municipal Elections", 2020, <https://www.ifes.org/faqs/elections-libya-2020-municipal-elections>, (25.08.2020).

İKİNCİ BÖLÜM

ANALİZ DÜZEYİ

2010 yılının sonu ve 2011 yılının başlarında önce Tunus’da başlayan ardından bir çok Orta Doğu ülkesinde baş gösteren yönetim karşıtı isyanlar Arap dünyasında yaşanacak değişimlerin başlangıcı olmuştur. Libya’yı da etkisi altına alan bu değişim dalgası ile muhalifler Bingazi bölgesini üs edinerek Kaddafi’yi iktidardan indirmek için harekete geçmişlerdir. 17 Şubat 2011 tarihinde başlayan isyanlar Kaddafi’nin güçlü direnişiyi karşılansınca Libya’nın yıllarca süren iç savaşa sürüklenmesine yol açmıştır.⁸⁹ Tüm bu yaşanan süreçleri daha iyi anlamak için çağdaş uluslararası ilişkiler teorisini sorgulamak, yaşanan istilaların, çıkan isyanların ne zaman ve neden gerçekleştiğini analiz etmek gelecekte yaşanabilecek olası savaşları önlemek adına önem arz etmektedir.⁹⁰ Libya sorununda yer alan dinamik ve atıl süreçler bunda rol oynayan bazı aktörlerin kendine has oluşu, siyasi iktidar mücadeleleri, birbirine geçmiş ulusal ve uluslararası yapıların etkisi gibi unsurlar ilişkilerin arkasındaki motivasyonların anlaşılmasını zor bir hale sokmuştur. Fakat Libya’nın içinde bulunduğu bu kompleks yapı çok yönlü ve iç içe geçmiş karmaşık bir uluslararası ilişkiler konusu olmasıyla dikkate değer bir araştırma konusu oluşturmaktadır. Bu kompleks yapıyı çözümlenmeyi uluslararası ilişkiler disiplini içinden yapmak için kullanılacak araç “analiz düzeyi (level of analysis)” olacaktır. Analiz düzeyi sorunu, uluslararası ilişkiler disiplini içinde yer alan en eski ve tartışmalı konular arasında yer almaktadır. Kısaca bu problem, “yaşanan olaylara açıklama getirirken seçilmesi gereken analiz düzeyinin belirlenmesi sorunu” şeklinde açıklanabileceği gibi, “hangi düzeylerin ya da kaynakların açıklayıcı olduğunun belirlenmesi sorunu anlamına da gelmektedir”.⁹¹

Waltz analiz düzeyi sorununu ilk defa 1959 yılında “Man, the State and War” adlı

⁸⁹ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s. 2.

⁹⁰ Karen E. Mingst, Ivan M. Arreguin-Toft, *Essentials of International Relations*, Kanada, W.W. Norton Company, 2017, s. 74.

⁹¹ Tuncay Kardaş, “Türkiye-İsrail İlişkilerinin “Analiz Düzeyi” Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006”, *Ortadoğu Yıllığı*, 2005, ss: 333-334.

çalışmasında savaşın nedenlerini birey, devlet ve uluslararası sistem olmak üzere üç düzeyde analiz ederek bu alandaki tartışmaya öncülük eden isim olmuştur. Waltz ele aldığı bu çalışmasında savaşın insan doğasından kaynaklanan nedenlerle ve uluslararası sistemden kaynaklanan nedenlerle analiz edilebileceğini göstermiştir.⁹² Waltz, yapmış olduğu bu çalışmadan sonra 1979 yılında “*Theory of International Politics*” adlı eserinde esas olarak birim ve sistem düzeyi gibi iki düzey üzerinde durmuştur. Waltz, ele aldığı bu çalışmada insan doğası ve birey düzeyinin yanı sıra esas olarak birim (devlet) ve sistem (yapı) düzeyi üzerine odaklanmıştır. Waltz’un yapmış olduğu çalışmaya göre devletin, dış politikasında bazen birim düzeyindeki gelişmeler bazen sistem düzeyindeki gelişmeler bazen ise her ikisi birlikte etkili olabilmektedir. Bu nedenle uluslararası politika ve dış politikanın analizi yapılırken bunlardan sadece biri ile açıklama yapmak yeterli olmamaktadır. Waltz, tek taraflı deterministik bir bakış açısı yerine çift taraflı bir etkileşimi benimsemekte ve bu çerçevede bazen devlet düzeyinin bazen de sistem düzeyinin bağımsız değişken olabileceğini kabul etmektedir. Waltz’ın sistem teorisini geliştirmesindeki asıl neden farklı ideolojilere sahip olan devletlerin neden benzer politikalar benimsediğini açıklamaya çalışmaktır. Dolayısıyla Waltz, çalışmasında sistematik etkilerin öne çıktığını göstermeyi amaçlamıştır.⁹³

J. David Singer’ın 1961 yılında yazdığı “*Uluslararası İlişkilerde Analiz Düzeyi Sorunu*” adlı çalışması uluslararası politika disiplini çerçevesinde ele alınmıştır. Singer, bir analizde inceleme konusu olarak yer alan bir olgu, olay veya fikrin bir model çerçevesinde ele alınmasını, üç boyutlu bir yer kürenin, iki boyutlu bir kağıt üzerine harita olarak taşınmasına benzetmekte ve her iki durumda da şu veya bu noktalarda, şu veya bu oranda bir çarpıtmanın kaçınılmazlığına işaret etmektedir.⁹⁴ Singer çalışmasında teorik analiz yapabilmeyen yolunun iyi bir model oluşturmaktan geçtiğini belirterek bu modelin üç özelliğinden bahsetmektedir: Öncelikle bir modelde incelenecek kavramların açık ve net bir şekilde tanımlanması, betimlenmesi, tanımlanan bu kavramlar arasındaki ilişkilerin iyi bir şekilde açıklaması ve son olarak modelin bundan sonraki ilişki yapılarına dair güvenilir tahminler, öngörü yapabilmesi nitelikleri taşıması gerektiği

⁹² Owen Temby, “What are Levels of Analysis and What Do They Contribute to International Relations Theory?”, *Cambridge Review of International Affairs*, 2013, s:3.

⁹³ Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, 9. Baskı, Bursa, Aktüel 16, 2018, s: 98.

⁹⁴ J. David Singer, “The Level of Analysis Problem in International Relations”, 1961, *World Politics*, C: 14, S: 1, ss: 22-23.

açıklanmaktadır. Singer, araştırma yapacak kişinin araştırmasına başlamadan önce makro ya da mikro; parça ya da bütün, genel veya özel gibi analiz seviyeleri arasından bir tercihe gidilmesini de önermektedir. Singer, tüm bunlar arasında yapılacak tercihle bir odak noktası oluşturulmasını ve tercih edilmeyen düzeyin bu odağın dışında bırakılmasını önermektedir. Singer makalesinde, uluslararası politika analizinde uluslararası sistem ve ulusal devleti iki düzey olarak esas almaktadır.⁹⁵

1960'lı yıllardan günümüze kadar bu konu ile ilgili yapılan çalışmalarda doğrudan veya dolaylı olarak analiz düzeyi sınıflandırılmaları yapılmıştır. Bu çalışmalara örnek olarak; K.J Holsti ve J. Frankel uluslararası politika incelemelerinde birey, devlet ve sistem olmak üzere başlıca üç analiz düzeyinden söz etmektedirler. Bu alanda çalışan diğer yazarlardan James N. Rosenau, Ronald J. Yalem, L. Cantori ve S. Spigel uluslararası politika analizlerinde ulusal, bölgesel ve global olmak üzere üç düzeyi esas almışlardır. Handelman, Shapiro, Vasquez analiz düzeylerini aktör, karşılıklı ilişki ve sistem olmak üzere üçe ayırmıştır. Singer'ın çalışmasını yaptığı dönemden sonra ele alınan her üç sınıflandırma, Singer'ın ikili ayrımını ortadan kaldıramamıştır. Singer'ın analiz düzeyinde yer alan devlet düzeyi veya ulusal düzey ulusal devlet düzeyine, sistem düzeyi veya global düzey uluslararası sistem düzeyine karşılık gelmektedir. Sonuç olarak günümüzdeki uluslararası politik düzene baktığımızda kısaca beş tane analiz düzeni sıralamamız mümkündür. Analiz düzeylerini aktör düzeyi ve sistem düzeyi olmak üzere iki grupta toplarsak, aktör düzeyi; birey, ulusal devlet, uluslararası- uluslararası- uluslararası- uluslararası kuruluşları, içine alırken; sistem düzeyi ise bölgesel alt sistem ve global sistemi kapsamaktadır. Ulusal devletin uluslararası politika alanının en önemli aktörü olma konumunu hala koruduğu düşünülürse, aktör düzeyi ile ilgili analizlerin büyük çoğunluğunun bahsedilen aktör ile ilgili olduğunu söylememiz mümkündür. Singer'ın 1961 yılında yayınlanan makalesinde ele aldığı uluslararası politika analizlerindeki ulusal devlet- uluslararası sistem ayrımının günümüzde de varlığını koruduğunu göstermektedir.⁹⁶

⁹⁵ J. David Singer, a.g.e., ss: 77-78.

⁹⁶ Faruk Sönmezoğlu, "Uluslararası Politikada Analiz Düzeyi Sorunu", <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/26F8341CFC6C4EBE968B56D1BACAB6BD?doi=>, s: 267, (15.06.2020).

2.1. AKTÖR DÜZEYİ

2.1.1. Ulusal Devlet Düzeyi

Ulusal devlet düzeyi iki farklı şekilde ele alınabilmektedir: Bunlardan birincisinde devletlerin uluslararası alandaki davranışlarını etkileyen bireyler toplamlarına kümeleşmelerine odaklanılmaktadır. Burada bireyler toplamı kümeleşmeden bahsedilirken aslında çeşitli çıkar grupları, siyasi kurumlar, hükümet kurumları, medya, ekonomik sektörler, etnik azınlıklar gibi kurumlar kastedilmektedir. Günümüzde çoğu devlet kendi içerisinde etnik çatışmalar ve milliyetçilik gibi birçok sorunla baş etmeye çalışmaktadır ve bu durum diğer devletler ile olan ilişkilerini de etkilemektedir. Bununla birlikte, farklı ideolojilere sahip partilerin dış politika hakkında farklı görüşlere sahip oldukları, medyanın da dış politika konusunda farklı yaklaşımları olduğunu ve halkın da farklı etkilerde bulunduğunu görürüz. Ayrıca farklı devlet kurumlarının dış politikanın yönlendirilmesinde birbirleri ile rekabet halinde oldukları da bilinmektedir. Herhangi bir konuda içişleri bakanlığı ile genelkurmay farklı düşüncelere sahip olabilirken, ekonomi bakanlığı ise daha farklı düşüncelere sahip olabilmektedir ve bu kurumların hepsinin dış politikayı farklı yönlendirmede rolleri bulunmaktadır. Örneğin Türkiye’de önceden dış politikada genelkurmayın ve dışişleri bakanlığının rolü daha büyükken bugün Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği ya da farklı ihracatçı birlikleri de dış politikada rol oynamaktadır. Ulusal devlet düzeyinin diğer ele alınışında ülkeye hakim olan siyasi ve kültürel düzenin önemine vurgu yapılmaktadır. Yukarıda bahsedilen farklı devlet kurumları, siyasi partiler ve diğer gruplar farklı yönetim biçimlerinde ve toplumlarında faaliyet gösterirken, bu oluşumların demokratik bir sistemde yönetilen ülkede, totaliter rejimle yönetilene göre daha farklı etkileri ve davranış biçimleri olacağı kaçınılmazdır.⁹⁷ Ulusal bir devletin izlediği dış politika karar alma süreci olarak analiz edilirken genellikle iç faktörlere verilen ağırlık dış faktörlere verilenlere göre daha fazla olmaktadır. Karar verme süreci kendi başına, dış faktörler ne oranda dikkate alınırsa alınsın, üzerinde olduğu zemin bakımından bir iç politika olayıdır. Sistem düzeyinin tam aksine ulusal devlet düzeyinde yapılan analizlerde baskı gruplarının dış politikayı oluşturmasındaki etkisi, karar alıcıların kişiliklerinin dış politika kararlarının alınışını nasıl ve ne oranda etkilediği, kamuoyu ve dış politika etkileşimi gibi konularda daha fazla önem verilmesini

⁹⁷ Bahadır Pehlivan Türk, “Analiz Düzeyi Problemi”, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, ed. Şaban Kardaş-Ali Balcı, İstanbul: 2014, Küre Yayınları, s: 532.

beraberinde getirmektedir. Ulusal devlet düzeyinde yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sorunlardan bir tanesi de, analizi yapanın bizzat kendisinin de bu türden bir grubun parçası olmasıdır. Bilimin evrenselliği ilkesi gereğince bu durumun bir sorun teşkil etmemesi gerekirken, karşılaşılan örneklere bakıldığında genellikle biz-onlar ayrımı ile karşı karşıya kalınmaktadır. Özellikle ülkelerin dış politikaları veya rakip ülkelerinki yapmış oldukları analizlerde bilerek veya bilmeyerek biz onlar ayrımına giren uzmanların sayısı küçümsenmeyecek oranda çoktur. Analizleri yapan bilim adamının da bulunduğu toplumun ve kültürün bir parçası olduğu düşünüldüğünde bu durum belirli ölçüde normal karşılanabilmektedir.⁹⁸

2.1.2. Birey Düzeyi

Bireysel analiz düzeyi, birey olarak uluslararası ilişkileri etkileyen farklı insanların düşünceleri, kararları ve eylemleri üzerinde durmaktadır. Tarihte önemli rol oynayan liderlerin uluslararası ilişkilere etkisi bireysel düzeydeki analize örnek olarak verilebilir. Örneğin, Muammer Kaddafi'nin varlığı, onun Libya'da cumhuriyeti ilan etmesindeki tarihi rol, yapmış olduğu darbe ile Senusi Hanedanının saltanatına ve krallığına son vermesinin dış politika boyutu, Cumhuriyeti ilan etmesinden 2011 yılına kadarki süreçte Libya dış politikasında Kaddafi'nin fikirlerinin, değerlerinin, karakterinin, o anki psikolojisinin etkisi ve bu etkiler üzerinden Libya dış politikasının analizi bireysel analiz düzeyi perspektifinden yapılacak çalışmalara örnek oluşturmaktadır. Bireysel analiz düzeyinde sadece büyük liderler değil, tek tek vatandaşlar, önemli düşünürler, askerler, dış politika ile ilgilenen bürokratlar da incelenmektedir. Dış politika kararları ile ilgili yapılan çalışmalarda özellikle birey düzeyindeki açıklamalara önem verilmesinin başlıca nedeni karar alma sürecinde psikolojik faktörlerin etkisinin büyük rol oynamasıdır.⁹⁹

2.1.3. Uluslararası- Uluslararası- Uluslarüstü Kuruluşlar Düzeyi

Ulusal devletin temel aktör kabul edildiği uluslararası politikada, ulusal devletin konumunu zorlayan bir diğer aktör uluslararası sistemde giderek çoğalan farklı özelliklerdeki kuruluşlardır. Bu kuruluşları başlıca üç gruba toplarsak; birinci grupta, doğrudan devleti temsil etmeleri nedeniyle aldıkları kararların devletlerin görüşlerini

⁹⁸ Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., ss: 273-274.

⁹⁹ Bahadır Pehlivan Türk, a.g.e., ss: 531-532.

yansıtarak¹⁰⁰ amaç ve fonksiyonları ulusal devletler üzerinde veya onları aşan bir nitelik taşımayan uluslararası kuruluşlardır. Bu kuruluşlara en iyi örnek Birleşmiş Milletler'dir. İkinci grupta ise; uluslararası kuruluşlar yer almaktadır. Bu kuruluşlara verilebilecek en iyi örnekler kiliseler ve çok uluslu şirketlerdir. Çok uluslu terimi genellikle birden çok ulusal devlet ile ilişkisi bulunan şirketleri kapsayarak, bu şirketlerin sermayesinin bileşimi açısından kullanılmaktadır. Uluslararası terimi ise birden fazla ulusal devlet ile ilişkisi olan neredeyse her türlü kurulu kapsamaktadır ve bu kuruluşların faaliyet alanları esas alınarak kullanılmaktadır. Çok uluslu şirketlerin ortak özellikleri, sermayelerinin bileşimindeki çok ulusluluktan ziyade, birçok ülkede birden faaliyet göstermeleri, yani uluslararası bir niteliğe sahip olmalarıdır. Üçüncü grupta uluslararası kuruluşlar yer almaktadır. Bu kuruluşların her bir üyesi kendi iradelerinin üzerinde ve onları aşan, uluslararası bir nitelik taşımaktadır. Uluslararası bir kuruluş olan BM'de Güvenlik Konseyi beş daimi üyesi dışında her üyenin fiilen açık bir şekilde veto hakkı bulunmaktadır. Özellikle İsrail ve Güney Afrika Cumhuriyeti gibi ülkeler BM'nin kendilerine ilişkin almış olduğu kararlara karşı tutumları zımni veto hakkına verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki BM tarihinde bu duruma ilişkin örnekler az olsa da bazı çatışma konuları açık veto hakkına sahip beş ülkeden (ABD, Çin, Rusya, Fransa, İngiltere) biri karşı çıkmazsa Güvenlik Konseyi bazı yaptırım kararları alarak hedefteki ülkenin zımni veto hakkını ortadan kaldırmaktadır.¹⁰¹

Uluslararası analiz düzeyinin aslında geleneksel olarak uluslararası ilişkilerdeki en önemli analiz düzeyi olduğu kabul edilmektedir. Bu analiz düzeyinin neo-realist uluslararası ilişkiler teorisini yansıttığını söylemek mümkündür. Uluslararası sistem düzeyindeki devletlerin tek birim oldukları ve hükümetleri tarafından temsil edildikleri varsayılmaktadır. Örnek verecek olursak, Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar veya Rusya'nın Suriye ile ilgili görüşleri gibi sorunların tartışılmasında üstü kapalı olsa da neredeyse bütün bir ülkenin belirgin görüşe ve karaktere sahip tek bir birey gibi davranış sergilediği varsayılmaktadır.¹⁰²

¹⁰⁰ Tayyar arı, *Uluslararası İlişkilere Giriş*, 2. Baskı, Bursa, MKM Yayınları, 2010, s: 47.

¹⁰¹ Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., ss: 275-276.

¹⁰² Bahadır Pehlivantürk, a.g.e., s: 533.

2.2. SISTEM DÜZEYİ

2.2.1. Global Sistem Düzeyi

Bağımlı değişkenler dizisi olarak adlandırılan sistem; aralarında düzenli ilişkiler ağı bulunan, ortak özelliklere sahip ve herhangi birinde meydana gelecek bir değişikliğin diğerlerini de etkileyebileceği bir yapıya sahiptir. Sistem modellerini geliştirmesi ile uluslararası ilişkilere büyük katkı sağlayan Morton A. Kaplan'a göre sistem; "birbirleri ile çok sıkı ilişki halinde olan ve kendilerine özgü davranışsal düzenlilikler ile dış çevreden ayrılan değişkenler dizisi olarak" tanımlanmaktadır. Değişkenleri arasında ilişkisi olmayan yapılar sistem olarak tanımlanmamaktadır. Sistem yaklaşımını baz alarak çalışmalarını sürdüren McClelland'a göre sistem, kendilerini Çağdaş uluslararası sistem, ulus devletler şeklinde örgütlenmiştir ve bunun yanı sıra ilişkiler birbirleri ile bağımlı ve bütünlük içerisindedir. Genel olarak devletler dünyanın iki kutuplu ya da çok kutuplu oluşuna göre değişik politikalar izlemektedir. Bu yüzden uluslararası politikada yaşanan olayların daha iyi bir şekilde analiz edilebilmesi için uluslararası sistemin yapısının iyi bir şekilde bilinmesi gerekmektedir.¹⁰³ 20. yüzyılın başlarında ABD, Sovyetler Birliği ve Japonya gibi güçlerin uluslararası arenaya katılmaları ile başlayan güç merkezlerinin dağılımını içeren bir şekilde globalleşmesi 2. Dünya Savaşı sonrasında gerçek anlamına ulaşmıştır. Böylece dünyanın temelde iki kutup çevresinde bloklara ayrılması, global sistemde ortaya çıkan gelişmeler uluslararası politika alanındaki pek çok konunun uluslararası sistem düzeyinde ele alınmasını gerektirmektedir. Bu yüzden Morton Kaplan'ın sistem modelleri bu alanda yapılan çalışmalara öncülük etmesi açısından önem arz etmektedir.¹⁰⁴

Uluslararası ilişkilerde sistem yaklaşımının baş temsilcisi kabul edilen Morton A. Kaplan, sistem modellerini altı gruba ayırmıştır: Geliştirmiş olduğu sistem modelleri sırasıyla; güç dengesi sistemi, gevşek iki kutuplu sistem, sıkı iki kutuplu sistem, evrensel sistem, hiyerarşik sistem ve birim veto sistemidir. Kaplan'a göre geçmişten günümüze kadar gerçekleşen sistemler güç dengesi ve gevşek iki kutuplu sistem olduğu için bu iki sistem üzerinde daha çok durmaktadır. Kaplan'ın geliştirdiği uluslararası sistem modelleri hipotez kurabilmeyi ve bu hipotezleri sınavabilecek çerçeveler sunmaktadır.

¹⁰³ Tayyar Arı, "Morton A. Kaplan ve Uluslararası Politikada Sistem Yaklaşımı", 1990, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:11, S: 1-2, s: 104.

¹⁰⁴ Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., s: 277.

Kaplan'ın üzerinde durduğu asıl konu “temel kurallar”dır. Temel kurallardan kastedilen sistemdeki devletlerin karakteristik davranışlarıdır. Temel kurallar istikrarın sağlanmasına yönelik olup her devlete göre değişim göstermektedir. Kurallarda meydana gelen herhangi bir aksaklık sistemin istikrarsızlığına yol açabilmektedir.¹⁰⁵

Güç dengesi sistemi, 18. ve 19. yy'da Avrupa'da yaşanan güç dengesi sisteminden esinlenerek geliştirilmiştir. Güç dengesi sistemi, gücün sınırlı sayıda devlet arasında genellikle eşit dağılımını ifade etmektedir. Fakat “sınırlı sayı”nın tam olarak kaç devletten oluştuğu tartışma konusudur. Klasik realizmin temsilcilerinden Hans J. Morgenthau ve neo-realizmin temsilcilerinden olan Kenneth N. Waltz'a göre birbirine yakın güçte olan üç devletin varlığı güç dengesinin kalıcı olabilmesi için yeterli görülmektedir.¹⁰⁶ Sistem yaklaşımının baş temsilcisi olarak kabul edilen Morton Kaplan'a göre güç dengesi sistemi sayıları en az beş olan ve güçleri yaklaşık olarak eşit olduğu varsayılan ulusal devletlerden oluşan ve sistem içindeki hiçbir devletin birbirinden üstün olmayacak şekilde kurulmasıdır.¹⁰⁷ Bu rakamların altında kalındığında güç dengesinin bozulma olasılığı muhtemeldir çünkü sistem içerisindeki devlet sayısının üçe inmesi durumunda üç devlet anlaşarak dördüncüyü ortadan kaldırabilir. Sayı azaldıkça az sayıda gücün tek bir güce karşı birleşip onu yok etme ihtimali artmaktadır. Güç dengesi sisteminin en önemli özelliklerinden biri, sistem içerisinde yer alan hiçbir gücün sistemin yıkılmasına neden olacak şekilde üstünlük kurmasına izin verilmemesidir. Bir devletin sistemde baskın olmaya çalışması diğer güçleri birbirlerine yakınlaştırırsa da bu girişim koalisyon ortaklığı ile önlenmektedir. Bunun yanı sıra güç boşluğunun ortaya çıkma ihtimali düşünülerek sistem içerisinde hiçbir gücün yok edilmesi de söz konusu değildir çünkü ortaya çıkacak güç boşluğunu doldurmaya çalışacak güçler oluşabilir ve bu da sistemi yok etme tehlikesi doğurabilmektedir. Her ne kadar sistem içerisinde bazı devletler daha çok ön plana çıkıyor olabilse de bu durum kalıcı değildir çünkü ittifakların amacı güç dengesini korumak olduğundan amaca ulaşıldığında bu durum son bulmaktadır. Sistemde devletler varlıklarını koruyabilmek için ve sistemin devamlılığı için bir koalisyondan diğerine geçebilmektedirler. Güç dengesinin oluşabilmesi varlıklarını devam ettirme ve buna yönelen tehditleri ortadan kaldırma

¹⁰⁵ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 104-105.

¹⁰⁶ Muzaffer Ercan Yılmaz, *Savaş ve Uluslararası Sistem*, 2. Baskı, Bursa, Dora Yayınları, 2013, s: 46.

¹⁰⁷ Tayyar Arı, a.g.e., s: 105.

amacıyla bir araya gelen devletlerden oluştuğu için bu devletlerin ortak iradeleri ile kendiliğinden oluşmaktadır ve bu yüzden güç dengesinin oluşabilmesi için hegemonyaya ihtiyaç yoktur fakat bazen sistem içerisinde geçiçi olarak “dengenin dengeleyicisi” rolünü üstlenen devletler olabilir bunun amacı sadece sistemin bozulma tehlikesini ortadan kaldırarak, sisteme tehdit oluşturacak güce karşı diğer devletlerle ittifaklar kurup bir nevi arabulucu rolü oynayarak sistemi normale döndürmektir. Amacı sistemde baskın güç olmaya çalışmak değildir.¹⁰⁸

Morton Kaplan’a göre güç dengesi sisteminin başlıca en temel kuralları; kapasiteyi arttırmak için çabalasalar da, savaş yerine görüşmeyi tercih ederler, eğer kapasitelerini arttırmada başarı elde edemezlerse savaşı tercih ederler, temel aktörlerden birinin sistem içerisinde kaldırılması söz konusu ise savaşı durdururlar, sistem içerisinde hegemon güç olmaya çalışan devlet ya da devletlere karşı ittifak kurarlar, uluslararası örgütlere üye olma eğilimi gösteren aktörlere sınırlamalar koyarak bu durumun önüne geçmeye çalışırlar, yenilen aktörün tekrar sisteme girmesi için veya önceden temel aktör olmayan devletin temel aktör olabilmesi için çaba gösterirler. Morton Kaplan’a göre sistemi tehlikeye sokan unsurlar; temel kuralların dışına çıkan devletlerin davranışı, iletişimdeki kopukluk, aktörlerin kapasiteleri arasındaki uçurumun artması, rol tanımlarında anlaşmazlıkların oluşması ve dengeleme mekanizmasının işlemez hale gelmesidir. Örneğin, geçmişte İngiltere dengeleme rolünü en iyi oynayan aktör olmuştur çünkü İngiltere çatışma bölgesine uzak olup, Avrupa’da toprak sahibi olmaya çalışmamıştır ayrıca büyük bir deniz gücünün de sahibi olmuştur.¹⁰⁹ Güç dengesi sisteminin oluşturulmasında din ya da ortak ideolojilerin olması önem arz etmemektedir. Aynı ideolojiye ya da dine sahip olan devletlerin birbirleri ile karşı karşıya gelmeleri mümkün olduğu gibi farklı ideolojilere ya da dine sahip olan aktörlerin ittifak kurdukları da olmuştur. Bu duruma en iyi örnek Otuz Yıl Savaşları’nda Fransa’nın Katolik olmasına rağmen çıkarları gereği Protestan olan Almanya’nın yanında yer alması verilebilir.¹¹⁰

Gevşek iki kutuplu sistemin en temel ve en belirgin özelliği, uluslararası sistemde devletlerin belirgin bloklar oluşturarak iki büyük gücün etrafında toplanmalarıdır. Diğer bir yandan bu bloklara dahil olmak istemeyen tarafsız kalmayı tercih eden devletler de

¹⁰⁸ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., ss: 47-48.

¹⁰⁹ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 105-106.

¹¹⁰ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 48.

bulunmaktadır. İki büyük gücün etrafında toplanmayarak tarafsız kalan devletlerden genellikle “bağlantısızlar veya “bağlantısızlar bloğu” olarak bahsedilmektedir.¹¹¹ Bağlantısızlar hareketinin temeli 1961 yılında Yugoslavya Devlet Başkanı Tito, Hindistan’ın Başbakanı Nehru, Mısır’ın Cumhurbaşkanı Nasır, Endonezya Cumhurbaşkanı Sukarno ve Gana’nın Cumhurbaşkanı Nkrumah’ın Belgrad’ta bir araya gelmesiyle atılmıştır ve bu hareketin kendilerinin dış politika hedeflerini daha iyi belirttiğini açıklamışlardır.¹¹² Fakat şunu belirtmek gerekir ki; Bağlantısızlık bloğunda yer alan devletlerin sistem gereği iki büyük güce karşı tarafsız kalmaları çok mümkün değildir. İki bloktan hiçbirine ait olmayan bu devletler genellikle güçsüz devletlerden oluştuğu için, ekonomik ve siyasi çıkarları gereği bloklardan birine daha yakın durmaktadırlar.¹¹³ Bağlantısızlar hareketinin bir diğer önemli özelliği de sistemde yer alan nerdeyse tüm devletlerin üyesi olduğu NATO ya da Varşova Paktı gibi evrensel aktörlerin olmasıdır. Bu sistemde arabulucu rolünü ya evrensel aktörler ya da bağlantız devletler üstlenmektedirler.¹¹⁴ Gevşek iki kutuplu sistemin işleyişi şöyledir; her iki blokta da belirgin bir hiyerarşik sistem mevcuttur. Blok liderleri diğer devletler üzerinde genellikle söz sahibi oldukları gibi blok üyeleri kendi iç işlerinde sınırlı olarak serbest olsalarda söz konusu dış politika olduğunda ortak hareket etme zorunluluğu vardır. Dış ilişkiler, askeri kapasite gibi konuların ana hatlarını blok liderleri oluşturmaktadır. Her ne kadar devletler içişlerinde serbest olsalar da gerçekte bu politikaları ait oldukları bloğun politikalarından bağımsız olmamalıdır. Eğer herhangi bir devlet kendi bloğunun politikalarından sapma gösterirse iç işlerindeki serbesteye son verilir. Soğuk Savaş döneminde bu durum hem Batı Bloğunda hem de Doğu Bloğunda yaşanmıştır. Özellikle Doğu Bloğunda Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi’nde alınan kararlar tüm Doğu Bloğu ülkeleri için geçerli sayılmış ve bu kararları iç ve dış politikalarında uygulamaya devletler karşılığında SSCB’yi bulmuşlardır. Bu duruma en iyi örnek 1948 yılında Yugoslavya’nın COMINFORM¹¹⁵’dan atılması, 1956 yılında Polonya’nın

¹¹¹ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., ss: 48-49.

¹¹² Tayyar Arı, *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 10. Baskı, Bursa, Mkm Yayınları, 2013, s: 256.

¹¹³ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 49.

¹¹⁴ Tayyar Arı, “Morton A. Kaplan ve Uluslararası Politikada Sistem Yaklaşımı”, *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2010, C:11, S: 1-2, s: 107.

¹¹⁵ COMINFORM, 1947 yılının Eylül ayında Stalin tarafından Marshall Planına karşı; SSCB, Polonya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Romanya, Macaristan, Yugoslavya, Fransa, İtalya komünist parti liderlerini bir araya getirmek için kurulmuştur. Dünya ve özellikle Avrupa Komünist hareketinin koordinasyonu ve Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı ertesinde ortadan kaldırılan 3. Enternasyonal’in fonksiyonlarını üstlenmiştir. Bkz. Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 50.

Sovyetlerin baskısına maruz kalması ve 1956 yılında da Macaristan Sovyetlerin işgaline uğraması verilebilir. Diğer yandan daha demokratik bir duruş sergileyen Batı Bloğu liderliğini üstlenen ABD'nin baskın rolü Soğuk Savaş boyunca sürmüştür.¹¹⁶

Morton A. Kaplan'a göre gevşek iki kutuplu sistemin kuralları şu şekildedir; bir blokta hiyerarşik sistem söz konusuysa karşı bloğu ortadan kaldırmaya çalışır fakat önceliği savaş yerine görüşmeler, büyük savaş yerine küçük savaşları tercih etmektir ayrıca karşılığı bloğu yok etmede başarısız olmaksızın büyük savaşları tercih ederler. Blok hiyerarşik sisteme sahip değilse blok üyeleri savaş yerine görüşmeleri, kapasitelerini arttırmada başarısız kalmaktansa küçük savaşları tercih ederken büyük savaşlardan kaçınırlar. Blokta hiyerarşik sistem olsun ya da olmasın tüm blok üyesi devletler diğer blok üyelerine göre kapasitelerini arttırmaya çalışırlar, eğer karşı blok üstün olma çabasındaysa savaşa girmeyi tercih ederler. Tüm blok üyesi devletler kendi bloğunun amaçlarını evrensel aktörün amaçlarına, evrensel aktörün amaçlarını da karşı bloğun amaçlarına üstün tutmaktadır. Herhangi bir bloğa ait olmayan devletler kendi amaçları ile evrensel aktörün amaçlarını uzlaştırmaya çalışırlar fakat evrensel aktörün amaçlarını blok devletin amaçlarına üstün tutarlar. Tüm blok üyesi devletlerin amacı üye sayılarını arttırmaktır fakat bu amaç bir devleti karşı bloğa yaklaştıracaksa bloksuz kalmasını tercih ederler. Bir bloğa ait olmayan devletler, bloklar arasındaki savaş tehlikesini en aza indirmeyi amaçlamaktadır ayrıca blok devletlerinden birini diğer bloğun üyeleri karşısında ancak evrensel aktörün amacı doğrultusunda hareket ederlerse desteklerler. Evrensel aktörlerin amacı ise; bloklar arasındaki anlaşmazlıkları azaltmaya çalışarak sistemin istikrarını tehdit eden durumlarda bloksuz devletleri işbirliğine çağırırlar.

Gevşek iki kutuplu sistemde blok devletleri, herhangi bir bloğa ait olmayan devletler ve evrensel aktörler için farklı kurallar söz konusudur.

Sıkı iki kutuplu sistemin özelliği, aktör sayısının daha az olup tüm aktörler bloklardan birine üye ya da taraftır. Bu sistemde bloksuz aktörler ve evrensel aktörler yoktur ya da yok sayılmaktadır. Bu sistemde arabulucu veya bütünleştirici rolleri görülmemektedir ya da etkileri çok zayıftır.

¹¹⁶ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 50.

Evrensel sistem, konfederal bir siyasal sistem şeklinde olup; siyasal, ekonomik, idari ve yargısal işlevleri görebilecek bütünleştirici bir yapıya sahiptir. Bu yüzden evrensel sistem bütünleşmiş ve istikrarlı bir yapı olarak kabul edilmektedir. Bu sistemdeki devletler amaçlarına barışçıl yollardan ulaşmaya çalışmaktadırlar.¹¹⁷

Hiyerarşik sistem ya da diğer adıyla tek kutuplu sistemde ise; belirli bir gücün olması ve sistemde ağırlıklı olarak söz sahibi olması durumu söz konusudur. Fakat hegemon güç sistemde tek başına söz sahibi değildir ya da uluslararası hukuku kendi istekleri doğrultusunda şekillendirmesi söz konusu değildir çünkü hegemon gücün gücü diğer devletlerin kendisi ile yaptığı anlaşmalara ve işbirliğine bağlıdır. Hegemon güç ile diğer devletler arasındaki ilişki karşılıklı çıkara dayalı bir ilişkidir. Hegemon güce yakınlık diğer devletler için avantaj sağlarken bu gücün karşısında olmak ise devletlere dezavantajlar sağlamaktadır. Hegemon güç kendisine yakın olmayan devletleri tehdit olarak kabul eder ve bu ülkelerde kendilerine yakın olan muhalefeti destekler ve mevcut rejimleri siyasi ve ekonomik baskılarla yıldırmaya çalışırlar. Tek kutuplu sisteme geçiş genellikle iki kutuplu sistemin çözülmesi ve iki bloktan birinin çekişmeyi kaybetmesi sonucu gerçekleşmektedir.¹¹⁸ Bu sistem bütünleşmiş bir yapıya sahip olduğundan istikrarlı bir sistem olarak kabul edilmektedir.¹¹⁹

Birim veto sistemi nükleer silahların yayılması ile ortaya çıkacak bir sistem olarak düşünülmektedir. İlk vuruş kapasitesine sahip olmayan yaklaşık yirmi nükleer gücün bir araya gelmesiyle oluşacaktır. Nükleer güce sahip olan her bir devlet yapacağı ilk vuruşla rakibin gücünü tamamen yok edemese de düşmanın gücünü ciddi oranda zayıflatabilecektir. Sistemin istikrarlı sayılmasının nedeni, devletlerin sahip oldukları nükleer güç kapasitesinin diğer devletleri caydıracağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

Morton A. Kaplan geliştirmiş olduğu bu altı sistem dışında çok gevşek iki kutuplu sistem, detant sistemi, istikrarsız blok sistemi ve tamamlanmamış nükleer yayılma sistemlerini geliştirmiştir.

Çok gevşek iki kutuplu system, blokların varlığı bu sistemde halen devam ederken daha zayıf hale gelmiştir. Bloklar arasında işbirliğini gerektiren ortak çıkar alanları

¹¹⁷ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 107-110.

¹¹⁸ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., ss: 51-52.

¹¹⁹ Tayyar Arı, a.g.e., s: 110.

artmıştır. Herhangi bir durum söz konusu olmadığı sürece ABD ve SSCB arasındaki nükleer denge olası savaşları önlemektedir. Nükleer silahlarda sınırlı bir şekilde yayılma söz konusuysen Çin, ABD ve SSCB için tehdit oluşturmaya başlamaktadır. BM gibi evrensel aktörler ırk ayrımcılığı ve sömürgecilik gibi konularda bloksuz devletleri desteklemektedir. Bu sistemin en belirgin özellikleri; silahsızlanmanın artması, bloklar arası işbirliklerinin kurulması, blok içinde yer alan bazı devletlerin kendi bloğunun politikalarına karşı çıkabilmesidir.

Detant sistemi, ABD ve SSCB arasında olumlu yönde değişimlerin olduğu varsayımına dayanır. SSCB daha az müdahaleci devlet olup dışa dönük hal almaya başlarken; ABD uluslararası statükonun savunulmasına yönelik tutumundan vazgeçmektedir. Bu sistemde SSCB’de ilerleme kaydedildiği, Çin’in tehdit olmaktan çıkıp dünyanın büyük kısmında istikrarın hüküm sürdüğü varsayılır. ABD ve SSCB arasında rekabet sürse de bu çatışmaya varmayacak boyuttadır. SSCB bloğunda yer alan devletler Batılı ülkeler ile işbirliğine girerken, ABD ise anti komünist oligarşileri desteklemekten vazgeçmektedir. Amaç gerginliğin azaltılıp silahlanmanın kontrol altına alınmasını sağlamaktır. Bu konuda BM gibi örgütlere barışı korumak, sömürgeciliği sonlandırmak gibi birçok görev düşmektedir.

İstikrarsız blok sistemi, dünyada gerilim artarken, ABD ve SSCB arasındaki ilişkilerde şüphe hakim olmaya başlamaktadır. Detant sisteminin aksine silahsızlanma ile ilgili anlaşmalar çok az yapılmaktadır. Bu sistemde bölgesel çatışmalara rastlamak mümkündür. Gelişen teknolojiler ile nükleer silahlanmanın önü açılıp elde etmesi kolaylaşmaktadır. ABD ve SSCB dış politikalarında daha müdahaleci bir kimliğe bürünmektedir. ABD dış politikasında tutucu devletlerin mevcut durumlarını korumasını desteklerken; SSCB dış politikasında Çin’den etkilenmekte ve ulusal kurtuluş hareketlerini desteklemektedir. İstikrarsız blok sisteminde evrensel aktörlerin rolleri zayıflamaktadır.

Tamamlanmamış nükleer yayılma sistemi, ABD ve SSCB’nin yanı sıra on beş-yirmi arası devlet daha yer almaktadır. Tamamlanmamış nükleer yayılma sisteminde ilk vuruşu yapan devlet her zaman daha avantajlı taraf olmakla birlikte; küçük devletlerin ellerinde bulunan nükleer sistemler daha az caydırma özelliğine sahiptir. Büyük nükleer güce sahip devletler ile küçük nükleer güce sahip devletler arasında anlaşmaların olması

mümkündür hatta küçük nükleer güce sahip olan devletler kendi aralarında da ittifak oluşturabilmektedir. Evrensel aktörlerin arabuluculuk işlevi istikrarsız blok sistemine göre daha fazla olsa da, bunun dışındaki işlevleri açısından daha azdır. Amerikan politikasında muhafazakarlık daha çok ön plana çıkarken, SSCB ise daha çok devrimci role bürünmüştür.¹²⁰

Kaplan'ın sistem modellerine yönelik yapılan eleştirilerden biri, özellikle güç dengesi ve gevşek iki kutuplu sistemin dışında kalan sistemlerin hipotetik sistem modelleri olduğu yani deneme imkanı olmayan varsayımlar oldukları için bilimsel niteliklerinin tartışmalı oldukları yönündedir. Bir diğer eleştiri ise; sistemin kuralları olarak belirtilen kuralların devletlerin çıkarları gereği gösterdiği davranışlar mı yoksa uymaları gereken kurallar mı olduğu yeterince açık olmadığı için de eleştiriye maruz kalmıştır. Örneğin, geçmiş dönemlere bakacak olursak devletlerin güç dengesini korumak için mi bu kurallara uydukları, yoksa bu kurallara uydukları için mi güç dengesinin korunduğu belli değildir. Reynold yapmış olduğu eleştiride, Kaplan'ın sistem modellerinde devletlerin kapasiteleri derken neyi kastettiğini, fiziksel olmayan kapasite ve güç unsurlarının da dahil olup olmadığı ve kapasite ve güç unsurlarının hangi anlamda kullanıldıklarının açık ve net olmadığını belirterek eleştiride bulunmuştur. Reynold'a göre tüm bunlar empirik açıklamalar için uygun olmayan ideal dünya için daha uygun modeller olarak görülmektedir ve bu yüzden empirik denemeler için uygun olmadığından bilimsel teori olarak kabul edilmesinin çok zor olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.¹²¹

2.2.2. Bölgesel Alt Sistem Düzeyi

Singer çalışmalarında genellikle ulusal devlet düzeyinden bahsederken alt sistem düzeyi olarak söz etmektedir. Singer'ın 1961 yılında yaptığı sınıflamalarda uluslararası sistem halen iki kutupluydu ve sistemde bloklar dışında etkin olan alt sistemden söz etmek oldukça zor görünmekteydi. 1960'lı yılların ortalarında uluslararası sistemin yapısındaki değişim bloklar arası yumuşamayı temsil ederken; gerçekten de Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyet nüfus alanından tamamen çıkarken Doğu Avrupa'da giderek daha fazla özerklik talep etmekteydi. Diğer yandan Batı Avrupa ve Japonya, ABD'nin batı bloğu içerisindeki hegemonyasını sarsıcı bazı gelişmelerin yaşanmasına neden olmuştur.

¹²⁰ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 111-114.

¹²¹ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 400-401.

Yaşanan tüm bu gelişmeler aslında bölgesel olgu ve olayların önemini arttırırken, bölgesel örgütlenmelerin de önünü açmıştır. Tüm bunların sonucunda günümüzün uluslararası politika analizlerinde bölgesel alt sistemlerin de bir analiz düzeyi olarak ele alınması beraberinde gelmiştir. Günümüzde analiz birimi olarak ele alınan bölgesel alt sistemlerin eşsiz yönleri benzer yönlerinden daha çok gibi görünmekte ve bu durum da coğrafi bir birliktelikten oluşan karşılıklı ilişkiye dayanan bölgesel alt sistemlere uygulanabilecek ortak bir kavramsal çerçevenin, modellerin geliştirilebilmesini zor hale sokarken; bölgesel alt sistem düzeyinde bölgesel örgütlenmeler yolu ile yavaş yavaş ortaya çıkmaya başlayan kurumsallaşma ise giderek daha karşılaştırılabilir analiz birimlerinin oluşmasını beraberinde getirmektedir.¹²²

Yukarıda da belirtildiği gibi analiz düzeyi problemi uluslararası ilişkiler disiplininin eski ve tartışmalı konuları arasında yer almaktadır. Analiz düzeyi problemi, olayların açıklamasını yaparken analiz düzeyinin belirlenmesi sorunu şeklinde açıklanabilirken, hangi düzey veya kaynakların daha açıklayıcı olduğunun belirlenmesi sorununu da beraberinde getirmektedir. Burada amaç ele alınan olayların hem ulusal hem de uluslararası boyutlarıyla bir bütün olarak açıklamaya çalışmaktır. Uluslararası ilişkilerde düzeyleri tahlil etmeden önce analiz düzeylerinin soyut olduğunu ve tek başlarına teori oluşturmaya yetmiceklerini ve onların daha çok teorileri yansıtan düzeylerini sunduklarını belirtmek gerekmektedir. Örneğin, neorealizm teorisi açıklamalarını sistem yapısal düzey üzerinden oluştururken, neoliberalizm genellikle normlar ve kurumsal düzey üzerinden kurar ve burada düzeyler hem epistemolojik (soyut açıklama boyutları) olarak hem de ontolojik (mekansal) olarak anlaşılmaktadır. Tam bu noktada ortaya analiz birimi (unit of analysis) ile açıklama kaynağının (sources of explanation) çakışması problemi çıkar. Kısaca belirtirsek; devlet merkezli ortaya çıkan uluslararası bir olayın analiz düzeyini devlet olarak belirleyip soyut açıklama kaynakları yok sayılırsa ortaya çıkan problem yukarıda bahsedilen problem ile aynıdır.¹²³ Kaddafi sonrası Libya'nın çok boyutlu ve iç içe geçmiş kesitlerini karışıklığa ve çıkmaza düşmeden anlamak için Libya sorununun analiz edilmesi temelinde çözümlenmesi için aktör düzeyi (birey düzey, toplumsal düzey ve uluslararası düzey) ele alınarak açıklanmaya çalışılacaktır.

¹²² Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., ss: 279-280.

¹²³ Tuncay Kardaş, a.g.e., ss: 333-334.

2.3. ANALİZ BİRİMİ VE AÇIKLAMA BİRİMİ AYRIMI

Analiz düzeyi sorunu üzerinde çalışmalarını yapan Hopkins ve Mansbach'a göre "açıklama birimi" ve "analiz birimi" kavramları arasındaki ayrıma dikkat çekmek önem arz etmektedir. Bu ayrıma göre, "analiz birimi", açıklanacak konu ile ilgili bir kavram olup analiz düzeyinin belirlenmesindeki ilk aşamayı oluşturmaktadır. Buna örnek verilecek olursa; parlamentonun göçmenler konusundaki tutumu analiz edilmek istendiğinde buradaki analiz biri Parlamento'dur. "Açıklama birimi", daha çok analiz düzeyi için seçilecek model ve teori ile ilgili olup; analiz biriminin davranışını araştırmak ve açıklamak için kullanılmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin göçmenlere olan politikasını analiz etmek istediğimizde; analiz birimi olarak Türkiye, açıklama birimi ise, karar vericiler olmaktadır yani bireyler ve sistem gibi. Buradan da anlaşılacağı gibi Hopkins ve Mansbach'ın Holsti'nin birey, devlet, sistemi sınıflandırmasından farklı bir yaklaşım benimsemediği anlaşılırken; Hopkins ve Mansbach'ın bunların dışında her analiz biriminin kendi düzeyinin dışında alt ve üst düzeyde de analizinin mümkün olabileceğinin üzerinde durmaktadır. Bu çerçevede Hopkins ve Mansbach'a göre analiz edilecek birimin daha alt düzeyde analiz edilmesi, kendi düzeyinde analiz edilmesi ve bir üst düzeyde analiz edilmesi söz konusu olmaktadır. Waltz'un çalışmalarında birimin (devlet) ve sistemin (yapı) analiz düzeyi ve analiz birimi olarak aynı şekilde olduğu görülmektedir. Uluslararası sistemin anarşik yapıya sahip olduğunu belirten Waltz, sistem düzeyinde yer alan güç ve kapasite dağılımı gibi değişkenlerle, birim düzeyindeki sonuçları açıklayarak sistemi analiz düzeyi olarak, birimi yani devleti de analiz birimi olarak ele almaktadır. Sistemin anarşik olan özelliğinin devletlerin işbirliği yapmasını engellediğini ve güvenlik ikileminden dolayı her devletin kendi gücünü arttırma eğiliminde olduğunu düşünen Waltz, sistemi analiz düzeyi olarak, devleti de analiz birimi olarak ele almaktadır. Diğer taraftan da sistemi analiz birimi, devleti de analiz düzeyi olarak gören Waltz, uluslararası çatışmaları ve işbirliğini ve uluslararası yapının anarşik niteliğini mahkumun ikilemi türü ilişkilerin egemen olduğu bir yapıya bağlayarak sistemi yine sistem düzeyinde yürüttüğü analizle açıklamaktadır. Bunun yanı sıra Waltz, birim düzeyinden yola çıkarak yine analiz birimi olarak devletin dış politikasını açıklamaktadır.¹²⁴

¹²⁴ Tayyar Arı, a.g.e., ss: 102-105.

Sonuç olarak analiz çerçevesi, uluslararası ilişkilerde olguların, olayların ve sorunların analiz edilmesinde kullanılan model ya da teorilere denilmektedir ve analiz birimi seçilirken teorinin etkisi büyük rol oynamaktadır.¹²⁵

2.4. LİBYA İÇ SAVAŞI'NIN ANALİZ DÜZEYİ SORUNUNUN ANALİZİ

2.4.1. Birey Düzey

Muammer Kaddafi'nin Libya Devrimi, siyasette karizmatik liderliğin en çağdaş örneklerinden birini oluşturmaktadır. Kaddafi, Weber'in öne sürdüğü karizmatik liderlik olgusunun tüm karakteristik özelliklerini sergileyip, bu özelliklerin ikilemelerini ortaya çıkarmaktadır.¹²⁶ Karizmatik liderlik geleneksel otoritenin aksine devrimci ve istikrarsız otorite biçimidir.¹²⁷ Karizmatik lider otoritesini yasal konum veya geleneksel itibar yolu ile değil, diğer insanlardan onu ayrı kılan doğa üstü veya en azından istisnai özelliklere sahip kabul edilen lütuf armağanlarına (karizmaya) sahip olan lider fikridir. Karizmatik tepkiye özgü olan şey, lidere karşı mutlak bir itaat değil sadece olağanüstü nitelikleri sayesinde destekçileri üzerinde bir tür hakimiyet kurması gerçeğidir.¹²⁸ Kaddafi örneğinde olduğu gibi karizmatik lider, toplumların kendisi tarafından sistemlerin çıkmaza girdiği kriz, kaos ve buhran dönemlerinde ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Karizmatik egemenliğe sahip olan liderler ihtiyaçlarını vakıf gelirleri, bağış ve hediyeler ya da rüşvet ile karşılayabileceği gibi güç kullanma, yağma veya diğer yollara başvurarak da karşılayabilmektedir. Weber'in iddiasına göre buhranlı dönemlerde ortaya çıkan doğal liderleri, ne resmi görevi olan, ne de alanında uzmanlığı olan ya da bilgisi ile para için çalışan kişiler oluşturmuştur aksine ruhça ve bedence özel yetenekleri ya da doğaüstü yetenekleri olan kişiler doğal liderler olarak kabul edilmiştir.¹²⁹ Howard Gardner, "Leading Minds" adlı kitabında, liderlerin en belirgin özellikleri arasında iyi bir hikaye anlatıcısı olmaları, yalan bile söyleseler peşlerinden bir çok (eğitimsiz) kitleyi peşlerinden sürükleyebilir potansiyelde olmaları anlatılmaktadır.¹³⁰

¹²⁵ Tayyar Arı, a.g.e., s: 105.

¹²⁶ Raymond A. Hinnebusch, "Charisma, Revolution, and State Formation: Qaddafi and Libya", *Third World Quarterly*, 1984, C: 6, S: 1, ss: 59-73.

¹²⁷ Robert C. Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", *Daedalus*, 1968, C: 97, S: 3 s: 731-756.

¹²⁸ Robert C. Tucker, a.g.e., s: 736.

¹²⁹ Ünal Karaarslan, "Max Weber'e Göre Liderlik Çeşitleri ve Geleneksel Liderliğin Dönüşümü", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 2018, C: 5, S: 12, ss: 341-342.

¹³⁰ Jibrin Ubale Yahaya, "Libyan Politics and The Nature of Gaddafi Leadership Style In Promoting Libya As A Nation", *Global Scientific Journals*, 2019, C: 7, S: 4, s: 589.

Kaddafi'nin de karizmatik otoriteye sahip liderler listesinde yer aldığını söylemek mümkündür.

Muammer El- Kaddafi, 7 Haziran 1942 tarihinde Akdeniz kıyısındaki Libya'da Sirte şehri yakınlarında Bedevi bir ailenin en küçük çocuğu olarak dünyaya geldi. Geleneksel bir dini ilköğretim eğitimi alarak 1956'dan 1961 yılına kadar Fizan'da yer alan Sebha hazırlık okulunda eğitimini tamamlamıştır. Bu dönemde tanışan Kaddafi ve yakın arkadaşları, gelecekte Libya'nın başına geçecek militan devrimci bir grubun liderliğini oluşturmaya başlamıştır. Genç yaşlarında Mısır devlet başkanı Cemal Abdülnasır ve onun Arap sosyalizmi ve Arap ulusçuluğuna dayalı ideolojisine hayranlık duyuyordu. Kaddafi, 1956 yılında Süveyş Kanalı Krizi yaşanırken İsrail karşıtı protesto gösterilerine katılıyordu. Muammer Kaddafi 1961 yılında siyasi aktivizmi nedeniyle Sebha'dan ihraç edilmiştir. Kaddafi, yüksek dereceyle mezun olduğu Libya Üniversitesi'nde hukuk eğitimine devam etti. Daha sonra, 1963 yılında Bingazi'de yer alan Askeri Akademiye girerek, burada kendisi ve birkaç militan arkadaşı ile Batı yanlısı politikalar izleyen Libya monarşisini yıkmaya adanmış ileride Özgür Subaylar Hareketi adını alacak gizli bir örgüt kurmuştur. 1965 yılında mezun olduktan sonra, İngiltere'ye gidip askeri alanda uzmanlık eğitimi alıp 1966 yılında Sinyal Birliği'nde (Signal Corps) bir subay olarak geri dönmüştür. 1 Eylül 1969 tarihinde Muammer Kaddafi liderliğindeki genç subaylar Kral İdris'e karşı kansız bir darbe girişiminde bulundular. Darbenin baş aktörü Muammer Kaddafi, 1 Eylül 1969 sabahı halka hitaben yaptığı konuşmada, yapılan bu darbenin Libya halkının özgür iradesi çerçevesinde, halkın değişim ve yenilenmeye yönelik istekleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini belirterek, silahlı kuvvetlerin gerici, yozlaşmış, halkı sömüren ve toplumun gelişimine katkı sağlamayan krallık rejimini devirdiğini belirtmiştir. Darbenin başlama sürecini yöneten ve toplam on iki üyesi bulunan Devrim Komuta Konseyi'nin üç üyesi Libya'nın seçkin ve önde gelen aile ve kabilelerine mensupken, diğerleri toplumun alt tabakasından gelen yoksul aile çocuklarından oluşmaktaydı. Bu sebeple, yapılan bu darbeyi avam tabakasının Libya elitlerine yönelik gerçekleştirdiği bir darbe olarak açıklamak mümkün olabilir.¹³¹ Bu tarihten sonra monarşi lağvedilerek yeni Libya Arap Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Muammer Kaddafi, bazı askeri devrimcilerin aksine, iktidarı ele geçirdikten sonra

¹³¹ Şükrü Çıldır, "1969 Libya Askeri Darbesi", *Orta Doğu Analiz*, 2018, C:8, S: 76, s: 57.

kendisini general rütbesine yükseltmemiştir, aksine yüzbaşılıktan albaylığa geçilecek tören terfisini kabul ederek, bundan sonraki hayatını aynı rütbeyle devam ettirmiştir. Kaddafi'nin albay olarak kalma kararı, askeri darbe yapan liderler arasında yeni bir kavram değildir, buna örnek olarak fikirlerini benimsediği Cemal Abdül Nasır'ın, Mısır'da iktidarı ele geçirdikten sonra albay olarak kalması, Gana Başkanı Jerry Rawlings'ın, uçuş teğmenliğinden daha yüksek askeri rütbeyle sahip olmaması verilebilir. Aynı şekilde, El Salvador Cumhuriyeti Yarbay Oscar Osorio (1950-1956), Yarbay José María Lemus (1956-1960) ve Yarbay Julio Adalberto Rivera (1962-1967) aynı şekilde rütbelerini yükseltmeyen liderler arasında yerlerini almaktadır. Henüz 27 yaşında iktidara el koyan bir albayın Libya devletini yönetmesi ve ordusunun Başkomutanı olarak hizmet etmesi batı karşıtı grupları Kaddafi ve arkadaşlarına yakınlaştırırken aynı zamanda halkın da sempatisini kazanmayı başarmışlardır. Darbe girişiminden sonra ülkedeki denetimi ele geçiren Devrim Komuta Konseyi Başkanlığına getirilen Muammer Kaddafi, 1970 yılında başkanlık görevini üstlenmiştir. Yine aynı yıl içerisinde Libya'nın “özgür bir Arap demokratik cumhuriyeti” olduğunu belirten anayasayı oluşturarak, ABD ve İngiltere'nin Libya'da yer alan üslerini de kapatmıştır.¹³² Klasik demokrasi anlayışının bel kemiği sayılan parlamentoları halkı aldatan bir temsilcilik olarak gören Kaddafi'ye göre parlamenter rejim, demokrasi sorununa sahte bir çözüm getirmektedir. Ona göre, demokrasinin asıl anlamı halkın otoritesidir, temsilcinin otoritesi değildir; böylece parlamentonun var olması halkın olmayışı anlamına gelmektedir. Kaddafi'ye göre gerçek demokrasi, halkın mevcudiyetiyle olur yani onun temsilcilerinin mevcudiyetiyle değil. Ayrıca yine Muammer Kaddafi'nin düşüncesine göre parlamento rejimi, halka uzun kuyruk halinde durup oy sandıklarına oy pusulalarını atmaktan ve bu sahte demokrasi görünümünden başka birşey bırakmamıştır.¹³³

Libya'nın sahip olduğu zengin petrol rezervlerine ve büyük gelirlerine rağmen yıllarca yerinde saydığı, halkın çoğunluğunun cehalet ve sefaletle mücadele içerisinde olduğu bir dönemde Kaddafi ve bir grup subay arkadaşı başarılı bir darbe girişimi ile krallığı devirerek Libya siyasi tarihine isimlerini yazdırmayı başarmışlardır. Kaddafi'nin 1969 yılında yapmış olduğu darbeden doğan yeni Libya, yüksek derecede kurumsallaşmış

¹³² Jewish Virtual Library, “Muammer Gaddafi (1942-2011)”,
<https://www.jewishvirtuallibrary.org/muammar-gaddafi>, (16.07.2020).

¹³³ Muammer El-Kaddafi, a.g.e., ss: 6-7.

devletlerin sosyo politik temellerinden yoksun olduğu bir iktidarken, ne Batı çoğulculuğuna özgü sınıf ve grup dengesine ne de komünist toplumların kitlesel siyasi ve bürokratik örgütlenmesine dayanmaktaydı. Aksine yeni rejimin özü, karizmatik lider Kaddafi ile onun (genellikle silahlı) takipçileri arasındaki ilişkiden oluşmaktaydı ve bu ilişki, siyasi iktidar, kişisel liderlik, ideolojik dönüşüm ve Hür Subayların silahlarından doğmaktaydı. Bu lider adaleti sağlama, kamu yararına çalışıp yönetme konusunda etkili bir güce sahipken; bu güç geleneksel veya yasal kanunlar tarafından herhangi bir kısıtlama ile sınırlandırılmamıştır. Kaddafi, Libya'nın sahip olduğu değişken sosyal ve politik yapısını kendi ideolojisine göre yeniden şekillendirerek peygamberlik “kanun koruyucu” rolünü benimsemiş ve devrimci vizyonu tüm toplumu kapsayan mesihçi anlayışını ifade etmekteydi. Kaddafi'nin amacı akraba bağları güçlü, milletine sadık, girişken, vatansever bir toplum inşa etmek olup Arap ve İslam kültürünün birleşiminden oluşan yeni bir kültürü toplumuna empoze etmeye çalışmıştır. Kaddafi için aile, kabile ve milletin önemi; bir toplumun ayakta güçlü bir şekilde var olabilmesi için büyük önem arz etmektedir. Hatta yazmış olduğu Yeşil Kitap'ta aileyi bir fert olan insan için devletten daha önemli bir unsur olarak tanımlamaktadır. Ona göre; insanlık ferdi tanır, sağlıklı fert de aileyi tanır, aile onun doğduğu, yetiştiği ve sosyal güven duyduğu ortamıdır. Doğal olarak insanlık için asıl önemli olan devlet değil, fert ile ailedir. Gelişmiş toplumu ferdin ailede doğal bir şekilde yetiştiği ve ailenin geliştiiği toplum olarak gören Kaddafi, aile dışında fert hayatının bir önemi olmadığını savunmaktadır. İnsanlık toplumunun ailesiz insan durumuna vardığı durumda onu serseriler toplumuna dönüşerek yapay bitkilere benzemektedir. Devlet ile ilgili görüşlerini de şu şekilde belirten Kaddafi'ye göre; insanlık, devlet denilen şeyi tanımaz. Devlet yapay, siyasi, ekonomik bazen de insanlıkla ilgisi ve ona katkısı olmayan askeri bir düzen olarak tanımlamaktadır.¹³⁴

Kaddaafi'nin aile hayatına baktığımızda; 1969 yılında Kral İdris yönetiminde üst düzey bir kişi olan General Halid'in kızı Fatiha el-Nuri ile evlenmiş ve bu evliliğinden Muhammed Kaddafi dünyaya gelmiştir. Muhammed Kaddafi, Libya telekomünikasyon, Olimpiyat Komitesi Başkanlığı, otomobil kulübü ve Libya Coca Cola franchise başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. 1970 yılında ilk eşinden boşanan Kaddafi 1970 yılında Safia Farkash ile ikinci evliliğini yaparak bu evliliğinden altı erkek ve bir kız

¹³⁴ Muammer El-Kaddafi, a.g.e., ss:101-103.

çocuğuna sahip olmuştur. Ayrıca Kaddafi'nin evlat edindiği Hana Kaddafi adında bir kızı bulunmaktadır. İkinci evliliğinden dünyaya gelen Seyfülislam Kaddafi Libya politikasından aktif rol oynamış ve babasının halefi olarak görülmüştür. London School of Economics'den mezun olan Seyfülislam Kaddafi, Oilinvest ve LAFICO (Libyan Arab Foreign Investment Company) aracılığıyla National Oil Company gibi birçok büyük şirketi ve holdingi kontrol etmekteydi. Bunun yanı sıra, 1997 yılında kurulan Kaddafi Vakfını yöneterek ailenin prestijini geri kazanmak adına Avrupa'da güçlü ve etkileyici bir bağlantı ağı kurmuştur. Diğer oğlu Saadi Kaddafi, Libya Futbol Federasyonu'nun başkanı olduğu gibi Adidas markasının Libya'daki resmi ithalatçısıydı. Aynı zamanda Libya ordusunun özel kuvvetlerinin de komutanıydı. Hamis Kaddafi, Rusya'da kurulan, babasının güvenliğinden sorumlu seçkin bir birimin başına getirilerek, yurtdışındaki zorlu misyonlar ona ve milislerine de emanet edilmiştir. Libya ordusunda albay olan Hannibal Kaddafi, Ulusal Güvenlik Konseyi üyesi ve Libya petrolünün çoğunu taşıyan Ulusal Denizcilik Şirketi'nin başkanı olarak görev yapmıştır. Paris Üniversitesi hukuk mezunu olan Ayşe Kaddafi, Waatassimou yardım derneğinin başkanlığını yapmıştır. Kaddafi'nin bir diğer oğlu olan Saif al-Arab Kaddafi hakkında pek bilgi bulunmamakla birlikte, 2006 ve 2010 yılları arasında yaşamını Münih'te geçirdiği ve Libya hükümetinin 30 Nisan 2011'de yaptığı açıklamaya göre, Saif al-Arab ve üç yeğeninin Libya savaşında NATO saldırısı ile evlerinde ölü bulduklarını bildirmiştir. Kaddafi'nin evlatlık kızı Hanna'nın ise on sekiz aylıkken 1986 yılında ABD tarafından düzenlenen hava saldırısında öldüğü bilgisi öne sürülmüştür fakat Hana'nın halen hayatta olup olmadığı bilinmemektedir.¹³⁵ Ailesine devlet kurumlarının en üst düzeylerinde görevler veren Kaddafi diğer yandan Libya'nın ekonomisini geliştirmek için de ciddi adımlar ve yatırımlar yapmıştır. Jones ve Olken'in (2005), yapmış oldukları araştırmaya göre, bir başkanın ülke ekonomisinin büyümesinde önemli rol oynadığı ve ülke yönetimindeki değişimlerin gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH) büyümesini de etkileyeceği sonucuna varmışlardır. Kral İdris ile karşılaştırıldığında Kaddafi'nin yaptığı reformlarla iktidara geldiği ilk aylardan itibaren ülkenin ekonomik durumunu tamamen değiştirdiği ortaya çıkmaktadır. Göreve geldiği ilk günden itibaren önce, ülkedeki petrol şirketlerini ve bankaları kamulaştırmış, dış ticareti tekelleştirip, on üç yıl sonra İngiltere Ordusu'nun Libya'yı terk etmesi gerektiğini söyleyip, Amerika'nın üslerinin boşaltılmasını sağlamıştır. Tüm bunların yanında,

¹³⁵ Jibrin Ubale Yahaya, a.g.e., ss: 586-588.

Arapça eğitimini gerekli kılmış, kraliyet saraylarını kamu binaları arasından çıkartmış ve asgari ücreti iki katına çıkartarak kira ücretlerini iptal etmiştir.¹³⁶ Libya İhtilal Konseyi iş başına geçer geçmez ilk işlerinden biri ülkedeki latin harflerini kaldırmak olmuştur. Libya yazı inkılabını tamamen “kendi özlerine dönme” olarak algılamış ve şehirlerdeki tabelalarda dahi tüm latin harflerini sildirmişlerdir. Ülkede büyük bir eğitim seferberliği ilan edilmiş ve aile reislerine çağrılar yapılarak kız ve erkek çocuklarının okullara gönderilmesi şart koşulmuştur. Ülkede okuma yazma oranının %59'larda olduğu bu dönemde okumanın fazileti ve getirileri, filmler çekilerek özellikle çöl bölgelerinde yaşayan ailelere gösterilmiştir. Konsey, halkın okuma ve yazma oranını arttırmak için okul yapımına ve öğretmen yetiştirmeye büyük gayret sarf etmiştir.¹³⁷

Kaddafi Libya halkı için modern ve üretken ekonomi oluşturmaya, endüstriyel bir üs inşa etmeye ve azalış gösteren tarım faaliyetlerini yeniden yapılandırılmaya hatta Libyalıları geri kalmış ve yozlaşmış üreticilerden, petrol zengini bir devletin yardımlarıyla yaşayan ve devletine hiçbir katkı sağlamayan tüketici kesimden arındırarak onları yetenekli, çalışkan vatandaşlara dönüştürmeyi amaçlamıştır. Tüm bunların yanında Kaddafi'nin bir diğer amacı, Libya toplumunu sömürü ve sınıf çatışmalarından uzak tutarak, adil ve eşitliğe dayanan toplumsal düzeni oluşturup, Libya'yı Arap dünyasına örnek devlet olarak sumak başlıca hedeflerinden biriydi. Kaddafi'nin devrimi temelde egemen dünya düzenine karşı anti-emperyalist bir meydan okuma olarak görülmektedir.¹³⁸ Kaddafi kendi görüşlerini yazdığı bir kitabında emperyalizmi ve emperyalistleri, sömürücü yapıların ve insanlığı helake sürükleyen anlayışların insan sembolünde; sömürüp, istismar edecekleri ve insani yaşayış safhalarından herhangi birinde hayatın tadını alamadan, hayatı terk etmişçesine, bir odun parçası gibi ölüme atacakları insan olarak görürler ve onlar, insanlık seviyesinin üstünde efendiler ve mümtaz tabaka gibidirler. Emperyalizmde zayıf insanlara karşı ne şefkate ne de merhamete yer vardır diyerek emperyalizminin tanımını açık bir şekilde dile getirerek neden karşı çıktığını da açıklamıştır. Amerika'yı azmış bir toplum olarak tanımlayan Kaddafi düşüncelerini şu şekilde açıklamaktaydı: “Kendisini zengin görünce azmaya, halkı köle yapmaya ve bize uçak gemileri ile meydan okumaya başladı. Bu Kur'an-ı

¹³⁶ Jibrin Ubale Yahaya, a.g.e., s: 582.

¹³⁷ Hüdayi Bayık, *Kaddafi*, Nur Yayınları, Ankara, 1973, s: 101.

¹³⁸ Raymond A. Hinnebusch, a.g.e., ss: 59-60.

Kerim’de zikredilene teyid eden müşahhas bir örnektir. Ki Kur’an-ı Kerim’de, insanın nefisini zengin görünce tuğyana başlayacağını söylüyordu. Dinsiz olan hangi devlet kendisini kavi görürse azmaya, öteye beriye saldırmaya başlar.”¹³⁹ Tüm Batı toplumunu maddecilikten dolayı çökmüş ve uçuruma yuvarlanan toplumlar olarak gören Muammer Kaddafi, “orada her şey maddedir, ölçü de maddedir, malı çok olmayana yer yok ve onun sözü de dinlenmez. Savaşları tutuşturan, Amerika’nın siyasetini yürüten ve atom bombaları ile nükleer silahları beşeriyeti tehdit edip yok etmek için çoğaltan kapitalistlerdir” diyerek Batı ile ilgili görüşlerini bu şekilde ifade etmektedir.¹⁴⁰

Libya İhtilal Konseyi’nin başkanlığını yaptığı dönemde bir buçuk saat süren “Uluslararası Üçüncü Teori”yi izahı, beş saat süren basın toplantısı ve delegelerle saatlerce süren fikir paylaşımını incelersek şu ana konular ortaya çıkmaktadır; dünya milletlerinin kurtuluşu için tek yol Uluslararası Üçüncü Teori: İslamiyet, Rus emperyalizmi ile Amerikan emperyalizminin son bulması, ırkçılığın reddi ve Filistin’de müstakil bir Arap devletinin kurulması, siyonizmin bütün dünya uluslarını tehdit etmesi, kurtuluşun tek yolu manevi değerlere, daha doğrusu “Allah’a dönüş” şeklinde özetlenmektedir. Kaddafi çoğu yapmış olduğu konuşmalarda sıkça sosyalizmden bahsetmektedir.¹⁴¹ Kaddafi’nin sosyalizm anlayışı; toprak ürünleri, barınma, gelir ve ulaşım araçlarının (temel ihtiyaçları karşılamak için gereken her şey) halka eşit dağıtılmasına ve her bireyin kendine ait mülkünün olmasına dayanmaktadır. Ayrıca Kaddafi, Libya’ya Sahra altı Afrika ve komşu Arap ülkelerinden hatırı sayılır miktarda insan için iş imkanı sağlamıştır. 1985 yılında, dönemin siyasi durumundaki düzensizlik ve istikrarsızlıklar nedeniyle, ülkeye iş gücünü karşılamak için göçmen olarak, farklı ülkelerden gelen bu insanların birçoğu sınır dışı edilmiştir. Göçmenlerin sınır dışı edilmesinin altında yatan temel sebep kendi kendine yetebilme arzusu olurken; bu arzu Tunus, Suriye, Nijerya gibi ülkeler ile Libya arasında diplomatik krizlerin doğmasına yol açmıştır. Fakat 1980 yıllarında tekrar göçmenlerin rolü (özel sektörde) önem kazanmış ve bu insanlar ülkenin iş gücünün yarısından fazlasını karşılar hale gelmiştir. Bunun yanı sıra Kaddafi 26 Mart 1987’de göçmen işçilerin sınır dışı edilmesiyle ekonominin belli alanlarının kötü etkilendiğini belirterek, ekonomik doktrin Cemahiriye’nin daha

¹³⁹ Muammer Kaddafi, *Görüşlerim*, Haraket Yayınları, İstanbul, 1974, s: 88.

¹⁴⁰ Muammer Kaddafi, a.g.e., s: 85.

¹⁴¹ Hüdayi Bayık, a.g.e., s: 35.

esnek bir şekilde uygulanmasını savunmuştur. Buna ek olarak, 1990 yıllarında Kaddafi yönetimi ve özel sektör arasındaki gerilimlerin devam etmesine rağmen Libyalı kadınların ekonomik liberalleşmeye katkıda bulunması ülkenin uluslararası imgesinin iyileşmesini sağlamıştır. Körfez Savaşı döneminde halihazırda artmakta olan petrol gerilimi, 1992 yılı itibarıyla Libya Arap Cemahiriyesi'nin Lockerbie bombalanmasındaki rolü nedeniyle daha da alevlenmiş ve bu olay ülkeyi (petrolü de etkileyen) yeni bir ekonomik ambargoya maruz bırakmıştır. 1999 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, saldırının sorumlularının Libya hükümetine teslim edilmesinin ardından, 28 milyarlık kayba neden olan, ambargonun yaptırımlarını sona erdirmiştir. Daha sonra, zengin petrol rezervleri ve oldukça fazla petrol fiyatları sayesinde Libya uluslararası ticarete geri dönmüştür. Bu geri dönüş, ülke ekonomisine çok büyük bir katkıda bulunarak, ekonomik kalkınmayı arttırmıştır. 2009 yılındaki büyük krizden etkilenmeyerek yükselişe geçen Libya ekonomisi, 2010 yılında da artmaya devam ederek, bu yükseliş sayesinde kişi başı GSYİH'yi %8,5 oranında artmıştır.¹⁴²

Libya'ya yön verecek olan üç ana düşüncenin hürriyet, birlik ve sosyalizm olduğunu açıklayan Kaddafi'ye göre, hürriyet; yoksulluğun kalkması, sömürgeciliğin son bulması, yabancı üslerin tasfiyesi, ulusal özgürlük ve fertlerin hürriyetidir. Birlik demek ister küçük ister büyük hükümet şekli olsun, ya da küçük hükümetler federasyonu şeklinde olsun bütün Arap uluslarının birleşimi anlaşılmaktadır. Kaddafi anlayışına göre sosyalizm ise ne Marksizm ne Leninizm ne de Troçki'den alınan bir sosyalizmdir. Doğrudan doğruya İslam ideolojisinden ve Arap ulusunun tarih ve geleneksel duygularından meydana gelen yaşantısına uygun ve sosyal adalete dayanan bir sosyalizmi savunmaktadır.¹⁴³

Kaddafi'nin devrim sürecinde ana ideolojik kalıpları Arap milliyetçiliği ve İslamcılığa dayanırken; siyonizm ve emperyalizmi de tehdit unsuru olarak görmekteydi. Kaddafi Arapça konuşan toplumları Arap milleti olarak tanımlarken din temelli milliyetçilik anlayışını benimsediği görülmektedir. Arap tarihi ve kültürünü yücelten bir milliyetçilik anlayışına sahip olan Kaddafi, Arap halklarının gelişmemesinin nedenini Osmanlı Devleti'nin dört asır boyunca hakimiyet kurmasına, sonrasında gelişen kolonyalizm ve emperyalizm sömürüsüne ve krallık döneminde baskıcı politikalar izlenip

¹⁴² Jibrin Ubale Yahaya, a.g.e., ss: 583-584.

¹⁴³ Hüdai Bayık, a.g.e., 35-58.

yoğlaşmış bir yönetimle devleti yönetmeye çalışanlara bağlamıştır. Kaddafi, yönetimi boyunca her ne kadar zaman zaman Batılı ülkelerle ilişkileri gerginleşmiş olsa da Doğu ve Batı blokları arasında tarafsız bir dış politika benimsemiş ve teknik, ticari, ekonomik ilişkiler her zaman sürdürülmeye devam etmiştir. Filistin sorunu her zaman hükümetin merkezinde olmuş ve işgal altında olan tüm milletlerin özgürlük yolunda verdikleri mücadeleler desteklenmiştir. Kaddafi döneminde Arap Birliği'nin sağlanabilmesi için birçok girişim yapılmış fakat bu girişimler başarısız kalınca Afrika Birliği ve İslam Birliği'nin sağlanma çabaları başlamıştır. Konuşmalarında da anlaşılacağı gibi sosyalizme ayrı bir önem veren Kaddafi, sosyal adalet temeline dayanan klasik bilinen sosyalizmden farklı bir yaklaşım tercih etmiştir. Libya'da uygulanan sosyalizmin birçok Arap ülkesinde uygulanan sosyalizmden farklı olduğunu düşünen Kaddafi, İslamın sosyalist düşünceleri içinde barındırdığını iddia etmektedir. Kaddafi'nin başa geldiği dönemde başta eğitim ve sağlık olmak üzere Libya'nın sosyal hayatında ciddi iyileşmeler sağlanmıştır. Kaddafi ve arkadaşlarının 1969 yılında yapmış olduğu darbenin en dikkat çekici özelliklerinden biri de darbenin halkı karşısına almadan halkın rızasını alarak yürütülmüş olmasıdır.¹⁴⁴ Kaddafi, kendi kültürel devrimini yaratarak iktidarı halkın eline bırakmıştır. Bu süreçte halk komitelerini oluşturarak iktidarı merkezileştirmiş ve devrimci komitelerin etkisini azaltmıştır.

Diğer yandan; iktidarının ilk yıllarında kendisine karşı güç unsuru oluşturacak her şeyi ortadan kaldırmak istemiş ve monarşi hanedanının tüm üyeleri sınır dışı edilerek üst düzey kamu görevlilerinin, burjuva ve tüccar sınıfının mallarına Halk Mahkemelerini kurarak el koymuştur. Libya halkı gün geçtikçe Kaddafi'nin zorbalardan ve insan haklarını çiğner nitelikteki politikalarını görse de Kaddafi'nin ülkedeki kontrolü güçlü ve sağlam kalmaya devam etmiştir.¹⁴⁵

Libya, Kaddafi devrimine karşı çıkan siyasi ideolojiye dayalı grup faaliyetlerini yasaklayan bir yasaya sahipti ve rejim bu yüzden yüzlerce kişiyi yasayı ihlal ettiği için hapse atarak, bazılarını da idam cezasına çarptırmıştır. Kaddafi kendi iktidarı sırasında, yabancı hükümetleri etkileyebilmek için paramiliter örgütleri ve teröristleri desteklemek için aktif önlemler almıştır. Libya ordusunu Çad'a göndererek ve burada 1973 yılında

¹⁴⁴ Şükrü Çıldır, a.g.e., s: 57.

¹⁴⁵ Olivieri Enrica, "Libya Before and After Gaddafi: An International Law Analysis", *Universita Ca'Foscari Venezia*, 2011, Lisans Tezi, Venedik, ss: 6-17.

ülkenin kuzeyinde yer alan Aozou Şeridi'ni işgal ettiği bilinmektedir. 1980'lerde Berberi topluluğunun bir parçası olan Tuaregler de dahil olmak üzere Batı Afrika'nın dört bir yanından isyancı gruplar için eğitim kamplarına ev sahipliği yapmış ve Nijer ve Mali'deki Tuareg isyancılarıyla arabuluculuk çabalarına öncülük eden isimler arasına girmiştir. Birleşmiş Milletler, Kaddafi yönetimindeki Libya'yı bir parya devleti olarak adlandırmış ve ABD, Libya'yı 1979'dan 2006'ya kadar terörizmi destekleyen devletler listesinde tutmuştur. Kaddafi'nin jeopolitik kontrole güçlü bir ilgisi vardı ve OPEC'in sağlam bir destekçileri arasında yer almaktaydı. 1970'lerin enerji krizi sırasında artan dünya petrol fiyatlarında Avrupa petrol gereksiniminin yüzde 30'unu karşılayan Kaddafi liderliğindeki Libya, petrol şirketlerine isteklerini kabul ettirmek için üretim kesintilerine gitmiş ve kilit noktada rol almıştır. 1998 yılında, Arap liderlerin Kaddafi'yi BM yaptırımlarına karşı desteklememesinin ardından, pan-Arabizmden vazgeçmiş ve Afrika Birleşik Devletleri için bir Pan-Afrika kampanyasına yönelmiştir. BM yaptırımlarının 1993 yılında uygulanmaya başlamasıyla, Kaddafi Batı ile daha yakın ekonomik ve güvenlik ilişkileri kurmaya başlamıştır. Batı tarafından, Kolombiya'daki FARC ve Kuzey İrlanda'daki IRA olmak üzere silahlı grupları desteklemekle suçlanan Kaddafi, Libya'daki devlet destekli terör eylemlerine ilişkin soruşturmalarda iş birliği yapmış, ardından 1988'de İskoçya'nın Lockerbie kasabasında bir PanAm uçağının bombalanmasının sorumluluğunu üstlenerek terörizmle yakın ilişki içerisinde olduğunu kanıtlamış ve uzun süre uluslararası toplumdan tecrit edilmiştir. 1988'de İskoçya'da Lockerbie üzerindeki PanAm uçağının bombalanması, muhtemelen Kaddafi'nin dahil olduğu en iyi bilinen uluslararası olaylar arasında yerini almaktadır. 1999 yılında saldırıya yardımcı olduğu kanıtlanan iki kişi İskoç yasaları gereğince yargılanmak üzere Lahey'e teslim edilmiş ve sanıklardan Libya istihbarat ajanı Abdel Basset al-Megrahi 2001 yılında iki yüz yetmiş kişinin ölümünden sorumlu bulunmuştur. Libya elinde bulunan kimyasal silahları bırakacağını açıklamış ve BM Libya'ya uygulanan yaptırımların kaldırılması kararı alarak Batı ile olan ilişkilerde yumuşama dönemine geçilmesini kolaylaştırmıştır. Trablus hükümeti 2008 yılında bombardıman sonucu yaşamını yitirenlere tazminat ödeme kararı almış ve bu adım ile ABD ile diplomatik ilişkiler yeniden kurulmaya başlamıştır. Batılı ülkelerin Libya'yı uluslararası arenadan tecrit etmelerinin en temel nedeni; Kaddafi'nin aralarında İrlanda Cumhuriyetçi Ordusu (IRA) ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün de (FKÖ) olduğu gruplara verdiği destekten kaynaklanmaktaydı. ABD Başkanı Ronald Reagan yapmış olduğu bir

konuşmada, Libya lideri Kaddafi'yi "çılgın köpek" olarak adlandırmıştır. Dünya medyasında ismi sürekli insanlığa karşı suçlarla anılan Kaddafi, 1999-2007 yılları arasında, beş Bulgar hemşire ve bir Bulgar doktoru tutuklayarak hapse attırması ve işkence ettirerek sözde Libya HIV davası olarak bilinen 400 Libyalı çocuğa AIDS bulaştırdığı iddiasıyla bu kişileri iki kez idam cezasına çarptırma kararı almıştır. Bulgar sağlık görevlileri, başta Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy olmak üzere Kaddafi üzerindeki artan uluslararası baskılar sonucunda Bulgaristan Cumhurbaşkanı Georgi Parvanov tarafından Bulgaristan'a geri getirilerek suçsuz oldukları kararına varılmıştır.¹⁴⁶

Kaddafi'nin iktidarlığı döneminde, petrol, yeni ilan edilen Libya Arap Cumhuriyeti liderinin elindeki en güçlü tek ana kaynak olmuştur. Libya için hayati önem taşıyan petrol ülkenin tek gelir kaynağı ve ihraç ürünü olduğu için ve ülkede petrol endüstrisi alanında yetenekli kişilerin az olması sebebiyle Kaddafi, petrol sektöründe çalışan üst düzey yetkililerin görevlerini devam ettirmelerini istemiştir.¹⁴⁷ Batıya karşı sert tutum sergileyen, özellikle ABD'nin politikalarını sert eleştiren Kaddafi, yönetiminin ilk on yılında Batı ve ABD ile ilişkilerini esnek tutmaya çalışmıştır. Bunun başlıca nedeni; Libya ekonomisinin petrole bağımlı olmasının yanı sıra Batının teknolojisine ve petrol alanındaki uzmanlığına ihtiyaç duymasıdır.¹⁴⁸

Kaddafi yönetimi ekonomi, siyasi ve sosyal alanlarda revizyonlarına devam ederken halkına karşı baskıcı politikalar izleyerek çelişkili bir tutum sergilemiştir. Rejim politikalarının birçoğu kasıtlı veya kasıtsız olarak nüfusu atomize etmek ve sivil toplumdaki bağımsız örgütlenmeyi caydırmak için tasarlanmış olup, bu da ironik bir şekilde siyasi örgütlenmede akrabalık bağlarının öneminin artmasına yol açmıştır. Devam eden çatışmalar ve dış müdahaleler, sosyal dokuyu ve ahlaki değerleri olumsuz yönde etkileyerek, yeni ortaya çıkan siyasi topluluk kültürünün ve kamu yararının bozulmasına yol açmıştır. Özellikle sosyal alanda ortaya çıkan eşitsizlikler uzlaşmaların sağlanmasını engellemiş ve hem toplumun hem de devletin inşasında demokratikleşme sürecinin önüne

¹⁴⁶ Sofia News Agency, "Who is Who: Toppled Libyan Dictator Muammar Gaddafi", 2011, <https://www.novinite.com/articles/133106/Who+Is+Who%3A+Toppled+Libyan+Dictator+Muammar+Gaddafi>, (03.11.2020).

¹⁴⁷ Dirk Vandewalle, *A History of Modern Libya*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, s. 88.

¹⁴⁸ Mehmet Ercan Baltalı, "Libya'da Kaddafi Dönemi: Yönetim Trazı ve Yarattığı Sorunlar", *İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi*, Malatya, 2019, s: 17.

engel oluşturmuştur.¹⁴⁹ 2011 yılında yaşanan ayaklanmadan önce Libya hakkındaki ortak kanı, istikrarlı bir otoriter rejime sahip olduğu ve değişim olasılıklarının asgari düzeyde olduğu şeklindeki; ayaklanmadan sonra bu tablo büyük oranda değişim göstermiştir. Tunus ve Mısır'dan sonra Libya'ya sığırayan halk ayaklanmaları 17 Şubat 2011 tarihinden itibaren ülkede büyük yankı uyandırmıştır. Ayaklanmanın başlama sebebi, Libya'nın önemli ekonomi merkezi olarak bilinen Bingazi'de, insan hakları aktivisti Fethi Tarbell'in gözaltına alınmasını protesto etmek için protestocuların şehrin polis merkezinin dışında kalan bir bölgede toplanmasıyla başladığına inanılmaktadır. Protesto kısa sürede bir isyana dönüşmüş ve eylemciler şiddetin hızla arttığı bugünü, 17 Şubat'ı “Öfke Günü” olarak adlandırmıştır. Protestocular, cephanelere girmek için balıkçılık amacıyla kullanılan yağmaladıkları dinamit yüklü buldozerleri kullanıp Trablus da dahil olmak üzere ülke çapında protestolar başlamışlardır. Kaddafi güçleri şehri kuşatmaya başladığında oğlu Seyfülislam Kaddafi, bir Fransız haber kanalına verdiği demeçte, “her şey 48 saat içinde bitecek” diye bir açıklama yapmıştır.¹⁵⁰

22 Ocak 2012 tarihinde yayınlanan ve 2011 olaylarını kapsayan İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün 2012 Dünya Raporunda yer alan Libya ayaklanmasının özeti şu şekildedir; 15 Şubat 2011'de, komşu Tunus ve Mısır'daki halk ayaklanmalarının ardından Libya'nın en büyük ikinci şehri olan Bingazi'de hükümet karşıtı protestolar başlamıştır. Kaddafi rejimine karşı yapılan protestolar, 1996 yılında Trablus'taki Ebu Salim hapisanesinde öldürülen tahmini 1.200 mahkumun ailelerini temsil eden bir avukat da dahil olmak üzere hükümeti eleştirenlerin tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır.. Hükümet güçleri Bingazi ve diğer doğu şehirlerindeki protestocuları tutuklayıp güç kullanarak karşılık vermiştir. Protestolar başkent Misrata, Zawiya, Zuwara ve Zintan'ın batı şehirlerine yayıldığında hükümet aynı şekilde güç kullanarak göstericilere saldırmıştır. İnsan Hakları İzleme Örgütü yayınlamış olduğu raporda hükümetin protestoculara karşı öldürmek amaçlı ateş açtığını ve hükümet karşıtı gösterilere katıldığından şüphelenilen yüzlerce kişinin tutuklanıp ortadan kaybolmasını belgelemiştir. 25 Şubat tarihinde Kaddafi rejiminin yapmış olduğu baskılara istinaden, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları

¹⁴⁹ Youssef Mohammad Sawani, “Gaddafi's Legacy, Institutional Development and National Reconciliation in Libya”, *Center for Arab Unity Studies Lebanon and University of Tripoli*, Libya, 2020, ss: 50-51.

¹⁵⁰ Varun Vira, Anthony H. Cordesman, “The Libyan Uprising: An Uncertain Trajectory” ,*Center for Strategic International Studies*, 2011, s: 10.

Konseyi, Libya'daki ağır ve sistematik olarak yapılan saldırıları kınadığını ve acilen bir soruşturma komisyonu oluşturulması gerektiğini duyurmuştur. Ardından BM Güvenlik Konseyi, silah ambargosu kararı alarak, Kaddafi ailesinin ve hükümetinin kilit üyelerine yaptırımlar uygulayan ve Libya'daki durumu Uluslararası Ceza Mahkemesine (UCM) havale eden 1970 sayılı kararı oybirliğiyle kabul etmiştir. Libya'da 15 Şubat'tan itibaren işlenen savaş suçları ve insanlığa karşı suçlarla ilgili Uluslararası Ceza Mahkemesine yargı yetkisi verilmiştir. Muammer Kaddafi, oğlu Saif al-İslam ve Kaddafi'nin istihbarat şefi ve aynı zamanda kayınbiraderi olan Abdullah Sanussi'ye UCM tarafından, haziran ayında insanlığa karşı suç işlemekten tutuklama emri verilmiştir. Ayaklanmaların hükümet baskısı ile şiddetli bir şekilde durdurulmaya çalışılması ve özellikle muhalefet güçlerinin doğu Libya'daki terk edilmiş hükümete ait askeri silah depolarını ele geçirmesi çatışmaların hızla büyümesine neden olmuştur. 17 Mart'ta, Kaddafi askeri güçlerinin muhalefetin ana kalesi olarak bilinen Bingazi'yi kapatmasıyla, BM Güvenlik Konseyi, Libya üzerinde uçuşa yasak bölgeler ilan etmiş ve işgal haricinde gerekli tüm önlemlerin alınmasına izin veren sivilleri korumak amaçlı çıkarılan 1973 sayılı kararı kabul ettiğini duyurmuştur. NATO'nun sivilleri koruma görevi ile Kaddafi rejimine ait güçlerin Bingazi ve Doğu Libya bölgelerini geri almasını engelleyerek, muhalif güçlere hava desteği sağlaması Fransa, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri ve diğer bazı ülkelerin muhalif savaşçılara silah ve eğitim sağlamasına yol açmıştır. Katar yapmış olduğu açıklamada yüzlerce askeri kuvvetini sahalara konuşlandırdığını açıklamıştır.¹⁵¹

Libya 1980'li yıllardan beri çeşitli uluslararası ambargolara maruz kalmış ve ancak 2000'li yıllarda Batı ile ilişkilerini düzelttikten sonra ekonomisinde liberalleşme yoluna gitmiştir. Kaddafi hükümetinin ekonomide liberalleşmeye gitmesinden en çok halktan ziyade Kaddafi'nin kendi ailesi ve yakınlarında olanlar fayda sağlamıştır. Kaddafi'nin siyasi alanda yapacağı reformları yapmaması, Libya gibi nüfusu az ve petrol açısından zengin olan ülkede eşit bir şekilde gelir dağılımını sağlayamaması halkın tepkisini çekmesine neden olmuştur. 2011 yılında çıkan halk ayaklanmalarının başlangıcı olarak Şubat 2006'da Bingazi'de önce "karton krizine" tepki olarak çıkan fakat kısa sürede rejim karşıtı nitelik kazanan gösteriler 2011 yılının başlangıcını oluşturmaktadır. Uzun yıllar İtalyan sömürgeciliğinde kalan Libya, bağımsızlığını kazandıktan sonra da

¹⁵¹ UK Border Agency, "Libya", *Country of Origin Information Report*, 2012, ss: 24-25.

devlet ve ulus kurma süreçlerini tamamlayamamıştır. Kaddafi döneminde zayıf kurumlar ortadan kaldırılırken, ülke içinde önceden var olan bölgesel farklılıklar ortadan kalkmamış, hatta aşiret yapıları Kaddafi döneminde siyasi yönetiminin, rejim güvenliğinin ve ekonomik rant dağıtımının temelini oluşturmak suretiyle yeniden oluşturulmuştur. Bu nedenle Libya'nın tarihsel gelişimine baktığımızda, siyasal ve toplumsal yapı ülkede çıkan ayaklanmanın niteliğini de etkilemiştir. Baştan beri Libya'da ayaklanmalar silahlı yöntemlerle olmuş ve rejim tarafından da aynı şekilde silahlı müdahale ile bastırılmaya çalışılmıştır. 2011 yılında yaşanan ayaklanmaya baktığımız da olaylar Bingazi bölgesinde başlamış ve buradan yönetilmiştir. Baştan beri muhalefetin kurumsallaşması ve öncelikle bir Ulusal Geçiş Konseyi'nin kurulması muhalefetin başarılı olmasına yardımcı olmuştur.¹⁵²

Kaddafi yönetimi altında çoğunlukla Libya'nın önde gelen ailelerin yanı sıra, mühendis olarak eğitilmiş başarılı ithalatçılar, yerel kabile liderleri, küçük ve daha önce etkisi pek olmayan Kaddafi (Qadhafha) kabilesi yer alırken; yetenekleri devlet tarafından keşfedilerek devlet bursu ile dünyanın en iyi üniversitelerinden herhangi birinde öğrenim gören, donanımlı teknokratlar (hükümet kadrosu içinde yetkili bilim insanları) ise siyasetin dışında bırakılmışlardır. Kaddafi'nin 42 yıllık iktidarı boyunca, Libya halkına gücün Kaddafi adı verilen ve "kitlelerin devleti" denen Cemahiriye sistemi altında halkın elinde olduğu söylenmiştir. Teoride bu sistem; sosyal adalet, yüksek düzeyde üretim, her türlü sömürünün ortadan kaldırılması ve ulusal servetin adil dağılımını sağlamaktayken; parlamentolar ise bu sistemde kaldırılarak herhangi bir aracı olmaksızın halk komiteleri aracılığıyla, halkın kendi kendisini yönetmesi yoluyla elde edilen doğrudan demokrasiye sahip olması gerekiyordu. Fakat pratiğe geldiğimizde Kaddafi gücün kendinde toplandığı tek lider konumundaydı. James Gelvin'in ifadesiyle, teoride "kitleler tarafından yönetilen" fakat pratikte "Kaddafi & Co" tarafından sistemi devam ettirmek için baskı ile desteklenip yönetilen bir yapı mevcuttur. Bu süreçte ülkenin siyasi kurumları gelişmemiş ve olgunlaşmamıştır. Libya'da siyasi partiler 1972'de yasaklanmış ve herkesin herkesi tanıdığı bir bölgede herhangi bir soruna çözüm bulabilmek adına aileler ve kabileler genellikle topluluk içinde uzlaşmaya meyilli olup mantıklı çözümler üretebildikleri için halk pratikte yerel düzeyde yönetmeyle sınırlı

¹⁵² Meliha Benli Altunışık, "Arap Ayaklanmaları: Dönüşümü Etkileyen Faktörler", *Mülkiye*, C: 35, S: 272, 2011, s: 98.

bırakılmıştır. Ancak Kaddafi bunun ulusal düzeyde olmasını engelleyerek devletin işleyişini merkezileştirmiş ve sınırlı sayıda temel kurum inşa etmiştir. Bunlardan bazıları; Ulusal Petrol Şirketi (NOC), Merkez Bankası, Büyük Suni Nehir ve ilgili su altyapısı, Libya General Electric Şirketi ve Libya Post, Telekomünikasyon ve Bilişim Holding Şirketlerini içermektedir. Bu kurumların her biri temelde teknokratik olup, politik kimlik taşımadıkları için tepede yolsuzluğun kuşattığı ve altta sübvansiyonların aksadığı bir ekonomide dahi makul düzeyde işlevselliğini korumaktaydı. Kaddafi'nin uzun yıllar petrol ihracatının ve yabancı malların ithalatının ötesinde bir ekonominin gelişmesini engelleyen ideolojik sınırlamalarına rağmen cömert sosyal politikaları ve altyapı projeleri sayesinde Libya halkı tarafından destek görmeyi başarmıştır. Özel iş sahibi olma hakkına ilişkin kısıtlamalar 1988 yılına kadar yürürlükteyken, darbe sonrası Libya ticareti neredeyse tamamen “devrimci komiteler” tarafından yürütülmüş ve bu yapı önemli ölçüde tüketim malları kıtlığına yol açmıştır. Kaddafi'nin istikrarsız dış politikası, diğer Arap liderlerini Libya'dan uzunca bir süre uzaklaştırmış, kendisini ve ülkesini diğer bölgesel hükümetlerden giderek daha fazla izole etmesine neden olmuştur. Ayrıca Kaddafi'nin ülke içinde izlediği politikalar onu giderek daha baskıcı ve keyfi politikalar yürüten lider konumuna sokmaktaydı. Kaddafi ve yandaşları, halkın çoğunun temel ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak kadar serveti paylaşırken, rejim gittikçe artan bir şekilde Kaddafi'ye, ailesine ve yandaşlarına fayda sağlayan yozlaşmış bir kleptokrasi olarak görülmeye başlanmıştır. Abu Salim Hapishanesinde 1996 yılında yaşanan katliamda Libya'nın en iyi ve en parlak siyasi aktivistlerinden birçoğunun da dahil olduğu 1270 mahkum katledilmiş ve iz bırakmamak için gömülmüşlerdir. Abu Salim Hapishanesinde yaşanan bu katliam Libya tarihi açısından asla unutulmayacak bir dönüm noktası oluşturmaktaydı. Bu katliamda babalarını, kardeşlerini, oğullarını ve kuzenlerini kaybeden nüfuzlu Libyalı aileler, Kaddafi'yi ve rejimini asla affetmemiştir. 1969 yılında iktidarı ele geçiren genç, yakışıklı ve ilham verici lider Kaddafi, kırk yılı aşkın iktidarlığı süresince gösterişli bir yaşam tarzına sahip eksantrik, gösterişli üniformalarıyla sıkıcı ve uzun konuşmalar yapan tehlikeli bir lidere evrilmiştir. 2011 yılında Bingazi'de çıkan ilk isyan aslında Kaddafi ve Libya halkı arasındaki depremin uzun süredir gelişen çatlaklarını ortaya çıkarmaktaydı. O zamana kadar Kaddafi'nin halk tarafından desteği bir mil genişliğinde, ancak bir inç derinliğindeydi. 15 Şubat 2011'de sivil bir protesto olarak başlayan 17 Şubat Devrimi'nin haftasında, Kaddafi güçlerinin elinde sadece Trablus, Sirte

ve Sabha kalırken; Libya'nın büyük bir kısmının muhalif grupların kontrolü altında olduğu bildirilmiştir. İlk bağımsız Libya hükümeti, Ulusal Geçiş Konseyi, 27 Şubat'ta, isyanın başlamasından iki haftadan kısa bir süre sonra Bingazi'de kurulurken, aslında bu olay halkın baş kaldırdığı bir operasyon olarak tarih sahnesinde kendisini göstermiştir.¹⁵³ Kaddafi'nin temel avantajlarından biri, devletin hazinesini kontrol edebilmesi ve Libya ordusunun büyük bölümünün yanı sıra komşusu olduğu Afrika devletlerindeki paralı askerlerin sadakatlerini parayla ödemek, rüşvet vermek veya satın almak için büyük miktarlarda para dağıtabilmesidir. Pek çok Batı ülkesinin Kaddafi'nin mal varlığını dondurmasına rağmen, elinde hâlâ büyük miktarda parası olduğu tahmin edilmekteydi. 4 Mart 2011 tarihinde İngiliz sınır polisi, Libya para birimi cinsinden 160 milyon dolardan fazla para taşıyan bir gemiyi durdurdu ve Kaddafi'nin farklı kaynaklardan Libya'ya para getirme girişiminin açık bir göstergesi olan Trablus'a giden nakit para dolu büyük konteynırlara el koymuştur. Kaddafi karşıtı isyancıların dezavantajı, ellerinde çoğu yerel ordu kışlalarından toplanmış ve kullanılmayan çok sayıda küçük silah ve eski hafif toplarla donatılmış silahların olmasıdır; bu silahların Kaddafi'nin en önemli askeri avantajı olan ağır tanklarına karşı koyma yeteneğinden yoksun olmasıdır. Ayrıca muhaliflerin ülkenin doğusundaki zırhlı saldırıları durdurma şansına sahip olabilmesi için, ellerinde etkili anti-tank silahları olmalı ve etkili kullanımları konusunda uygun talimat ve eğitim almaları gerekmektedir fakat Kaddafi rejiminin, ulusal telefon ağı, cep telefonu ağları ve İnternet dahil olmak üzere ülkedeki tüm iletişimleri kontrol ediyor olması isyancıların bu ağları kullanmasını zorlaştırmıştır.¹⁵⁴ Rejimin sahip olduğu bu avantajlara rağmen, Kaddafi güçleri yapmış olduğu karşı saldırı ile, ülkenin yaklaşık yarısını geri almayı başarsa da NATO'nun hava bombardımanı kısa süre sonra durumu aleyhine çevirmeyi başarmış ve Kaddafinin ölümü ile Libya'nın kurtuluşu gelmiş gibi görünse de aslında sorunları daha yeni başlamaktaydı. Kaddafi'nin devrilmesi ile daha önce siyasetten uzaklaştırılan bir dizi Libyalı için yeni fırsatlar yaratmış ve ilk defa herhangi bir deneyimi olmaksızın, Libyalılar bir toplum olarak petrol zenginliklerinin (yılda yaklaşık 25 milyar dolar) ve ulusal tasarruflarının (150 ila 200 milyar dolar) nasıl harcanacağı konusunda fikir sahibi olmuşlardır. Sonuç olarak, 2012'nin başından itibaren

¹⁵³ Jonathan M. Winer, "Origin of the Libyan Conflict and Options for Its", *Middle East Institute*, 2019, ss: 4-7.

¹⁵⁴ Shlomo Shpiro, "Covert Action for Toppling the Gaddafi Regime", *BESA*, 2011, <https://besacenter.org/perspectives-papers/covert-action-for-toppling-the-gaddafi-regime/>, (03.11.2020).

çok sayıda rakip yönetim için, bölgenin kontrol edilmesi, para ve petrol kaynaklarının kontrolü için birbirleri ile yarış içerisine girmişlerdir.¹⁵⁵

Kaddafi rejiminin Ağustos 2011'de düşüşü, aynı zamanda onun “devlet kurma” ideolojisini karakterize eden zayıf devlet kurumlarının da düşüşü anlamına gelmekteydi. Kabile toplumuna ve rantiyeye ekonomisine sahip olan Libya, varlığını korumak için ihtiyaç duyduğu araçları kaybederken bol miktarda sahip olduğu silah ve milis güçleri ile çatışmaya doğru ilerlemiştir. Devlet kurumlarındaki eşit olmayan, dengesiz oluşum ve otoritenin yetersizliği, verilen vaatlerin yerine getirilmemesi Libya’daki kaygan zemini belirgin hale getirmiştir. Dış müdahaleler ve çatışma ortamı Libyalılar arasındaki güvensizlik uçurumunu daha da genişletmekte etkili olmuştur. Aslında bu durumun daha derin sosyo-tarihsel ve politik nedenleri olsa da Kaddafi sonrası çatışmanın mevcut gerçekliğinin arkasındaki ana itici güç olduğu açıktır.¹⁵⁶ Albay Muammer Kaddafi 42 yıl süren liderliği boyunca en ciddi meydan okumayla karşılaşırken, Libya’nın doğusunda yer alan Bingazi kentinde dört günlük hükümet karşıtı protestolar sırasında en az yüzden fazla kişinin yaşamını yitirdiği açıklanmıştır. Şubat 2011 tarihinde Libya ayaklanmasında yaşanan olaylar nedeni ile Libya’da yaklaşık 21,490 (0.5%) kişi hayatını kaybetmiş, 19,700 (0.47%) kişi yaralanmış ve 435,000 (10.33%) kaybolmuştur.¹⁵⁷ Libyalılar, hükümet güçlerinin Bingazi ve diğer kentlerde rejim karşıtı protestocuları ele geçirip katliam yaptıkları gerekçesiyle sokaklara dökülüp rejime karşı protesto gösterilerine başlamışlardır. Diplomatlar, Libya’nın ikinci şehri Bingazi’de rejim tarafından ağır silahlar kullanıldığını ve son ayakta kalan Arap ülkesi Libya’da artan şiddet olayları ile hızla kötüleşen bir durumun olduğunu önlem alınmazsa şiddetin daha da artacağını açıklamışlardır. Gazetecilerin paralı askerler tarafından öldürülmesi ve Libya’ya giriş yasağının konulması ve güvenlik güçlerinin ülkeden kaçtıkları iddiaları ile ülkedeki kaos artmış ve istikrar ortamı yok olmuştur. Ülkenin güçlü devrimci komiteleri tarafından yapılan bir açıklamada, rejimin "kırmızı çizgilerini" aşmaya cesaret edenlere "keskin ve şiddetli" cevaplar verileceği duyurulmuştur.¹⁵⁸ Devlet televizyonunda yayınlanan bir konuşmada, Albay Kaddafi ülkede yaşanan huzursuzluktan ve kargaşadan bahsetmemiş

¹⁵⁵ Jonathan M. Winer, a.g.e., s: 7.

¹⁵⁶ Youssef Mohammad Sawani, a.g.e., s: 66.

¹⁵⁷ Mohamed A. Daw, Abdallah El-Bouzedi, Aghnaya A. Dau, “Libyan Armed Conflict 2011: Mortality, Injury and Population Displacement”, *African Journal of Emergency Medicine*, Libya, 2015, s: 103.

¹⁵⁸ The Guardian, “Libya Protests: Massacres Reported as Gaddafi Imposes News Blackout”, 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/18/libya-protests-massacres-reported>, (03.11.2020).

fakat Amerika'nın ve Siyonizmin kuklalarının bu ülkede amaçlarına ulaşamayacaklarının ve "devrimcilerin" bu savaştan galip geleceğinin altını çizmiştir. Bingazi çatışmalarının ardından Kaddafi'nin açıklamalarını destekler nitelikte bir açıklama yapan üst düzey Libyalı yetkili, polislerin "aralarında yabancıların da olduğu bir grup provakatörünün gece yarısı dolaşmasına ve Libya'nın güvenliğiyle oynamasına izin verilmeyeceği" konusunda uyarıda bulunmuştur.¹⁵⁹ Trablus'ta Cuma namazlarında bir devlet televizyonunda yayınlanan vaazda, "ülkemizin barışçıl olmasını istemeyen, Siyonizm ve emperyalizmin amacı ülkemizi bölmek" isteyen yabancı medyanın yapmış olduğu haberlerin yok sayılması gerektiğinin altı çizilmiştir. Bingazi'de siyasi aktivist olan Ümmü Muhammed, Guardian'a verdiği röportajda; gösterilerin yapıldığı meydanda otuz sekiz kişinin öldüğünü ve orada sadece göz yaşartıcı gazlar değil, halka üzerine canlı ateş açıldığını, göstericilere saldırmak için tutukluların hapisanelerden çıkarıldıklarını ve bunun Bingazi'de, El Bayda'da ve Libya'nın her yerinde canlı bir katliam olduğunu söylemiştir. Halkın çekmiş olduğu amatör videolarda yanan binalar ve vurularak öldürülen protestocular gösterilmekteydi. El Cezire TV'ye verilen fotoğraflarda, polis veya ordu birliklerinden yoksun sokakları kaydedilmiş ve saldırıları yapan kişilerin çoğunun Çad'dan getirilen "paralı askerler" tarafından yapıldığı bildirilmiştir. Derna'da bir siyasi aktivist olan Amer Saad, El Cezire gazetesine verdiği röportajda şunları söylemiştir: *"El-Bayda'daki protestocular, şehirdeki askeri hava üssünün kontrolünü ele geçirebildiler, elli Afrikalı paralı asker ve iki Libyalı komplocuyu idam ettiler. Bugün Derna'da da birkaç tane komplocu idam edildi, direndikleri için bir karakolun gözaltı hücrelerine kapatıldılar ve bazıları bu binanın içinde yanarak öldü. Kaddafi'nin yanında duran her zalimin sonu böyle olacaktır. Kaddafi bitti, hepsi bu, artık burada varlığı yok. Libya'nın doğu bölgeleri artık özgür bölgelerdir. Geri almak istiyorsa, bizi nükleer veya kimyasal bombalarla bombalaması gerekecek. Bu onun tek seçeneği. İnsanlar ayağa kalktı ve geri dönmeyecekler."*¹⁶⁰ Libya'daki internet hizmetlerinin uzun süre kapalı kalması, yabancı gazetecilerin dışlanması ve sosyal ağ sitelerine erişimin zaten

¹⁵⁹ BBC News, "Libya Protests: Second City Benghazi Hit by Violence", 2011, <https://www.bbc.com/news/world-africa-12477275>, (03.11.2020).

¹⁶⁰ The Guardian, "Libya Protests: Massacres Reported as Gaddafi Imposes News Blackout", 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/18/libya-protests-massacres-reported>, (03.11.2020).

engellenmesiyle Kaddafi, uzun süredir ekonomik dışlama politikasına maruz kalan ülkenin doğu merkezli isyanını kanlı bir şekilde bastırmaya kararlı görünmekteydi.¹⁶¹

Yaklaşık beş yüz bin Libyalı, hükümetin başlattığı “özgür Libya” ve “tohumlanan intikam” adına yapılan saldırılar ve sert yaptırımlar nedeni ile Tunus’a kaçmak zorunda kalmıştır. Yaşanan iç çatışmalar sebebi ile ülkede tam anlamıyla kaos ortamı oluşmuş, yasalara uyulmaması nedeni ile hükümet tarafından sivillere daha çok şiddet uygulanıp, insan hakları ihlalleri, işkenceler ve soygunculuk olayları artarak tam bir sosyal felaketin yaşanmasına yol açmıştır. Suçlular cezalandırılmamış ve milyarlarca mali yolsuzluk, uyuşturucu kaçakçılığı ile yağma, araba hırsızlığı, cinayet, arkeolojik soygunlar, vandalizm, kutsal tapınakların ihlali ve kadınlara karşı işlenen suçlarda %500 oranında artış yaşandığı ve böylece ülkenin alt yapısının yok edildiği tespit edilmiştir. BM’nin de başlatmış olduğu hava saldırıları ile fiziksel hasara ek olarak yüz binlerce (korunan) Libyalı sivilin ruh sağlığında yıkıcı hasarlar meydana gelmiştir. Queensland Üniversitesi'nde yapılan araştırmalar sonucu, yüz yirmi üç bin iki yüz Libyalının şiddetli TSSB'den (travma sonrası stres bozukluğu) muzdarip olabileceğini ve iki yüz yirmi binden fazla kişinin yüksek düzeyde siyasi bir politikaya maruz kalmanın doğrudan bir sonucu olarak ağır depresyon yaşadığını açıklamıştır. 2015 yılına gelindiğinde BM, 2,4 milyon Libyalı sivilin daha fazla korumaya ihtiyaç duyduğunu dünyaya açıklamıştır.¹⁶² İnsan Hakları İzleme Örgütü, Kaddafi güçleri tarafından çatışmalar esnasında gözaltındaki tutuklular da dahil olmak üzere kadınlara ve erkeklere yönelik bariz toplu tecavüz ve cinsel saldırı vakalarını belgelemiştir.

Çatışma sırasında yaşanan cinsel şiddetin boyutu, hayatta kalarak yaşamaya devam eden kişilerce duyurulsa da bu kişilerin karşılaşılabilecekleri tehlikeler nedeniyle tam olarak açıklanamamaktadır. Çatışma sırasında ve özellikle Trablus'un ele geçirilmesinden hemen önce, Kaddafi güçleri tutukluları gözaltına alarak infaz etmiştir. Kaddafi'nin oğlu Hamis Kaddafi tarafından yönetilen güçlü bir askeri kimliğe sahip olan Khamis Tugayı'nın üyelerinin ağustos ayında Trablus'daki bir depoda en az kırk beş tutukluyu idam ettiği de ortaya çıkmıştır. Libya'nın batısında yer alan El-Qawalish

¹⁶¹ The Guardian, “Libya Protests: More than 100 Killed as Army Fires on Unarmed Demonstrators”, 2011, <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/20/libya-protests-benghazi-muammar-gaddafi>, (03.11.2020).

¹⁶² Temehu, “The February Operations”, <https://www.temehu.com/february17.htm>, (03.11.2020).

kasabası yakınlarında toplu mezardan çıkarılan otuz dört erkek cesedi bulunmuş olup bu cesetlerin Kaddafi güçleri tarafından gözaltına alınan erkeklere ait olduğu tahmin edilmektedir. Yine aynı dönemlere ait olduğu varsayılan Kaddafi güçleri tarafından el-Hums'ta gözaltına alındığında boğulma sonucu ölen on sekiz tutuklu, Batı Libya'da gömülmüş olarak bulunmuştur. Mayıs ayında Bani Walid'de güvenlik güçleri on hükümet karşıtı protestocuyu idam etmiştir. Şubat ayından başlayarak Trablus'un düştüğü ağustos ayına kadar Kaddafi güçleri, hükümet karşıtı protestocular, şüpheli hükümet eleştirilenleri ve uluslararası medyaya ve insan hakları kuruluşlarına bilgi verdiği iddia edilen kişiler de dahil olmak üzere ülke çapında on binlerce değilse de binlerce kişiyi tutuklamışlardır. Tutuklananların çoğu rejim karşıtlarından oluşurken; doktorlar, gazeteciler ve çatışmanın meydana geldiği yerlerde bulunan siviller de bu tutukluların arasında yerini almıştır. Kaddafi hükümeti, kaç kişiyi tutukladıklarına, bu kişilerin nerede tutulduğuna dair veya karşı karşıya kaldıkları suçlamalar hakkında kamuoyuna karşı hiçbir açıklamada bulunmamıştır. Çatışma sırasında ve sonrasında hükümetin gözetiminde serbest bırakılan tutuklular, tahta sopalarla ve plastik borularla dayak ve elektrik çarpması dahil olmak üzere sık sık işkence gördüklerini bildirmişlerdir. Yapılan incelemeler sonucunda bazı mahkumların gördükleri işkencelerden sonra hayatlarını kaybettikleri kayıtlara geçirilmiştir. Hükümet güçleri çatışmada, özellikle Misrata ve batı dağlarının kasabalarında yaşayan sivillere havan topları ve GRAD roketleriyle defalarca gelişigüzel saldırılar düzenlemiştir. Sahil kenti olan Misrata, çok sayıda sivilin öldürülmesine yol açan günlük saldırılarla iki aylık bir kuşatmaya uğramış ve hükümet bu bölgelerde uzun bir süre insani yardım dağıtımını da engellemiştir. İnsan Hakları İzleme Örgütü, hükümetin Misrata'da yerleşim alanlarında havanla ateşlenen misket bombası kullandığını ve GRAD roketleriyle ateşlenen "paraşüt" adlı silahları kullandığını da doğrulamıştır. Hükümet, Ajdabiya, Brega, Misrata ve batı dağları da dahil olmak üzere Libya'nın çeşitli bölgelerinde binlerce, belki de on binlerce yere anti personel ve tanksavar mayını döşemiştir. İnsan Hakları İzleme Örgütü, altı ayrı yerde, sivilleri yıllarca tehlikeye atacak beş farklı türde kara mayını kullanıldığını doğrulamıştır. En çok kullanıldığı düşünülen Brezilya yapımı T-AB-1 anti personel kara mayınının düşük metal içeriğinden dolayı tespit edilmesi ve temizlenmesi zorlaşmaktadır. Bugün hala Libya'da devrim sonrası kayıp ve ölü sayıları belirsizliğini korumaktadır. Ülkede toplu mezarlar

açılmaya devam etse de adli tıp uzmanlarının eksikliğinden kaynaklanan kimlik belirleme süreci karmaşık ve zor bir hale gelmiştir.¹⁶³

Sonuç olarak; 2011 yılında önce Bingazi’de başlayan sonra başkent Trablus’a sıçrayan Kaddafi karşıtı ayaklanmaların temelinde toplumun demokratik yönetim istemesi, insan hakları ve hukukun üstünlüğüne uyulması talepleri yatarken; Batılı tarzda demokratik bir sistem kurmak yerine iktidar ve siyasetten dışlanan, sistematik olarak baskı, sindirme ve öldürülme politikalarına maruz kalan halkın kendi iktidarlarını kurma hedefi ve politikaları yatmaktadır.¹⁶⁴ İç isyanda, Kaddafi ve rejim güçlerine karşılık muhaliflerin de silahlanması ve şiddet unsurlarına eğilmesiyle süreç “Arab Baharı” olmaktan çıkarak arkada yatan nedenlerin toplumsal siyasi olaylardan farklı olduğunu ve farklı sonuçlarla karşılaşılabileceğini gözler önüne sermiştir. Bu çalışmada birey düzeyinin ele alınmasının en önemli nedeni; yaşanan bu süreçte Kaddafi ve yakın çevresindekilerin Libya’da bütün dizginleri ele alarak ülke siyasetinde, ekonomik ve sosyal alanlarda ne kadar etkili olduğunu gösterip çıkan isyanlarda oynadıkları rolü gözler önüne sermektir. Muammer Kaddafi, yönetimde kaldığı süre boyunca ülkedeki kurumları oğulları arasında paylaşmış ve kendisi ve oğullarının dışında kimsenin isminin kamuya mal olmasına izin vermemiştir. London School of Economics’ten doktorasını alan Libya’nın Batı’ya dönük yüzünün temsilcisi olarak adlandırılan Kaddafi’nin en büyük oğlu Seyfülislam, babasının varisi olarak tanıtılırken; Mutasım, Milli Güvenlik Konseyi’ne başkanlık etmiş bunun yanında; Albay Saadi ve Üsteğmen Hanibal ise Libya ordusunda görev almışlardır. Kaddafi’nin çevresindekileri kayırcı tutumu ve onları devletin en üst kurumlarına yerleştirmesi, belirli kabilelere siyasette yer verilmemesi gibi ana unsurlar Libya iç savaşının temellerini oluşturmuştur. Her ne kadar bu ayaklanma Libya halkının demokrasi arayışı olarak ortaya çıksa da arkasında yatan nedenler Kaddafi ve yakın çevresinin izlediği politikalara dayanmaktadır diyebiliriz. Çıkan iç çatışmalarda Kaddafi’nin soğukkanlılığını koruyamaması ve çatışmaları yönetebilecek becerisini kaybetmesi ülkeyi sonu gelmez bir kaosa süreklemesine yol açmıştır.

2.4.2. Ulusal Devlet Düzeyi

¹⁶³ Human Rights Watch, “Libya”, 2012, https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/libya_2012.pdf, (03.11.2020).

¹⁶⁴ Veysel Ayhan, “Libya İç Savaşı: Kaddafi Rejiminin Sonu”, *TUİÇ Akademi*, 2011, <http://www.tuicakademi.org/libya-ic-savasi-kaddafi-rejiminin-sonu/>, (03.11.2020).

Bu çalışmada ulusal devlet düzeyinin ele alınmasının başlıca nedeni; Libya’da arap nüfusunun yaklaşık %85’lik kısmının kabile merkezli örgütlenip siyasi ilişkilerin bu bağlar üzerinden kurulmasıdır. Libya’da kabilelerin aldığı bağlılık veya karşıtlık kararları kabile üyelerine ait kişiler için bağlayıcı rol oynamaktadır. Libya’daki kabile sisteminin iyi anlaşılması mevcut olayların ve gelecekte yaşanacak muhtemel olayların iyi yorumlanabilmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Geçmişe baktığımızda özellikle Osmanlı döneminde elde edilen hakimiyet kabileler aracılığı ile genişletilmiş ve aynı şekilde İtalyan işgalinde Ömer Muhtar ve Kral İdris tarikat bağları sayesinde kabileler üzerinde etkili olmuşlardır. Son olarak Kaddafi’nin ülkesinde ki hakimiyeti sağlamasında ve sonra infaz edilmesinde kabileler önemli rol oynamıştır diyebiliriz. Qaddafi Kabilesine ait olan Kaddafi’nin de kabile lideri olarak bu gücü nasıl inşa ettiğini anlamak ve bu çerçevede kabileciliğin Libya sosyo-kültürel dinamikleri üzerindeki etkisi ve kabilelerin siyasette özellikle iktidar üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmak faydalı olacaktır.¹⁶⁵

Her ne kadar yapılar zamanla değişse de, kabilecilik tarihsel olarak Kuzey Afrika'daki sosyal organizasyonların temelini oluşturmaktadır. Bugün var olan kabilelerin çoğunun kökenleri Banu Hilal ve Banu Salim'in büyük kabile konfederasyonlarını Arap Yarımadası'ndan Kuzey Afrika'ya taşıdığı 11. yüzyıla kadar dayanmaktadır. Bu göçün nedenleri çok tartışılrsa da, İbn Haldun'un da belirttiği gibi İslam’ı Arap dilinde kendi yerine yerleştirmek başlıca amaçlardan biri olarak düşünülmektedir. Bu yüzden Banu Hilal’ın Trablusgarp'a, Banu Salim’in de Sirenayka’ya yerleştiği tahmin edilmektedir. Bugün yaklaşık olarak yüz kırk farklı kabilenin (çoğunun uluslararası sınırlardan Tunus'a, Mısır'dan Çad'a uzanan dalları vardır) olduğu tahmin edilmektedir ancak Libya kabileleri üzerinde uzmanlığı olan sosyolog Faraj Najem'e göre artık bu topraklarda otuzdan fazla kabilenin kanıtlanabilir bir nüfusu bulunmaktadır. Diğer Kuzey Afrika ülkeleriyle karşılaştırıldığında bu durum dikkat çekici bir boyutta olup; nedenleri ise, Kaddafi'nin miras olarak aldığı toplumun doğasında ve iktidarda kalmak için benimsediği politikalarda yatmaktadır.¹⁶⁶ Libya’daki kabile sistemi, 1951 yılında Libya’nın bağımsızlığını ve meşruiyetini kazanması için kabile ittifaklarına bel bağlayan İdris yönetimine kadar ayakta kalmıştır. Kabileler eski rejimlerin yönetim yapıları çöktüğünde bireylerin korunmasını sağlamak için dayanışma

¹⁶⁵ Ramazan Oduncu, “Libya’da Güç Unsuru Olarak Kabileler”, *Orsam*, C: 11, S: 94, 2020, s: 32.

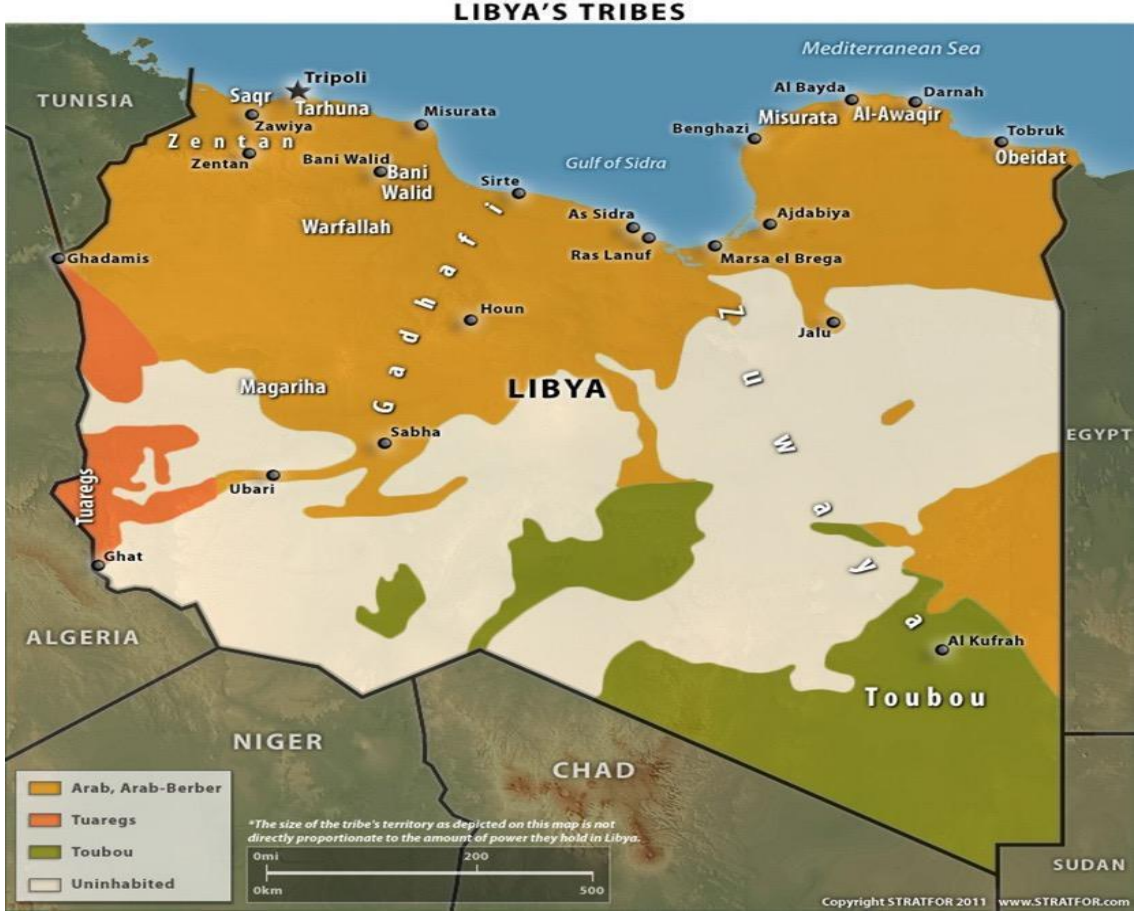
¹⁶⁶ Fanack.com, “Population of Libya”, 2020, <https://fanack.com/libya/population/#tribes>, (04.11.2020).

bağlantılarının örgütlenmesinde önemli rol oynamıştır. Siyasi ve sosyal hayatta etkileri büyük olan kabileler Libya'da baskın rol oynarken başlıcaları şunlardır; Doğu Libya'da, en büyük ve en etkili kabileler, Banu Salim'den geldiklerini iddia eden dokuz Saadi kabilesidir. En güçlüleri arasında Bingazi ve Derna'da etkili olan Barasa aşireti yer almaktadır. Örneğin, Kaddafi'nin eşi Safia Barasa Kabilesi'nden gelmektedir. Öne çıkan diğer kabileler, Awaqir, Magharba, Abid, Urfa, Ubaidat, Hasa, Fawaid ve Dursa'dır. Awaqir, Osmanlı ve İtalyan sömürgeciliğine karşı çıkmada önemli bir rol oynamış ve daha sonra Kaddafi hükümetinin içinde üst düzey pozisyonlarda kendi kabilesine ait kişiler de yer almıştır. Özellikle Bingazi ve Derna'da etkili olan Misrata kabilesi, kuzeybatı Libya'da aynı adı taşıyan bir mahalle ile bağlantılıdır ve bu kabile üyeleri Kaddafi rejimine büyük ölçüde karşı çıkmaktaydı. Bazı kabilelerin ise Libya genelinde de bağlantıları bulunmaktadır; örneğin, Firjan kabilesi Ajdabiya'nın batısında merkezleşmiş ancak Sirte, Zliten ve Tripoli'de de üyeleri bulunmaktadır. Kaddafi Kabilesi'nin Mısır'da bir şubesi olduğu gibi, Tunus'ta da bir şubesi bulunmaktadır. Zuwayya, Warfalla, Magarha ve Maslata Fezzan'da hakimdir ancak Trablus'un topraklarında da önemli bir hakimiyeti bulunmaktadır. Trablus'taki çoğu kişi, Muntasir klanının ve Suni, Kadı ve el-Bashti ailelerinin öne çıktığı Misrata kabilesine bağlıdır. Ayrıca, Fawakhir, Mnifa ve Qatan gibi Marabtin adlı karışık Arap-Amazigh kabileleri de bulunmaktadır.¹⁶⁷ Şunu da belirtmek gerekir ki; Libya toplumunun yapısı temelde aşiretseldir. Libya halkının %85'i kabile sisteminin altında örgütlenmektedir ve kabile, aşiretlerin bir araya gelmesiyle oluşan bir üst kurumken; kararlar da, meclis ya da şura denen toplantılarda alınmaktadır. Kararların alındığı bu toplantılarda aşiret liderlerinin söyledikleri emir olarak algılanmaz aksine kararlar tamamen demokratik yöntemlerle alınmaktadır. Ülkedeki bu sistem, rejime taleplerini dile getiremeyen halkın alternatif örgütlenme biçimi olarak değerlendirilebilir.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Fanack.com, "Population of Libya", 2020, <https://fanack.com/libya/population/#tribes>, (04.11.2020).

¹⁶⁸ Serdar Erdurmaz, a.g.e., s: 4.

Şekil 2: Libya'daki Kabileler

Kaynak: Stratfor, 2011, <https://worldview.stratfor.com/article/distribution-libyas-major-tribes>.

Libya'nın adının Libu'nun¹⁶⁹ bin yıllık kabilesinden geldiği de unutulmamalıdır. Libya'da kabilecilik, soy birliği anlayışına dayalı sosyal, ekonomik ve siyasi örgütlenmeyi ifade eden, nesilden nesile aktarılan kültürlerin bir arada tutulduğu sosyal organizasyonu ifade etmektedir. Libya tarih boyunca kabile toplumunun tüm özelliklerini taşımış ve bu karmaşık yapı ile kabilecilik anlayışı bugüne kadar hep gelişim göstermiştir. Arap kabilelerinin ve klanlarının birbirini izleyen göç dalgası, zaman içinde artmış ve bu karmaşık yapının oluşmasına neden olmuştur. Libya, birçok küçük kabile yerleşim bölgeleri ile ülke geneline yayılmış kabileleriyle zengindir.¹⁷⁰ Evlilik, coğrafya ve ticaret yoluyla birbirine bağlanan aileler, aynı ölçüde yeni kabileler olarak görülmüş ve bu da

¹⁶⁹ Libya'nın adı Libu Kabilesinden gelmektedir. Yunanlılar Nil Vadisi'nin batısında kalan bölgeye "Λιβύη" adını vermişler ve bazı metinlere göre bu bölgenin okyanusa kadar uzandığı varsayılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Trablus'un naipliği olduğu bölgeye Romalılar "Tripolitania" adını vermişlerdir.

¹⁷⁰ Mohamed Ben Lamma, "The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion?", *Foundation pour la Recherche Strategique*, 2017, ss: 3-4.

kabileler arasında ayırım ve hiyerarşilerin oluşmasına neden olmuştur.¹⁷¹ Hatta bu komünal örgüt, Libyalıların Tunus ve Mısır ile birden fazla bağ kurmasına yol açmıştır fakat dayanışmalarla, evliliklerle, ekonomik değişimlerle, göçlerle ve aşiret bağları ile oluşan bu bağlar Libya Devleti'nin sınırlarını aştığı için ülkenin kaosa sürüklenmesinde önemli rol oynamıştır. 2011 yılında Libya'da meydana gelen olayların bu kadar derin yankılarının olmasının nedenlerinden biri buna bağlanmaktadır. Birçok Arap toplumu gibi Libya toplumunun da aile, kabile, din ve kasaba gibi geleneksel kimlikleri onlar için büyük önem arz etmektedir. Bir toplumun bu şekilde aile ve kabile bağlarına bağlı olması siyasi, ekonomik ve benzeri konularda toplu şekilde itibar ya da karşı gelmeyi de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle bir ailenin veya kabilenin herhangi bir konu üzerinde iyi veya kötü itibarının olması, bireylerin yaşamlarını sosyal, politik ve ekonomik düzeylerde kesinlikle etkilediği gibi; kabileler de, farklı boyutlarda çok çeşitli kurumsal ağların kendi kendilerine organize edebileceği sosyal ve bilişsel referans sistemleri sunmaktadır. Kısaca; kabile, ayrıcalıklar elde etmek, idari süreçleri hızlandırmak, yetkiler almak veya kendini zorbalığa karşı korumak için güçlü bir faktördür. Her aşiret, gücüne ve iktidardaki rejime karşı sahip olduğu yakınlık veya sadakat derecesine göre farklılık göstermektedir.) Libyalıların çoğunun hayatında etnik, bölgesel veya yerel olsun, bir kabileye yani birincil bir topluluğa ait olmak hayatlarının merkezinde yer almaktadır. Bir kabileye ait olmak, halkın kimliklerinin oluşmasında önemli rol oynarken onların olası bir kriz zamanında (2011 iç savaşında olduğu gibi) korunmasını da sağlamaktadır. Fakat, bir topluluğa ait olma duygusu diğer topluluklarla uyum içinde olunmayacağı anlamına da gelmemektedir. Arap dünyasında ve Libya'da kabilecilik sistemi sosyal ve politik arenanın kilit noktalarının başında gelmektedir. Özellikle sadık kabileler, kabile şeyhlerinin bulunduğu bölgelerde kontrolü ve coğrafi bütünlüğü sağlamak için iktidar aracı olarak kullanılmaktaydı. 1969 yılında darbe sonrası göreve gelen Kaddafi iktidara geldiği dönem kabilecilik sistemine son vermek istediğini ve ülkenin geleneksel kabile sisteminden uzaklaşarak bölgelere ayrıldığını açıklamıştır. Ancak sonrasında aşiret ilişkilerinin kedisine ve yönetimine yarar sağladığını fark edince sadece siyasi yapıları değil kabile sistemini de yeniden şekillendirerek kabile ittifaklarının etkinliklerini yeniden canlandırmak için çabalamıştır. Çünkü Libya'da

¹⁷¹ Peter Colei, Fiona Mangan, "Tribe, Security, Justice and Peace in Libya today", *The United States Institute of Peace, Peaceworks*, S: 118, 2016, s: 6.

siyasal sistemi kontrol edenler rejimler tarihten bugüne aşiretler arasında kurdukları dengeler sayesinde iktidarlarını sürdürebilmişlerdir. Bunun farkında olan Kaddafi aşiretlere ek sorumluluklar vererek onları aşiret çatışmalarından uzak tutmaya çalışmış ve hükümeti de bu çatışmalardan uzak tutarak merkezi hükümet kanunlarını uygulamaya çalışmıştır.¹⁷²

Kaddafi, yayınlamış olduğu yeşil kitapta, Libya'nın geleceği için aile, kabile ve millet anlayışının önemine dikkat çekerek bir toplumun ve ülkenin varlığını sürdürebilmesi için bu üç ögenin hayati önem taşıdığını vurgulamıştır. Kaddafi'ye göre aile; bir fert olan insan için devletten daha önemlidir. Ona göre; insanlık ferdi tanır, fert de aileyi tanır, aile onun doğduğu, yetiştiği ve sosyal güven duyduğu ortamdır. Bu yüzden insanlık için asıl olan devlet değil, fert ile ailedir. Doğal olarak insanlık için asıl olan devlet değil, fert ile ailedir. Kaddafi, devleti yapay, siyasi, ekonomik ve bazen de insanlıkla ilgisi olmayan ve ona katkı sağlamayan askeri bir düzen olarak tanımlamaktadır. Aile dışında fert hayatının bir anlamı olmadığını vurgularken, insanlık toplumu ailesiz insan durumuna gelecek olursa, o toplumun serseriler toplumuna dönüşeceğini ve yapay bitkilerden farkının olmayacağını da kitabına eklemiştir. Kaddafi'nin Libya toplumu için büyük önem arz eden kabilecilik anlayışı ile ilgili görüşleri şu şekildedir; kabile çoğalma sonucu büyüyen bir ailedir, yani kabile büyük bir aileden oluşmaktadır. Milleti büyük bir kabile olarak, dünyayı da millet olarak tanımlayan Kaddafi kabileyi, milleti ve dünyayı bir arada tutan unsurun aileyi bir aradan tutanla aynı şey olduğuna dikkat çeker. Ancak bu ilişkinin ortamı büyüdükçe ilişki bağlarının zayıfladığını, yani sosyal rabıta, dayanışma, birlik, beraberlik ve sevgi aile düzeyinde kabile düzeyindekinden, kabile düzeyinde millet düzeyindekinden, millet düzeyinde ise dünya düzeyindekinden daha güçlü olduğu görüşünü savunmaktadır. Kaddafi kabilenin yararlarını da şu şekilde belirtmektedir; kabile büyük bir aile olduğuna göre, aile fertlerine maddi çıkar ve sosyal meziyetler sağlamaktadır. Kabile fertlerin davranışlarını belirli bir şekilde oluşturur ve sosyal terbiyeye dönüşen bu davranış okulların verdiği herhangi bir eğitimden daha iyi ve üstündür. Kabile, fertleri çocukluklarından itibaren yüksek değerler ile yetiştiği ve daha sonra büyüdükçe bu değerlerin köklü hayat tarzına dönüştüğü sosyal okuldur. Kabile sosyal güvencenin doğal yeridir çünkü fertlerin gelenekleri sayesinde

¹⁷² Mohamed Ben Lamma, a.g.e., s: 3.

toplu fidiye, toplu ceza, toplu öç alma, toplu savunma yani toplu korunma sağlanmaktadır. Kabilenin oluşmasında kan esas olmakla beraber, tek unsur değildir çünkü, mensubiyet hissi de kabileyi oluşturan unsurlardan birisidir, zaman geçtikçe kan ve mensubiyet faktörleri arasındaki farklar yok olur ve kabile tek bir sosyal ve maddi birim haline dönüşür. Kabilenin temelinde her şeyden daha çok kan ve orijin birliği vardır. Kaddafi'ye göre millet, fertleri için kabilenin sağladığı sosyal güvencenin ötesinde siyasi ve milli bir güvence ortamıdır ve kabilecilik milliyeti zedeleyen bir unsurdur. Aileye bağlılık kabileye bağlılığı nasıl bozarsa, kabileye bağlılık da milliyete bağlılığı bozmaktadır. Kısaca Kaddafi'ye göre milliyet taassubu bir millet için ne kadar gerekliyse insanlık için o derece zararlıdır.¹⁷³

Libya için şu gerçektir ki, Kaddafi başa geldiğinde devletin kabile sistemine olan bağlılığında kopmalar, zayıflamalar yaşanmıştır. Kaddafi'nin ülkede uygulamaya çalıştığı Arap sosyalizmine aykırı olduğu gerekçesiyle Kral İdris döneminde görev yapan vali, memur ve yerel yöneticiler tasfiye edilmişlerdir. Kral İdris döneminde kurulan sistem yerine, yerel ve ulusal seviyelerde “Devrim Komuta Konseyleri” kurulmuştur ve bu konseylerin amaçlarından biri, eski kabile ittifakları ve bu bağdan doğan güç ilişkisini yıkmak ve kendi aralarındaki ittifak anlaşmalarını bozmaya çalışmaktır. Ayrıca Kaddafi, Cemahiriye sistemi gereğince devlete olan sadakatin kabile bağının önüne geçmesini amaçlamıştır.¹⁷⁴

Libya'da diğer Arap ülkelerinde başlayan isyanlardan farklı olarak isyanı etkileyen faktörlerin en başında örgüt modeli gelmekteydi. Özellikle devrimin başladığı ülkelerden Tunus, Mısır, Bahreyn, Yemen, Suriye, Fas, Cezayir ve diğer Arap ülkelerinde halkın kendi talepleri doğrultusunda örgütlenmesi çok zorken; Libya bu konuda diğer ülkelerden farklılık göstermektedir. Libya'da örgütlenen halk kendi talepleri doğrultusunda değil kabilelerin oluşturmasıyla kurulmuştur. Çünkü Libya'nın oluşmasındaki ana unsur kabilecilik geleneğinden gelmektedir. Ülkedeki toplum kabilecilik temeli üzerine kurulduğundan, isyanın patlak vermesiyle gelişmeler bu örgüt modeline göre şekillenmiştir. Libya'nın güney ve doğu bölgesindeki kabileler silahlarına

¹⁷³ Muammer El-Kaddafi, a.g.e., ss: 101-109.

¹⁷⁴ Ramazan Oduncu, a.g.e., s: 34.

sarılarak Kaddafi'ye sırt çevirmiş ve rejimi devirmek için kabile bağlarını kullanmışlardır.¹⁷⁵

Devrimin başlangıcından beri araştırmacılar arasında Libya'da kabile bağlarının rolü konusunda birçok tartışma konusu mevcuttu. Bazı araştırmacılar Libya iç savaşını sadece kabile terimleriyle tanımlarken ve buna aşiret bağlılıkları ile karar verileceğini savunurken, diğer araştırmacılar da savaş alanında devrime öncülük eden kentli gençlerin aşiret kimliğine herhangi bir önem verebileceği fikrini tamamen reddetmiştir. Her iki görüş de konuları basitleştirmeye çalışsa da Libya'daki çatışma bir kabile iç savaşı olarak görülmemesi gerekmektedir fakat kabile bağlılıkları ayaklanmaların ve sonraki savaşın gidişatını şekillendirmede oldukça önemli rol oynamaktaydı. İsyanların başladığı ilk haftalarda üst düzey subayların, politikacıların ve kabilelerin sergiledikleri dışlayıcı tutumlar Kaddafi rejimine karşı olan düşmanlıklarını yansıtmaktaydı. Rejime sırt çeviren ilk kabileler, rejim baskısının en çok hissedildiği kuzeydoğu bölgesinde yer alan kabilelerdi. Zuwayya lideri Şeyh Faraj el-Zway gibi kabile liderleri Kaddafi rejiminin baskısı son bulmazsa bölgeden çıkan petrolü kesmekle rejimi tehdit etmiştir. Batı Dağlarının Berberi kabileleri de hızlı bir şekilde birleşip ayaklanmaya katılıp, ardından çatışmada belirleyici askeri rol oynamıştır. Berberiler gibi, Libya'nın uzak güneyindeki Toubou kabilesi de Kaddafi döneminde kültürel ve siyasi ayrımcılığa maruz kalmış ve devrime başlangıcından itibaren destek vermiştir. Tüm bu kabilelerin ortak amacı Libya'da daha fazla nüfuz talep etmeleridir. Düzinelerce aşiret devrime desteklerini bildiren açıklamalar yapmıştır. Yapılan bu açıklamaların çoğu isimsiz kalmış ve bazı kabile liderleri tarafından oybirliğiyle desteklenmemiş olsa da bu beyanların herhangi bir sosyal kategoriden çok aşiretlerin pozisyonlarına atıfta bulunması gerçeği önem arz etmektedir. Örneğin Kaddafi rejiminin güvenliğinden sorumlu üç kabileden biri olan Warfalla kabilesinden biri, ayaklanmanın ilk günlerinde El Cezire'ye çıkararak Kaddafi'nin "artık kardeş olmadığını" söylemiş ve ülkeyi terk etmesi gerektiğini duyurmuştur fakat bu durum kabilenin güvenlikten sorumlu olması durumunda herhangi bir değişiklik yaratmamıştır. Çünkü özellikle Kaddafi'ye bağlılıkları ile bilinen Warfalla (Bani Walid), Magarha (Fezzan) ve Kaddafi (Sirte) kabileleri Trablus'un düşüşünden sonra bile devrimci güçlere karşı kararlı direnişine açıkça katkıda bulunmuşlardır. Bunun yanında

¹⁷⁵ Mehmet Özer, "Libya'da Kabile Savaşları", *Evrensel*, 2011, <https://www.evrensel.net/haber/3096/libyada-kabile-savaslari>, (04.11.2020).

güvenlikten sorumlu olan birkaç küçük kabile, (Batı Dağlarının eteğindeki Asabea ve ülkenin güneybatısındaki Tuareg'in bazı kısımları) devrimcilere karşı direniş göstermiştir. Devrimci güçler ile Ghadames'teki Tuaregler ve Batı Dağlarındaki Meşeşiya gibi küçük Arap kabileleri arasındaki gerginlikler çatışmaların boyutunu yansıtırken, bu çatışmaların asıl nedeni topluluklar arasında uzun süredir devam eden gerginliklere dayanmaktaydı. Bununla birlikte, çatışmayı kabileler arası bir güç mücadelesi olarak nitelendirmek yanıltıcı olabilmektedir çünkü kabileler arasındaki çatışmalar tek faktör değildi ve devrimci milisler için seferberlik büyük ölçüde aşiretlerden çok kasaba ve şehirler temelinde gerçekleşmiştir. Dahası devrime olan destek Kaddafi rejiminin omurgasını oluşturan üç aşiretin kaleleri hariç, çoğu bölge ve şehri kapsamaktaydı. Bu yüzden Kaddafi sonrası Libya'da aşiret siyasetinin hem önemini hem de sınırlarını anlamak için, aşiret bağlılıklarının ve ayrılıklarının, Libya toplumunun o zamandan beri petrol gelirlerinin akışıyla dönüştürülmesine rağmen kabilelerin neden bu kadar önemli bir rol oynadığını analiz etmek önemlidir.¹⁷⁶

Kaddafi'nin devrilmesinde kabilelerin rolüne değinecek olursak; ülkede çıkan Kaddafi karşıtı ayaklanmalarda halkın amacı ilk olarak, Batılı tarzda demokratik sistem kurmak yerine hükümet tarafından dışlanmış, sürekli baskı gören, sindirme ve öldürme politikalarına maruz kalan kabilelerin kendi iktidarlarını yaratma çabası olmuştur. Kendisi de Sirte bölgesi Qaddafi kabilesinden olan Muammer Kaddafi, 22 Şubat günü yapmış olduğu açıklamada iktidarı bırakmayacağını ve kendisine karşı olan kabilelere karşı savaş açtığını ilan etmiş ve yaşanan çatışmalar, yapılan gösteriler bir anlamda Libya'daki kabileler arası çatışmaya dönüşmeye başlamıştır. Libya'daki kabile geleneklerini göz önünde bulundurduğumuzda, Kaddafi iktidarının söz konusu kabilelere karşı uyguladığı baskı politikaları hızla kan davasına dönüşmüş ve bu baskı politikalarının da 17 Şubat 2011 tarihi itibarıyla de iç savaşa dönüştüğü görülmektedir. 24 Şubat tarihinde rejim karşıtı kabileler ve muhalif gruplar Bayda'da toplanmış ve Trablus'dan ayrı yeni bir idari ve siyasi yapı oluşturma kararı almışlardır. Rejim karşıtı kabile ve muhalif gruplar Kaddafi rejimini devirene kadar karşıt tutumlarını sürdürme kararı almış ve nitekim bu durum Albay Kaddafi'nin 20 Ekim 2011 tarihinde Sirte'de yakalanıp öldürülmesine kadar devam etmiştir. Avukat ve aynı zamanda rejim karşıtı olan

¹⁷⁶ Wolfram Lacher, "Families, Tribes and Cities in The Libyan Revolution", *Middle East Policy*, C: 18, S: 4, 2011, ss: 144-146.

Fethi Terbil'in 15 Şubat'ta tutuklanması üzerine Libya'daki iç savaşın kıvılcımları atılmıştır. Polisin sert müdahalelerine karşılık protestolara karışanların sayılarının yüzlerce kişiye çıkması ve özellikle yaralananların arasında Zintan aşiretinden ve diğer aşiretlerden kişilerin olması protesto eylemlerinin kısa sürede Bingazi ve Doğu Libya'da bulunan Al Bayda ve Az Zintan aşiretlerine kadar yayılmasına neden olmuştur. Olaylar sırasında polisin protestocuları şiddete başvurarak durdurmaya çalışması ve bir çok sivilin hayatını kaybetmesi olayların daha da büyüyerek, 16 Şubat tarihinde Zavayya, Tibbu, Warfalla ve Majabra kabilelerinin yoğun olarak yaşadığı Derne, Kufra, Tabruk, Jalu gibi Doğu ve Güney Libya toprakları içinde yer alan yerleşim birimlerine kadar sıçramasına yol açmıştır. Muhaliflerin çağrısıyla öfke günü gösterilerinin başlaması ve ardından rejimin, özel birlikler ile Afrika kökenli paralı askerleri devreye sokmasıyla olaylar farklı bir boyuta taşınmıştır. Kaddafi rejimi, kontrolü sağlamak ve kitlelerin daha fazla isyan çıkarmasını önlemek adına özellikle ordu içinde yer alan kabilelerden ve bağlardan da haberdar olduğu için kendisine sadık ve güvenebileceği birlikleri ve askerleri devreye sokmak istemiştir. Fakat rejimin bu tutumu, yıllarca siyasetten ve iktidardan uzaklaştırılmış kabileleri daha çok kışkırtarak isyana teşvik etmiştir. Yıllarca iktidardan uzaklaştırılan bu kesimin başlıca hedefi Kaddafi kabilesinin bir üyesi olan Albay Kaddafi iktidarını sonlandırmak olmuştur.¹⁷⁷ İsyanların başlamasından hemen sonra bağlı oldukları kabilelerin isyan hareketlerine katılmasıyla başta Libya adalet bakanı, içişleri bakanı, bazı diplomatlar (Çin'in Pekin şehrinde ki Libya Büyükelçisi de içlerinde yer almaktaydı), üst düzey askerler ve muhalif kabile üyesi devlet memurları görevlerinden istifa etmiştir. Bazı devlet memurlarının ve üst düzey yetkililerin Kaddafi ve rejiminin sivilleri öldürdüğü için görevlerinden istifa ettiklerine dair söylentiler gerçeği yansıtmamaktadır.¹⁷⁸

Libya'da Kaddafi'nin iktidara geldikten sonra yönetim şeklinde revizyonlar yapacağını duyurup halk yönetimi, yeşil sosyalizm veya yerinde yönetim gibi vaatlerde bulunmuşsa da aslında iktidarın ve yönetim şeklinin belirlenmesinde yine kabileler arası ilişkiler önemli rol oynamıştır. Kaddafi kabilesi 1969 yılında Kaddafi iktidara gelmeden önce Libya'da etkili veya nüfusu büyük olan bir kabile değildi hatta ülkede adından çok

¹⁷⁷ Veysel Ayhan, "Libya İç Savaşı: Kaddafi Rejiminin Sonu", *TUİÇ Akademi*, 2011, <http://www.tuicakademi.org/libya-ic-savasi-kaddafi-rejiminin-sonu/>, (05.11.2020).

¹⁷⁸ Amal S.M. Obeidii, *Political Culture in Libya*, UK: Curzon Prs., 2001, s. 111-112

söz ettirdiği de söylenemezdi. Albay Kaddafi'nin iktidarda kaldığı süre boyunca ülkede en güçlü ve nüfusu en geniş olarak bilinen Warfalla, Magariha, El-Avakir (Avagir, Osmanlı ve İtalyanlara karşı savaşan), el-Mujabra, Obeidat (Abaidat) ve Farjan kabileleri belirleyici güç olarak iktidarda görev almıştır. Özellikle hava kuvvetleri gibi askeri birimlerde 1993 yılına kadar Warfalla kabilesi etkili güç olurken, kendisine düzenlenen suikast girişiminden sonra Kaddafi, hava kuvvetleri birimini kendi denetimi altına almıştır. Bununla birlikte sistem içerisinde en önemli birimleri elinde tutan Magariha kabilesi ve bu kabileye bağlı olan Kaddafi'den sonra ikinci adam olarak bilinen General Abdulsalam Callut, 1969 darbesinde bulunmuş sonrasında ise Devrim Komite Konsey üyesi olmuştur fakat kendisi 1998 yılından sonra siyasal alanda aktif olamamış ve fazla gözükmemeye başlamıştır.¹⁷⁹ Abdel Baset aynı şekilde Magariha kabilesinin bir üyesidir ve aynı zamanda Lockerbie'yi bombalayan isim olarak tanınmaktadır. Libya'da büyük nüfusa sahip olan Magariha kabilesi Kaddafi'nin iktidarının devam etmesinde ve sona ermesinde oldukça önemli rol oynamıştır.¹⁸⁰ Muammer Kaddafi döneminde siyasal alanda etkili olan yaklaşık yirmi beş veya otuz tane farklı kabile bulunmaktaydı ve bunlardan on tanesi önemli rollerde yer almıştır. Bu nedenle çıkan isyanlarla başlayan çatışmaların Trablus kentinin batısında yer alan Zawiya bölgesinde yoğunlaşması ve birçok şehrin muhaliflerin yönetime altına girmesiyle Kaddafi yönetiminin sonunun geldiğine işaret etmektedir.¹⁸¹ Bu bağlamda rejime karşı isyan içinde olan ve bunu açıklayan kabilelerden biri Libya'nın en büyük kabilesi özelliğini taşıyan Warfalla kabilesi olmuştur. Warfalla kabilesi liderlerinden Ekrem Varfalli yapmış olduğu açıklamada Kaddafi'ye artık kardeşi olmadığını ve ülkeyi bir an önce terk etmesi gerektiğini söylemiştir. Libya'da etkili olan Zuvayya kabilesi de isyana destek verenler arasında yer almış ve Şeyh Faraj Zuvay yapmış olduğu açıklamada, devletin halka uyguladığı şiddet ve saldırıların son bulmaması halinde petrol akışını keseceklerine dair hükümete mesaj göndermiştir. Diğer yandan Libya'nın Pekin Büyükelçisi Hüseyin Sadık El'in de üyesi olduğu Misurata bölgesini ele geçiren Misurata kabilesi, Derne ve Bingazi'de yapılan protesto ve gösterilerde önemli rol oynamıştır. Mısır Libya sınırını

¹⁷⁹ Tim Niblock, *"Pariah States" & Sanctions in the Middle East: Iraq, Libya, Sudan*, Lynne Rienner Pub, 2002, s: 88.

¹⁸⁰ Veysel Ayhan, a.g.e., <http://www.tuicakademi.org/libya-ic-savasi-kaddafi-rejiminin-sonu/>, (05.11.2020).

¹⁸¹ Abdulsattar Hatitah, "Libyan Tribal Map: Network of Loyalties That will Determine Gaddafi's Fate", *CETRI*, 2011, <https://www.cetri.be/Libyan-Tribal-Map-Network-of?lang=fr>, (05.11.2020).

tamamen ele geçiren Avlad Ali kabilesi, Kaddafi hükümetini bölgeden çıkartmayı başarırken Zintan kabilesindekiler de Zintan şehrindeki hükümet güçlerini etkisiz hale getirmiştir. El Abaidat kabilesine bağlı olan Tobruk şehrinin askeri komutanı Süleyman Mahmut Abaidat ve istifasını sunan İçişleri Bakanı Abdul Fattah Yunus El Abidi'de isyana destek veren kabilelerin başında yer almış ve böylece Tobruk'ta muhalif güçlerin eline geçmiştir. Fizan bölgesinde aktif olan Tuvarik kabilesi isyanların başladığı ilk günlerden itibaren hükümetin karşısında duran kabilelerden olduğunu açıklamıştır. Muhafazakar özellikleriyle tanınan ayrıca eski Adalet Bakanı ve Halk Komitesi Genel Sekreteri olan Muhammet Abdel-Jalil'in bağlı olduğu Musamir kabilesi isyan hareketlerine destek veren bir diğer güç olmuştur.¹⁸²

Çatışmaların artması ve hükümetin artan güç kullanımına rağmen protestoların son bulmaması olayların kısa sürede muhaliflerin ülkenin doğusu ve güneyindeki şehirleri ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Eski Adalet Bakanı olan fakat Kaddafi'ye muhalif olarak yeni Doğu Libya Adalet bakanı olarak seçilen Muhammet Abdel Jalik isyanın başındaki isimler arasında yer almıştır. 25 Şubat tarihine baktığımızda ise, artık muhaliflerin Bingazi, Beyda, Tobruk, Şahat, Derne, Ajdabiya, Misurata, El Hums, Zenten, Az Zaviya, Zuvarah, Kufra, Şaryan, Zuara ve Nalut şehirlerinde kontrolü ele geçirdiği görülürken; başkent Trablus'da Kaddafi rejiminin elinde olan bölgelerde isyanların sona ermediği görülmüştür. İlk olarak yerel konseyler oluşturarak işe başlayan muhalifler, 24 Şubat tarihinde gerçekleşen geniş katılımlı bir toplantıda Trablus'dan yani Kaddafi rejiminden ayrı bağımsız bir hükümet kurma kararı almışlardır.¹⁸³ Muhalefet tarafından Doğu Libya bölgesinin yeni Adalet Bakanı olarak seçilen Muhammet Abdel Jalil, sivillerin ve ordudan istifa eden üst düzey askerlerin de katıldığı Bayda'daki toplantıya liderlik etmiştir. Muhammet Abdel Jalil yapılan bu toplantıda Bingazi'de oluşturulan halk komitelerinin aynısının diğer şehirlerde de kurulacağını belirtmiştir.¹⁸⁴

Ortak amaçları Kaddafi hükümetini devirmek olan muhalefet 27 Şubat tarihinde Geçici Ulusal Konseyi'ni kurduklarını duyurmuştur. Ulusal konsey, sadece muhalif

¹⁸² Veysel Ayhan, a.g.e., <http://www.tuicakademi.org/libya-ic-savasi-kaddafi-rejiminin-sonu/>, (05.11.2020).

¹⁸³ James Hider, "Libyans Go Their Own Way in East", *The Weekend Australian*, 2011, <https://www.theaustralian.com.au/in-depth/middle-east-in-turmoil/libyans-go-their-own-way-in-east/news-story/cc48956bb6114c9b48de378e8ba10009>, (05.11.2020).

¹⁸⁴ Aljazeera, "Gaddafi Blames Al-Qaeda for Revolt", 2011, <https://www.aljazeera.com/news/2011/2/25/gaddafi-blames-al-qaeda-for-revolt>, (05.11.2020).

kesimin çoğunluğunu oluşturduğu bölgelerde değil, başkent Trablus'u da dahil ederek tüm şehirlerde otuz bir tane temsilci oluşturmayı başarmıştır. Konsey aynı zamanda ülkedeki muhalifleri tek bir çatı altında birleştirirken diğer yandan da uluslararası kuruluşları ve kamuoyunu kendilerini temsil etmeleri için onlarla diyaloga geçmiştir. Ulusal Konsey 23 Mart tarihinde Kaddafi hükümetinde bürokratik yapmış olan ve reformcu kimliği ile tanınan Mahmut Jibril'e geçici bir hükümet kurma görevini vermiştir. Bingazi'de başlayan isyanlar tüm Libya'ya yayılmaya başladığında çoktan Misrata, Zintan gibi öne çıkan şehirlerde hükümet güçleri ve göstericiler arasında silahlı çatışmalar yaşanmaya başlamış ve Kaddafi'nin hava kuvvetlerini devreye sokmasıyla uluslararası kamuoyu önlemlerini almak için devreye girmiştir.¹⁸⁵

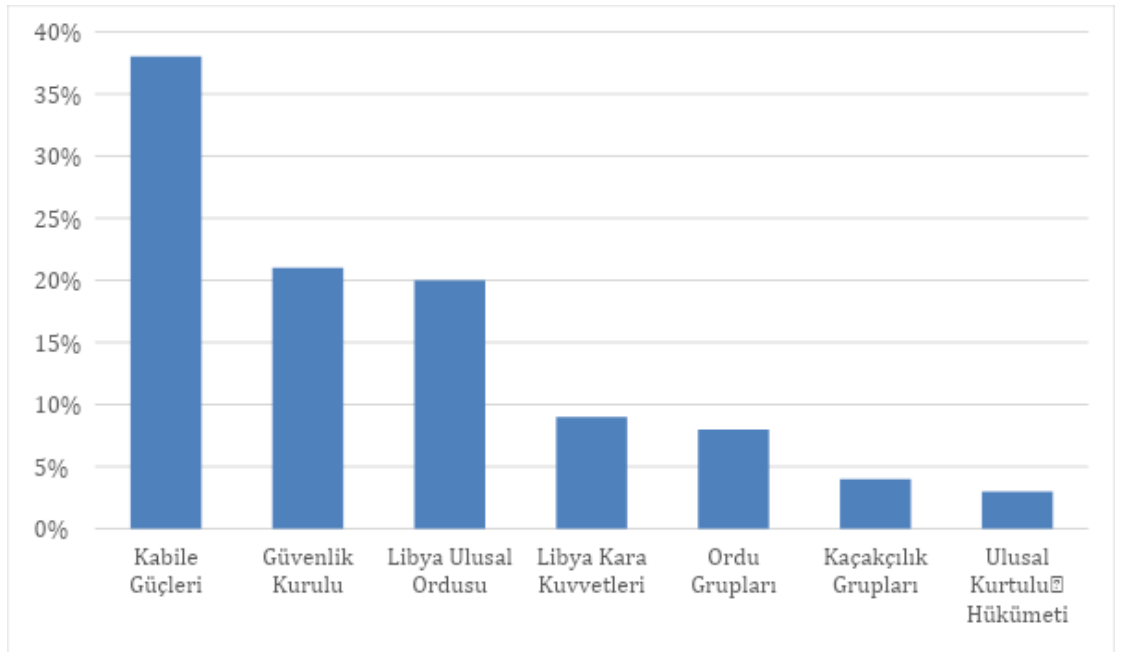
Tüm bu yaşananlardan yola çıkarak, Muammer Kaddafi'nin Libya'daki yıllardır süre gelen güç dengesini değiştirmeye çalışması farklı kabileler arasında rahatsızlıklara neden olmuş ve yaşanan Arap Baharı ile Libya için kabile bağlarının ne kadar önem arz ettiği yeniden gündeme gelmiştir. Arap Baharı sürecinde meydana çıkan halk, Tunus ve Mısır'dan farklı olarak siyasetten tamamen uzak kalan kesimden oluşmuş ve kabileler etrafında toplanarak organize olmuşlardır. Kabileler arasında yıllarca devam eden anlaşmazlıklar, çatışmalar ve kan davaları taraflar arasında orta yolu bulmayı neredeyse imkansız kılmış ve bu da iç savaşın sürmesinde ana etken olmuştur. 2011 yılında Kaddafi'nin düşüşü ile Libyalılar ülkeyi büyük ölçekte etkileyen siyasi ve güvenlik boşluğu ile yüz yüze kalmıştır. Muammer Kaddafi'nin görevdeki son yıllarında Libya devlet kurumları büyük bir çöküşle karşı karşıya iken bu durum devrimle birlikte iyice hızlanmıştır. Yaşanan bu süreç Libyalıları, güvenliklerini ve hayatta kalmalarını sağlamak için ortak ve yerel kimlik tabanlı ağlarına başvurmak zorunda bırakmıştır. Siyasi ve ekonomik boşlukların yaşandığı bu zamanda özellikle devrimi takip eden aşırı parçalanmanın yaşandığı dönemde, aşiretler Libyalılara destek, koruma ve hizmet sağlayan istikrarlı sosyal kurumlar olduklarını kanıtlamaya çalışmışlardır.¹⁸⁶ Özellikle devrimden sonraki süreçte, aşiret bağlarının ülkenin diğer yerlerinden daha güçlü olduğu bilinen Sirenyka'da, kabile kimlikleri, bir bireyin sadakatini ve siyasi görüşlerini

¹⁸⁵ Emrah Kekilli, "Libya'da Devrime Giden Yol", *ORDAF*,2014, <https://ordaf.org/libyada-devrime-giden-yol/>, (05.11.2020).

¹⁸⁶ Al-Hamzeh Al-Shadeedi, Nancy Ezzeddine, "Libyan Tribes in the Shadows of War and Peace", *Netherlands Institute of International Relations*, 2019, s: 6.

tanımlayan ve neredeyse her şeyi kapsayan bir özellik haline gelmiştir.¹⁸⁷ 2018 yılının ilk yarısında toplanan Clingendael anket verilerine göre, Libya’da kabilelerin önemli ve meşru koruyucular ve güvenlik sağlayıcıları olarak algılandığı doğrulanmaktadır. Anket sonuçlarına göre, aşiret aktörleri yerel (belediye) düzeyde ana güvenlik sağlayıcıları olarak ortaya çıkmış ve ankete katılanların yüzde 38’i kabilelerin bölgelerini korumaktan sorumlu olduğunu açıklamıştır.

Tablo 2. Farklı (devlet dışı) Silahlı Aktörleri Koruma Sağlayıcıları Olarak Tanımlayan Katılımcıların Yüzdesi

Kaynak: Al-Hamzeh Al-Shadeedi, Nancy Ezzeddine, “Libyan Tribes in the Shadows of War and Peace”, *Netherlands Institute of International Relations*, 2019, s: 6.

Yukarıdaki tabloda katılımcıların yerel kuvvetler (aşiret kuvvetleri dahil) ve silahlı gruplar arasında net bir ayırım yaptıkları gözlemlenmektedir. Yapılan ankete göre şunu da belirtmek gerekir ki; katılımcılar yerel kuvvetler (aşiret kuvvetleri dahil) ve silahlı gruplar arasında net bir ayırım yapmaktadır. Belediye ve benzeri devlet kuruluşlarına güven duyulurken, silahlı gruplar genellikle güvenilmez ve desteksiz olarak kaydedilmiştir. Bu durum özellikle, devletin bıraktığı boşluğu doldurmaya yönelik

¹⁸⁷ Nuruddin Farah, “Tribalism in Post-Revolution Libya”, *Brave New Libya*, 2015, <https://bravenewlibya.wordpress.com/2015/11/04/tribalism-in-post-revolution-libya/>, (05.11.2020).

sürekli girişimleri nedeniyle (hizmet sağlamak topluluk uzlaşması için çaba göstermeye kadar) katılımcıların aşiret kurumunu en güvenilir olarak gördüğü Ghat gibi tek aşiret belediyeleri için geçerlidir. Ghat'tan bazı katılımcılar, yerel güvenlik gücü olan Tuareg güçlerinin güç bakımından polise, belediye meclisine veya belediye'deki güvenlik kurumuna göre çok daha üstün olduğunu belirtmiştir. Ghat'tan ankete katılan biri, Tuareg güçlerinin ve kabilelerin en yaşlı üyelerinin halka temel hizmet ve ihtiyaçları sağlamak için birlikte çalıştıklarını belirtmiştir. Garyan'dan katılımcılar, aşiret büyüklerini ve şeyhler komitesini belediyenin en güçlü aktörleri olarak görerek, Taghrita, Awlad Yacoub ve Abu Zayan gibi mono-aşiret mahallelerini güvenli olarak nitelendirirken, el-Qawasim ve Kamoun gibi karma kabile mahallelerini tehlikeli olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Gharyan'daki bir katılımcı, tıbbi personelin ve sağlık kliniklerinin, bazı hastalara acil vakalara rağmen öncelik vermemeleri halinde kabilelerin tehditkar ve saldırgan davranışlarda bulunarak tehdit ve tehlike altında olduklarını gösteren bir örnekler vermiştir. Katılımcı Libya'daki durumu özetle şöyle açıklamıştır; “topluluk içindeki konumunuz (güçlü veya zayıf) ve güvenlik hizmetlerine erişme yeteneğiniz yalnızca kabile üyeliğiniz tarafından belirlenir.” Tüm bu örneklere ve anket çalışmalarına bakıldığında Libya'da kabilelerin siyasette ve sosyal hayatta ne kadar aktif rol aldıkları görülmektedir.¹⁸⁸ Bu çalışmalar doğrultusunda elde edilen bilgilere göre, Libya'daki çatışmanın genellikle iki ayrı alanda meydana geldiği kabul edilir; ulusal düzeydeki siyasi çatışma ve yerel düzeydeki çatışmalar. Araştırmacılar bu ikilemi kabul ederken; siyasi çıkmazın, gelecekteki bir Libya Devleti'nde çıkarlarını korumaya çalışan politikacılar tarafından yönlendirildiği kanısına varmışlardır. Buna karşılık, merkezi bir otoritenin yokluğundan kaynaklanan yönetim eksikliği, yerel düzeyde güvensiz bir ortam yaratarak çetelerin, suçluların ve milislerin gelişmesine ve kabile çatışmalarının yeniden ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Araştırmacılar aynı zamanda yerel düzeydeki şiddetli savaş tüccarları olarak adlandırmış hem siyasi hem güvenlik aktörleri tarafından manipüle edilen veya kışkırtılan güvensiz topluluklar arasında rekabet oluşturulmaya çalıştıkları görüşüne varmışlardır. Ankete katılanların ulusal ve yerel düzeyde çatışmaların nedenleri arasında bir ayırım yapmadıkları görülmüş ve ankete katılanların, çatışmanın bölgesel,

¹⁸⁸ Al-Hamzeh Al-Shadeedi, Nancy Ezzeddine, a.g.e., ss: 6-7.

ideolojik veya politik bölünmelerden çok temel kaynaklar ve kurumlar üzerindeki rekabetten kaynaklandığını görüşünde oldukları ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹

İktidara geldiğinde kabilelerin devlet sistemindeki etkilerini azaltmaya çalışan Kaddafi, devletin kabile sistemine bağlılığını en aza indirmeye çalışmış fakat Arap Baharı ile birlikte birçok kabileyi karşısına aldığı ortaya çıkmıştı ve bu da iktidarının sonunu getiren önemli faktörlerden biri olmuştur. Göreve geldiği ilk günden itibaren Kral İdris döneminden kalan tüm vali ve yerel yöneticileri görevlerinden almış ve bu kişilerin yerine yerel ve ulusal düzeyde Devrim Konseyi kurmuştur. Devrim Konseyinin kurulmasındaki amaç, eski kabile ittifaklarını ve bu ittifaklardan oluşan güç birliklerini bozmaya çalışmaktır. Cemahiriye sisteminin en büyük amacı, devlete bağlılığın ve sadakatın kabileyeye bağlılıktan daha önemli olduğunu, kabileleri temsil eden liderleri saf dışı bırakarak ve devlete bağlılığın önüne hiçbir unsurun geçmemesi gerektiğini sağlamaktır. Bu nedenle devletin birçok kurumuna farklı kabilelere mensup kişilerin atanmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca Kaddafi, evlilik yolu ile kurulan akrabalık bağlarına önem vermiş ve önemli görevlere akrabalık bağı olan kişileri koymaya çalışmıştır. Kaddafi ülkedeki otoritesini korumak ve gücünü sağlamlaştırmak için ülkesinde sosyal bir dönüşüm yapmaya çalışırken bazı kabileleri ön plana çıkarırken bazılarını da göz ardı ederek stratejik hatalar yapmıştır. Silahlı kuvvetlere alternatif güçler oluşturmaya çalışmış ve bu amaçla güvenlik taburları, devrim muhafızları ve üç ayrı istihbarat servisi kurmuştur fakat bu kuvvetlerin başına genellikle akrabalarını getirmeye çalışmış özellikle kritik bir istihbarat servisinin başına kayınpederi olan Abdullah El Senusi'yi getirmiştir. Gücünü sağlamlaştırıp iktidarını garanti altına almak isteyen Kaddafi, orduyu güvendiği Sirte, Beni Velid ve Tarhuna Kabile üyelerinden kişilere teslim etmiş ve ülkedeki değişen güç dengesi farklı kabileler arasında rahatsızlıkların yaşanmasına neden olmuştur. Kaddafi'nin gerçekleştirdiği devrimden iktidardan düşüne kadar ki süreçte kraliyete yakın kabilelerin üzerine gidip sindirme politikası uygulaması Kaddafi iktidarının kan kaybetmesine neden olmuştur. Kaddafi'nin iktidardan düşürülmesiyle de bu durum değişmemiş; rejimin devrilmesiyle Kaddafi yanlılarının üzerine gidilerek sindirme politikası uygulanmaya başlanmıştır. Kaddafi'yi destekleyen ve savunmak için Sirte ve

¹⁸⁹ Laurentina Cizza, "National Reconciliation in Libya", *Altai Consulting*, <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/National%20Reconciliation%20in%20Libya%20Survey.pdf>, s: 5.

Misrata'ya gelen 40 bin kişilik Tudek Milisi, Kaddafi yenildikten sonra Misratalılar tarafından esir alınmış, işkenceye maruz kalmışlar ve çoğu öldürülmüştür, bir kısmı da hapse atılmıştır.¹⁹⁰

Libya için kabile kültürü hem siyasi hem de demografik olarak Libya sahnesinin oluşturulmasında her zaman önemli bir rol oynamış ve oynamaya da devam etmektedir. Kabilelerle ilişkiler ve onlarla yakın bağlar hala bu toplumda derin bir şekilde kökleşmiş durumda ve birçok Libyalı hala kabile bağlarından gurur duymaktadır. Libya sorununun çözümünün, sahada uygulanan aşiret anlayışlarına dayanmadıkça başarılı olamayacağına dair keskin bir inanç mevcuttur. Kırk iki yıl boyunca Libya üzerinde kendi kontrolünü ve egemenliğini dayatmayı başaran Muammer Kaddafi rejimi, ülkenin kabile geleneğinden geldiğini çok iyi bildiği için kendisine yakın olan kabileleri kullanarak güçlü bir ordu ve silah kapasitesine sahip olmayı başarmıştır. Ayrıca Libya'daki kabilelerin tarihine aşina olan birçok memurunu ülke içinde etkili olan diğer birçok aşireti yanlarına çekmek için görevlendirmiştir. Kaddafi kendi rejimine yakın olan aşiretleri her zaman diğerlerinden kayırmış ve birçoğunu bakan ve büyükelçi olarak atayarak görevlendirmiştir. Fakat diğer yandan da kendisine muhalif olanları ülkeyi terk etmeye zorlayarak, ölümlerini dahi kabile mezarlıklarına gömmeyi reddetmiştir. Bu yüzden halk arasında özellikle Kaddafi kabilesinin desteğini kazanmak için büyük bir rekabet başlamıştır. Rejime yakın kişiler her zaman yakın olmayanlara göre daha ayrıcalıklı konumlarda yer almıştır. Halk arasında başlayan bu rekabet rejime karşı zorunlu bir bağlılığın oluşmasına yol açmış ve bu kabilelerin desteği ile Kaddafi rejimi kırk iki yıl boyunca iktidarda kalmayı başarmıştır. Bu bağlamda, rejime hizmet etmek için birçok yazar ortaya çıkmış ve bu yazarlar hükümet tarafından maddi olarak destek görmüşlerdir. Bu yazarlar rejimin istekleri doğrultusunda hareket edip birçok kabileyi karalayarak aşiretlerin bölünmesine neden olmuş ve yine aşiretler arasında nefret ve düşmanlığı körüklemeye çalışmışlardır. Böylece rejimin oluşturduğu bu yazarlar kabileler arasındaki ilişkileri yöneten önemli bir faktör haline gelmişlerdir.¹⁹¹ Kabileler kuşkusuz bugünkü Libya siyasetinde halen daha önemli bir unsurdur. Günümüz Libyası toplam yüz kırk tane aşirete bölünmüş

¹⁹⁰ Mithat Işık, "Libya'da Kabileler ve Güçler", *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 2020, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/libyada-kabileler-ve-gucler-kose-yazisi-17994>, (05.11.2020).

¹⁹¹ Middle East Monitor, "Libyan Tribes: Part of the Problem or a Solution?" 2018, <https://www.middleeastmonitor.com/20180808-libyan-tribes-part-of-the-problem-or-a-solution/>, (05.11.2020).

durumdadır, ancak sadece otuz veya kırk tanesinin önemli sosyo-ekonomik ve siyasi rol oynadığı bilinmektedir.¹⁹² Kaddafi'nin devrilmesiyle son bulacağı düşünülen kabileler arası anlaşmazlıklar ve kan davaları azalmamış hatta 2011 sonrası Libya'da çatışmalar sadece siyasi ittifaklarla sınırlı kalmayarak diğer menfaat ve çıkar çatışmaları yaşanan iç savaşın şiddetlenmesinde önemli ölçüde etkili olmuştur. Her ne kadar bugün Libya'da şehirleşme artmış, taşra nüfusu azalmışsa da Libya'da kabileciliğin toplum üzerindeki etkisi azalmamıştır. Aksine iç savaşla birlikte oluşan güvensizlik duygusuyla kabilelerden uzaklaşan halk tekrar kabileler etrafında toplanmaya başlamıştır. Geçmiş ve günümüz Libya şartlarına baktığımızda, asırlarca Libya'da önemli rol oynayan ve toplum üzerinde büyük etkisi olan kabilelerin uzun süredir devam eden iç savaşın bitirilmesinde ve ülke içi huzurun sağlanmasında önemli roller üstleneceği açıkça görülmektedir.¹⁹³

Maplecroft'ta Orta Doğu analisti olan Anthony Skinner'a göre, Kaddafi sonrası Libya'da kabileler, klanlar ve etnik gruplar arasında özellikle Araplar ve Berberiler arasında artan sürtüşme veya şiddetli çatışma olasılığı ciddi bir endişe kaynağı olmaya devam etmektedir.¹⁹⁴ Libya krizinin arkasında ki en büyük etkenlerden biri kabileler arası yaşanan sorunlar olsa da, dış aktörler, kişisel çıkarlarını Libya halkının çıkarlarının üzerinde tutan vekillere para ve silah akıtarak Libya'nın sorunlarını daha da kötüleştirmeye devam etmektedir.¹⁹⁵ Bu yüzden Muammer Kaddafi'nin düşüşünden bu yana dokuz yıl geçmiş olsa da Libya hala, şiddetli çatışmaları sona erdirmek ve devlet kurumlarını yeniden inşa etmek için mücadeleye devam etmektedir. Bununla birlikte, merkezi hükümete ve merkezi siyasi karar alma mekanizmasına yönelik güvensizlik, ulusal birlik duygusunun gelişmesine de engel olmamıştır. Kaddafi'den önce, Kaddafi döneminde gerekse devrim sürecinde kabilecilik Libya'nın siyasi ve sosyal hayatında temel motivasyonlardan birini oluşturmuş ve bu ülkenin sosyal ve toplumsal yapısında hala devam eden çok güçlü bir olgudur. Bundan dolayı tarihten günümüze kadar gelen sorunlar devrimle birlikte bir kez daha gün yüzüne çıkmıştır. Yapılan anket çalışmaları doğrultusunda Libya halkı, ulusal düzeyde yaşanan sorunları çözmek ve çatışma

¹⁹² Arturo Varvelli, "The Role of Tribal Dynamics In The Libyan Future", *Analysis*, S: 172, 2013, s: 5.

¹⁹³ Mithat Işık, a.g.e., <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/libyada-kabileler-ve-gucler-kose-yazisi-17994>, (05.11.2020).

¹⁹⁴ Peter Apps, "Factbox: Libya's tribal, cultural divisions", *REUTERS*, 2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes/factbox-libyas-tribal-cultural-divisions-idUSTRE77O43R20110825>, (05.11.2020).

¹⁹⁵ Unites States Institute of Peace, "The Current Situation in Libya", 2020, <https://www.usip.org/publications/2020/12/current-situation-libya>, (17.01.2020).

çözümüne varmak için geleneksel kabile mekanizmalarının toplumsal anlaşmazlıklara çözüm olabileceği görüşündedir. Bunun yanı sıra geleneksel çatışma çözüm mekanizmalarının dezavantajları da olduğu göz ardı edilmemelidir. Esas olarak, yaşlılar ve ileri gelenler tarafından yönetilen uzlaşma çabaları, özellikle gençleri yeterince kapsayıcı olmama eğilimindedir ve sonuç olarak bunların uygulanması genellikle zordur. Ayrıca ankete katılanların yüzde kırk ikisi yerel topluluktaki silahsız gençleri çatışmanın çözümünde etkili aktörler olarak görerek gençleri çatışmayı çözmede en popüler üçüncü aktör haline getirmiştir. Diğer yandan Libyalılar, Libya Ulusal Ordusu hariç tüm ulusal düzeydeki aktörleri çatışmayı çözmede etkisiz olarak görmektedirler. Yukarıdaki tabloda da gösterildiği gibi Libyalıların çoğu GNC'nin (General National Congress), HOR'un (House of Representatives) ve Libya Ulusal Mutabakat Örgütü'nün çatışma çözümünde ve güvenliğin sağlanmasında etkili kurumlar olmadıklarını düşünmektedir. Libya Ulusal Ordusuna güven ise kabilelere duyulan güvenin çok gerisinde kalmaktadır. Libya halkı uyuşmazlıkların çözümünde kabilelerin yanı sıra halkı bilinçlendirme kampanyalarının ve uzlaşma için ulusal bir komisyon kurulmasının etkili çatışma çözümü araçlarından biri olacağı görüşündedir. Libyalıların yüzde seksen ikisi, halkı çatışma çözümü konusunda eğitmenin çatışmayı çözmek ve önlemek için çok etkili olacağını düşünmektedir. Bu yüzden ülkedeki çatışmaların çözüm bulmasında kabilelerin, hükümetin çabaları kadar halkı bilinçlendirme kampanyalarının başlatılması önemli bir faktör oluşturmaktadır.¹⁹⁶

Sonuç olarak, Libya devrimi ve sonrasında ülkenin ayrışıp, çatışmaların artmasında dış güçlerin etkisi olduğu kadar Libya'da ülke çıkarları yerine kendi yerel amaçları için mücadele eden kabileler arasında çatışmaların etkisi büyüktür. Çatışmaların durdurulması ve barışın sağlanabilmesi için öncelikle kabile, aile ve buna benzer etnik bağları güçlü olan ve manipüle edilmeye müsait silahlı ve siyasi grupların ülke barışının sağlanması için anlaşmaya varmaları temel gereksinimlerin başında gelmektedir.¹⁹⁷ Yıllardır Libya'nın kanayan yarası olan ve halen devam eden etnik, kabileci ve mezhepsel bölünmeler Kaddafi sonrası dönemde de varlığını sürdürmektedir. Libya'nın son durumuna bakıldığında devam eden bölünmelerle Kaddafi döneminin hesaplaşmaları, Kaddafi sonrasında da sürmektedir. Libya tarihinden bugüne kabilelerin durumu kritik konulardan biri olarak kalmış ve Kaddafi döneminde canlı tutulan kabilecilik anlayışı,

¹⁹⁶ Laurentina Cizza, a.g.e., ss: 7-9.

¹⁹⁷ Riad Domazeti, Taner Altun, "Libya: Çalınmış Devrim", *İnsamer*, S: 59, 2018, s: 29.

günümüz Libya toplumunda halen daha canlılığını korumaktadır. Ülkenin önemli kabileleri arasında sayılan Tuareg Warfela, Migraha ve Kazazife kabileleri günümüzde de kendi aralarında anlaşmazlıklar yaşayabilmektedir. Kaddafi rejiminin ülkenin en önemli toplumsal yapısı olan kabileler üzerinden kendisini oluşturması, günümüzde de önemini sürdürmektedir. Kabilelerin özellikle petrol yatakları konusunda anlaşamamaları çatışma çözümü önünde yer alan engellerden birini oluşturmaktadır.¹⁹⁸ Bugünkü Libya’da verilen mücadele kısmen dışlayıcı politikaların, ekonomik yolsuzluğun ve 2011 devrimi sonrasına dayanan çözülmemiş toplumsal çatlakların bir sonucudur. Geçmişte bu yana, Libya'nın elitleri ve milis patronları, Libya vatandaşlarının aleyhine olacak ekonomik ve siyasi ganimetler için mücadele etmişlerdir.¹⁹⁹ Bu yüzden Libya bugün özellikle siyasilerin ve elitlerin kendi kişisel çıkarlarını düşündüğü jeopolitik bir vekalet savaşının parçası haline gelmiştir. Ülke içinde sağlanamayan uzlaşmalar Libya halkının yıllardır istikrarsızlıklara ve şiddete maruz kalmasına yol açmıştır. Halk Libyalıların öldürüldüğünü ve evlerinin yıkıldığını görerek büyük travmalar yaşamış ve günümüzde sağlık hizmetleri de dahil olmak üzere birçok kamu hizmetinden mahrum bırakılmıştır.²⁰⁰ Bu nedenle Trablus'un düşüşünden bu yana, devrime önderlik eden koalisyon içinde çatlaklar giderek daha da belirgin hale gelmektedir. Devam eden bu iktidar mücadeleleri kaçınılmaz olarak uzamakta ve istikrarsızlığa neden olmaktadır. Ülkede çoğunluğun NATO müdahalesini memnuniyetle karşıladığı gerçeğine rağmen, dış güçlerin özellikle de Batının ülke üzerindeki çıkarlarına yönelik şüpheler de bir o kadar yaygındır. Bu bağlamda, geçiş sürecinde Libya’ya uluslararası katılım, ülke bütünlüğünün korunması açısından risk oluşturmaktadır.

2.4.3. Uluslararası Düzey

Kaddafi’nin devrilmesiyle son bulacağı beklenen Libya iç savaşı, BM’nin siyasi çözüm çabalarına rağmen günümüzde hala sürmektedir. Libya’da devam eden iç savaşın sürmesinde, yabancı ülkelerin bu savaşa her geçen gün daha çok müdahil olmasının yanı sıra, ülkedeki farklı grupları desteklemeleri çatışmaların daha çok artmasına neden

¹⁹⁸ Cantürk Caner, Betül Şengül, “Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları içinde Libya: Tarihsel ve Yapısal bir Analiz”, *Uluslararası AFRO-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, S: 6, 2018, s: 67.

¹⁹⁹ Frederic Wehrey, “The Conflict in Libya”, *CARNEGIE Endowment for International Peace*, 2019, <https://carnegieendowment.org/2019/05/15/conflict-in-libya-pub-79160>, (17.01.2021).

²⁰⁰ Shahed Ezaydi, “What Exactly is Happening in Libya?”, *Open Democracy*, 2020, <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/what-exactly-happening-libya/>, (17.01.2021).

olmaktadır. Libya'ya, uluslararası güçlerin ve bölgesel aktörlerin müdahalesi, ülkenin bölünmesine yol açarken aynı zamanda da ulusal uzlaşma sağlamanın önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Bugün Libya, iki farklı hükümet tarafından yönetilip, coğrafi olarak da üçe bölünmüş durumdadır. Libya'nın batısında yer alan Trablus ve Sirte şehirleri BM'nin desteklediği, uluslararası alanda tanınan Ulusal Mutabakat Hükümeti tarafından destek görülürken, doğuda yer alan şehirleri ise Tobruk merkezli General Halife Hafter'e bağlı güçler kontrol etmektedir. Ülkenin çöllerle kaplı güney kesiminin kontrolü ise genel olarak yerel kabilelerin elindedir.

Libya'daki iç savaşta yerel aktörlerin yanı sıra bazı uluslararası aktörler de Libya'daki iç çatışmanın dinamiklerinde önemli roller üstlenmektedir. 2011 yılında Libya'da isyanların başlamasından bu yana BM ülkedeki sorunlara dahil olmuş ve aynı yılın baharında BM tarafından onaylanan NATO askeri müdahalesi, Kaddafi rejiminin devrilmesinde önemli rol oynamıştır. BM, çeşitli devrimci gruplar arasında uzlaşma arayışında olan birincil uluslararası organ olarak, aynı yılın eylül ayında kurulan Birleşmiş Milletler Libya Destek Misyonu'nu (UNSMIL) kurmuştur. 2015 yılının aralık ayında ise Libya Siyasi Anlaşması (Libyan Political Agreement) imzalanmış olup; bu anlaşma dört temel maddeden oluşmaktadır: Libya halkının demokratik haklarının sağlanması, kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı uzlaşmaya dayalı bir hükümete duyulan ihtiyaç, hükümet kurumları arasında gözetim ve denge ve son olarak Libya yargısına ve bağımsızlığına saygı. Ancak, istikrarsız yerel gruplar arasındaki şiddet sarmalı altında, kendi çıkarlarını geliştirme fırsatı gören bölgedeki rakip ülkelerin müdahaleciliğinin artmasıyla BM girişimi engellenmiştir. Diğer yandan BM'nin de yapmış olduğu hataları göz ardı etmek mümkün değildir. BM'nin Libya Özel Temsilciliğini yapmış olan Bernardino León, ülkedeki güç paylaşımına yönelik yapılan müzakereler sırasında Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ile Emirlik diplomatik akademisine liderlik etmek için kazançlı bir anlaşma planlarken, Uluslararası basın sızdırdığı bu eylem, Libya kamuoyunun BM müzakere çabalarının güvenilirliği ve tutarlılığı konusundaki görüşünü olumsuz yönde etkilemiştir. Bu skandal ile BM girişimi çıkmaza girmiş ve birçok uluslararası aktör Libya'daki olaylara dahil olarak ülkede kazanç sağlayabilmek için rekabet içine girmiştir.²⁰¹ Uluslararası aktörlerde kendi içlerinde gruplara ayrılmaktadır.

²⁰¹ Karim Mezran, Arturo Varvelli, "Foreign Actors in Libya's Crisis", *Atlantic Council*, 2017, ss: 17-18.

İlk grup Mısır, BAE, Suudi Arabistan, Rusya ve Fransa'dan oluşmaktadır. Tüm bu aktörler Tobruk'daki Temsilciler Meclisi'ni istikrarlı bir şekilde desteklemiş ve General Hafter güçlerine silah ve hava gücü sağlamışlardır.²⁰² Bu ülkeler aynı zamanda ikili siyasi tutum sergilemeleri ile de dikkatleri çekmektedir. Bir yandan BM önderliğindeki müzakereleri ve el-Serraj liderliğindeki başkanlık konseyini resmen desteklerken diğer yandan da Hafter güçlerini gayri resmi olarak desteklemişlerdir. İkinci grup ise, BM başta olmak üzere Türkiye ve Katar, İtalya, AB, ABD gibi aktörlerden oluşmaktadır. Bu aktörler ise, meşru kabul edilen merkezi Trablus olan Uluslararası Mutabakat Hükümeti'ni (UMH) tanımaktadırlar.

Mısır:

Libya'da yaşanan siyasi gelişmeler, komşusu Mısır'ın da dikkatini çekmiştir. Bu yüzden Mısır'ın Libya'ya müdahale etmek için bariz stratejik nedenleri bulunmaktadır. Sisi rejimi 3 Temmuz 2013 yılında darbe ile başa geçtikten sonra, Libya'da da benzer bir rejim kurulması için bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Mısır, Libya'da istediği rejimi oluşturmak için bazı bölgesel ve küresel aktörler ile iş birliği içinde olarak; merkezi hükümete karşı hareket eden Halife Hafter güçlerine de destek sağlamaktadır.²⁰³ Peki neden Mısır Hafter'e destek vermektedir ve Mısır'ın Libya politikası nedir? Tüm bu soruların cevabı bizi Mısır'ın ülkedeki çıkarlarına ve bölgede üstlenmek istediği pozisyona götürecektir.

Sisi rejimi Hüsnü Mübarek'ten farklı yol izleyerek, dış politikada sadece Batıya bağımlı politikalar yürütmemiş aynı zamanda bölge ülkelerinden Suudi Arabistan ve BAE gibi ülkelerin kontrolüne ve çizgisine de girmiştir. İsmi geçen bu ülkelerin dikkat çeken ortak özelliği; 2011 yılında başlayan Arap baharı isyanlarının bu ülkelerde başarısız olması ve demokratik rejimlerin önünün bu süreçte kapatılması olmuştur. Bilindiği üzere; Mısır'da yaşanan askeri darbe de bu politikadan yola çıkarak gerçekleşmiştir. Suudi Arabistan ve BAE, başta Mısır olmak üzere çevre ülkelerde çıkan isyanları endişe ve korku içinde takip etmiş ve olası bir devrimin kendi yönetimlerine

²⁰² A. Delalande, "How Emirati air power turned Haftar's Libyan oil ports disaster to victory", *Middle East Eye*, 2017, <http://www.middleeasteye.net/columns/how-did-libyan-national-army-manage-retake-oil-crescent-such-short-time-393617622>, (14.02.2021).

²⁰³ Fatih Yetim, "Hafter'in Askeri Yardım İsteği Mısır Ordusu Ne Durumda?", *Euronews*, 2020, <https://tr.euronews.com/2020/01/03/hafterin-askeri-yardim-istedigi-misir-ordusu-ne-durumda>, (14.02.2020).

karşı büyük bir tehdit oluşturacağını bilerek Mısır'da oluşacak demokratik süreci baltalamak adına askeri darbeyi desteklemişlerdir.²⁰⁴ Bu yüzden bu yönetimler Sisi rejimine büyük oranda destek vermişler ve Sisi'nin politikaları da Batılı ülkelerin yanı sıra Suudi Arabistan ve BAE gibi ülkelerin istediği çizgi doğrultusunda şekil almıştır. Sisi rejiminin Libya politikası da küresel ve bölgesel müttefikleri ile aynı doğrultuda şekillenmiştir. Sisi'nin Libya konusundaki başlıca politikası, ülkede olası bir devrimin engellenmesi ve demokratik bir sürecin başlamasının önüne geçilmesi doğrultusunda olmuştur. Özellikle bölgesel güçler Sisi rejimini örnek model olarak kullanmış ve Libya'da da bu yöntemi kullanarak hedefe ulaşma amacı görmüşlerdir. Sisi rejimi ile birlikte Mısır, Hafter güçlerine siyasi ve askerî açıdan destek vererek demokratik bir yapı öngören merkezi hükümeti yok saymıştır. Libya'da oluşan istikrarsızlığın başlıca nedenlerinden biri olan Hafter, siyasi sürecin sekteye uğramasında büyük rol oynarken, ülkedeki devrim sürecine de darbe vurmuştur.²⁰⁵

Halife Hafter 2014 yılında, Libya'daki merkezi hükümeti devirmek amacıyla askeri darbe girişiminde bulunmuş ve 2014'ten günümüze kadar en yoğun desteği de Mısır'dan almıştır. Sisi rejimi, Müslüman Kardeşler Hareketi'ni aşırı ve radikal örgütler listesine almış ve Hafter'i de Libya'da aşırıçılık ve radikalleşmeyle mücadelede önemli bir isim olarak görerek Hafter'e olan desteğini her fırsatta göstermiştir. Sisi rejiminin, Libya konusunda özellikle BAE ve Suudi Arabistan ile ittifak içerisinde olmasının nedeni, Libya'da yer alan ve Müslüman Kardeşler Hareketi'ne yakın isimlerin iktidar kadrolarından uzak kalmasını sağlamaktır. Halife Hafter Sisi'nin desteğine, Libya'daki Müslüman Kardeşler Hareketine yakın olanları desteklemeyerek ve onları iktidar kadrolarından uzak tutarak karşılık vermiş ve özellikle bu konuda Sisi'yi ve politikalarını haklı bulduğunu açıklayarak cevap vermiştir. Halife Hafter böylece Sisi rejimi ile iş birliği içerisinde olduklarını ilan etmiştir. Bu doğrultuda Sisi rejiminin hem Mısır'da hem de Libya'daki başlıca hedefi; Müslüman Kardeşler Hareketine yakın aktörleri iktidardan uzak tutmak ve diğer taraftan da kendisi gibi askeri bir figürün iktidar kadrolarını ele geçirmesini amaçlamıştır. Bu amaç doğrultusunda Sisi rejimi, Libya müdahalesini

²⁰⁴ Ramy Allahoum, "Libya's War: Who Is Supporting Whom", *Aljazeera*, 2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/9/libyas-war-who-is-supporting-whom> (14.02.2021).

²⁰⁵ İsmail Numan Telci, "Sisi Döneminde Mısır'ın Libya Politikası: Darbeciden Darbe Desteği", *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: TurkuvaZ Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 89-90.

desteklemekteki en büyük argümanı ulusal güvenliklerine dair endişeleri olmuştur. Mısır'ın en büyük iddiası, Libya ile aralarındaki sınırın çok büyük olduğu ve bu yüzden Libya'da yaşanan çatışmaların Mısır'a da sıçrayabileceği ve ayrıca radikal milislerin ve suç örgütlerinin sınırı aşarak Mısır'a geçebileceği yönündeki argümanı olmuştur. Böylece Sisi yönetimi, Mısır'ın güvenliğinden endişe duyduğu gerekçesiyle Libya'ya yapmış olduğu siyasi ve askeri müdahalesini meşrulaştırmaya çalışmıştır.²⁰⁶ Özellikle Libya'daki DEAŞ örgütünün yirmi bir Mısırlı Hristiyanı öldürmesiyle²⁰⁷ durum daha ciddi bir hal almış ve Mısır DEAŞ'ın Libya'daki mevzilerini bombalama kararı almıştır. Tüm bu olayların ardından da Mısır, 2017 yılının Mayıs ayında terör mevzilerinin konuşlandığı gerekçesi ile Libya'nın Derne kentine hava saldırıları düzenlemiştir.²⁰⁸ Mısır Cumhurbaşkanı Abdülfettah el Sisi, yapılan operasyonların teröristleri hedef alınarak yapıldığını ve "devlet destekli terörizmin bütün türlerinin cezalandırılması gerektiğini" açıklayarak "Mısır sınırları içerisinde olsun ya da olmasın, ülkeye saldıran kim olursa olsun cezalandırılacaktır" açıklamasını yapmıştır.²⁰⁹ Mısır sadece siyasi açıdan değil ekonomik açıdan da Libya'ya ilgi duymaktadır. Çünkü Libya ile Mısır uzun yıllar ekonomik açıdan birbirlerine partner olmuşlardır. Libya bilindiği gibi verimli enerji kaynaklarına ve güçlü bir ekonomiye sahiptir. Libya'da çalışan yüz binlerce vasıflı ve vasıfsız işçi Mısır ekonomisine büyük katkı sağlamışlardır fakat 2011 yılında başlayan isyanlar ve ardından gelen Arap Baharı ile iki ülkenin ekonomik ilişkileri ciddi anlamda zarar görmüş ve bir çok Mısırlı ülkesine geri dönmek zorunda kalırken, Libya'da kalanlar ise çıkan çatışmalar nedeniyle güvenlik tehditlerine maruz kalmışlardır. Mısır'a dönen işçiler ülkelerinde işsizlikle mücadele ederken ülke ekonomisi ciddi oranda zarar görmüştür. Sahip olduğu kaynakları verimli kullanamayan Mısır, Libya'nın verimli enerji kaynaklarından yarar sağlayabilmek umudundadır.²¹⁰

Altı buçuk milyondan fazla nüfusu bulunan Libya, enerji sektöründen elde ettiği gelirler sayesinde kişi başına düşen milli gelir bakımından Afrika'nın en zengin

²⁰⁶ İsmail Numan Telci, a.g.e., ss: 90-91.

²⁰⁷ Orla Guerin, "Islamic State: Egyptian Christians Held in Libya Killed", *BBC News*, 2015, <https://www.bbc.com/news/world-31481797>, (14.02.2021).

²⁰⁸ Aljazeera, "Warplanes Carry Out New Strikes on Libya's Derne", 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/5/29/warplanes-carry-out-new-strikes-on-libyas-derna>, (14.02.2021).

²⁰⁹ Hürriyet, "Mısır Libya'yı vurdu", 2017, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-misir-libyayi-vurdu-40471243>, (14.02.2021).

²¹⁰ İsmail Numan Telci, a.g.e., ss: 91-93.

ülkelerinden biridir. Libya ekonomisinin temelini petrol ve doğalgaz oluşturmaktadır. Libya'nın ihracat gelirlerinin %98'ini, GSMH'nin %25'ini ve devlet gelirlerinin %90'ını hidrokarbonlar oluşturmaktadır.²¹¹ Libya, Afrika'da en büyük, dünyada ise dokuzuncu büyük petrol rezervine sahip ülkedir. 1.500 bcm doğalgaz ile Nijerya, Cezayir ve Mısır'dan sonra Afrika kıtasının en önemli dördüncü rezervine sahiptir.²¹² Libya'da Serrac hükümetinin kontrolünde bir ihracat terminali bulunurken, geriye kalan terminaller Hafter'in kontrolündedir.²¹³ Sisi rejimi tüm bu unsurlardan çıkar elde etmeye çalışırken son olarak da, Libya'nın siyasi oluşumunda da rol oynamak istemektedir. 2011 yılında başlayan devrim sürecinde, her alanda ciddi hasar gören Libya'nın yeni inşa sürecinde Mısır kendine yakın aktörleri seçerek ülkenin yeniden yapılanmasında rol oynamak istemektedir fakat belirtmek gerekir ki; Sisi rejimi BAE ve Suudi Arabistan'ın finansal desteği ile bu aktörler adına Libya'da aktif rol oynamaktadır. Aynı Sisi rejimi sadece Suudi Arabistan ve BAE'ne değil Fransa ve İtalya'nın çıkarları doğrultusunda da Libya'ya aktif rol oynamaktadır. Bu doğrultuda Sisi rejimi Rusya'nın desteğini kazanabilmek içinde Moskova'nın önceliklerini Libya'da gözetken bir rol içine de girmiş durumdadır. Libya'da Rusya'nın etkisinin artmasında Mısır'ın desteği göz ardı edilmemelidir.²¹⁴ Mısır her ne kadar Libya'da demokrasinin yanında olduğunu vurgulasada; Libya'da siyasi istikrarsızlığın oluşmasında büyük payı olan Hafter'i desteklemesi ile Libya'nın geleceğinde demokratik bir vizyonunun olmadığını göstermektedir. Sisi rejiminin kendi çıkarlarını ve diğer bölgesel aktörlerin çıkarlarını gözettiği bu durum Libya için olumsuz sonuçlar doğuracağı kaçınılmazdır. Bu yüzden Sarrac hükümeti Mısır'ın bölgeye olan müdahalesine karşı sert bir muhalefet göstermektedir.

Tüm motivasyonlar doğrultusunda Sisi rejimi, Hafter'e olan desteklerini her fırsatta dile getirerek, Libya'da istikrarın sağlanabilmesi için Hafter'in yanında

²¹¹ T.C. Ticaret Bakanlığı, "Libya Ülke Profili", 2020, s: 4.,

<https://ticaret.gov.tr/data/5ec9782b13b8764f4402f1d7/Libya%20Ülke%20Profili.pdf>,

²¹² Guma al-Gamaty, "The Battle For Libya's Oil Wealth is Set to Intensify", *Middle East Eye*, 2019, <https://www.middleeasteye.net/opinion/battle-libyas-oil-wealth-set-intensify>, (14.02.2021).

²¹³ Aljazeera, "Khalifa Haftar Forces Capture Key Libya Oil Terminals", 2017, <https://www.aljazeera.com/news/2017/3/14/khalifa-haftar-forces-capture-key-libya-oil-terminals>, (14.02.2021).

²¹⁴ Nebahat Tanrıverdi Yasar, "Russian Influence in Libya Makes US Rethink Policy", *Anadolu Ajansı*, 2019, <https://www.aa.com.tr/en/africa/russian-influence-in-libya-makes-us-rethink-policy/1661186>, (14.02.2021).

olduklarını ve çalışmalarını birlikte yürüteceklerini belirtmiştir. Bu doğrultuda Mısır Hafter'e askeri alanda destek verirken diğer yandan da Hafter'ın uluslararası alanda meşru bir aktör olabilmesi için önemli çaba sarf etmektedir.²¹⁵ Mısır, Libya'da yaşanan çatışmaların ve sorunların çözümünde diplomatik yollar kullanmak yerine BAE'nin desteğini arkasına alarak Hafter güçlerine silah, istihbarat ve lojistik olarak büyük destek sağlamaktadır.²¹⁶ Mısır'ın Hafter güçlerine olan yardımları özellikle 2014 yılında yapılan Onur Harekatı sırasında artış göstermiştir. Bu dönemde Mısır tarafından Hafter güçlerine özellikle silah yardımı yapılmış ve Hafter lehine operasyonlar düzenlenmiştir.²¹⁷ Mısır'ın askeri kargo uçakları ile Hafter güçlerine silah ve mühimmat yardımında bulunduğu 2016 yılındaki uluslararası medya raporlarına da yansımıştır. Libya'daki Herube Hava Üssü'ne inen Mısır'a ait bu uçaklardaki silahların Mısır'a yönlenebilecek tehditlere karşı kullanıldığı belirtilmiştir. Yine yayınlanan haziran 2016 yılına ait raporlarda Mısır ordusundaki bazı aktörlerin Libya'daki Halife Hafter güçlerine askeri taktik eğitimi verdiği ve söz konusu güçlerle istihbarat paylaşımında bulunduğu belirtilmiştir.²¹⁸ Bazı kaynakların iddialarına göre ise, Mısır Hafter güçlerine sadece karadan destek değil hava üstünlüğü sağlayacak savaş uçakları da vermiştir.²¹⁹ Verilen bu savaş uçaklarının beş adet MİG-21, iki adet Mi-8 ve sekiz helikopterden oluştuğu belirtilmiştir.²²⁰ Bunların yanı sıra Hafter güçlerine ait dört adet Su-27 olduğu iddia edilmektedir.²²¹ Ayrıca tüm bu iddialar arasında, Mısır'ın Fransa'dan aldığı Rafael tipi savaş uçaklarının Hafter güçlerini desteklemek amacı ile kullanıldığı bilgisi de vardır.²²² Fakat bu uçaklardan bazılarının

²¹⁵ The New Arab, "Sisi Vows to Support Haftar Amid Deteriorating Relations with Libyan Government", 2019, <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2019/12/17/sisi-vows-to-support-haftar-as-libya-tensions-increase>, (14.02.2021).

²¹⁶ İsmail Numan Telci, a.g.e., s: 96.

²¹⁷ Tarek Megerisi, "Libya's Global Civil War", *European Council on Foreign Relations*, 2019, https://ecfr.eu/publication/libyas_global_civil_war1/, (14.02.2021).

²¹⁸ Egypt Regime, "Sends Military Support to Libya's Haftar", *New Arab*, 2016, <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2016/10/23/egypt-regime-sends-military-support-to-libyas-haftar>, (14.02.2021).

²¹⁹ Aljazeera, "Point Blank: Egypt, Russia and UAE Sent Arms to Libya's Haftar", 2019, <https://www.aljazeera.com/news/2019/11/13/point-blank-egypt-russia-and-uae-sent-arms-to-libyas-haftar>, (14.02.2021).

²²⁰ Arnadu Delalande, "The Rise of Libya's Renegade General: How Haftar Built His War Machine", *Middle East Eye*, 2019, <https://www.middleeasteye.net/news/rise-libyas-renegade-general-how-haftar-built-his-war-machine>, (16.02.2021).

²²¹ Nicholas Linn, "Egypt's Got Plans for Libya Eradicate Islamists, for Starters", *Middle East Transparent*, 2015, <https://middleeasttransparent.com/en/egypts-got-plans-for-libya-eradicate-islamists-for-starters/>, (16.02.2021).

²²² Yusuf Özcan, "Fransa'nın Mısır'a sattığı Savaş Uçakları Hafter İçin Kullanılmış", *Anadolu Ajansı*, 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransanin-misira-sattigi-savas-ucaklari-haftar-icin-kullanilmis/1589669>, (16.02.2021).

savaş sırasında Ulusal Mutabakat Hükümeti tarafından düşürüldüğü açıklanmıştır.²²³ Mısır, BM'nin Libya'ya uyguladığı silah transferine karşı koyduğu ambargoyu çiğnemiş ve Hafter güçlerine silah desteği sağlamıştır. ABD'nin Libya Özel Temsilcisi olan Jonathan Winer, BBC'ye verdiği röportajda Libya'ya gönderilen silahların bir kısmının Mısır'dan geldiği ve bunun BM tarafından tespit edildiği açıklamasını yapmıştır ve röportajında özellikle Mısır'ın Libya'ya yönelik silah ambargosunu delerek uluslararası hukuku çiğnediğini belirtmiştir.²²⁴

Arap Baharı sonrasında başlayan ayaklanmalardan zarar gören ve en çok dış müdahaleye maruz kalan Libya, ciddi krizlerle mücadele etmek zorunda kalmış ve günümüzde de kaos ortamı halen daha varlığını sürdürmektedir. Libya'da Arap Baharı'ndan günümüze devam eden istikrarsızlığın artmasındaki en büyük etkenlerin bölgesel ve küresel aktörlerin olduğu bilinmektedir. Bu aktörler ülkenin demokratikleşmesinde rol oynamak yerine kendi çıkarlarının ön planda tutulacağı politikalar izlemektedir. Bu yüzden Mısır, BAE, Suudi Arabistan, Rusya ve Fransa gibi küresel aktörler Halife Hafter güçlerine desteklerini sunmaktadırlar fakat diğer taraftan da, başta Türkiye olmak üzere BM, Katar gibi küresel aktörler de uluslararası meşruiyete sahip olan ve demokratik bir yapının kurulması için UMH'yi desteklemektedirler. Bu yüzden Mısır'ın Libya'nın istikrarsızlaşmasında ve her geçen gün daha da derinleşen bir kaosa sürüklenmesinde payı oldukça büyüktür. Mısır'ın Libya'da kaos ortamını derinleştirilmesi uzun vadede Mısır'ın güvenliği için de büyük risk oluşturmaktadır. Dolayısıyla Mısır'ın Libya politikası daha yapıcı olmalı ve Libya'ya olan müdahaleci tutumunu sonlandırması gerekmektedir.

Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan:

Arap Baharının Tunus ve Libya'dan sonra sıçradığı ve NATO'nun da müdahil olduğu üçüncü ülke olan Libya'da süreç Kaddafi'nin devrilmesiyle son bulmuş gibi görünse de, ülkedeki iç savaş, istikrarsızlık ve kaos ortamı devamlılığını sürdürmektedir. Fransa bu süreçte Libya'da kaosu başlatarak önemli rol oynamıştır. Bunun en büyük

²²³ Said İbicioğlu, "Libya: Warplane of Haftar Forces Downed", *Anadolu Ajansı*, 2019, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/libya-warplane-of-haftar-forces-downed/1667002>, (16.02.2021).

²²⁴ Mohamed Saied, "Egypt Goes Against International Current with Libya Support", *Al-Monitor*, 2017, <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/01/egypt-libya-violation-arms-embargo-hifter.html>, (16.02.2021).

nedeni BM'nin 1973 sayılı kararı alıp Libya'da askeri müdahaleye kalkışmasıdır. Uluslararası hukuka aykırı olarak adlandırılan bu kararın alınmasında Fransa, ABD, İngiltere, Kanada ve İtalya'nın rolü bulunmaktadır.²²⁵ Ortadoğu'da domino etkisi yaratan isyanlar Müslüman Kardeşler Hareketi ve ona yakın bir ideolojiye sahip olan siyasi hareketlerin öncülüğünde yürütülmüştür. Körfez'e de sıçrayan "Arap Baharı", Müslüman Kardeşler ve İslah hareketi gibi siyasi hareketlerin etkisiyle tüm bölgeye yayılarak küresel siyasette de büyük ses getirmiştir fakat demokrasileşme adına başlatılan bu süreç sadece iki yıl sürmüştür ve 2013 yılının temmuz ayında Mısır'da gerçekleşen askeri darbe ile otoriter rejimler tekrar başa geçmiştir. Kaddafi'nin devrilmesi ile Libya'da da demokrasileşme sürecine geçiş başlamış gibi görünse de bölgesel ve küresel aktörlerin etkisiyle kesin bir sonuca varılamamış ve demokratikleşme süreci hayal kırıklıkları ile sonuçlanmıştır. Bölgede yaşanan kaos Mısır, Libya, Yemen ve Suriye ekseninde ilerlemeye devam etmiştir.²²⁶

Arap Baharı sürecinden bu yana BAE ve Suudi Arabistan'ın dış politikada izledikleri yöntem, genellikle halkın taleplerine cevap vermeyen, demokratik olmayan yöntemlerle görev başına gelen, otoriter rejim destekli aktörleri desteklemek olurken, iç politikalarında ise reform karşıtı ve baskı politikalarını sürdürmeyi tercih etmektedirler. Bu iki ülke, Körfez bölgesindeki değişimi önlemek için Körfez dışında kalan Arap ülkelerine müdahaleyi öngören yayılmacı politikalar güden bölgesel siyaset izlemeye başlamışlardır. Suudi Arabistan ve BAE'nin yöneticileri olan Muhammed bin Selman ve Muhammed bin Zayid Nahyan ülkelerinin vizyonunu genişletmek amacıyla bölgesel ve küresel karar alıcılar olma hedefleri doğrultusunda revizyonist, irredentist, provokatif ve müdahaleci bir dış politika yürütmektedirler. Bu ülkeler uluslararası kamuoyuna hesap verdikleri için rahat hareket ederek casusluk faaliyetlerini, medya manipülasyonlarını ve siber saldırılarını dış politikalarının temel araçları haline getirmiş durumdadırlar.²²⁷

Arap Baharı sürecinde de, BAE ve Suudi Arabistan, otoriter yönetimleri ve darbecileri destekleyerek bölgeledeki dengeleri bozacak şekilde bir dış politika izlemiştir.

²²⁵ Gürkan Demir, "İnsani Müdahale ve Koruma Sorumluluğu Çerçevesinde Libya ve Suriye", *İhtisas Akademi*, 2020, <https://ihtisasakademi.tugva.org/yayinlar/insani-mudahale-ve-koruma-sorumlulugu-cercevesinde-libya-ve-suriye/>, (16.02.2021).

²²⁶ Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, "BAE ve Suudi Arabistan'ın Libya Krizine Müdahalesi: Halkın İradesine Darbe Siyaseti", *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 69-70.

²²⁷ Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, a.g.e., s: 70.

Kendi rejimlerinin bekasını korumak adına bölgede ülkelerin demokratikleşmesini engelleyici politikalar yürütmüşlerdir. Bu süreçte demokratikleşmenin önemli simgesi haline gelen Müslüman Kardeşler Hareketi (İhvan), Suudi Arabistan ve BAE'nin büyük düşmanlıklarına ve saldırgan politikalarına maruz kalmışlardır. Demokrasiden uzak olan BAE'de siyasi parti yoktur. Ülkede demokrasiden bahseden herkes "stratejik güvenlik" gerekçesiyle hapse atılmaktadır. Yasama ve yürütme yetkisi BAE Devlet Başkanına aittir. Yüksek Konsey yedi emirliğin emirlerinden oluşmaktadır ve en üst düzey karar organıdır. Yüksek Konseyin Başkanı ise yine BAE Devlet Başkanıdır. Otoriter bir rejim ile yönetilen BAE'de muhalif grupların olması dahi söz konusu değildir. Merkezi İngiltere'de bulunan "BAE'de Özgürlük için Uluslararası Kampanya" platformunun sunduğu rapora göre, ülkedeki tüm siyasi muhalifler, başkent Abu Dabi'den yaklaşık 120 kilometre uzaklıkta bulunan, genellikle düşünce suçlarının bulunduğu maksimum güvenli ve "BAE'nin Guantanamo'su" adı verilen Er-Razin Cezaevi'nde tutulmaktadır. Suudi Arabistan örneğine baktığımızda ise, gazeteci Cemal Kaşıkçı'nın 2018 yılında ülkesine ait İstanbul Başkonsolosluğu'nda öldürülmesi Suudi Arabistan'ın muhaliflere bakış açısını anlamaya yardımcı olmaktadır.²²⁸ Tüm bu olaylar doğrultusunda, Suudi Arabistan ve BAE'nin Libya krizinde oynadıkları role bakıldığında, Hafter güçlerini neden destek sağladıkları daha da belirginleşmektedir.

Libya'da devrim sürecinin başarısızlık ile sonuçlanmasıyla Hafter, BAE ve Suudi Arabistan'ın da desteğini arkasına alarak UMH birlikleri karşısında gücünü kaybetmeden rahat ilerleme imkanı bulmuş ve kısa sürede Libya topraklarının büyük bir kısmını kontrolüne geçirmeyi başarmıştır. Özellikle zengin doğal kaynaklara sahip ve konumu gereği stratejik yapısı olan Libya'da demokratik ve etkin bir yönetimin kurulması, BAE ve Suudi Arabistan ittifakının işine gelmemektedir. Bu yüzden Libya'da halkın iradesine dayalı demokratik bir yönetim yerine tek adam iktidarına dayalı bir askeri otorite görmek ülke yönetiminde hak sahibi olmayı kolaylaştıracaktır. Dolayısıyla hem Libya'nın doğal kaynaklarını sömürmek hem de otoriter rejimin ülkede hakim olması için, Hafter yönetimine sınırsız destek sağlanmaktadır.²²⁹

²²⁸ İdris Okuduci, "BAE ve Suudi Arabistan Arap Baharı'ndan bu yana Bölgede Demokrasi Karşıtı Yapıları Destekliyor", *Anadolu Ajansı*, 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bae-ve-suudi-arabistan-arap-baharindan-bu-yana-bolgede-demokrasi-karsiti-yapilari-destekliyor/2080055>, (16.02.2021).

²²⁹ İdris Okuduci, a.g.e., s: 72.

Libya'ya müdahalede önemli iki aktör olarak kabul edilen BAE ve Suudi Arabistan, yaklaşık beş bin Sudanlı paralı askerini Libya'da savaşmaları için transferlerini yapmışlardır. Bu askerler Yemen'de uluslararası koalisyonun saflarında yer alan ve Husilere karşı savaşan paralı askerlerdir. Yemen'de bu askerlerin finansmanını BAE ve Suudi Arabistan sağlarken Libya'da da yine aynı şekilde para desteğini BAE ve Suudi Arabistan sağlamaktadır. Türkiye'den gelen açıklamaya göre, Rus kökenli oldukları bilinen paralı askerlerin yaklaşık iki bin veya iki bin beş yüz civarında oldukları, ve Libya'da Hafter güçlerine destek olmak için savaştıkları bilinmektedir.²³⁰ BAE'nin askeri nüfusunun yaklaşık altmış veya yetmiş bin civarında olduğu bilinmektedir. Fakat küçük askeri kapasitesine rağmen teknolojik açıdan modern bir orduya sahip olduğu bilinmektedir. BAE her ne kadar küçük bir orduya sahip olsa da Ortadoğu bölgesinde Suudi Arabistan'dan sonra en çok silah ithalatı yapan ülke konumundadır. Yapılan bu askeri harcamaların finansmanı BAE'nin hidrokarbon zenginliklerinden sağlanmaktadır. Bilindiği üzere BAE ordusundaki askerlerin çoğunluğu yabancı ülkelerden gelen paralı askerlerden oluşmaktadır.²³¹ Yemen'de, Bahreyn'de ve Libya'da olduğu gibi doğrudan bir etkileşimden çok, milisler ve paralı askerler kanalıyla BAE ve Suudi Arabistan varlıklarını bölgede hissettirmişlerdir. Hatta yapılan bir iddiaya göre Libya'ya transfer edilen Wagner grubuna ait Rus paralı askerlerini Libya'da finansal olarak BAE'nin desteklediği düşünülmektedir.²³²

BAE ve Suudi Arabistan'ın Hafter güçlerine sağladıkları desteğe bakacak olursak; Suudi Arabistan, yaklaşık 762 milyar dolar GSYH'ye²³³ sahiptir ve Libya'ya askeri ve siyasi alanda büyük destek sağlamaktadır. Hafter'e sağlamış olduğu yardımlarda Kamu Yatırım Fonu'na olan ortaklığının önemli bir etkisi bulunmaktadır. BAE'nin ise yaklaşık 455 milyar dolar GSYH'si²³⁴ bulunmakta olup stratejik deniz ticaretiyle

²³⁰ BBC News, "Wagner Grubu: Libya'daki Rus Paralı Askerler Hakkında Neler Biliniyor?", 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51008162>, (07.03.2021).

²³¹ Mithat Işık, "BAE'nin Savunma Politikaları", *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 2020, <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/birlesik-arap-emirliklerinin-savunma-politikalari-kose-yazisi-17596>, (07.03.2021).

²³² Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, a.g.e., s: 74.

²³³ T.C. Ticaret Bakanlığı, "Suudi Arabistan Krallığı Ülke Raporu", *T.C. Riyad Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği*, 2019, s: 4, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a226d51/Suudi%20Arabistan%20Kralligi%20Ulke%20Raporu%202019.pdf>, (07.03.2021).

²³⁴ IMF, "Real GDP Growth: BAE", 2021, https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD/ARE, (07.03.2021).

Libya’da yaşanan çatışmada Hafter’in önemli finansal destekçilerindedir. BAE diplomatlarının vermiş olduğu bilgiye göre “Trablus’un özgürleştirilmesi adı altında Hafter tarafından düzenlenen başarısız operasyonlara Suudi Arabistan ve BAE’nin birlikte yaklaşık 200 milyon dolar finansman sağladığı belirtilmiştir. ADIA başta olmak üzere üçü büyük ve küresel ölçekli olmak üzere toplam yedi servet fonuna sahip olan BAE’nin, Libya’da Hafter güçlerine nasıl bir fon sağladığı görülmektedir.²³⁵ Hafter’in kontrolünde olan petrol sahaları ve tesislerinde üretim yavaşlamış hatta işlevini kaybetmeye yakın durumda olduğu bilinmektedir. Derne ve Sirte Limanları bu duruma en büyük örnek teşkil etmektedir. Hafter’e finansal destek sağlayan, Libya Ulusal Ordusu’ndaki paralı askerleri finanse eden BAE ve Suudi Arabistan, bölgenin siyasi istikrara kavuşmasına ve ekonomisinin yeniden canlanmasına karşı çıkmaktadır. BAE, Sudan ve Çad’dan Libya’ya yaklaşık bin beş yüz paralı asker transfer etmiştir.²³⁶

Asker sayısı az olsada ordusu son teknolojik ürünlerle donanımlı olan BAE ve Suudi Arabistan, Hafter’e olan desteklerini silah ve paralı asker sağlayarak göstermektedirler. UMH, her ne kadar Türkiye ve Katar’dan askeri alanda destek görsede Hafter’in yüksek teknolojik ürünleri karşısında çok ilerleme kaydedememiş ve Hafter özellikle BAE’nin sağladığı İHA’lar ile Sirte bölgesini ele geçirerek Trablus’a kadar ilerlemeyi başarmıştır. Fakat Hafter bu başarıyı sadece İHA’lar ile elde etmemiş, Evgeni Prigozhin’in sahibi olduğu Rus Wagner şirketi birliklerinin BAE tarafından finansal, askeri, ekipman bakımından desteklenmesi sahada Hafter ve özellikle “BAE’nin” başarısını göstermektedir.²³⁷ BM’nin yayınlamış olduğu rapora göre; 2017 yılında BAE’ye ait olan Mi-24 p tipi helikopter, dört jet ve bir adet AT-802 uçağın Bingazi yakınlarındaki Hadim Hava Üssü Bölgesinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca 2016 yılında Tobruk’un doğu kısmında BAE’ye ait legal olmayan LUO’ya 93 zırhlı personel taşıyıcı ve T6 ve Tygra model olan askeri araçlar, Suudi Arabistan limanlarından deniz yoluyla Hafter güçlerine verildiği tespit edilmiştir.²³⁸

²³⁵ Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, a.g.e., s: 78.

²³⁶ Mohammad Ayesha, “UAE-Backed Fighters from Sudan and Chad Join Haftar”, *Middle East Eye*, 2020, <https://www.middleeasteye.net/news/arabic-press-review-3>, (07.03.2021).

²³⁷ Muhittin Ataman, Mehmet Ali Karaduman, a.g.e., s:80.

²³⁸ Aidan Lewis, “Covert Emirati Support Gave East Libyan Air Power Key Boost: UN Report”, 2017, <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-idUSKBN1902K0>, (07.03.2021).

Libya’da yaşanan iç savaşın dış aktörlerin desteği olmadan büyük çapta bir çatışmaya dönüşmesi askeri, finansal ve donanımsal açıdan bakıldığında pek mümkün görünmemektedir. Bölgesel ve küresel aktörlerin birleşmesiyle ülkede yaşanan kaos büyümekte ve sorunları çözülmez hale getirmektedir. Özellikle BAE ve Suudi Arabistan gibi devletleri arkasına alan Hafter, askeri, finansal, ve donanımsal açıdan güçlü hale gelerek uzlaşmacılıktan uzak bir tavır takınmaktadır. Libya’nın politikalarına kendi çıkarları için müdahale eden BAE ve Suudi Arabistan, bölgede ki sistemin değişmesinden endişe duyarak Hafter ile işbirliği yapmaktadırlar. Sonuç olarak, küresel aktörlerin çizgisinde ilerlemekten çekinmeyen Hafter, demokratik bir yönetime karşı çıkarak UMH ile çatışmaktan çekinmemektedir.

Rusya:

Soğuk Savaş döneminde ABD ile sürdürdüğü güç rekabetinde üstünlüğü ABD’ye kaptıran SSCB, dağılma sürecinden sonra tekrar süper güç olma hayallerini gerçekleştirebilmek için Ortadoğu bölgesindeki gelişmelere ilgisiz kalmamıştır. Bu süreçte Rusya’nın Ortadoğu bölgesindeki temel hedefi, ABD’nin bölgedeki gücünü kırmak, enerji ve silah pazarlarında yerini almak ve küresel siyasette tekrar söz sahibi olmak şeklinde açıklanabilir. Kurulduktan sonra kendi yaşadıkları iç sorunlardan dolayı Afrika’ya olan yardımlarını kesen Rusya, Vladimir Putin döneminde siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda yenilenmeye gitmiş ve bu durumda Rusya’nın Afrika politikasına yansımıştır. Bu süreçten sonra Rusya ve Libya ilişkileri hareketlenmiş ve iki ülke arasında enerji ve silah ticareti ön plana çıkmaya başlamıştır. Böylece Rusya’nın Ortadoğu politikası ekonomik çıkar odaklı olmaya başlamıştır.²³⁹

17 Mart 2011 tarihinde Kaddafi’nin BM’nin almış olduğu kararlara uymaması nedeniyle, BM Libya’ya yönelik operasyon kararı almıştır. BM Güvenlik Konseyi’nin beş daimi üyesinden biri olan Rusya, alınan 1973 sayılı karara çekimser oy kullanmıştır. Bu karar ile, Libya’da işgal yapmadan sivillerin korunmasına yönelik her türlü tedbirin alınması gerektiği belirtilmiştir. Rusya’nın bu karara çekimser oy kullanmasının altında yatan neden ise, hem Libya ile olan tarihi ilişkileri açısından hem de Orta Doğu’da prestij kaybı yaşamamak için Güvenlik Konseyi’nin müdahale kararına çekimser oy kullanmış

²³⁹ Cemal Bayat, “Rusya-Libya İlişkileri ve BM Güvenlik Konseyi’nde Libya’ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya’nın Politik Tutumu”, *ANKASAM-Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, C: 2, S: 1, 2018, s: 171.

ve böylece hem bölgesel hem de küresel anlamda saf dışı kalmak istememiştir.²⁴⁰ Rusya aynı zamanda bu tavrı ile Libya'yı kendi tarafında da tutmaya çalışmıştır.

Rusya'nın Libya'ya önem vermesinin başlıca nedenlerinden birisi, enerji ve silah ticaretidir. Rusya ve Libya 2008 yılında silah satışı konusunda anlaşmaya varmış ve bu anlaşma kapsamında Libya'nın SSCB döneminden kalan 4,5 milyar dolar borcu silinmiştir.²⁴¹ Rusya her ne kadar ekonomi ve enerji konularında ABD ve Batı ile aynı görüşte olmasa da insan hakları ve güvenlik gibi konularda diğer ülkelerle ortak tutum sergileyebilmektedir. İnsan hakları konusunda Rusya'da, Libya'daki etnik ve dini çatışmaların sonlandırılmasından yana tavır sergilerken, terör, kaçakçılık, insanlık suçları gibi konularla mücadele etmekten yanadır.²⁴²

2010'lu yıllarda Rusya'nın dış politikasında prestij ve statüye verdiği önem dikkat çekmektedir. Rusya Doğu Akdeniz'de balistik ve seyir füzesi atma kabiliyeti olan korvet ve denizaltıları ile bugün işlevini yerine getirmekten uzak olan ve tek uçak gemisi olma özelliğine sahip Amiral Kuznetsov'u²⁴³ bölgede bulundururken prestije verdiği önem de dikkat çekmektedir. Bazı Rus analistlere göre Rusya'nın bugün Libya'daki varlığını prestij açısından değerlendirmektedir.²⁴⁴ Rusya, Batı karşıtlığı politikalar güderek ABD'yi ve Batıyı bölgede halkı ayaklandıran, mevcut yönetimleri yıkan ya da askeri darbeler ile meşru yönetimleri yıkan aktörler olarak görülmektedir. Libya ve Suriye örneklerinde olduğu gibi çıkan isyanlarla paralel gelişen iç savaş durumu ülkelere kaos ve istikrarsızlık getirirken bu durum Rusya'nın çıkarlarına tamamen ters düşmektedir. Özellikle ABD'nin Kaddafi'yi devirmesinde oynadığı rollden dolayı Rusya, Libya'daki bitmez kaos ortamından ABD'yi sorumlu tutmuş ve bu durumu da kendi avantajına çevirmeye çalışmıştır. Eğer Libya'daki iç sorunu çözecek bir aktör varsa Rusya bunu kendisi olarak göstermeye çalışarak, Orta Doğu'daki otoriter devletlere çok yönlü gözükken değerlerini göstermeyi amaçlamaktadır.²⁴⁵

²⁴⁰ Cemal Bayat, a.g.e., 171.

²⁴¹ Emre Erşen, "Rusya'nın Arap Baharı Politikası", *Ortadoğu Analiz*, C:6, S: 61, 2014, ss: 78-81.

²⁴² Alexandra Arkhangelskaya, Vladimir Shubin, "Russia's Africa Policy", *SAIIA*, S: 157, 2013, s: 9.

²⁴³ Rod Thornton, "Countering Prompt Global Strike: The Russian Military Presence in Syria and the Eastern Mediterranean and Its Strategic Deterrence Role", *The Journal of Slavic Military Studies*, C: 32, S: 1, 2019, ss: 1-24.

²⁴⁴ Maxim A. Suchkov, "Is Putin Getting Serious on Libya?", *Al-Monitor*, 2018, <https://www.al-monitor.com/originals/2018/11/russia-libya-putin-medvedev-military-economy.html>, (07.03.2021).

²⁴⁵ Tarek Megerisi, a.g.e.

Kaddafi'nin devrilmesi ile Libya'da oluşan güç boşluğu Rusya'yı Libya'ya müdahale etmeye iten en önemli unsurlardan birisidir. Libya'da özellikle Batının ve ABD'nin varlıklarının çok olmaması ve bundan doğan boşlukla Libya'yı kendisinin sahası olarak görerek bu durumu avantaja çevirmeye çalışmaktadır.²⁴⁶ Rusya'nın Libya'da varlık göstermeye çalışmasındaki bir diğer önemli unsur ise ekonomik çıkarlarıdır. Rusya'nın bölgedeki çıkarlarının farkında olan Hafter, Rusya'nın desteğini kazanabilmek için Kaddafi döneminde yapılan bazı anlaşmaları yenileme kararı almıştır. Ekonomik çıkarlarını ön planda tutan Rusya Hafter'I desteklerken bu kararları göz ardı etmemiştir. Libya ile yapılacak silah satışları, enerji kaynaklarının kontrolü, Akdeniz bölgesinde ki varlığı Rusya'nın Hafter'i desteklemesindeki önemli unsurlardır. Hafter ve Rusya arasındaki ilişkilerin iyi olması sebebi ile, Kaddafi döneminde Libya'da var olan enerji, sanayi, ulaşım altyapısı gibi alanlarda çalışan pek çok Rus firması Libya'ya geri dönmek istemektedir. Özellikle 2017 yılında Rus enerji şirketi Rosneft ve Libya Ulusal Petrol şirketi ile petrol arama ve üretimi konusunda bir anlaşmanın imzalanması ilişkilerin canlanmasında önemli rol oynamıştır. Rus petrol şirketi Tatneft de 2019 yılında Libya'daki çalışmalarını sürdürmüştür.²⁴⁷

Rusya'nın Hafter'e sağladığı destek ise, Wagner paralı askerlerinin Hafter güçleri yanında yer alarak özellikle UMH güçleri karşısında 2019 yılından bu yana başarı elde etmesinde önemli rol oynamıştır. Hafter'in ordusuna hizmet eden Rus paralı askerleri aslında düzensiz ve disiplinden uzak bir yapıya sahiptir. Wagner şirketine ait olan askeri grubun içinde Sudan, Çad ve Suriye'den Esad rejimine ait paralı milisler yer almaktadır.²⁴⁸ Ancak farklı ülkelerden toplanan bu paralı askerlerin Wagner paralı askerleri ile aynı niteliği sahip olduğu söylenemez. Wagner paralı askerleri Hafter ordusunda havan, topçu ve keskin nişancı görevlerinde bulunurken; UMH askerlerine karşı da elektronik harp ve hava savunma faaliyetleri sağladığı bilinmektedir.²⁴⁹ Wagner

²⁴⁶ Bilgehan Öztürk, "BAE ve Suudi Arabistan'ın Libya Krizine Müdahalesi: Halkın İradesine Darbe Siyaseti", *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 167-168.

²⁴⁷ Bilgehan Öztürk, a.g.e., s: 175.

²⁴⁸ The New Arab, "Russia Sends Former Syria Rebels to Fight for Haftar Against One-Time Comrades", 2020, <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2020/4/13/russia-sends-syrian-mercenaries-to-libyan-warlord-haftar>, (20.03.2021).

²⁴⁹ Abdokader Assad, "Detained Pro-Haftar Pilot Reveals New Details about Egypt, Russia, UAE, and France's Support", *The Libya Observer*, 2019, <https://www.libyaobserver.ly/news/detained-pro-haftar-pilot-reveals-new-details-about-egypt-russia-uae-and-frances-support>, (20.03.2021).

paralı askerlerinin Libya'ya sunduğu hizmetlerin finansmanı ise BAE tarafından karşılanmaktadır.²⁵⁰

Rusya'nın Hafter'e olan desteği sadece askeri düzeyde kalmamış diplomatik alanda da devam etmiştir. Örneğin; Rusya, BM Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) Hafter'in Trablus'taki saldırılarını kınayan kararları engellemiştir.²⁵¹ Rusya ile Hafter arasındaki temaslar 2015 yılında başlamış ve Hafter bir çok kez Moskova'da bulunarak silah anlaşmaları ile ilgili kararlar almışlardır. Hafter Libya petrolünü masaya yatırarak Rusya'nın desteğini askeri, siyasi ve ekonomik alanlarda kazanmaya çalışmıştır. Hafter, 2017 yılında yapmış olduğu açıklamada, Rusya'nın özellikle askeri alanda desteğini kazanmak için Rus diplomatlarla görüştüğünü açıklamıştır.²⁵² Karşılıklı çıkara dayalı bu ilişki ile Rusya'da Hafter'in kontrolünde olan Libya'nın doğu bölgesinde yer alan Barka şehrinin ekonomisini daha istikrarlı hale getirebilmek için Beyda'da ki Libya Merkez Bankasına dört milyar Libya dinarı yatırmıştır.²⁵³ Fakat Rusya'nın Hafter'e sağladığı destek Rusya yardımlarının çok önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Rusya Hafter güçlerine askeri danışmanlık yardımında bulunduğu gibi, Hafter'e ait askeri teçhizatların onarımı, materyal desteği ve silah temininde de bulunmuştur. Her ne kadar Hafter birçok küresel aktör tarafından destek görse de, Rusya'nın BM'nin beş daimi ülkesinden biri olması Hafter' büyük avantajlar sağlamakta ve Rusya'nın değerini önemli oranda arttırmaktadır. Rusya'nın askeri uzmanları ve yapmış oldukları teknik yardımlar Hafter'in ordusuna ciddi oranda güç katmaktadır. Örneğin, Ürdün Hava Kuvvetleri, Hafter'e altı tane Çin yapımı CH-4 insansız hava aracı vermiş fakat bu teçhizatların yalnızca Rus teknisyenlerin yardımıyla kullanılabildiği bilinmektedir.²⁵⁴

²⁵⁰ Middle East Monitor, "Erdogan Slams UAE for Funding Russian Mercenaries in Libya", 2020, <https://www.middleeastmonitor.com/20200128-erdogan-slams-uae-for-funding-russian-mercenaries-in-libya/>, (20.03.2021).

²⁵¹ Mona Thakkar, "Russia and Turkey in Libya, Testing the Waters?", *International Policy Digest*, 2020, <https://intpolicydigest.org/russia-and-turkey-in-libya-testing-the-waters/>, (20.03.2021).

²⁵² Sputnik News, "Libyan National Army Head Discussed Possible Russian Military Aid with Lavrov" 2017, <https://sputniknews.com/politics/201708141056447325-haftar-talks-lavrov-aid-military/>, (20.03.2021).

²⁵³ Bel Trew, "Russian-Printed Dinars Could Cause Economic Chaos", *The Times*, 2016, <https://www.thetimes.co.uk/article/libyas-russian-printed-banknotes-raise-fears-for-unity-rv66lkpp8>, (20.03.2021).

²⁵⁴ The New Arab, "UAE Supplying Haftar with Israeli Air Defence System to Counter Turkish Drones in Libya", 2020, <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2020/4/10/uae-supplying-libyas-haftar-with-israeli-air-defences>, (20.03.2021).

Rusya, Hafter'e destek sağlarken, kendi çıkarları doğrultusunda bölünmüş, parçalanmış bir hükümetten, otoriteyi tek elde toplayan güçlü bir hükümet tercih etmektedir çünkü güçlü ve tek bir hükümet Rusya ile yapmış olduğu anlaşmalarda daha istikrarlı olabilecektir. Ayrıca Rusya Libya'daki varlığı ile petrol kontrolünü sağlayarak enerji kaynaklarına ulaşımını da garanti altına alabilecektir. Tüm bunların yanında, Rusya, Libya'da gördüğü güç boşluğunu doldurarak Afrika'dan Avrupa'ya göç hareketlerini kontrol etme imkanına kavuşurken, Avrupa ve NATO'yu güneyden askeri ve stratejik olarak çevreleyerek baskı politikası oluşturabilecektir. Sonuç olarak, Rusya uyguladığı yumuşak politikalarla Libya'da çok yönlü kazançlar elde etme potansiyeline sahip konumdadır.²⁵⁵

Fransa

2011 yılında Libya'da başlayan isyanlarla ülkede tam bir kaos ortamı yaşanırken, Fransa'da bu duruma kayıtsız kalmamıştır. 19 Mart 2011 tarihinde dünyanın önde gelen liderleri Paris'te Libya'daki askeri müdahaleyi tartışmak için toplanırken, o sırada Fransız savaş uçakları da Libya'da yerini almış ve bu uçaklardan birinin Libya askeri aracına ateş açtığı açıklanmıştır. Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy bu durumu, Libya üzerinde uçuş yapan uçaklarının, Kaddafi'ye bağlı birliklerin saldırısını önlemek için orada bulundurduğu açıklamasını yapmıştır. Ayrıca Sarkozy, Paris'te yaptığı açıklamada, uçakların, Libya ordusuna bağlı zırhlı araçlara müdahale etmeye hazır olduğunu da belirtmiştir.²⁵⁶

Bu süreçte Kaddafi'ye karşı verilen direnişte küresel aktörlerin başında yer alan Fransa, uluslararası koalisyonun başında yer almış ve Afrika Birliği tarafından Libya'da barışı sağlamaya yönelik müzakereleri sürdürmesine rağmen BM'nin izni ile 20 Mart 2011 tarihinde Libya'yı bombalamaya başlamıştır. Bu süreçte Kaddafi öldürülmüş fakat ülkede siyasi istikrarsızlık, bölünme, iç savaş, insan ticareti ve silah ticaretinde ciddi oranda artışlar yaşanmıştır. Doğu ve batı olarak ikiye bölünen Libya'da, doğu kısmına Hafter hakim olurken, Batı Libya'ya ise BM tarafından meşru hükümet olarak tanınan Faiz Serrac hakim olmuştur. Her ne kadar Libya'yı iki bölgesel aktör yönetiyor gibi görünse de, bir çok kabile, mafya ve terör örgütü Libya'nın farklı bölgelerinden

²⁵⁵ Bilgehan Öztürk, a.g.e., s: 176.

²⁵⁶ BBC News, "Fransız Uçakları Libya'ya saldırdı", 2011, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/03/110319_libya_3update, (25.03.2011).

hakimiyetlerini kurmuş durumdadır. Fransa ise bölgede kendi çıkarlarını korumak adına farklı gruplara destek vermektedir.²⁵⁷ Bir yandan amaçlarının sadece farklı gruplar arasında arabuluculuk faaliyetlerini yürütmek olduğunu açıklarken, diğer yandan da kısıtlı olsa da hem Serrac hükümetine hem de Hafter ordusuna her türlü mali ve askeri desteklerini sunmaktadır. Fransa Libya’da çıkarlarını güvence altına almak için kendi söylemleriyle çelişir politikalar izlemektedir. Fransa’nın Doğu Akdeniz’de ulaşmak istediği hedeflerine bakacak olursak, Libya’daki çıkarlarını anlamak daha kolay olacaktır. İlk olarak, Doğu Akdeniz’e sınırı dahi olmayan Fransa, bölgedeki enerji kaynaklarına bazı devletler ile işbirliği yaparak sahip olmak istemektedir. Bu devletler ise Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Yunanistan, Mısır ve İsrail’den oluşmaktadır. Fransa ile bu devletler arasında savunma, enerji, deniz güvenliği, kriz yönetimi gibi konuları kapsayan birtakım anlaşmalar gerçekleşmiştir. Türkiye ise bu anlaşmalara karşılık 27 Kasım 2019 tarihinde Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile (UMH) Deniz Yetki Sınırlandırması Anlaşması ile Güvenlik ve Askeri İşbirliği Anlaşması’nı imzalamıştır. Fransa’nın bölgede haksız kazanç sağlamaya çalışmasına karşı çıkan Türkiye, Libya Ulusal Mutabakat Hükümetine destek olmak için Libya’daki varlığını güçlendirmiş ve iki devlet karşı karşıya gelmiştir. Diğer bir hedefi ise, Libya’nın zenginliğini oluşturan petrol kaynakları ve kaya gazı enerji yataklarının üzerinde söz sahibi olmaktır. Son olarak da, Libya’yı kullanarak Afrika kıtasındaki nüfuzunu sürdürmeyi amaçlamaktadır.²⁵⁸

Libya krizinde Fransa’nın oynadığı role bakacak olursak; jeostratejik açıdan Libya Afrika kıtasının Doğu Akdeniz’e açılan önemli bir kapısıdır. Afrika kıtasına hakim olmak isteyen önce Libya üzerinde hakimiyet kurmak zorundadır. Günümüzde jeopolitik önemini korumaya devam eden Libya, tarihte Fenikeliler, Kartacalılar, Büyük İskender İmparatorluğu, Romalılar, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu’nun kaderini değiştirmiştir. Jeopolitik bakımdan büyük önem arz eden, enerji ve petrol bakımından zengin olan Libya’nın güçlenmesi Fransa’nın çıkarlarına ters düşmektedir. Çok da parlak bir geçmişe sahip olmayan Fransa geçmişte “Toyota Savaşı” olarak bilinen Çad ve Libya arasında altın madeni bakımından zengin olan bölgelere sahip olmak için çıkan savaşta Fransa

²⁵⁷ Leonard Fayre, “İmkan ve Kısıtlar arasında Fransa’nın Libya Politikası”, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 223-224.

²⁵⁸ Feyza Yaşa, “Libya Krizi ve Doğu Akdeniz Denklemine Fransız Politikaları”, *ORDAF*, 2020, <https://ordaf.org/libya-krizi-ve-dogu-akdeniz-denkleminde-fransiz-politikalari/>, (25.03.2011).

çatışmanın seyrini değiştiren bir rol oynamıştır. 1986 yılında başlayan bu savaş Libyalıların Çadlılara yenilmesiyle son bulmuştur. Savaşta Libyalıların kaybı büyük olmuş ve yaklaşık olarak yedi bin beş yüz kişi hayatını kaybetmiş ve bir buçuk milyar dolarlık askeri teçhizat imha edilmiş ve bir kısmı da ele geçirilmiştir. Çad tarafında ise, yaklaşık bin kişi hayatını kaybetmiş ve çok az askeri teçhizatını kaybetmiştir. Çünkü neredeyse ellerinde hiç askeri teçhizat yokmuş. Fransız Hava Kuvvetlerine güvenen Çad, Fransız Hükümeti tarafından gönderilen, MILAN (Missile d'infanterie léger antichar) anti-tank güdümlü füzeleri ile donatılmış 400 Toyota kamyonet filosuna sahipti. Ek olarak, 50 kalibrelik makineli tüfekler, hava karşıtı amaçlar için arkaik uçaksavar topları ve hatta İkinci Dünya Savaşı tarzı topçu olarak kullanılmak üzere roket kümeleri ile donatılmıştı. Başarısını Fransa'ya borçlu olan Çad, kara ve hava operasyonları ile desteklenerek Libya'yı ağır yenilgiye uğratmıştır.²⁵⁹ Savaşta ağır yenilgiye uğrayan Libya kuvvetlerinin başında yer alan Hafter Çad'a esir düşmüş ve Kaddafi tarafından da ülkesinde hain ilan edilmiştir. Hafter, 1990 yılında CIA'in müdahalesi ile kurtulmuş ya da Fransa tarafından ABD'ye verilmiştir. Hafter ülkesine ancak 2011 yılında çıkan isyanlardan sonra dönebilmıştır. Bugün yaşanan Libya iç savaşında ise, Fransa eskiden sömürgesi olan Çad'dan paralı asker alarak Hafter'e destek vermektedir. İzlediği bu politikayı Afrika bölgesindeki bir çok ülkede uygulayan Fransa, dış siyasetinde bu durumu geleneksel hale getirmiştir.²⁶⁰

Libya iç savaşında Fransa'nın rolü Hafter ve Serrac yönetimleri arasında arabuluculuk görevi yapmaktan ibarettir. 10 Haziran 2015 tarihinde Fransa ve AB üyesi devletlerle birlikte Berlin Konferansı düzenlenmiş ve bu konferansta Libya'nın siyasi bağımsızlığı, istikrarı, toprak bütünlüğü ve ulusal birliği gibi konularda kararlar alınmıştır. Bu görüşme doğrultusunda uluslararası toplumun tutumu ve BM Güvenlik Konseyi'nin 2174 (2014), 2213 (2015), 2214 (2015) kararları tekrar gündeme getirilmiştir. Berlin Konferansı'nın 5. maddesi Libya krizinin çözümlenebilmesi için yol haritası çizmektedir. 5. maddeye göre; "Avrupalı hükümetler ve Avrupa Birliği, Libya liderlerini BM himayesi altında iyi niyetle bir siyasi anlaşmaya varmak için acilen bir araya gelme fırsatını yakalamaya çağırılmaktadırlar. Libya'daki tüm taraflar arasında bir

²⁵⁹ Ignacio Yárnoz, "Toyota Wars and the Next Generation in Counter Insurgency Strategies", *Global Affairs Strategic Studies*, 2018, <https://www.unav.edu/web/global-affairs/detalle/-/blogs/toyota-wars-and-the-next-generation-in-counter-insurgency-strategies>, (25.03.2011).

²⁶⁰ Feyza Yaşa, a.g.e.

anlaşma yapılmasının önündeki engelleri aşmaya, mevcut çatışmalara kalıcı ve kapsayıcı bir çözüm için elverişli bir ortam yaratmaya, tüm düşmanlıkları derhal durdurmaya ve tüm muhtemel eylemleri engellemeye çağırılmaktadırlar. Aynı zamanda, Libya'nın barışı, istikrarı ve güvenliğini tehdit eden veya siyasi geçişin başarısına karşı çıkan veya engelleyen herkese karşı yeterli önlemleri alma kararlılıklarının altını çizmektedirler.”²⁶¹ Berlin Konferansı'nda alınan bu kararlara Fransa resmi olarak uymaya çalışmış ve hem Serrac hükümetine savunarak destek olmaya çalışırken diğer taraftan da Hafter ve Serrac arasında arabuluculuk görevini yerine getirmeye çalışmıştır.

Libya petrolü, kükürt oranının az olması sebebi ile petrolün işlenmesini kolaylaştırarak maliyetini de önemli oranda düşürmektedir. Afrika kıtasının en büyük petrol rezervine sahip Libya, 1973 Arap-İsrail Savaşı sonrası ABD'ye petrol ambargosu koymuş ve burada oluşan boşluğu ise Fransız petrol şirketi Total ile anlaşarak doldurmaya çalışmıştır. Fakat Fransa'nın amacı biraz farklıydı; 2011 yılında kullandığı petrolün %15'ini Libya'dan alan Fransa'nın amacı petrol yataklarındaki varlığını arttırmaktı. Libya petrolünün Avrupa'ya yakın olması, rezerv çokluğu, sahip olduğu yüksek kalite ve petrolün çıkarma maliyetinin düşük olması Fransa'nın Libya'daki hisselerini arttırmak istemesinin başlıca nedenleridir.²⁶² Kaddafi döneminde Libya, petrol gelirlerinin birçoğunu Fransız bankalarına yatırmaktaydı ve Fransa bu paralardan büyük gelirler elde etmesine rağmen Libya'nın ihtiyacı olduğu durumlarda bu parayı Libya'ya geri vermiyordu. Libya Yatırım Fonu ve Fransa'nın ünlü bankası Société Générale arasındaki İngiltere'de görülen bu dava hala devam etmekte olup Fransız bankası davanın çözümlenmesi için sekiz yüz on beş milyon sterlin para ödeyecektir.²⁶³ ve Libya bugün hala parasını almak için çaba sarfetmektedir. Ayrıca Kaddafi ölmeden bir süre önce verdiği bir röportajda, “Sarkozy zeka olarak yetersiz, benim sayemde başkan oldu. Kazanması için fonlarımızı ona verdik ve bu Libyalılar için büyük bir avantaj”

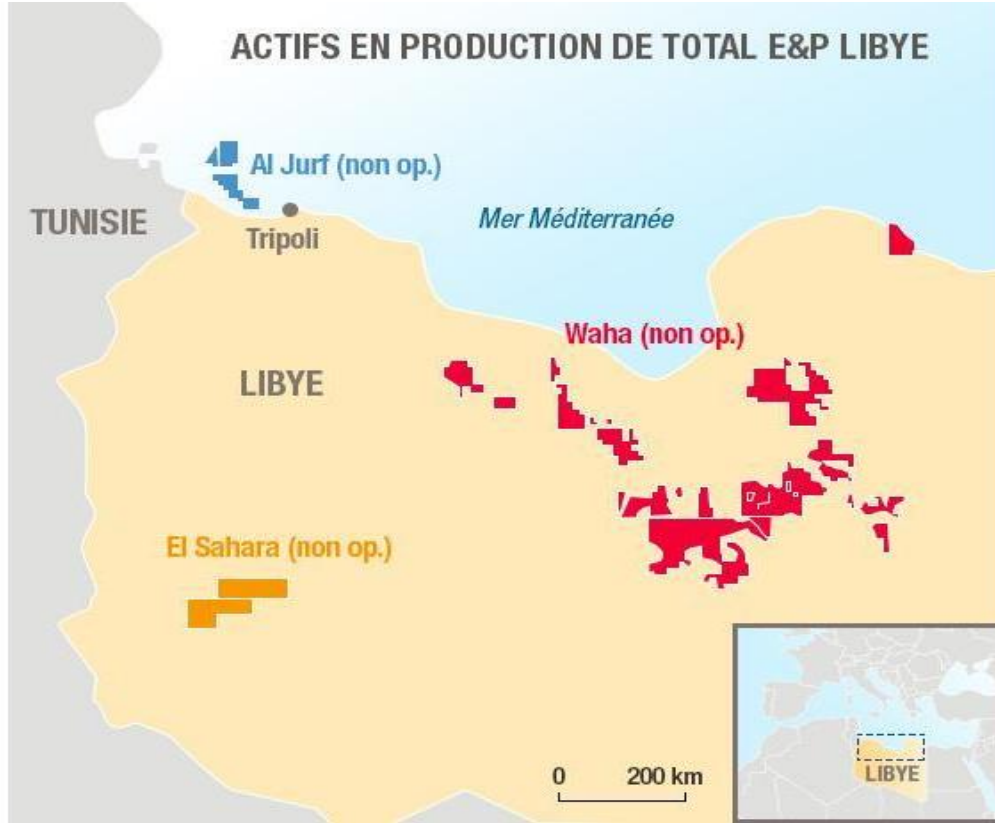
²⁶¹ Leonard Faytre, ss: 224-225.

²⁶² Serdar İskender, “Kaddafi Sonrası Libya Petrolleri nasıl Paylaşılacak?”, *Dünya Gazetesi*, 2011, <https://www.dunya.com/gundem/kaddafi-sonrasi-libya-petrolleri-nasil-paylasilacak-haberi-153819>, (25.03.2011).

²⁶³ Jill Treanor, “Société Générale To Pay £815m To Settle Libyan Lawsuit”, 2017, <https://www.theguardian.com/business/2017/may/04/societe-generale-libyan-investment-authority>, (25.03.2011).

açıklamasında bulunmuştur.²⁶⁴ Kaddafi sonrası dönemde Fransa'nın görevi Hafter ve UMH arasında arabuluculuk yapmak iken; Fransa, François Hollande döneminde Hafter'in ordusuna el altından silah yardımı yaparken, Emmanuel Macron döneminde açık bir şekilde silah yardımı yapılmaya başlanmıştır. Fransa, Suriye'de, Irak'ta olduğu gibi Libya'da da böl, parçala, yönet politikasını uygulayarak Libya'nın istikrarlı bir ülke olması için hizmet etmemektedir. Amacının ülkede söz sahibi olmak ve zengin petrol ve enerji kaynaklarına kolayca erişmek olan Libya, BM'nin terörist olarak ilan ettiği Hafter'i ve ordusunu destekleyerek ülkedeki kaos ortamını daha da çıkmaza sokmaktadır. Tüm bunların yanında Fransa, destekle Rusya'nın Wagner Grubu'na ait askerlerinin UMH'yi yok etme çabalarına da yandaşlık etmiştir. Sonuç olarak Fransa, Libya'nın toprak bütünlüğünün sağlanmasında, istikrarlı bir yönetime kavuşmasında en büyük engeli oluşturmaktadır.²⁶⁵

Şekil 3: Total Şirketi'nin Libya'daki Tüm Üretim Alanları

²⁶⁴ France 24, “Gaddafi Funded ‘Mentally Deficient’ Sarkozy, Interview Claims”, 2014, <https://www.france24.com/en/20140128-france-sarkozy-gaddafi-campaign-funds-libya-television>, (25.03.2011).

²⁶⁵ Feyza Yaşa, a.g.e.

Kaynak: Total Enegies, 2019, <https://www.total.com/fr/medias/actualite/communiqués/libye-accord-entre-la-noc-et-total-sur-la-participation-du-groupe-dans-les-concessions-de-waha>

2018 yılında Fransız Mediapart'ın yayınladığı analiz yazısında, “Her şeyin petrol ile ilgili olduğunu biliyoruz. Örneğin; (Fransız petrol şirketi) Total, Libya'da güçlü şekilde bulunuyor. Libya Ulusal Geçiş Konseyi'nin eski Başkanı Mustafa Abdulcelil, ülkedeki petrol kuyularında Fransa ve İngiltere'ye öncelik verilmesi konusunda söz verdi” bilgisini vermiştir. 2019 yılında ise RFI radyosu yapmış olduğu açıklamada, 2016'nın son baharında özellikle Hafter'in Libya'daki petrol sahalarını kontrol altına almasının ardından Le Drian'ın Hafter'i sık sık ziyaret ettiğini açıklamıştır.²⁶⁶ Total'in Libya verilerine göre, 2015 ve 2016 yıllarında günlük 14 bin varil petrol üretirken 2017'de günlük varil üretimini otuz bir bine çıkarmıştır. Al Jurf'un işletilmeyen bloğunda Total'in %75 hissesi bulunurken, 1 Mart 2018'de NOC (National Oil Corporation) ve Total arasındaki anlaşma sonucunda Waha imtiyazlarında yüzde 16,33 oranında hisseye sahip olduğu açıklanmıştır. Ayrıca Fransa'nın Murzuk havzasında bulunan El Sharara'nın kıyı bloklarında da çıkarları olduğu bilinmektedir.²⁶⁷ Fransa Ulusal İstatistik Enstitüsünün (INSEE) verilerine göre, Fransa'ya 2018'de Libya'dan gelen petrol 2014 yılına kıyasla yaklaşık olarak iki buçuk kat artmıştır.²⁶⁸

Sonuç olarak Fransa'nın Libya'da izlediği ikili politikalar daha ne kadar sürecek bilinmezken; Fransa bir yandan da Almanya, BM ve AB ile Berlin süreci kapsamında siyasi ve diplomatik çözümlerin bir an önce gerçekleşmesi gerektiğinin altını çizirken, Libya'ya dışarıdan gelen her türlü müdahaleye karşı olduklarını vurgulamaktadır. Fakat 2011 yılında başlayan Arap isyanları ile büyük bir kaosa sürüklenen Libya'ya yapılan dışarıdan müdahalenin baş aktörünün Fransa olduğu bilinmektedir. Fransa'nın arabulucu rolü ve ikili politikaları, Serrac ve darbeci Hafter grupları arasındaki çatışmaların artması nedeniyle uzun vadede sürdürülecek gibi görünmemektedir.

Birleşmiş Milletler:

Devletlerin askeri güç kullanmaları, uluslararası güvenliği sağlamak ve küresel barışın sağlanması adına uluslararası hukuk tarafından yasaklanmıştır. Devletlerin askeri

²⁶⁶ Yusuf Özcan, Enes Canlı, “Fransa Libya'daki Ekonomik ve Jeopolitik Emellerini Darbeci Hafter ile Korumanın Peşinde”, *Anadolu Ajansı*, 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/fransa-libyada-ekonomik-ve-jeopolitik-emellerini-darbeci-hafter-ile-korumanin-pesinde/1895655>, (25.03.2011).

²⁶⁷ Leonard Faytre, s: 232.

²⁶⁸ Yusuf Özcan, Enes Canlı, a.g.e.

güç kullanmaları hususunda özellikle BM önemli adımlar atarak uluslararası ilişkilerde güç kullanımına kısıtlamalar getirmiştir. 16 Ekim 1925 tarihinde Fransa, İtalya ve Belçika arasında imzalanan Ren Misaki ile uluslararası hukukta kuvvet kullanımı yasaklanmış ve ardından 27 Ağustos 1928 yılında birçok devlet arasında imzalanan Briand Kellog Antlaşması ile uluslararası hukukta kuvvet kullanımı bir kez daha yasaklanmıştır. Fakat evrensel olarak uluslararası ilişkilerde kuvvet kullanımını yasaklayan ilk antlaşma BM Antlaşmasıdır. İnsan haklarını koruma bağlamında devletlere yönelik askeri müdahale girişimini üstlenen BM, belirli durumlarda ancak hukuka uygun şekilde kuvvet kullanımına izin vermektedir. Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan iç çatışmalar nedeni ile insan haklarını korumak için yoğun arayışa girilmiş ve dış müdahaleyi meşrulaştırmak için insan müdahale kavramı ortaya atılmış fakat hukuki bir temele dayanmadığı için bu kavram işe yaramamıştır. 2001 yılında insani müdahale kavramının tekrar gündeme gelmesi ile BM Genel Sekreteri Kofi Annan öncülüğünde insan haklarını korumaya yönelik Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (ICISS) oluşturulmuştur. ICISS, yeni bir doktrin ortaya atarak hangi durumlarda dış müdahale yapılabileceğini belirli kriterler çevresinde şekillendirmiştir. İnsani müdahale sorumluluğu ile hareket edilip, askeri müdahalenin ilk yapıldığı ülke ise Libya olmuştur.²⁶⁹

Birleşmiş Milletler sistemi, toplu olarak Birleşmiş Milletler Ülke Ekibi (UNCT) çeşitli uzman kuruluşların, fonların ve programların katılımıyla 1950'lerden bu yana Libya'da aktif olarak çalışmaktadır. BM'nin kendi sitesinde yer alan açıklamaya göre, BM sistemi, Birleşmiş Milletler Ajanslarının, fonlarının veya programlarının özel bilgilerinden yararlanarak ülkenin Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SKH'ler) ulaşmasına yardımcı olurken, Libya'nın kalkınmada yaşadığı zorluklara yardım etmede araçsal bir rol oynamaktadır. Ülke Ekibinin temel amacı, BM Libya Mukim Koordinatörü liderliğinde ulusal kalkınma ve insani gündemi desteklemek için somut sonuçların entegre bir şekilde sunulmasını sağlamaktır. UNCT, ülke düzeyinde kurumlar arası koordinasyonu, planlamayı, uygulamayı ve karar almayı sağlamaktadır. Libya'daki Birleşmiş Milletlerin amacı, hem ülke içindeki ulusal ortaklarla hem de uluslararası

²⁶⁹ Şefin Fırat, Dilara Özkan, "BM Libya'ya Müdahale Ederken Aynı Dönemde Neden Suriye'ye Müdahale Etmedi?", *TUİÇ Akademi*, 2021, <https://www.tuicakademi.org/birlesmis-milletler-libyaya-mudahale-ederken-ayni-donemde-neden-suriyeye-mudahale-etmedi/>, (30.03.2021).

meslektaşlarla işbirliği içinde çalışıp, katılımcı bir politika izleyerek kadınların, gençlerin ve marjinal grupların da dahil olduğu, Libya toplumunun tüm kesimini ilgilendiren bir geçiş sürecinin yaşanması, güvenlik ve hukuk üstünlüğüne dayalı iyi bir yönetimin oluşturulması, ekonominin çeşitlendirilmesi ve kapsayıcı insani gelişme sürecinin yaşanması, yaşanan mevcut krize karşı hayat kurtaran insani yardımın sağlanmasıdır. Libya'daki BM sistemi, geçici Birleşmiş Milletler Stratejik Çerçeve sonuçlarını geliştirmiş ve planlarını ulusal önceliklerle uyumlu hale getirerek şu ana noktalara odaklanmaktadır; kalkınma politikası çerçevesinde etkili ve hesap verilebilir kurumların oluşturulmasıyla hükümetin kalkınma planlarını desteklemek, hedeflenen ulusal ve alt ulusal kurumların hazır olmalarını ve yanıt verebilirliklerini sağlayarak onların temel hizmet sunumunu ve sosyal uyum ve çatışmanın önlenmesine katkıda bulunma kapasitelerini arttırmak, demokratik yönetim ilkelerini teşvik etmek, hukukun üstünlüğünü güçlendirmek ve herkes için insan haklarına dayalı kalkınmayı sağlamak. Tüm bu konular Libya Hükümeti ile ortak kararlar çerçevesinde seçilerek, Libya'nın gelecekteki Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine (SDG'ler) ulaşma amaçlarıyla doğrudan ilişkili olup ülkenin sağlam temellere dayalı barış inşası oluşturabilmesi için seçilmiştir.²⁷⁰

15-16 Şubat 2011 tarihinde Libya'nın Bingazi şehrinde başlayan isyanlara Libya hükümeti öncelikle çözüm bulmaya çalışsa da halkın rejim değişikliği ve Kaddafi'nin hükümeti bırakması talepleri sonrası Libya güvenlik güçleri halka sert karşılık vermeye başlayınca olaylar siyasi bir hal almaya başlamıştır. Bu gösteriler esnasında, bazı muhalif grupların şiddet içermeyen eylemler ile harekete geçtiği görülürken; bazılarının ise Kaddafi rejiminin düşmesi için silahlı eylemler başlattığı görülmüştür. Özellikle Bingazi ve Derne şehirleri başta olmak üzere ülkenin genelinde silahlı saldırılar başlamış, devlet binalarına ve güvenlik güçlerine saldırılar artmıştır. Halkın sesli demokrasi isteklerinin silahlı saldırılara dönüşmesine Kaddafi rejimi sert karşılık vermiş ve ülke Ulusal Geçiş Konseyi (UGK) ve Libya Sosyalist Halk Cemahiriyesi yönetimi arasında ikiye bölünmüştür. Kontrol altına alınamayan direniş eylemleri ile Bingazi ele geçirilmiş ve çıkan çatışmalar sonucunda yüzlerce sivil hayatını kaybetmiştir.²⁷¹ Yaşanan çatışmalara

²⁷⁰ UNSMIL, "UN in Libya", <https://unsmil.unmissions.org/un-libya>, (30.03.2021).

²⁷¹ Yıldırım Sak, "Uluslararası Hukukta İnsancıl Müdahale ve Libya Örneği: Suriye'de Yaşanan ya da Yaşanacaklar için Dersler", *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, C: 11, S: 44, 2015, s: 141.

istinaden BM Güvenlik Konseyi, 17 Mart 2011 tarih ve 1973 (2011) sayılı kararı almıştır. Bu karar, Fransa, İngiltere, ABD, Bosna Hersek, Kolombiya, Gabon, Lübnan, Nijerya, Portekiz ve Güney Afrika'nın kabulü ve Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Brezilya, Almanya ve Hindistan'ın çekimser oyu ile alınmıştır. 1973 sayılı karar, Libya hava sahasının uçuşa yasak bölge (no fly zone) ilan edilmesi, acil ateşkes ve sivillere yönelik şiddete son verilmesi ile bunların sağlanmaması durumunda da “gereken tüm önlemlerin alınması” suretiyle sivillerin korunması hüküm altına almış olup, Libya müdahalesinin önü açılmıştır.²⁷² BM, bu müdahaleyi yapması için NATO'yu görevlendirmiş ve ardından 18 Mart 2011 yılında NATO destekli operasyonlar başlatılmıştır. Ulusal Geçiş Konseyi ve Libya yönetimi arasında devam eden çatışmaların son bulmaması üzerine BM Güvenlik Konseyi, 2011 yılında 1970 sayılı kararı almıştır. Libya sorununa barışçıl yollarla çözüm bulmayı amaçlayan 1970 sayılı kararının içeriğinde; Libya'ya silah ambargosunun uygulanması, çatışmaların sona erdirilmesi, Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Savcısının soruşturma açması ve Kaddafi'nin de aralarında bulunduğu ve olaylarda sorumluluğu olduğu düşünülen bazı Libya yöneticilerinin malvarlıklarının dondurulmasını ve seyahat yasağı koyulmasını içeren kararlar yer almaktadır.²⁷³

Kaddafi rejimi başlatılan hava saldırıları ve deniz ablukaları ile kenara sıkıştırılmış ve bu duruma karşı koyamayan Kaddafi ise halkı tarafından ele geçirilerek öldürülmüştür. BM yaptığı bu müdahaleyi meşru bir zemine dayandırmak için uluslararası konsensüsün oluşmasını beklese de, uluslararası kamuoyundan çokça tepki almıştır. BM'nin müdahalesi ile Libya'da üç farklı rejim görev almıştır. Bu müdahale her ne kadar sivil insanların hayatını kurtarmak adına yapılsa da, rejim değişikliği müdahalenin meşruluğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Yapılan bu müdahalenin başvurulacak son çare olup olmadığı ve tüm diplomatik ve barışçıl yolların denenip denenmediğine dair yoğun bir eleştiriye maruz kalmıştır. Çünkü BM'nin almış olduğu 1973 sayılı karar, çıkan çatışmalardan kısa süre önce alınmış olup, tüm barışçıl yöntemlerin denenmesine imkan vermemiştir. BM'nin yönetim ile aynı masaya oturum ne kadar doğrudan görüşmelerde bulunduğu büyük bir soru işareti oluştururken özellikle Libya Dışişleri Bakanı Moussa Koussa'nın BM Güvenlik Konseyi kararları

²⁷² 17 Mart 2011 tarih ve S/RES/1973(2011) sayılı Karar. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/268/39/PDF/N1126839.pdf?OpenElement>, (30.03.2021).

²⁷³ 26 Şubat 2011 tarih ve S/RES/1970(2011) Sayılı Karar. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/245/58/PDF/N1124558.pdf?OpenElement>, (30.03.2021).

doğrultusunda ateşkese uyulacağına ilişkin beyanları da karşılık bulmamıştır. Tüm bunların yanında, 1973 sayılı kararın alınmasının ardından sadece bir gün geçmiş olmasına rağmen askeri müdahalenin başlatılması ve ardından Fransa liderliğinde gerçekleştirilen Paris Konferansı'nın yapılması, alınan kararlardaki ateşkes çağrılarında uyulup uyulmadığını anlamayı güçleştirirken, yapılabilecek barışçıl çözümleri de imkansız hale getirmiştir.²⁷⁴

24 Kasım 2011 tarihinde Libya Geçiş Hükümeti dönemi başladı ve BMGK, Süheyra Antlaşmasını onaylayarak, kurulan Ulusal Mutabakat Hükümeti'ni desteklediğini açıklamıştır. Fakat diğer bir yandan da, yasama organı olarak Hafter'i ordu komutanı olarak atayan Tobruk'daki Temsilciler Meclisi'ni tanıdığını da belirtmiştir. Hafter'i meşrulaştıran meclisi BM'nin tanınması ve ülkedeki oluşan istikrarsızlığın son bulacağı yerde giderek artması, BM'ye olan eleştirileri daha da arttırmıştır. Kırk iki yıl süren Kaddafi yönetiminin son bulması ile ülkede barışın ve istikrarın sağlanması beklenmekteydi. Özellikle demokratik bir yönetime kavuşacağını düşünen halk, devletin önemli kurumlarının bu iki hükümet tarafından paylaşılması ile yoğun bir siyasi çatışmaya maruz kalmıştır. Ülkede yaşanan iç karışıklıklar ise Libya ile yakından ilgilenen dış aktörlerin ülkeye yerleşmelerine ortam hazırlamıştır. Bazı gruplar ise BM müdahalesini, önemli enerji ve petrol kaynaklarına ulaşımı kolaylaştırdığı gerekçesine dayandırmaktadır. Diğer bir yandan, ülkede barışın sağlanması, istikrarın oluşması ve demokrasinin gelmesi için yapılan operasyonlar sonrası ortaya çıkan farklı gruplar ve bu grupların gücü ele geçirebilmek adına birbirleri ile çatışmaya girmeleri ülkedeki kaos ortamını daha da arttırdığı gibi halen daha bu sorun Libya'da güncelliğini korumaya devam etmektedir.²⁷⁵

Katar:

Basra Körfezi'nin bir parçası olan Katar, yaklaşık yirmi yıldır Orta Doğu bölgesinin önemli bir aktörü olmak için çaba sarf etmektedir. Libya dış politikasında aktif rol oynayan Katar, yürüttüğü politikalarla Suudi Arabistan'a rakip ülke olarak dünya kamuoyunda yer almıştır. Katar Emiri Hamad bin Khalifa Et-Thani 1995 yılında babasını kansız bir darbe ile devirmiş ve ülkesini hem ulusal hem uluslararası alanda geliştirmeye

²⁷⁴ Yıldırak Sak, a.g.e., s: 142.

²⁷⁵ Şefin Fırat, Dilara Özkan, a.g.e.

çalışmıştır.²⁷⁶ Katar'ın dış politikadaki amacı, arabuluculuk rolü üstlenerek bölgede aktif rol oynamak ve bölgede güçlü bir role sahip Suudi Arabistan'a karşı etkinliğini arttırmaktır. Bu hedefler doğrultusunda, Katar'ın küçük bir devlet olması nedeni ile kendi güvenliğini ve istikrarını koruması onun için hayati bir önem arz etmektedir. Hamad bin Khalifa Et-Thani'nin başa geçmesi ile ülkede ekonomik gelir artmış, doğalgaz ve petrol dışında yeni sanayi alanları ile çeşitlenmiş ekonomi tesis edilmiştir.²⁷⁷

Tunus'ta başlayan ve 21. yüzyılın en büyük toplumsal ve siyasal hareketi olarak adlandırılan Arap Baharı, işsizlik, enflasyon, siyasi yozlaşmalar, ifade özgürlüğü gibi nedenlerden patlak vererek; Libya, Mısır, Suriye, Bahreyn, Cezayir, Ürdün ve Yemen'de etkili olmuştur. Demokrasi, özgürlük ve insan hakları talepleri ile başlayan bu süreçte Katar monarşi yönetimli bir ülke olmasına rağmen destek vermiştir. Bu süreçte ABD'nin tepkisini çeken Katar, Libya ve Suriye'de muhalifleri, Mısır'da Müslüman Kardeşleri desteklemiş, Suudi Arabistan ve BAE'de aşırı islamcı gruplara destek vermiştir. Kırk iki yıllık Kaddafi rejiminin yıkılmasında büyük rol oynayan Katar, tarafsızlık olan dış politikasını Libya'da değiştirerek NATO'nun başlattığı askeri operasyonlara destek vermiştir. Libya Ulusal Geçiş Konseyi'ni ilk tanıyan Arap ülkesi Katar, muhaliflere silah desteği sağlayarak, askeri eğitimlerini de sağlamıştır. Bunun yanı sıra, Libya'da uçuşa yasak bölgenin oluşturulmasında büyük bir payı vardır. Libya'daki bu durum gösteriyor ki, Katar gerektiğinde çıkarları uğruna ABD, İngiltere ve Fransa gibi batılı devletler ile uluslararası alanda işbirliği yapmaya hazır konumdadır.²⁷⁸ Libya'da gittikçe şiddetlenen isyanlar bastırılmayınca, Katar, BM Güvenlik Konseyi'nin 1973 sayılı kararına askeri destek sağlamıştır. Bu süreçte Arap ülkelerinin desteğini kazanmaya çalışan Katar, Kaddafi'nin sivillere yönelik saldırılarını durdurmak için uçuşa yasak bölge oluşturulmasını teşvik etmiş ve Libya'nın Arap Birliği üyeliğinden çıkartılması ile uluslararası hava ambargosunun Araplar nezdinde meşruiyetini kazanmasına neden olmuştur. Mart ayının 2011 yılında Londra'da gerçekleştirilen konferansta Libya'nın geleceğine dair kararlar alınarak, Libya'ya yönelik genel siyasetin idaresi ve uluslararası çabaların koordinesinden sorumlu bir temas grubunun oluşturulmasına karar verilmiştir.

²⁷⁶ Lina Khatib, "Qatar's Foreign Policy: The Limits of Pragmatism", *International Affairs*, C:89 S:2, 2013, s. 417-418.

²⁷⁷ İsmail Ermağan, Burak Gümüş, "Katar Dış Politikası ve Arap Baharı", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, C: 12, S: 2, s: 306.

²⁷⁸ İsmail Ermağan, Burak Gümüş, ss: 311-313.

Yaklaşık kırk hükümet ve uluslararası örgüt temsilcisinin katıldığı bu konferansta Katar önemli rol oynamış bir sonraki toplantının Katar’da yapılmasına karar verilmiştir. Toplantı sonucunda; Kaddafi’nin istifaya çağırılması, Libya halkının kendi geleceklerinde söz sahibi olabilmesi ve BMGK’nın sivilleri korumaya yönelik kararını uygulayana kadar Kaddafi güçlerine askeri hareketin devam etmesi gibi kararlar alınmıştır. Katar, Kaddafi’nin devrilmesinden sonra ülkede ortaya çıkan alternatif yönetimleri tanıyan ülkelerin başında gelmektedir. Katar 28 Mart 2011 tarihinde Libya Ulusal Geçiş Konseyini tek meşru hükümet olarak tanımladığını açıklamıştır.²⁷⁹ Katar’ın bu tutumu Arap devletleri arasında diplomatik bir krizin oluşmasına neden olmuştur. Anlaşmazlığa taraf olan bazı Arap ülkeleri, BAE, Mısır, Suudi Arabistan gibi devletler Khalifa Hafter’in İslam karşıtı Libya Ulusal Ordusu’nu (LNA) desteklediklerini belirterek bir vekalet savaşına girdiler. Katar ve (daha az ölçüde) Türkiye, Trablus merkezli ve BM tarafından tanınan Başkanlık Konseyi -Ulusal Mutabakat Hükümeti’ni (GNA) desteklemektedirler. Körfez anlaşmazlığının ana nedenleri ise, Katar’ın El Cezire’ye sponsor olması ve bu kanalın bölgesel liderlere olan eleştirel tutumu (Katar’ın el-Tani kraliyet ailesi dışında), Katar’ın Müslüman Kardeşler ve Hamas üyelerine sığınak sağlaması ve İslamcılara verdiği destektir. Tabi tüm bunların yanında Katar’ın dünyanın en büyük doğal gaz rezervlerine sahip olan İran ile işbirliğine dayalı ilişkileri ana sorunların başında gelmektedir. Ayrıca başta Mısır, Suudi Arabistan, Bahreyn ve BAE, beşi Libya’dan olmak üzere dokuz Arap ülkesinden 59 Katarlı veya Katarlı müttefiklerden oluşan bir "terörist listesi" hazırlamıştır. Mısır, Suudi Arabistan, Bahreyn ve BAE’nin amacı Katar’ın İran’a ve Müslüman Kardeşlere verdiği desteği sonlandırmaya çalışmaktır. Katar’ın Libya’daki varlığına bakacak olursak; 8 Haziran tarihinde, Libya Ulusal Ordusu sözcüsü Albay Ahmad al-Mismari, 2011 devriminden bu yana Katar’ın Libya’da siyasi ve askeri alanlarda müdahalesinin büyüklüğünü gözler önüne serecek belgesellerin, video ve ses kayıtlarının olduğunu açıklamıştır. Ayrıca Ahmad al-Mismari, Hafter’ yönelik suikast girişimlerinden, aşırılık yanlısı grupların finansmanı, Han Yunis Tugay’ından Hamas ajanları aracılığıyla bombalama teknikleri eğitiminin verilmesinden Libyalı cihatçıların Suriye’ye gönderilmesine kadar tüm bu olaylardan Libya’daki Katar büyükelçiliğindeki maslahatgüzar Muhammed Hamad el-Hacri ve askeri ataşe istihbarat yetkilisi General

²⁷⁹ Ali Baaker, “Kaddafi Karşıtı Devrim ve Sonrasında Katar’ın Libya Politikası”, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 101-102.

Salim Ali al-Jarboui'nin sorumlu olduğunu açıklamıştır. Mismari'nin iddiaları arasında, 22 Haziran'da Sudan Silahlı Kuvvetleri tarafından düzenlenen ve Sudan Devlet Başkanı Omar el-Bashir'in de katıldığı Libya, Mısır ve Suudi Arabistan'da terörizmi desteklemek için bir komployu doğrulayan "gizli toplantıların" kayıtlarına sahip olduğu ve Katar ile İran'ın Libyalı teröristlere tedarik sağlamak için Sudan'da silah fabrikaları işlettiği de yer almaktaydı. 28 Haziran'da Mısır dışişleri bakanlığı, Katar'ın Libya'da Müslüman Kardeşler liderliğinde faaliyet gösteren terörist grupları desteklediğini ve bunun Mısır'da terör saldırılarına yol açtığını iddia etmiştir.²⁸⁰ Tüm bu doğrultular, neden bazı Arap devletlerinin Katar'a karşı olduğunu ve desteklemediklerini açıklamaktadır.

Libya iç savaşına müdahil olan Katar, Kaddafi rejiminin halka düzenlediği silahlı saldırılara karşı koyabilmesi için Libya halkının desteklenmesi gerektiğini vurgulamış ve bu yüzden Fransa dahil birçok devlet ile birlikte Libyalı devrimcilerin silahlandırılmasını desteklemiştir. RAND'ın yayınladığı bir raporda, Katar'ın Libya'ya saldırı silahları, mermi, anti zırh ve küçük silahlardan oluşan yirmi bin tondan fazla silah gönderdiği açıklanmıştır.²⁸¹ Sadece bu yardımlar ile kalmayan Katar, devrimci grupları, ve Kaddafi saldırılarına maruz kalan halkı finanse etmek için Libya petrolünün ihracatını kolaylaştırabilmek için önemli roller üstlenmiştir. Yayımlanan bazı raporlara göre, Libya petrolünden elde edilen yaklaşık yüz milyon dolar, iç çatışmaların yaşandığı dönemde temel malzemelerin ve malların satın alım işlemleri sırasında kullanılmıştır. Devrim sürecinde yakıt konusunda Libya'ya yardım eden Katar, yakıtları Bingazi'ye göndermiş ve bu yakıtlar Bingazi bölgesinden diğer şehirlere dağıtılmıştır. Bu süreçte Katar, bütçesinden dört yüz milyon dolar ayırarak Libya'ya su, ısıtma, ve temel ihtiyaç malzemeleri yardımında bulunmuş ve ayrıca Katar Yardım Vakfı bir milyon dolar değerinde de gıda yardımında bulunmuştur. Yapmış olduğu bu yardımlar doğrultusunda Katar'ın Libya'ya yaklaşık iki milyon dolar yardım yaptığı tahmin edilmektedir. Katar'ın Libya'da başlayan isyanlarda Kaddafi'ye karşı pozisyon almasında ve halkın direnişini desteklemesinin arkasından yatan en önemli nedenler ise, ilk olarak Katar zaten Aralık 2010 ve 17 Şubat 2011 arası dönemlerde Tunus, Mısır, Yemen ve Irak devrimlerinde de

²⁸⁰ Jamestown Foundation, "Qatar's Role in Libyan Conflict: Who's on the Lists of Terrorists and Why", *The UN Refugee Agency*, 2017, <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=596c92b64>, (30.03.2021).

²⁸¹ Christopher S. Chivvis, Jeffrey Martini, "Libya After Qaddafi", *RAND Corporation*, 2014, ss: 43-48, https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR577/RAND_RR577.pdf, (30.03.2021).

rejim karşıtı tavır sergileyerek halk direnişlerini desteklemiştir. Çıkan bu isyanlarda Katar'ın amacı, bölge halklarının ve kurulacak yeni rejimlerin desteğini almak olmuştur. Diğer bir neden ise, Katar bu olaylarda kendisine insan hakları savunucusu rolü biçerek yumuşak gücünü arttırmaya çalışmıştır. Son olarak ise, Katar ile Kaddafi rejimi arasında Suudi Arabistan'daki rejimi yıkmaya yönelik iddiaların asılsız olduğunu doğrulama çabasıdır denilebilir.²⁸²

2014 ve 2016 yılları arasında Libya başbakanı olarak görev yapan Uluslararası toplum tarafından tanınan Tobruk hükümetinin başbakanı Abdullah El Sani, Türkiye ve Katar'ı Libya'yı siyasal İslam'a zorlamakla suçlamıştır. Katar, Libya'da siyasal İslamcı örgütleri desteklemiş ve özellikle maddi ve askeri olarak Müslüman Kardeşlere yoğun destek sağlamıştır. Fakat Katar'ın bölgedeki bu tutumu, kısıtlı müdahaleci bir dış politika benimseyen Emir Tamim bin Hamad Et-Thani'nin iktidara gelmesiyle azalmıştır. Ayrıca Mısır'da yaşanan darbe ve Katar'ın bu darbeye tepki göstermesi körfez ülkeleri ile arasının açılmasına yol açmıştır. Katar ve Suudi Arabistan arasında islamcılık konusunda büyük farklılıklar yaşanınca bölge ülkeleri arasında kutuplaşmalar oluşmuş ve birçok Arap ülkesi Suudi Arabistan tarafında kalmıştır. Müslüman Kardeşler örgütünün en büyük destekçilerinden olan Katar, bir çok suça bulaşınca Suudi Arabistan tarafından terörist grup ilan edilmiştir fakat Katar'da gerçekleştirilen 35. KİK zirve toplantısında Suudi Arabistan'ın Müslüman Kardeşler'in ülkeden çıkarılması isteği üzerine iki ülke arasındaki ilişkiler düzelmiş ve ayrıca Al Jazeera'nin Mısır karşıtı yayın yapmayacağını garanti verilmiştir. Tüm bu gelişmeler devrim süreci boyunca Libya'da aktif rol oynayan Katar'ın bölgede pasiflemesine yol açmıştır.²⁸³

Sonuç olarak, Katar Libya'daki meşru aktörü destekleyen pozisyonunu, bölgedeki diğer aktörleri karşısına almadan ve herhangi bir çatışmaya dahil olmayarak korumaya çalışmaktadır. Sorunların diplomatik yollarla çözülmesini destekleyen ve arabuluculuk faaliyetlerine ağırlık veren Katar, Libya'da oluşan siyasal krizlerin bir an önce çözüme kavuşturulması gerektiğine inanmaktadır.

²⁸² Ali Baaker, a.g.e., s: 105-106.

²⁸³ Meral Demir, *Libya'da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, s: 92-93.

Türkiye:

Türkiye ve Libya arasındaki ilişkiler çıkar odaklı olmaktan ziyade Osmanlı dönemine kadar bağları bulunan çok güçlü bir ilişkiye sahiptir. Türkiye ve Libya arasındaki dostluğun tarihi, 1551 yılında Yuhanna şövalyelerinin Leonne Strozzi komutasında Trablus'a yönelik saldırıları nedeniyle, Trablus'un Osmanlı'dan yardım istemesi ve bunun üzerine Osmanlı'nın Murat Ağa'yı görevlendirmesi ile başlamıştır. Bugün Murad Ağa'nın yaptırdığı camii Trablus'un Tacura şehrinde bulunmaktadır ve bu camii Türkiye ve Libya arasındaki yaklaşık beş yüz yıllık dostluğun simgesi niteliğindedir. Her ne kadar bu ilişkiler İtalya'nın Libya'yı işgali sırasında kopma noktasına gelmiş olsa da, Libya'daki Osmanlı bürokratlarının aklında Türkiye imajı olumlu olarak kalmıştır.²⁸⁴ Emekli Büyükelçi Taner Baytok 2011 yılında Hürriyet gazetesinde yer alan makalede, Kaddafi'nin 1974 Kıbrıs Barış Harekati'nda kapatmış olduğu ABD üssünde bulunan silah ve füzeleri Türkiye'ye gönderebileceklerini bildirmiştir. Kısa bir süre sonra Kaddafi, Türkiye'ye dört uçak dolusu silah ve malzeme gönderirken tüm bunların parasını almayı reddettiği açıklanmıştır.²⁸⁵ Özellikle 1977 ve 1982 yılları arasında Türkiye ve Libya arasındaki ilişkiler gelişerek ticaret dört katına çıkmıştır. İlişkilerin olumlu ilerlediği bu dönemde Kaddafi'nin isteği üzerine Türk müteahhitlik firmalarının Libya'daki varlıkları artmış ve 1984 yılındaki verilere göre, Libya'da yüz yirmi bin Türk çalışanın olduğu belirlenmiştir. 2010 yılı verilerine göre ise, Libya'da yaklaşık iki yüz Türk firması bulunurken, üç yüzün üzerinde proje kararı alınmıştır. Bu projelerin değeri ise yirmi milyar dolara kadar ulaşmaktadır. Yine bu dönemde ihracat rakamlarının 1,935 milyar dolara ulaştığı kaydedilmiştir. 2010 yılı sonunda ise, iki yüz kadar Türk firmasının toplam tutarı 20 milyar doları bulan üç yüzün üzerindeki projesi yaşanan iç karışıklıklar nedeniyle 2011 yılında tamamen durmuştur.²⁸⁶

17 Şubat 2011 tarihinde Libya'da Kaddafi karşıtı gösteriler başlarken, Türkiye hem Kaddafi rejimi ile hem de muhalif güçler ile iletişim içinde olarak Libya'da yatırım

²⁸⁴ Burhanettin Duran, Emrah Kekilli, "Türkiye'nin Libya İniyatifi ve Değişen Dengeler", *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, s: 15.

²⁸⁵ Şarkul Avsat, "Kaddafi'den Serrac'a Türkiye Libya İlişkileri", 2020, <https://turkish.aawsat.com/home/article/2097856/kaddafiden-serraca-türkiye-libya-ilişkileri>, (10.04.2021).

²⁸⁶ Türkiye Cumhuriyeti Trablus Büyükelçiliği, "Türkiye ve Libya Ekonomik-Ticari İlişkiler Bilgi Notu", 2012, <http://trablus.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/157183>, (10.04.2021).

için bulunan yaklaşık yirmi beş bin Türk vatandaşının tahliyesini sağlamayı başarmıştır fakat iç savaşın önlenemez boyuta gelmesi ile BMGK'nın karar alma süreci gündeme gelirken, koalisyon güçlerinin devreye girmesiyle sorumluluğun NATO'ya devredilmesi söz konusu olmuştur. Sorumluluğun NATO'ya devredilmesini ilk başta Türkiye, Fransa ve Almanya pek desteklememiştir. Çünkü Türkiye bu iç savaşı Libya'nın kendi iç meselesi olarak görmekte ve kendi sorunlarını da kendi içinde çözmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ancak Türkiye, BMGK'nın kararlarının hukuki ve bağlayıcı olduğunu belirterek bu kararları uygulayacağını açıklamıştır. Olayların seyri değişmeye başlayınca Türkiye, BMGK kararlarının tam olarak uygulanması şartıyla sorumluluğun NATO'ya verilmesini desteklemiştir. Türkiye'nin kararını değiştirmesinde, koalisyon güçlerinin hava taarruzlarının sivil halka zarar verdiği için kontrol altında tutulması fikri önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin ise en önemli şartı taarruza yönelik olan hiçbir faaliyete katılmamak olmuştur. Ayrıca Türkiye bu süreçte Libya'nın istikrara kavuşmasını öncelikleri arasına koyarak, Kaddafi'nin barışçıl yollarla görevini bırakması hususunda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin Libya'da güven kazanmasının en büyük nedeni ise, Libya halkına ve kendisine karşı herhangi bir saldırı olmadıkça kendisinin silah doğrultmayacağını açıklamış olmasıdır. Türkiye'nin sergilediği bu tavrın altında siyasi, ideolojik ve ekonomik çıkarları önemli rol oynamaktadır.²⁸⁷ Türkiye, BMGK'nın almış olduğu kararlara destek vererek, Libya'ya uygulanacak deniz ambargosuna katkıda bulunmayı kabul etmiştir ve bu doğrultuda TBMM'nin onayı için çalışmalarına başlamıştır. Bu kapsamda Türkiye, on altı gemilik NATO gücüne, dört fırkateyn, bir denizaltı ve bir destek gemisi ile katılmak üzere karar almıştır. Tüm bu sağladığı desteklerin yanı sıra, uçuşa yasak bölge uygulama sorumluluğunun da NATO'ya geçmesini kabul ederek, keşif ve devriye uçuşları için yardım sağlamayı kabul etmiştir. Türk uçaklarının komuta ve kontrolünün İzmir'deki NATO karargâhından yapılması alınan kararlar arasında yer almaktadır.²⁸⁸ Ancak Türkiye, Libya'ya yönelik yapılan hava saldırılarına katılmamış ve sadece insani yardımlara yönelmiştir. Ekonomik ve politik çıkarları gereği Türkiye, Libya'da yaşanan iç savaş boyunca Kaddafi'nin de içinde olacağı bir çözümle yumuşak bir geçiş süreci yaşanmasını beklemiştir fakat iç savaşın tırmanması ile yumuşak bir geçiş sürecinin yaşanamayacağını anlayan Türkiye, Libya Ulusal Konsey Başkanı Mustafa

²⁸⁷ Armağan Kuloğlu, "Libya Harekatı, Gelişmeler ve Türkiye", *ORSAM*, C: 3, S: 28, 2011, ss: 53-54.

²⁸⁸ Armağan Kuloğlu, a.g.e., ss: 54-55.

Abdülcelil önderliğindeki muhalifleri desteklemeye karar vermiştir. Ayrıca Türkiye Trablus'a büyükelçilik açan ilk ülkelerden biri olmuştur. Yaşanan bu olaylar doğrultusunda Türkiye, Libya Müslüman Kardeşler Teşkilatı (İhvan) ve onun siyasi uzantısı olan Adalet ve İnşa Partisi'ne (AİP) kendisini ideolojik olarak yakın hissetmiştir fakat Türkiye ve Libya arasında ilişkilerin kırılma noktasına geldiği dönem, 2014 yılında gerçekleştirilmeye çalışılan Halife Hafter'in başarısız darbe girişimi sonrasında ve iç savaşın yaşandığı bu süreçte düşük katılımı ile gerçekleşen seçimlerde siyasi İslamcı bloğun seçimlerde başarısız olmasıdır. Bu olaylar sonucunda Libya'da iç savaş tekrar artınca ve Türkiye'de bölgede etkinliğinin azalmasını istemeyince Hafter'e karşı İslamcı blok ve onu destekleyen Libya Şafağı silahlı milislerine maddi destek sağlamıştır.²⁸⁹ Türkiye, Libya'daki Müslüman Kardeşler destekli İslamcı bloğa 2014 yılından önce ve sonrada askeri eğitim ve sağlık desteğinde bulunmuştur fakat diğer yandan Hafter birliklerine Suudi Arabistan tarafından finansal destek sağlanırken, BAE tarafından da insansız hava aracı ile mühimmat desteği sağlanmıştır. Mısır ise, savaş uçakları ile desteğini sürdürmüş, Fransa da askeri danışmanlık yaparak Hafter güçlerine destek sağlamıştır. Bilindiği üzere Rusya'da Hafter güçlerine Wagner paralı askerlerini göndererek destek sağlamıştır.²⁹⁰ 2018 yılında BM uzmanları tarafından hazırlanan ve yayınlanan 376 sayfalık raporda, "Ürdün, Türkiye ve BAE'nin rutin bir şekilde ve kısmen kaynağı gizlemek için özel bir çaba göstermeden aleni olarak silah sevkiyatı yaptığı ve bunun BM ambargosunun ihlali anlamına geldiği" belirtilmiştir. Hafter güçlerine yardımların çoğunluğunun Ürdün ve BAE'den yapıldığı belirtilirken, Trablus hükümetine ise ağırlıklı olarak Türkiye'den yapıldığı açıklanmıştır. Sunulan BM raporunda, "ancak her iki tarafın da sonucu etkili bir şekilde kendi lehine değiştirebilecek askeri güce sahip olmadığı" belirtilmiştir. Türkiye'nin Libya'daki çıkarları sadece ekonomik ya da ideolojik yakınlık değildir. Türkiye Doğu Akdeniz'de bölgesel aktör olabilmek için önemli bir güç mücadelesi vermektedir. Türkiye, Doğu Akdeniz'deki milli menfaatlerini koruyabilmesi için, EastMed doğalgaz boru hattı projesinde Türkiye'nin izni alınması gerekmektedir. Uluslararası hukuka göre, Türkiye'nin deniz yetki alanlarından geçecek doğalgaz boru hattı için özellikle konum belirlenmesi, çevreye olası etkilerin ve benzeri

²⁸⁹ Basri Alp Akıncı, "Türkiye'nin Libya ile İnişli-Çıkışlı İlişkisi", *Uluslararası Politika Akademisi*, 2015, <http://politikaakademisi.org/2015/05/14/turkiyenin-libya-ile-inisli-cikisli-iliskisi/>, (10.04.2021).

²⁹⁰ Fehim Taştekin, "Türkiye'nin Libya Savaşı: Kesinlikle Tombaladan Çıkmadı", 2019, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/06/30/turkiyenin-libya-savasi-kesinlikle-tombaladan-cikmadi>, (10.04.2021).

konuların değerlendirilmesi için Türkiye’den izin almak şart görünmektedir. Özellikle EastMed projesi ile Doğu Akdeniz’de menfaati olan ülkelerce Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nin deniz kıta sahanlığı güçlendirilmek istenmektedir.²⁹¹ Özellikle 2019 yılının Ocak ayında “Birinci Doğu Akdeniz Gaz Forumu Bakanlar Buluşması” gerçekleşmiştir. Kahire’de gerçekleşen bu toplantıya, Ürdün ve Filistin de davet edilirken; Mısır, Yunanistan, İsrail ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi katılmıştır.²⁹² Fakat Doğu Akdeniz’de bulunan doğal kaynakların keşfi ve kullanımı için yaşanan devletler arası mücadele, 27 Kasım 2019 tarihinde Türkiye ve Libya arasında imzalanan ‘‘Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırması Anlaşması’’ hususundaki muhtıra ile yeni bir süreç girmiştir. Bölgede kıyısı olan devletler Türkiye’den daha önce Münih’in Ekonomik Bölge sınırlandırma anlaşmaları yapmaya başlayınca bölgede hak iddia etmeye başlamışlardır. Türkiye’nin MEB’ini adil olmayan bir şekilde daraltan Yunanistan, GKRY ve Mısır, uluslararası hukukta dahi emsali olmayan tek taraflı kararlar almışlardır. Bu yüzden 27 Kasım tarihinde Türkiye ve Libya arasında imzalanan anlaşma dengeleri değiştiren diplomatik bir hamle olmuştur fakat Libya’nın BM tarafından meşru sayılan UMH’yi tanımayan devletler de bulunduğu için Türkiye ve Libya arasındaki anlaşmayı meşru saymayan devletler bulunmaktadır. Özellikle General Hafter’e destek veren Yunanistan, GKRY, Mısır ve Fransa gibi ülkeler, Türkiye ve Libya arasında yapılan bu anlaşmaya kesinlikle karşı çıkmaktadır. Libya’da devam eden çatışmaların ve istikrarsız ortamın artması ve bölgeye birçok uluslararası aktörün dahil olması anlaşmayı tehlikeye sokmaktadır. Bu yüzden Libya Hükümeti’nin iktidarını sürdürmesi Türkiye için önemli bir konudur. Dış politika açısından ise, Türkiye’nin Libya üzerinden Kuzey Afrika’da yumuşak güç oluşturup, enerji kaynaklarının paylaşımı ve ticareti konusunda işbirliği sağlanması büyük önem arz etmektedir.²⁹³ İki egemen devlet olan Türkiye ve Libya’nın Doğu Akdeniz’deki çıkarlarını ve politikalarını güvence altına almak için imzaladıkları münhasır ekonomik bölge anlaşması iki ülkenin denizde birbirlerinin komşusu oldukları anlayışını ortaya çıkarmıştır. Uluslararası hukuka tamamen uygun bu anlaşma ile iki kıyıdaş devlet olan Türkiye ve Libya, deniz yetki alanlarını sınırlandırarak kendi haklarını ve menfaatlerine karşılıklı kazançlar sağlamışlardır. Mısır’ın ve İsrail’in de menfaat

²⁹¹ Meral Demir, a.g.e., ss: 96-97.

²⁹² Deutsche Welle, “Türkiye’nin Libya’ya Silah Sevkiyatı BM Raporunda”, 2019, <https://www.dw.com/tr/turkiyenin-libyaya-silah-sevkiyatı-bm-raporunda/a-51620508>, (10.04.2021).

²⁹³ Batuhan Şen, “Türkiye-Libya Deniz Yetki Sınırı Anlaşması ve Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki Pozisyonu”, *TASAM*, 2020, ss: 1-2.

sağlama noktasına geldiği bu anlaşma ile özellikle Libya, 16 bin 700 kilometrekare deniz alanı kazanmıştır. Libya ile imzaladığı münhasır ekonomik bölge anlaşması Türkiye için bir ilk olurken aynı zamanda bu anlaşma ile meşru haklarının hukuki altyapısını da oluşturmuştur. Yapılan bu önemli anlaşma ile bir yandan uluslararası kamuoyuna hukuk ve diplomasi araçlarının kullanıldığı mesajı verilirken, diğer yandan da GKRY ve Yunanistan'ın savunduğu ve AB'nin desteklediği Seville Haritasının Türkiye'yi 41 bin kilometre karelik bir deniz alanına hapsetme maksadıyla yapılan planlar da bozulmuştur.²⁹⁴

19 Ocak 2020 tarihinde Berlin'de Libya sorununu görüşmek üzere düzenlenen konferansa on iki devlet ile BM, Afrika Birliği, Arap Birliği ve AB temsilcileri katılmıştır. Ön müzakerelerinin önceden yapıldığı ve bu nedenle kısa sürede biten Berlin Konferansı, yedi başlıkta 55 maddelik bir sonuç bildirisinin açıklanmasıyla sona ermiştir. Bildirinin içeriği, Libya'nın bağımsızlığı, egemenliği, toprak bütünlüğü ve ulusal birliğine yönelik iken; kalıcı barışın sağlanabilmesi için silahların değil, Libya halkının öncülük ettiği siyasi sürecin etkili olacağına vurgu yapılmıştır. Bildiri yedi boyutta ele alınarak, Libya sorununun ateşkes, silah ambargosu, siyasi sürece dönüş, güvenlik sektörü reformu, ekonomik ve finansal reform, uluslararası insancıl hukuk ve insan haklarına saygı ile izleme süreci gibi konular ele alınmıştır. Bu bildiri ile geçici ateşkes kalıcı hale getirilmeye çalışılırken, Libya sorununun askeri yöntemlerle sürdürülmemesi için BM Güvenlik Konseyi'nin 2011 yılında almış olduğu silah ambargosu ve paralı askerlere yönelik kararların etkili bir şekilde uygulanmasını içermektedir. 2015 yılında siyasi sürece dönüş adı altında imzalanan Libya Siyasi Anlaşması'nın siyasi çözümün oluşturulabilmesi için iyi bir taslak olduğu ve tüm tarafların BM Libya Destek Misyonu (UNSMIL) öncülüğünde siyasi sürecin sürdürülmesine vurgu yapmaktadır. Bildiride vurgu yapılan diğer konular ise, güvenlik sektörü reformu adı altında Libya devlet otoritesinin yeniden tesisi ve güvenlik güçlerinin tek, merkezi ve sivil bir otorite altında yeniden oluşturulması gibi konular varken; ekonomik ve finansal reformlar adı altında ise, Libya Merkez Bankası, Ulusal Petrol Şirketi, Yatırım Otoritesi gibi temel devlet kurumlarının kapsayıcı ve işlevsel bir şekilde çalışmasına vurgu yapılmaktadır. Bildiride özellikle vurgu yapılan konu ise, Libya'nın temel gelir kaynağı olan petrol üretim tesisleri

²⁹⁴ Burhanettin Duran, Emrah Kekilli, a.g.e., ss: 25-26.

ve altyapısının korunmasına özellikle vurgu yapılmaktadır. Bildiri de dikkat çekilen bir diğer konu da, ülkedeki tarafların uluslararası insancıl hukuka ve insan haklarına uymaları gerektiği ve özellikle sivillere ve sivillerin yaşadığı yerlere yönelik saldırılarda bulunanların, eylemlerinden sorumlu tutulması gerektiği belirtilmektedir. Berlin Konferansı'nda iki ayaklı mekanizma oluşturularak, ilkinde Libya'da çatışan taraflar, ikincisinde ise, Berlin Konferansı'na katılan taraflar yer almaktadır. İlk ayakta yer alan 5+5 Askeri Komiteye göre, UMH ve Hafter grubu, askeri konuların görüşülebilmesi için beşer kişi atayacak, ateşkes devam ettiği sürece yeni tahkimatlar yapmayacak ve operasyonlarını durduracaklardır. İkinci ayakta yer alan Uluslararası İzleme Komitesine göre ise, ilk olarak BM Libya Destek Misyonu'nun (UNSMIL) daimi başkanlık yapacağı ve dönüşümlü bir eş başkanının olacağı üst düzey yetkililerden oluşan Uluslararası İzleme Komitesinin oluşturulmasına ve bu komitenin ayda bir toplanarak bildiride yer alan hususların uygulanıp uygulanmadığını takip etmesine karar verilmiştir. İkinci olarak ise, bildirideki hususların uygulanmasının ilk aşamalarında ayda iki kere toplanacak dört adet teknik çalışma grubunun kurulması öngörülmektedir. Sonuç bildirisinde Fayiz es-Serrac "Başbakan" olarak anılırken Hafter'in "mareşal" unvanıyla anılması, tarafların meşruiyet anlamında eşit olmadığını açıklamaktadır.²⁹⁵

Sonuç olarak Berlin Konferansı ile sorun uluslararası boyuta taşınmış olsa da krizin çözümlenmesinde çok etkili rol oynayamamıştır. Berlin Konferansı'nın Libya sorununun çözümlenmesinde etkili olabilmesi için ilk olarak, geçici olan ateşkesin kalıcı hale getirilmesi gerekmektedir. Fakat bu noktada tarafların çözüme yönelik politikalar izlemesi gerekmektedir. Çünkü UMH ve uluslararası aktörlerden Türkiye ve Rusya çözüme yönelik tutum sergilerken, Hafter ve onu destekleyen aktörler için aynı durum söz konusu değildir. Bu çerçevede Berlin Konferansının başarıya ulaşması çok mümkün görünmemektedir. Bununla birlikte Türkiye ve Rusya'nın bölgedeki pozisyonu daha önemli hal almaktadır.

Amerika Birleşik Devletleri:

Libya'nın Akdeniz kıyısındaki stratejik önemi göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Libya'nın, jeopolitik açıdan önemi 1800'lü yılların başlarında ortaya çıkmıştır.

²⁹⁵ Ferhat Pirinççi, "Berlin Konferansı Sonrasında Libya Krizinin Geleceği", *Anadolu Ajansı*, 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/berlin-konferansi-sonrasinda-libya-krizinin-gelecegi/1709153>, (10.04.2021).

Libya konumu itibariyle, Avrupa, Arap Dünyası ve Afrika'yı birbirine bağlayan önemli ve stratejik bir bölgede yer almaktadır. Libya stratejik konumu nedeniyle, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası arenada mücadele ve rekabet konusu olmuştur. Bilindiği üzere Libya, dünya üretiminin %2'sini sağlayan önemli bir petrol üreticisi ve ihracatçısı olmaya devam ederken, günlük petrol üretimi 1,6 milyon varil mevcut üretim seviyelerinde kaldığı sürece, kanıtlanmış rezervi en az 60 yıl süreceği tahmin edilmektedir. ABD Enerji Bakanlığı'na göre Libya petrolü dünyada beşinci sırada yerini alırken, shell şirketinin açıklamalarına göre, petrol ve gaz da dahil olmak üzere Libya'da daha fazla petrol bulunacağı açıklanmıştır. Libya'nın petrolü Avrupa pazarlarına yakın ve dağıtımını görünür bir nakliye güvenliğine sahiptir, ayrıca Libya petrolü hafifliği ve düşük rafine maliyeti ile bilinir ve bu da onu Avrupa için oldukça çekici hale getirmektedir. Güneşli ve az nemli iklimi göz önüne alındığında, Libya, Avrupa'nın çevresel endişelerini hafifletmeye yardımcı olabilecek bir alternatif enerji üreticisi olarak yüksek bir potansiyele sahiptir.²⁹⁶

Libya ve ABD arasındaki ilişkinin tarihine bakacak olursak, iki ülke arasındaki ilişkiler inişli çıkışlı bir yol izlemiştir. Libya'nın bağımsızlığı 1951 yılında BM tarafından tanındığında, ABD'nin önemli ekonomik ve askeri mevcudiyetine sahip olduğu bir ülke pozisyonuna geçmiştir. Özellikle Sahra'nın büyük ticari alanlarında petrolün keşfedilmesi ile birlikte Libya, ABD için güçlü bir varlık haline gelmeye başlamıştır. Böylece ABD'nin Libya meselelerinde etkisi ve müdahalesi daha belirgin hale gelirken, ABD petrol şirketleri Libya'nın petrol endüstrisini kontrol etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda Libya'nın petrol ihracatının yaklaşık %90'ı ABD pazarına girmeye başlamıştır. Bu nedenle Libya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) bölgesindeki ABD stratejisinde ve enerji güvenliğinde önemli ve hayati bir unsur haline gelmiştir. Wheelus Hava Üssü, Kuzey Afrika'daki ABD askeri varlığının mücevheri haline gelmiş ve ABD çıkarlarını korumak ve pekiştirmek için gerekli olan gücü temsil etmeye başlamıştır. Libya'da görev yapan bir ABD büyükelçisi Libya'yı "Küçük Amerika" olarak değerlendirmiştir. Sonraki yıllarda ise, ABD ve Libya arasındaki ilişkilerin yakınlaşmaya başlamasıyla Libya hükümeti, bölgedeki ABD politikasına sadık kalmaya devam etmiştir. Ancak 1969 yılının Eylül ayında Kaddafi devrimci bir darbeye monarşiyi ortadan

²⁹⁶ Youssef M. Sawani, "The United States and Libya: The Contradictions of Intervention and Disengagement", *International Relations and Diplomacy*, C: 2, S: 12, 2014, ss: 783-784.

kaldırarak Arap cumhuriyeti kurdu ve böylece ABD-Libya ilişkileri yeniden yapılandırılmıştır. Böylece 1969 yılı sonrası ABD'nin Libya politikası iki temaya odaklanmıştır, biri petrol diğeri ise Kaddafi'nin iktidarının doğasıdır.²⁹⁷

Kaddafi göreve geldikten sonra petrol endüstrisini kamulaştırmaya başlamış ve petrol rezervlerini korumak için üretimi kısımaya başlayınca petrol üretim oranları iyice düşmeye başlamıştır. Petro-dolarların beklenmedik bir şekilde düşmesiyle bu durum Kaddafi'nin yerel, bölgesel ve uluslararası maceralara atıldığı şeklinde yorumlanmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ABD ve Libya'daki çıkarları ile yüzleşmek durumunda kalan Kaddafi, devlet destekli terörizme dahil olmaya başlamıştır.²⁹⁸ ABD'de 1980 ve 1990'lı yıllarda terörist faaliyetlerinin tırmanması, Libya'ya karşı uluslararası yaptırımların uygulanmasına yol açmıştır. ABD'de 1991 yılında Lockerbie kasabasında Amerikan sivil uçağını düşürmekle suçlanan Libya, Amerika'nın odak noktası haline gelmiş ve Kaddafi rejimi istikrarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu olayla birlikte ABD tarafından Kaddafi rejimine bir dizi yaptırım uygulanarak, Libya ABD'de terörizme sponsorluk yapan haydut devletler listesine girmiştir.²⁹⁹ Lockerbie olayı çok korkunç olsa da, suçlamanın asıl olaydan üç yıl sonra Libya'ya yöneltilmiş olması, hükümetlerin bu tür davaları siyasi amaçlarla nasıl kullandığının bir göstergesi olmuştur. Libya'nın Lockerbie bombalamasına karıştığı yönündeki suçlamaları zayıflatan yeni detaylar ortaya çıkmış ve Al Jazeera English tarafından yayınlanan yakın tarihli bir TV belgeselinde, Libya'nın aslında hiçbir zaman uçağın bombalanmasına dahil olmadığı, ancak Libya aleyhine iddianamenin siyasi amaçlarla düzenlendiği iddiası ileri sürülmektedir.³⁰⁰

Kaddafi rejiminin, iç reformlarla uğraştığı bir döneme denk gelen bu olay, Kaddafi'yi suçlamayı kabul etmeye zorlamıştır. Kaddafi rejimi, 2003 yılında kitle imha silahı (KİS) programını terk ettikten sonra, uluslararası yaptırımların olumsuz etkilerini azaltmaya çalışsada, kendisini terörist faaliyetlere sponsorluk yapmakla suçlayan ABD ile görüşmelere başlarken bulmuştur. Bu durum Libya'da ABD önceliklerinin gözden geçirildiği bir dönemde gerçekleşmiştir. Kaddafi'nin politikaları ABD'nin enerji

²⁹⁷ Youssef M. Sawani, a.g.e., ss: 784-785.

²⁹⁸ Rene Lemarchand, *The Green and Black: Qadhafi's Policies in Africa*, Bloomington and Indiana: Indiana University Press, 1988, ss: 469-492.

²⁹⁹ Youssef M. Sawani, a.g.e., s: 785.

³⁰⁰ Al Jazeera English, "Lockerbie: What Really Happened?", 2014, <https://www.aljazeera.com/videos/2014/3/11/lockerbie-what-really-happened>, (19.04.2021).

güvenliğini ve Bush yönetiminin 2001'deki politikalarını olumsuz yönde etkilemekteydi. Fakat ABD yönetimi, enerji güvenliğinin sağlanabilmesi için petrol zengini Libya ile ilişkisinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kıldığını ve petrol şirketlerinin ise yaptırımların kaldırılması için istekli olduklarının farkındaydı.³⁰¹ Tüm bu gelişmelerin ardından, Libya ve ABD arasında diplomatik görüşmeler yeniden başlamış ve Libya yavaş yavaş uluslar topluluğuna yeniden entegre edilmeye başlayarak, ABD'nin teröre karşı başlattığı savaşa ortak olmuştur. Lockerbie ile ilgili olayların manipülasyonu, siyasi hedeflerine başarıyla ulaşırken, Libya ABD için “haydut” bir devletten ciddi bir partnere dönüşmüştür. Ardından Libya, BM Güvenlik Konseyi'ne üye olarak, oturumlara başkanlık etmiştir. Batılı hükümetler Libya'yı BM İnsan Hakları Konseyi'nde memnuniyetle karşılamış ve Libya ile ilgili daha önce yapılan ağır suçlamaları da reddetmişlerdir.³⁰² ABD ve Batılı devletlerle sağlanan bu uzlaşmaya rağmen Kaddafi, emperyalizmin ve tahakkümün bir simgesi olarak gördüğü batıya ve oluşturulan dünya düzenine karşı çıkma söylemlerinden tamamen vazgeçmemiştir. Hatta Afrikalı devlet liderlerini söylemleri ile batıdan uzaklaştırmaya çalışıp, cesaretlendirerek ABD ve batı çıkarlarını da hedef alan birçok girişim başlatmıştır. Bununla birlikte, ABD-Libya ilişkileri, hemen hemen her alanda, özellikle Kaddafi'nin oğulları ile yapılan anlaşmalarla daha çok gelişmiştir. Alterman'a göre, Washington'un heyecan duyduğu bu gelişmeler nezdinde ilişkiler gelişmiş ve iki ülke arasında ortak çıkarlar çemberi oluşmuştur. Bu ortaklık özellikle teröre karşı mücadele, Müslüman aşırılıklarıyla mücadele ve nükleer madde kaçakçılığının küresel ağını sürdürme açısından gelişim sağlanmıştır. Kısacası, ABD'nin Kaddafi ile ilişkileri yeniden tesis ederek elde ettiği kazanımlar dikkate değer durumdaydı.³⁰³ ABD, Arap dünyasında hal güvenlik, enerji, Filistin sorunu gibi bir çok zorlukla karşı karşıyaydı ve Kaddafi rejimi ile iyi ilişkiler kurmak büyük stratejisinin amaçlarına hizmet etmek için önem arz etmekteydi.³⁰⁴

Kaddafi'nin ülkede reformlar başlatmasına rağmen aslında rejim iç karışıklıklarla ve büyük zorluklarla karşı karşıyaydı. Kaddafi rejiminin halkın beklentilerini

³⁰¹ Yahia H. Zoubir, “Libya in US Foreign Policy: From Rogue State to Good Fellow?”, *Third World Quarterly*, C: 23, S: 1, 2002, ss: 46-84.

³⁰² Youssef M. Sawani, a.g.e., s: 785.

³⁰³ Jon B. Alterman, “Libya and US: The Unique Libyan Case”, 2006, *Middle East Quarterly*, ss: 1-9.

³⁰⁴ Yousseff Mohammed Sawani, “Dynamics of Continuity and Change”, *The 2011 Libyan Uprising and The Struggle for The Post-Quadhafi Future*, ed. Jason Pack, New York: 2013, Palgrave Macmillan, ss: 10-17.

karşılayamaması özellikle gençler arasında büyük hayal kırıklıkları yaşatırken, Kaddafi ülkede tükenmiş bir güç olarak görünmekte ve rejimin meşruiyeti ise hızla aşınmaktaydı. Arap Baharı'nın 2010 yılı sonlarında Tunus'ta başlamasıyla halk protestoları kısa bir süre sonra Libya'nın şehirlerine ve kasabalarına yayılmış ve rejimin devrilmesi çağrısında bulunan taleplerle tüm ülkede isyanlar baş göstermeye başlamıştır. ABD'nin başlangıçta 2011 Arap Baharı isyanlarının radikal gelişmelerine tepki verememesi, ABD'nin Orta Doğu için tutarlı bir politika ve doktrinden yoksun görünmesine yol açmıştır.³⁰⁵ 2011 protestolarının şaşırtıcı boyutta hızla ilerlemesi, kesin bir ABD politikasının olmadığını ortaya koyarken, ABD'nin Kaddafi'yi zorla görevden almak istemesi ve halk isyanlarına destek vermesi Libya'daki süreci değişmesine yol açmıştır. Yapılan tüm tartışmaların ardından, 17 Mart 2011 tarihinde, BM Güvenlik Konseyi, Libya'ya askeri müdahaleye izin veren ABD Başkanı Barack Obama yönetiminin öncülüğünde 1973 sayılı Kararı kabul etmiştir. Obama, amacının kendilerini Libya diktatörü Muammer El Kaddafi'nin baskısının hedefi olarak gören barışçıl, demokrasi yanlısı protestocuların hayatlarını kurtarmak olduğunu açıklamıştır. Ayrıca yapmış olduğu açıklamada, Kaddafi'nin yakın zamanda Tunus ve Mısır'daki otoriter rejimleri silip süpüren Arap Baharı'nın ivmesini tehlikeye atmakla kalmadığını, aynı zamanda ayaklanmanın başladığı Libya şehrinde bir kan banyosu yapmaya hazır olduğunu da ifadelerine eklemiştir. Obama, “Bir gün daha beklersek, neredeyse Charlotte büyüklüğünde bir şehir olan Bingazi'nin, büyük yankı uyandıracak ve dünyanın vicdanını lekeleyecek bir katliama sahne olacağını biliyorduk”, açıklamasında bulunmuştur. BM'nin yetkilendirmesinden iki gün sonra, Amerika Birleşik Devletleri ve diğer NATO ülkeleri Libya'da uçuşa yasak bölge oluşturdu ve Kaddafi'nin güçlerini bombalamaya başlamıştır. Yedi ay sonra, Ekim 2011'de, Batı desteğiyle uzun bir askeri hareketin ardından, isyancı güçler ülkeyi fethedip Kaddafi'yi öldürmüştür. Kaddafi'nin ölümünün ardından ABD'li yetkililer bunu bir askeri zafer olarak ilan etmiştir. 2012 yılında yazar Ivo Daalder ve o zamanki Avrupa müttefik komutanı James Stavridis, NATO'nun Libya'daki haklı operasyonu örnek bir müdahale olarak değerlendirmişlerdir. Obama ise Kaddafi'nin ölümü ardından, “Tek bir ABD askerini sahaya koymadan hedeflerimize ulaştık”, açıklamasını yapmış ve ardından sözlerine “Nitekim ABD bir şapka numarası yapmış gibi görünüyordu: Arap Baharı'nı besleyerek,

³⁰⁵ Michael O'Hanlon, “Libya and the Obama Doctrine: How the US Won Ugly”, *Foreign Affairs*, 2011, <https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2011-08-31/libya-and-obama-doctrine>, (21.04.2021).

Ruanda benzeri bir soykırımı önledik ve Libya'yı potansiyel bir terörizm kaynağı olmaktan çıkardık” diyerek devam etmiştir.³⁰⁶ Obama yaptığı açıklamalar ile dünyanın Libya’da yaşanan bu katliam karşısında tek ses olarak hareket etmesi mesajını vermiş ve ardından dönemin ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton’ın diğer ülkeler ile bu konu üzerinde görüşmek için Cenevre’ye gideceğini açıklaması, ABD’nin Libya müdahalesinde kararlı olduğunu göstermekteydi. Libya’da halkına yaptığı insan haklarına aykırı davranışlara son verip Kaddafi yönetiminin hesap vermesi gerektiğini belirten Obama, rejim karşıtı protestoculara hak verdiğini bir kez daha ortaya koymuştur. Kaddafi ve rejiminin protestoculara uyguladığı sert müdahale ABD ve Libya ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturmuş ve ilişkiler gergin bir noktaya tırmanmıştır. Obama, Kaddafi ilişkilerini keserek hükümete yaptırım uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda Obama, muhalif gruplara karşı kullanmaması için Kaddafi’nin ABD’de bulunan yaklaşık 30 milyar dolarlık mal varlığı dondurma kararı aldı ve bu varlıkların 150 milyon doları ise muhaliflere yardım amaçlı kullanılmıştır. Beyaz Saray Basın Sözcüsü Jay Carney’in Kaddafi’nin meşruiyetini kaybettiğini söylemesi ile muhaliflere destek artmış ve ABD, Kaddafi’nin içinde olduğu çözüm sürecinden uzak kalmayı tercih etmiştir. Bu süreçte Obama ve yönetimi Libya politikasını, geniş kapsamlı ekonomik yaptırımlar, Libya vatandaşlarına yönelik seyahat kısıtlamaları ve olası bir askeri müdahalede ABD’nin rolü ve müdahalenin yöntemleri üzerinden şekillendirmiştir. Libya’da isyanların başlamasıyla ekonomik yaptırımlar ve seyahat kısıtlamaları devreye sokulmuştur. Libya’ya askeri müdahale ise Obama ve yönetiminin üzerinde durduğu ve istekli olduğu bir konuydu.³⁰⁷ Obama Libya’ya müdahalesini şu sözlerle belirtmiştir: “Bugün geniş bir koalisyonun parçasıyız. Tehdit altındaki insanların çağrılarına cevap veriyoruz. Amerika Birleşik Devletleri ve dünyanın çıkarları doğrultusunda hareket ediyoruz” şeklinde açıklama yapmıştır.³⁰⁸ Güvenlik Konseyi, 2014 yılının ağustos ayında Libya’daki artan iç savaş kontrol altına almak için toplanmış fakat bu durum BMGK’nin gecikmiş bir hamlesi olarak değerlendirilmiştir. Uluslararası ve ABD medyasının, düşünce kuruluşlarının

³⁰⁶ Alan J. Kuperman, “Obama’s Libya Debacle: How a Well-Meaning Intervention Ended in Failure”, *Foreign Affairs*, 2015, https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2019-02-18/obamas-libya-debacle?utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=registered_user_welcome&utm_term=email_1&utm_content=20210421, (21.04.2021).

³⁰⁷ Ömer Fatih Özkan, “Arap Baharı ve Sonrasında ABD’nin Libya Politikası”, *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C:6, S: 2, 2020, s: 176.

³⁰⁸ Youseff Mohammed Sawani, s: 789.

değerlendirmelerinin ve diplomatik raporların resmettiği duruma göre, Libya'nın demokrasiye geçişi uzun bir müddet zor görünmektedir. Ayaklanmayı başlatan halka göre demokrasi ve refahın ülkeye gelmesi kısa vadede zor görünmektedir. Libya'daki mevcut durum ve Libya'ya miras kalan yapısal zayıflıklar, çatışma sonrası zorluklar ve rejim değişikliğinin sonuçlarının toplamı zehirli bir karışımı haline gelmiş ve ülke, atomizasyonun ve hatta yenilenen otoriterliğin eşliğinde görünmektedir.³⁰⁹

Bugün Libya'da barış, uzlaşma ve refah şansı bir kısır döngüye hapsedilmiş durumda, 17 Şubat isyanının hedeflerine ulaşmak için devlet kurumlarının yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Libya'nın 2011 yazından bu yana tanık olduğu gelişmeler çok geniş kapsamlı tehditler oluşturmaktadır. Bu durum Obama'nın Libya politikasının sorgulanmasına yol açmıştır. Obama'nın aldığı kararın erken olduğu ortaya çıkmış ve geriye dönüp bakıldığında, Obama'nın Libya'ya müdahalesi, korkunç bir başarısızlık olarak değerlendirilmiştir. Libya sadece demokrasiye dönüşmeye çalışan başarısız bir devlet olarak kalmadı, ölüm oranlarının arttığı ve insan hakları ihlallerinin önüne geçilemez bir boyuta geldiği ülkeye dönüşmüştür. Libya şimdi hem El Kaide hem de Irak İslam Devleti ve El Şam (İŞİD) ile bağlantılı milisler için güvenli bir sığınak görevi görmektedir. Ayrıca Libya müdahalesi ABD'nin diğer çıkarlarına da zarar vermiş durumdadır, nükleer silahların yayılmasının önlenmesinin altını oymuş ve Rusya'nın BM'deki işbirliğini bozarak, Suriye iç savaşını da körüklemiştir. Bölgede istikrarın sağlanabilmesi ve Libya'nın bölgesel, aşiret, etnik ve dinsel dinamiklerinin geçmişini ve bugününü şekillendirmek için, halkın iyi bir şekilde yönlendirilmesine dikkat edilmelidir. ABD, bu dinamiklerden herhangi birini partizan amaçlarla kullanıp siyasi ve silahlı gruplarla uzlaşmaya yönelik kötü tasarlanmış bir politikadan vazgeçmelidir. Çünkü son gelişmeler gösteriyor ki, özellikle MENA bölgesinde, din siyasallaştığında, hoşgörüye yer kalmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Beyaz Saray, Libya'daki misyonunu insani gerekçelerle haklı çıkarmaya çalışsa da, müdahale aslında Libya'daki ölü sayısını büyük ölçüde arttırmıştır. Tüm bu yaşanan gelişmeler doğrultusunda, Şubat ve Kasım 2011 ayları arasında ABD'nin Libya'da çıkan isyanlara arkadan destek vererek büyük bir rol oynadığı söylenebilir. Obama yapmış olduğu açıklamalarda insan hakları konusu söz konusuysa bu konunun müzakere edilemeyeceğini ve bu haklara uyulması gerektiğinin

³⁰⁹ Florence Gaub, "A Libyan Recipe for Disaster", *Survival: Global Politics and Strategy*, C: 56, S: 1, 2014, s: 101.

özellikle altını çizerek, Mısır ve Tunus'ta yaşanan ayaklanmaları örnek göstererek, bu direnişlerin tamamen kendi halklarının isteği doğrultusunda gerçekleştiğini arkada herhangi bir ülkenin rolünün olmadığını belirtmiştir. Obama, George W. Bush döneminden aldığı dersler doğrultusunda Kaddafi'yi zorla devirmenin hata olacağını ve sorumluluğu ABD'nin tek başına almayıp müttefikleri ile paylaşacağını belirtmiştir. Çünkü ABD'nin bu bölgelere yapacağı herhangi bir müdahale büyük maliyetlere sebep olacağı için tek başına hareket etmesi ülkesinin çıkarları ile örtüşmeyecektir. Obama'nın bir diğer stratejisi ise, bölgesel müdahaleleri vekaleten gerçekleştirmek ve insani müdahaleler söz konusu olduğunda da küresel ve bölgesel örgütlerle birlikte hareket etmektir. Obama bu süreçte Müslüman ülkeyi işgal etti algısı yaratmak istemiyordu ve bu yüzden Avrupalı müttefikleri ile bu sorumluluğu paylaşmak istiyordu. Özellikle ABD'nin Libya'daki operasyonlara istihbarat ve hava desteği sağlayacağını belirten Barack Obama, kara gücüyle müdahale etmeyeceğini belirterek, Arap Birliği ve BM gibi güçlerin desteğinin önemli olduğunu belirtmiştir. Rusya ve Çin'in karşı çıkmasına rağmen Obama yönetimi bölgeye müttefikleri ile müdahale etmiştir. Bu müdahale sonrası Libya'da terör grupları artmış, istikrarsızlık, ekonomik çöküş ve aşiretler arası çatışmalar artmıştır. Ayrıca bu çatışmalar uluslararası aktörlerin ülkeye müdahalesini kolaylaştırmıştır. Sonuç olarak Obama, 2016 yılında Fox'a verdiği röportajda, Libya konusunda büyük hata yaptığını açıklayarak, Kaddafi sonrası dönemde Libya için plan yapmamasını en büyük hatası olarak değerlendirmiştir.³¹⁰

ABD'nin Libya'ya yapmış olduğu müdahalenin arkasında, Arap Baharı öncesi benimsediği "koruma sorumluluğu" doktrini yatmaktadır. Üç temel yaklaşım üzerine inşa edilen bu doktrinin içeriğinde, soykırım, savaş suçları ve insanlığa karşı işlenen suçlara karşı koruma sorumluluğu, gelişmekte olan devletlerin ilk yaklaşımda belirtilen durumlara karşılık destek verilmesine dair koruma sorumluluğu ve Birleşmiş Milletler aracılığıyla ilk yaklaşımda belirtilen durumlara karşılık müdahale etmeye yönelik koruma sorumlulukları yer almaktadır.³¹¹ Bu doktrin ile ABD'nin Libya'ya müdahalesi meşru bir hal almaktaydı. Fakat ABD'nin müdahale öncesi muhalif gruplara lojistik ve istihbarat desteği sağlaması koruma sorumluluğu amaçlarına ters düşerek büyük bir çelişki

³¹⁰ Ömer Fatih Özkan, ss: 177-178.

³¹¹ Mark Notaras, Vesselin Popovski, "The Responsibility to Protect", *United Nations University*, 2011, <https://unu.edu/publications/articles/responsibility-to-protect-and-the-protection-of-civilians.html>, (21.04.2021).

yaratmıştır. Bu sonuca göre ABD'nin Libya'ya müdahalesi insanlığa karşı işlenen suçlardan ziyade rejimi devirmeye yönelik bir politika olarak kendini göstermektedir.

Trump dönemi Libya politikası ise, belirsizliğini korumaya devam etmiştir. Trump başkanlık kampanyaları boyunca Libya'ya yapılan operasyonu skandal olarak değerlendirmiştir. Trump bu müdahaleye karşı çıkarak, Obama yönetimi ve Demokratların bu tip müdahalelerinden dolayı ABD'nin çokça düşman kazandığını ve ABD'nin Libya'da DEAŞ ile mücadele dışında bir görevinin olmadığını da açıklamalarına eklemiştir.³¹² Trump'ın başa gelmesiyle Libya konusunda kesin ve net bir yaklaşım bulunmamaktaydı. Obama başkanlığının son aylarında UMH güçleri ile birlikte DEAŞ örgütüne karşı operasyonlar düzenlemiş fakat siyasi istikrarın sağlanması için bir politika yürütmemiştir. Bu süreçte ABD'nin diplomatik misyonları Libya'daki ofislerini boşaltarak Tunus'a gitmiş ve buradaki ofislerden olayları takip etmeye başlamışlardır. ABD'nin yapmış olduğu hava saldırıları sonucunda Libya'daki terör örgütlerinin etkinliklerinde azalma sağlanmıştır. Trump 2017 yılının Nisan ayında yapmış olduğu bir açıklamada, Libya sorununda ABD askerlerine resmi bir görev verilmeyeceğini bildirmiştir. Trump, sadece Libya'da bulunan DEAŞ örgütünün bulunduğu yerlere yapılacak drone saldırısına izin vermiştir. 2017 yılının Eylül ve Ekim aylarında DEAŞ'e ait hedefleri bombalayan ABD, Bingazi saldırısından sorumlu tuttuğu kişileri tutuklamış ve Trump yönetimi Libya'lıların ABD'ye göç etmelerini yasaklamıştır. ABD'nin Trump dönemi Libya politikasına bakıldığında, Obama döneminden çok da farklı politikalar yürütmediği görülmektedir. Trump yönetimi de Obama ile aynı şekilde Libya'da merkezi bir hükümetin kurulmasını, ülkede istikrarın sağlanmasını ve terör örgütlerinin faaliyetlerinin önlenmesini öncelikleri arasına koymaktaydı.³¹³ 2017 yılında ise, Trump Libya'da UMH'ye desteğinin tam olduğunu belirterek, müzakereler ve siyasi çözümün sağlanabilmesi için sorumluluğu BM'ye bırakmıştır. Başkan Trump, ABD'nin Ulusal Mutabakat Hükümeti'ne ve Libya'da siyasi uzlaşmayı sağlamak için Birleşmiş Milletler tarafından kolaylaştırılan çabalara verdiği sürekli desteğin altını çizmiştir. Başkan ayrıca, terörizmle mücadele çabalarındaki işbirliğinden dolayı Başbakan'a teşekkür etmiş ve

³¹² Jo Becker, Eric Schmitt, "As Trump Wavers on Libya, an ISIS Haven", *The New York Times*, 2017, <https://www.nytimes.com/2018/02/07/world/africa/trump-libya-policy-russia.html>, (21.04.2021).

³¹³ Kılıç Buğra Kanat, Alexander Chreky, "Libya'da Amerikan Varlığı", *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları*, ed. Burhanettin Duran, Muhittin Ataman, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık, 2020, ss: 152-153.

Amerika'nın Libya'da IŞİD ve diğer cihatçı teröristleri yenme konusundaki kararlılığını vurgulamıştır. Cumhurbaşkanı ve Başbakan, Libya'da istikrarı ve birliği ilerletmek için birlikte çalışmayı kabul ettiklerini açıklamışlardır.³¹⁴

2019'un Nisan ayında Hafter'in Trablus'a doğru harekete geçmesi büyük bir zafer kazanacağına dair beklentileri arttırırken, Hafter güçleri beklenmedik bir direniş ile karşı karşıya kalmış ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.³¹⁵ UMH birliklerini destekleyen ABD, bu gelişmeler ile birlikte kendisiyle çelişen politikalar yürütmeye başlamıştır. İlk başlarda olaylara ilgisiz davranan Donald Trump, sonrasında 19 Nisan'da almış olduğu ani bir kararla Hafter'i arayarak terörizmle mücadeleye verdiği destekten ve petrol kaynaklarının korunmasını sağladığı için kendisini takdir eden bir konuşma yapmıştır. Donald Trump'ın bu hamlesi hem kendi dışişlerinden hem de savunma bakanlığından ayrı görüşler sergilediğini ortaya çıkartmıştır. Beyaz Saray yapmış olduğu açıklamada, Trump'ın Hafter'in Libya'da istikrarın sağlanması için hükümet kurma çabalarına destek olduğunu belirtmiştir.³¹⁶ ABD Dışişleri Bakanlığı ve Beyaz Saray arasındaki kopukluk ABD'nin dengesiz politikalar gözettiğinin bir göstergesi olmuştur fakat ABD Dışişleri Bakanlığı BM tarafından meşru kabul edilen UMH'ye desteğini sürdürmeye devam etmiştir. Beyaz Saray ise, bir yandan Hafter'e ateşkes çağrısında bulunurken diğer yandan da bu grupların uluslararası ortamda meşruiyetini daha da arttırmıştır.³¹⁷

Avrupa Birliği:

Kısa bir süre önce, Albay Muammer Kaddafi, büyük Batılı liderlerle dostluk anlaşmaları ve ticaret anlaşmaları imzalamış ve kendisini terörizm ve yasadışı göçe karşı mücadelede aktif bir ortak olarak sunmuştur. Kaddafi birçok Avrupa başkentine ziyarette bulunmuş ve AB ile "Libya'nın ikili ve çok taraflı uluslararası ilişkilerde tam olarak yeniden entegrasyonunu" ve ortak ilgi alanlarına ilişkin verimli bir siyasi diyalogu hedefleyen bir Çerçeve Anlaşması müzakere ediyorlardı. Şubat 2011'deki olaylar,

³¹⁴ U.S. Embassy in Libya, "Readout of President Donald J. Trump's Meeting With Prime Minister Fayed Al Sarraj of Libya", *White House*, 2017, <https://ly.usembassy.gov/readout-president-donald-j-trumps-meeting-prime-minister-fayed-al-sarraj-libya/>, (21.04.2021).

³¹⁵ Frederic Wehrey, Jeffrey Feltman, "Libya is Entering Another Civil War, America Can Stop It", *CARNEGIE Endowment for International Peace*, 2019, <https://carnegieendowment.org/2019/04/05/libya-is-entering-another-civil-war.-america-can-stop-it-pub-78807>, (21.04.2021).

³¹⁶ Steve Holland, "White House Says Trump Spoke to Libyan Commander Haftar on Monday", *Reuters*, 2019, <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-trump-idUSKCN1RV0WW>, (21.04.2021).

³¹⁷ Kılıç Buğra Kanat, Alexander Chreky, a.g.e., s: 159.

uluslararası realpolitikın bu döneminin sona erdiği sinyalinin vermiş ve 27 Haziran'da Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICC) Kaddafi'yi insanlığa karşı suçlarla (cinayet ve zulüm) suçlayarak tutuklama emri çıkarmıştır. 15 Şubat'ta insan hakları savunucusu Fethi Tarbel'in tutuklanması Bingazi'deki ayaklanmaların tetiklenmesine yol açmıştır. Arap dünyasının büyük bir kısmını kasıp kavuran ayaklanmalardan esinlenen isyanlar, kısa sürede ülkeyi kırk yılı aşkın süredir yöneten Kaddafi'ye karşı genel bir ayaklanmaya dönüştürmüştür. Rejim, sivillere karşı büyük bir baskı ve şiddetle karşılık vermiştir. 5 Mart'ta muhalefet güçleri Bingazi'de Kaddafi'nin eski adalet bakanı Celil'in başkanlığında, Ulusal Geçiş Konseyi'ni (TNC) kurmuş ve Kaddafi kendisini tüm Libya'nın tek temsilcisi olarak ilan etmiştir. 26 Şubat'ta BM Güvenlik Konseyi (BM Güvenlik Konseyi), durumu ICC'ye atıfta bulunan ve silah ambargosunun yanı sıra güçlü yaptırımlar uygulayan 1970 kararını kabul ederek şiddet olaylarına tepki göstermiştir. Sivillere karşı devam eden şiddet ve giderek uyumsuz bir iç savaşı andıran bir durumla karşı karşıya kalan BMGK, uçuşa yasak bölge kuran ve üye devletlere yabancı bir işgal gücünü dışlarken sivilleri korumak için gerekli tüm önlemleri alma yetkisi veren 1973 tarihli kararı kabul etmiştir. 19 Mart'ta, Fransa, Birleşik Krallık (İngiltere) ve ABD'nin öncülüğünü yaptığı çok uluslu bir koalisyon, Kaddafi yanlısı güçlere karşı geniş bir hava saldırı kampanyası başlatmıştır. Mart ayı sonunda, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) tüm hava operasyonlarının komutasını devraldı ve devam eden kriz binlerce can kaybına neden olarak büyük bir mülteci krizine ve insani krize yol açmıştır. Haziran ortasına kadar, bir milyondan fazla Libya'lı ve diğer ülke vatandaşları Libya'dan kaçmıştır. BM Güvenlik Konseyi'nin Libya krizine tepkisi “eşi görülmemiş bir hız ve oybirliğiyle” övülürken, Avrupa Birliği'nin (AB) performansı sert eleştirilerle karşılaşmıştır. AB'nin tepkisi çok yavaş, çok zayıf, çok bölünmüş ve esasen tutarsız olmakla eleştirilmiştir.³¹⁸

Libya'nın zengin petrol rezervlerine sahip olması ve coğrafi konum olarak stratejik öneme sahip olmasından dolayı Libya, AB için büyük bir öneme sahiptir. 2011 yılında Libya'yı kaosa sürükleyen halk ayaklanmalarının ve isyanların başlamasıyla BMGK devreye girmiş ve NATO'ya müdahale emri verilmiştir fakat NATO müdahalesi ile ülkede isyanlar ve ayaklanmalar son bulmamış ve istikrar da sağlanamamıştır. Ülkede siyasi açıdan istikrarsızlıklar artarken iki başlı yönetim ortaya çıkmıştır. Ülkenin batı

³¹⁸ Nicole Koenig, “The EU and Libyan Crisis: In Quest of Coherence?”, *Istituto Affari Internazionali*, 2011, <https://www.iai.it/sites/default/files/iaiw1119.pdf>, ss: 2-17.

kısımında BM'nin meşru gördüğü UMH hakimken, doğu kısmında ise Hafter güçleri etkili rol oynamaktadır. AB birliği bu süreçte pasif kalarak etkili bir rol oynayamamış ve mevcut kriz daha da derinleşerek dış aktörlerin Libya'da etkinlik kazanmasına yol açmıştır. Bu durum özellikle AB ülkesi olan Fransa ve İtalya arasında kriz yaşanmasına yol açmış fakat AB iki ülke arasında arabuluculuk rolü oynamakta da başarı gösterememiştir.³¹⁹ AB, diplomatik tedbirler, insani yardımlar ve sivilleri koruma, askeri ve sivil operasyonlar, göç ve ticaretle ilgili faaliyetler dahil olmak üzere bir dizi kriz yönetimi aracı sunmaktadır. Diplomatik araçlar arasında bildirimler, sınırlamalar, üst düzey toplantılar, uluslararası konferanslara katılım, çatışma arabuluculuğu vb. gibi standart önlemler bulunmaktadır. Genel olarak, AB dünyanın en büyük insani ve kalkınma yardımı bağışçısıdır. 2003 yılından bu yana AB, Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası (CSDP) çerçevesinde sivil ve askeri kriz yönetimi operasyonları yürütmektedir. 2004 yılında AB, Schengen bölgesinin dış sınırlarının güvenliğini sağlamak için “üye Devletler arasındaki operasyonel işbirliğini koordine etmek” amacıyla Frontex³²⁰ sınır ajansını kurmuştur. Son olarak, AB, uluslararası hukuk veya insan hakları ihlallerine yanıt olarak farklı türde kısıtlayıcı önlemler uygulayabilmektedir. Libya krizinde ise, AB bu kriz yönetim araçlarının geniş bir yelpazesini yürürlüğe koymak istemiştir.³²¹

20 Şubat'ta, CFSP Yüksek Temsilcisi Catherine Ashton, AB adına bir bildiri yayınlarak, Birliğin “Libya'da yaşanan olaylardan son derece endişelendiğini” belirterek, Libya yetkililerine şiddet kullanmaktan kaçınma çağrısında bulunmuştur. 11 Mart'taki olağanüstü Avrupa Konseyi toplantısında, Devlet Başkanları Kaddafi'nin muhatap olarak tüm meşruiyetini kaybettiğini ilan etti ve onu istifa etmeye çağırmıştır. Libya'nın tek temsilcisi olarak tanınmasa da bundan böyle “siyasi muhatap” olarak kabul edilen Ulusal Geçiş Konseyi Bingazi'de memnuniyetle karşılanmış³²² ve 22 Mayıs 2011 tarihinde Ashton, “sınır yönetimi, güvenlik reformu, ekonomi, sağlık, eğitim ve sivil toplumun inşasında” yeni doğmakta olan demokratik Libya'yı desteklemek için

³¹⁹ Aslıhan Alkanat, “AB'nin Libya Politikası”, *SETA*, S: 261, 2020, s: 1.

³²⁰ Frontex, “Who We Are”, <https://frontex.europa.eu/about-frontex/who-we-are/origin-tasks/>, (21.04.2021).

³²¹ Nicole Koenig, a.g.e., s: 4.

³²² European Council, “Declaration by the High Representative, Catherine Ashton, on behalf of the European Union on events in Libya”, 2011, Brussels, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/119397.pdf, (21.04.2021).

Bingazi'de bir irtibat bürosu açıldığını duyurmuştur.³²³ 2011'den bu yana, Avrupa Birliği, 2019'da 8 milyon Euro ve 2020'de 9 milyon Euro olmak üzere Libya'ya 75,3 milyon Euro insani yardım tahsis etmiş ve fon AB'yi bir bütün olarak Libya'ya en büyük insani yardım bağışçısı haline getirmiştir.³²⁴ AB, Libya'ya karşı BMGK tarafından uygulanan yaptırımları hem uygulamış hem de ötesine geçerek, 28 Şubat'ta Konseyin, BMGK'nin 1970 Kararını uygulayan ve Libya'ya silah ambargosu uygulayan ve Kaddafi rejimiyle ilgili yirmi altı kişiye karşı alınan yaptırımlar (vize yasağı ve mal varlığının dondurulması gibi) getiren 2011/137 / CFSP kararını kabul etmiştir.³²⁵ 10 Mart ve 21 Mart tarihlerinde AB, bu kısıtlayıcı önlemleri, önemli Libya finans kuruluşlarına ve on bir kişiye karşı daha aldı. 1973 tarihli BM Güvenlik Konseyi kararının kabul edilmesinin ardından, AB 24 Mart'ta başka yaptırımlar uygulamaya koymuş ve 2011/137 / CFSP Konsey Kararı, uçuşa yasak bölgeyi uygulamak ve varlıkların dondurulmasını ek kişilerin yanı sıra Libya Ulusal Petrol Şirketi ve beş bağlı kuruluşunu kapsayacak şekilde genişletmek amacıyla revize etmiştir. 12 Nisan'da Birlik, Kaddafi rejimini finanse etmekle suçlanan yirmi altı enerji firmasının varlık dondurma süresini uzattı ve böylelikle fiili bir petrol ve gaz ambargosu uygulamaya başlamıştır.³²⁶

Libya'da çatışmaların son bulmaması üzerine BMGK'nın 1973 sayılı kararına istinaden, NATO'nun Libya müdahalesi başlamıştır. İlk olarak uçuşa kapalı bir bölge oluşturulmuş ve Kaddafi güçleri bombalanmaya başlamıştır. Bu saldırıların ardından Kaddafi memleketi Sirte'de linç edilerek öldürülmüştür. Kaddafi'nin öldürülmesinin ardından Bingazi'de konsey kurulmuş ve UGK tek meşru temsilci kabul edilmiştir.³²⁷ 2011 yılının Eylül ayında Paris'te gerçekleştirilen Libya'nın geleceğinin inşası konulu toplantıya UGK Libya'yı temsilen katılım sağlamıştır.³²⁸ 1 Nisan'da Konsey, Libya'daki insani yardım operasyonlarını desteklemek için askeri bir oluşum olan EUFOR'un, Libya ile ilgili kararını kabul etmiş ve BM İnsani İşler Eşgüdüm Ofisi (OCHA) tarafından talep

³²³ Toby Vogel, "EU Opens Office in Benghazi", *POLITICO*, 2011, <https://www.politico.eu/article/eu-opens-office-in-benghazi/>, (21.04.2021).

³²⁴ European Commission, "Libya", 2021, https://ec.europa.eu/echo/where/africa/libya_en, (25.04.2021).

³²⁵ Official Journal of the European Union, "Council Decision 2011/137/CFSP of 28 February 2011 Concerning Restrictive Measures In View Of The Situation in Libya", 2011, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:058:0053:0062:EN:PDF>, (25.04.2021).

³²⁶ Nicole Koenig, a.g.e., s: 5.

³²⁷ NATO, "Fourth Meeting Of The Libya Contact Group", Istanbul, 2011, https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_07/20110926_110715-Libya-Contact-Group-Istanbul.pdf, (25.04.2021).

³²⁸ Aslihan Alkanat, a.g.e., s: 2.

edilmesi halinde EUFOR, Libya’da yerlerinden edilmiş kişilerin hareketini ve tahliyesini güvence altına almak ve insani yardım kuruluşlarını çalışmalarında desteklemek için Libya’ya konuşlandırılacaktır fakat OCHA bugüne kadar herhangi bir talepte bulunmamıştır.³²⁹ AB’nin Libya’da tutarlı davranmaması, etkili bir AB dış politikasının önündeki ana engel olarak defalarca tanımlanmıştır. Avrupa Güvenlik Stratejisi (2003), AB'nin ancak “daha tutarlı” hale gelirse tam potansiyeline ulaşabileceğini belirtmiştir.³³⁰

AB ve Libya ilişkilerine baktığımızda öncelikli konular arasında; enerji güvenliği, ticaret ve göç konusu yer almaktadır. Özellikle enerji güvenliği konusu AB’nin Libya politikasında önemli yer edinmektedir. 25 Eylül 2011 tarihinden itibaren Libya, AB’nin ticari ilişkilerinde yirmi beşinci sırada yer almaktadır. AB ve Libya ticari ilişkilerine baktığımızda 2018 yılında, toplam ithalat 16,786 milyon avro iken toplam ihracat ise 4,521 milyon avrodur. Enerji bu ithalatın %99,3’lük kısmını oluşturmaktadır. Libya’da siyasi istikrarsızlığın en üst seviyede olduğu yıllarda özellikle 2012 ve 2016 yılları arasında ticarete azalma yaşanarak en düşük seviyelerde gerçekleşmiştir. 2017 yılından itibaren ise ticaret oranlarında artış başlamıştır. 2018 ile 2017 yıllarını ticari oranları karşılaştırıldığında ise AB ve Libya arasındaki ithalat büyüme oranı yüzde 44,7 ve ihracat büyüme oranı da yüzde 23,9 olarak artış göstermiştir. Verilerden de anlaşılacağı gibi AB için Libya önemli bir ticari partnerdir ve Libya’nın istikrara kavuşturulması ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi açısından büyük önem arz etmektedir. AB ülkeleri petrol ithalatının %40’ını OPEC aracılığı ile elde etmektedir. Libya’yı çekici kılan bir diğer özelliği ise OPEC içerisinde petrol payı en fazla olan yedinci ülke olmasıdır. Bu da Libya’yı AB gözünde değerli kılmaktadır.³³¹

AB ve Libya arasında ekonomi ve ticaret konuları ne kadar önem arz etmekteyse, göç konusu da en az ekonomi kadar iki ülkenin ilişkileri açısından önem arz etmektedir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği’nin (UNHCR) yayınlamış olduğu verilerine göre, Libyalıların %90’ı göç için Avrupayı tercih etmektedir.³³² Göç sorunu

³²⁹ Official Journal of the European Union, “COUNCIL DECISION 2011/210/CFSP of 1 April 2011 on a European Union Military Operation In Support Of Humanitarian Assistance Operations In Response To The Crisis Situation in Libya (EUFOR Libya)”, 2011, <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:089:0017:0020:en:PDF>, (25.04.2021).

³³⁰ Council of European Union, “A Secure Europe in a Better World”, 2003, *European Security Strategy*, Brussels, 2003, <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf>, (25.04.2021).

³³¹ Aslihan Alkanat, a.g.e., s: 3.

³³² UNHCR, “Libya”, 2017, <https://www.unhcr.org/libya.html>, (25.04.2021).

ile başı dertte olan Avrupa ülkelerinde ekonomik ve toplumsal sıkıntılar baş gösterirken, popülizm ve aşır sağ yükselişe geçmeye başlamıştır. Tüm bu sorunlarla baş etmek zorunda kalan Avrupa için Libya'nın istikrara kavuşması önemini daha da arttırmıştır. 2017 yılından itibaren Libya'da UMH ve Avrupa arasında sahil güvenliklerin mültecilerin Akdeniz'e geçişini engellemesi konusunda anlaşmalar yapılmış ve finansmanın ise AB olacağına karar kılınmıştır fakat bu anlaşma insan hakları örgütleri tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır. Yapılan bu anlaşma neticesinde 2016-2019 yılları arasında Libya'da Uluslararası Göç Örgütüne (IOM) 88 milyon avro ve UNHCR'ye ise 47 milyon avro ödeme yapılmış ve sahil güvenlik güçlerine AB tarafından göçün durdurulması adına eğitim verilmiştir.³³³

Libya'da yaşanan kaos ortamında güç boşluğunu fırsata çeviren terör örgütlerinin ülkede hızla artması AB'nin çözmek istediği problemler arasında yer almaktadır. Ülkedeki istikrarsızlık, iç savaş, merkezi bir otoritenin eksikliği ve terör gibi konuların çözülmesi özellikle ekonomik ve ticari ilişkilerin sürdürülebilmesi açısından AB karar vericileri için hayati önem taşımaktadır. AB'nin son dönemde Libya ile ilişkilerinde ağırlık verdiği başlıca konu arabuluculuktur. NATO'nun müdahalesi ile Libya'da artan kriz ortamı AB'nin arabuluculuk faaliyetlerini etkisizleştirmiştir. 2019 yılında Hafter güçlerinin yerleşim yerlerini ve mülteci gözaltı merkezlerine saldırı düzenlemesiyle, AB Dışişleri ve Güvenlik Politikaları Yüksek Temsilcisi Federica Mogherini yapmış olduğu açıklamada yapılan saldırıyı kınamış ve AB'nin halka yardım etmeye devam edeceğini açıklamıştır. 2019 yılının Eylül ayında Serrac hükümeti Federica Mogherini ile görüşüp AB'nin Libya iç savaşında aynı fikirleri paylaşması gerektiği ve silah ambargosu ihlallerine yönelik tepki göstermesi gerektiği konularında anlaşmaya varmış olsa da, AB yine somut ve etkili politikalar izlemede pasif ve başarısız olmuştur. AB, Libya'da tek bir hükümetin kurulmasını ve parlamenter sistemin uygulanmasını talep ederken bunun için BM'nin arabuluculuğuna ihtiyaç duyulduğunun altını çizmektedir. AB'nin en çok üzerinde durduğu konu silah ambargosunun delinmesinin engellenmesi ve petrol rezervlerinin korunarak enerji güvenliğinin sağlanması olurken, AB Libya'da tüm bunları sağlamakta aktif bir rol üstelenememiştir. Libya'da çıkan iç savaş ile birlikte Afrikadan

³³³ Sally Hayden, "The U.N. Is Leaving Migrants to Die in Libya", *Foreign Policy*, 2019, <https://foreignpolicy.com/2019/10/10/libya-migrants-un-iom-refugees-die-detention-center-civil-war/>, (25.04.2021).

bir çok mültecinin Avrupa'ya dayanmasıyla büyük bir çıkmaza giren AB, Libya'da yaşanan krizi çözüp göç problemini çözmede de somut adımlar atamamıştır. Ortaya çıkan bir diğer gerçek ise, AB ülkeleri kendi aralarında Libya sorununda fikir birliği sağlayamamış ve bu yüzden AB Libya'da etkili politikalar üretememiştir. Üye ülkeler arasındaki görüş farklılıkları somut ve etkili adımların atılamamasının önemli nedenlerindedir. Ayrıca AB'nin, ulusal ve uluslararası aktörler ile görüşmelerini sürdürürken yerel aktörleri göz ardı edip etkili ilişkiler kuramaması ve Türkiye'yi Doğu Akdeniz nedeniyle saf dışı etmeye çalışması AB'yi Libya sorununda pasif, etkisiz ve zayıf bir aktör olarak öne çıkarmıştır.³³⁴

Libya örneği AB için zor bir sınav olmuştur. AB'nin sert gücü yansıtmaması beklenen bir durum olsa da, AB yumuşak güç rolünde başarısız olmayı pek göze almak istemeyecektir. Üye devletlerin Güney Akdeniz'deki farklı öncelikleri ve çıkarları ışığında, AB, çatışma sonrası Libya'da tutarlı bir rol için zemin hazırlamaya başlamalı ve tutarlılık konusunda da kurumsal liderliği kademeli olarak artırmalı, orta vadeli seçenekler hazırlamalı ve uzun vadede tutarsızlığı önlemek için ortak bir stratejik politika için çalışmalıdır.³³⁵

İtalya:

İtalya, Muammer Kaddafi'nin düşüşünden bu yana Libya'nın kaderinin şekillenmesinde şüphesiz merkezi bir rol oynamıştır. İtalya, Libya meselesinde denge politikası ve aktif diplomasi izlemeyi uygun görmüştür.³³⁶ İtalya için Libya'nın istikrara kavuşması ve ülkede düzenin yeniden inşa edilmesi büyük önem arz etmektedir. Fakat Libya konusunda İtalya'nın temel amacı, enerji konusunda elde etmiş olduğu kazanımları kaybetmemesidir. Bu noktada sürekli Fransa ile karşı karşıya kalan İtalya, hem UMH hem de Hafter ile görüşmelerini sürdürmektedir. İtalya, Libya'da bir an önce istikrarın sağlanabilmesi için yoğun bir diplomasi yürüterek, tarafları bir araya getirip ortak bir çözüm bulmaya çalışmaktadır. İtalya'nın Libya krizinde aktif olarak oynadığı rol, enerji kazanımlarını garanti altına almak istemesinden kaynaklanmaktadır.³³⁷ İtalyan enerji devi Eni, Libya'nın önde gelen yabancı enerji şirkettir. Bugün özel bir şirket olarak kabul

³³⁴ Aslıhan Alkanat, a.g.e., ss: 7-8.

³³⁵ Nicole Koenig, a.g.e., s: 16.

³³⁶ Tarek Megerisi, Arturo Varvelli, "Italy's Chance in Libya", 2020, *European Council on Foreign Relations*, https://ecfr.eu/article/commentary_italys_chance_in_libya/, (26.04.2021).

³³⁷ Oğuz Güngörmez, "İtalya'nın Libya Politikası", *SETA*, S: 257, 2020, ss: 1-2.

edilmesine rağmen, İtalyan hükümeti % 30,33 hissesiyle Eni üzerinde fiili kontrol sahibidir. İtalya'nın gelir açısından en büyük şirketi olan Eni'nin Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da pazar payını genişletme çabası, İtalya'nın dış politika yöneliminin parametrelerini şekillendirmektedir. Libya'da Eni'nin neredeyse tüm petrol ve doğalgaz varlıkları, Türkiye destekli UMH'nin kontrolü altında ve ülkenin batı yarısında bulunmaktadır. Enerji altyapısının güvenliğini sağlamak ve UMH'nin korunması ve Batı Libya üzerindeki yetkisinin genişletilmesi Eni şirketi için hayati bir ulusal çıkar sağlamaktadır. İtalya'nın Eni şirketinin hatırı sayılır varlıklarını güvence altına alma zorunluluğu, Türkiye'nin Libya'daki derinleşen askeri varlığı konusunda Roma'yı derin bir endişeye sürüklemiştir. İtalya'nın UMH ile iyi ilişkiler geliştirmesi, Trablus hükümeti ile uyumlu olan milislerin, koruması altındaki bölgelerde Eni Şirketi'nin istikrarlı enerji üretimini sürdürmesini sağlamıştır. Konsey başkanı Fayez al-Sarraj'ın önderliğinde UMH'nin oluşumundan bu yana, Eni'nin Libya'dan İtalya'ya Greenstream boru hattı aracılığıyla doğalgaz ihracatı yıllık 5,6 milyar metreküp civarında sabit şekilde kalmıştır. Greenstream boru hattı, Wafa kara gaz sahası ve Libya kıyısında yer alan Mellitah işleme ve pompalama kompleksi son beş yılda önemli düzeyde bir kesinti yaşamamıştır. Güney Libya'da ise durum biraz daha değişmektedir. Eni'nin % 33 hisseye sahip olduğu güney Libya'daki El Feel petrol sahasında ve % 50 hisseye sahip olduğu doğu Abu Attifel sahasında petrol üretimi çok daha kötüye gitmiş ve saldırıların bir sonucu olarak uzun süreli kesintiler yaşanmıştır çünkü bu bölgedeki enerji yataklarının kontrolünü farklı milis grupları sağlamaktadır. Libya'nın petrol üretiminin yaklaşık % 85'i karada bulunmaktadır ve büyük petrol sahalarının çoğu, milis saldırılarına karşı oldukça savunmasız olan seyrek nüfuslu bölgelerde yer almaktadır. UMH'nin kendi yetkisi altındaki şirketlere güvenilir bir elektrik ve elektrikle çalışan belediye hizmetleri sağlama yetkisi bulunduğundan, Eni, enerji üretim kapasitesinin sağlanması için özellikle de güvenlik konularında UMH'dan yararlanmaktadır. Libya'nın her iki yarısında da şu anda sivil kargaşaya neden olan eşi görülmemiş bir güç krizi bulunmaktadır. Libya, bugün 2.500 MW kurulu güç üretim kapasitesi açığına sahiptir. Libyalıların elektriğe erişimden yararlanma yüzdesi, iç savaş öncesi % 81'den % 67'ye düşmüştür. Savaşın parçaladığı Libya'da bu durum her iki tarafı da etkilerken, UMH'nin merkezi olan Trablus, elektrik enerjisi talebinin en yoğun olduğu bölgelerden biridir. Özellikle Trablus'ta elektrik kesintileri neredeyse kırk sekiz saat sürebilmektedir. 11 Temmuz 2020'de Başbakan

Sarraj, NOC Başkanı Mustafa Sanal ve Eni'nin CEO'su ile Eni'nin Libya General Electric Company'ye (GECOL) enerji güç tesislerini sürdürmesi için temel parçalar ve teknik yardım sağlanması için bir Mutabakat Muhtırası hazırlamıştır. Buna ek olarak Eni Şirketi, yeni bir gazla çalışan tesisin inşası için çalışmalar yürütürken, yenilenebilir enerji kaynaklarından elektrik üretmek için başlangıç projelerine destek sağlamaktadır.³³⁸

Libya ve İtalya ilişkilerinde ekonominin her daim canlı olması ve geliştirilmesi özellikle İtalyan politikaları açısından büyük önem taşımaktadır. 2014 yılına kadar açıklanan verilere göre, Libya'da yüz otuz üç İtalyan şirketinin aktif olarak çalıştığı açıklanmıştır.³³⁹ Bu doğrultuda Libya ve İtalya arasında 2017 yılında ilk ekonomik forum düzenlenmiş ve bu forumu özellikle enerji, inşaat, iletişim ve finans gibi sektör-lerden bir çok temsilci katılım sağlamıştır. Bu foruma katılım sağlayan firmaların bir çoğu hali hazırda Libya'da önemli ihaleler alarak bir çok farklı projeler yürütmektedir. Bu İtalyan şirketleri Libya'da Trablus Uluslararası Havalimanı'nın tamiri, hava trafik kontrollerine yönelik teknik altyapının sağlanması, alt yapı hizmetleri, arkeolojik alanların iyileştirilmesi gibi turizm ve kültürel alanlara yönelik birçok projeyi gerçekleştirmektedir.³⁴⁰ OEC'in 2017 yılı resmi verilerine göre, İtalya ve Libya arasındaki ticaret hacmi 2017 yılında toplam 2.84 milyar dolarken, 2018 yılında 10.2 milyar dolar olmuş ve bu oran 2019 yılında 4.77 milyar dolar olmuştur. 2019 yılı verilerine göre, İtalya'nın Libya'dan gerçekleştirdiği ithalatın yüzde 96.1'ini ham petrol ve doğalgaz oluşturmaktadır.³⁴¹ Tüm bu oranlara bakıldığında İtalya, Libya'nın önemli bir ticari partneri haline gelmiştir diyebiliriz.

Libya ve İtalya ilişkilerinde 2014 yılına gelindiğinde, Libya'da artan şiddet olaylarından dolayı İtalya 2015 yılında Libya'daki büyükelçiliğini kapatmış ve çalışanlarını da tahliye etmiştir. Fakat 2017 yılına gelindiğinde ise İtalya, Trablus'ta büyükelçiliğini açan ilk Avrupa ülkesi olmuş ve bu durum UMH'ye destek niteliğinde

³³⁸ Michael Tanchum, "Libya, energy, and The Mediterranean's New Great Game", *Real Instituto Elcano Royal Institute*, 2020, http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari110-2020-tanchum-libya-energy-and-the-mediterraneans-new-great+game, (27.04.2021).

³³⁹ Aldo Liga, "Playing with Molecules: The Italian Approach to Libya", *IFRI*, 2018, s: 31.

³⁴⁰ Oğuz Güngörmez, a.g.e., ss: 2-3.

³⁴¹ OEC, "What Does Libya Export to Italy?", 2019, https://oec.world/en/visualize/tree_map/hs92/export/lby/ita/show/2019/, (27.04.2021).

değerlendirilmiştir.³⁴² Fakat İtalya her ne kadar UMH'yi desteklese de, bazen politikalarında sapmalar olmuş ve denge politikası kapsamında Hafter güçleri ile de bir araya geldiği görülmektedir. Bu doğrultuda, 2016 yılında İtalya Sirte bölgesinde DEAŞ terör örgütü ile savaşılan askerlerin tedavisi için Misrata'ya taşınabilir sahra hastanesi kurulması için bir ekip göndermiştir ve ardından Hafter'e Libya Ulusal Ordusu için de aynı şekilde bir sahra hastanesi kurmayı teklif etmiş fakat bu teklif Hafter tarafından kabul edilmemiştir. Denge politikası kapsamında İtalya, İtalyan Büyükelçi Giuseppe Perrone'yi, 2017 yılında Temsilciler Meclisi (HoR) başkanı Agila Saleh ile görüşmesi için görevlendirmiştir. İki hükümet ile de ortayı bulmaya çalışan İtalya, aynı şekilde Trablus hükümeti ile de görüşmelerine devam etmektedir.³⁴³ İtalya, Libya'daki çatışmaların son bulması için uçuşa yasak bölge ve ateşkes³⁴⁴ gibi bir çözüm önerisi sunmada bu durum diğer aktörler tarafından çok da olumlu karşılanmamıştır. İtalya, uçuşa yasak bölgenin oluşturulması ile hava araçlarının kapışmasının sonlanabileceğini ve Hafter güçlerinin Trablus'a yaptığı saldırıları önleyebileceği görüşünü savunmaktadır.³⁴⁵

İtalya bölgedeki çıkarlarını korumak ve Libya'da istikrarı sağlamak adına hem UMH hem de Hafter güçleri ile zaman zaman görüşmeler düzenlemektedir. Denge politikası kapsamında gerçekleştirdiği bu ikili görüşmeler ile İtalya, UMH'ye olan desteğini devam ettirmekte fakat Hafter güçlerinin de sürece dahil edilmesi gerektiğini iddia etmektedir. İtalya Başbakanı Giuseppe Conte'ye göre, AB'nin Libya'daki sürece aktif olarak girmesi gerekmektedir. Çünkü bölgede Rusya ve Türkiye arasında yaşanacak bir yakınlaşmada AB'nin bölgede saf dışı edileceği düşünülmektedir. Giuseppe Conte, AB'nin Libya'da aktif olması gerektiğini şu sözlerle açıklamıştır, “Birleşmeliyiz, Libya'dan çok daha uzak aktörlerin kendilerini konumlandırmalarına, Libya senaryosundaki rollerini belirlemelerine ve herhangi bir çözüm için öncelik talep etmelerine izin vermemeliyiz, üstelik bunlar sadece askeri çözümlerse” ifadelerini

³⁴² Federica Saini Fasanotti, Karim Mezran, “No, Italy is not Guilty of Neocolonialism in Libya”, *Brookings*, 2017, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/04/03/no-italy-is-not-guilty-of-neocolonialism-in-libya/>, (27.04.2021).

³⁴³ Oğuz Güngörmez, a.g.e., s: 3.

³⁴⁴ Duvar English, “Italy warns Turkey against military intervention in Libya”, 2019, <https://www.duvarenglish.com/diplomacy/2019/12/29/italy-warns-turkey-against-military-intervention-in-libya>, (27.04.2021).

³⁴⁵ Övgü Pınar, “Libya: İtalyan Basınından 'AB, Ülkede Uçuşa Yasak Bölge Fikrini Değerlendiriyor İddiası”, *BBC News Türkçe*, 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50918918>, (27.04.2021).

kullanmıştır.³⁴⁶ İtalya kendi kararı ile 13-14 Kasım 2018 tarihleri arasında Palermo’da Uluslararası Libya Konferansı düzenlemiştir. Uluslararası Libya Konferansı’na Trablus yönetimi ile Tobruk merkezli Temsilciler Meclisi delegeleri katılmış ve ortak çözüm arayışına girilmiştir.³⁴⁷ Konferans İtalya için büyük bir avantaj oluşturmaktadır, özellikle Fransa ile arasında bölgede bir rekabet varken, bu konferans İtalya’ya diplomasi ve arabuluculuğu dış politikasında öne çıkarmasına yol açarken, çözüm arayışına olan istekliliğini de göstermiştir. Özellikle ABD, BM gibi uluslararası aktörlerin Libya iç savaşında çözüm arayışına olan ilgisizlikleri, İtalya’yı bölgede arabuluculuk rolünü üstlenmesiyle bir adım daha öne taşımıştır. Giuseppe Conte, Hafter’in ve UMH’nin temsilcileri ile görüşüğünü belirterek bölgede yaşanan iç savaşın Avrupa için tehlike arz ettiğini ve bu durumun terörizmin artışına ve kontrol edilemeyen göçe yol açtığını belirtmiştir. Düzensiz göçün ve terörizmin artışının bir an önce durdurulması gerektiğine dikkat çekmiştir.³⁴⁸

2011 yılında Kaddafi’nin devrilmesiyle birlikte ülkede çıkan iç savaşta birçok sivil hayatını kaybetmiş, birçoğu yaralanmış, kaybolmuş ya da göç etmek zorunda kalmıştır. Ülkedeki kaos ortamından uzaklaşmak isteyen on binlerce mülteci, insan kaçakçıları aracılığıyla İtalya’ya geçmeye başlamıştır. Yaşanan bu göç dalgası İtalya’yı ekonomik, siyasi ve toplumsal açıdan zora sokmuş ve hükümet bu konuda kapsamlı adımlar atma gereği hissetmiştir. Göç konusu İtalya için acil önlemlerin alınması gereken ve ülkenin istikrarını etkileyen ulusal bir konu haline gelmeye başlamıştır. İtalya her ne kadar mülteciler konusunda Türkiye ile yapılan anlaşmaya benzer bir anlaşmanın kendi ülkesi ile de yapılması gerektiğini dile getirse de, Almanya ve bir çok AB ülkesi Libya’da ki krizi bahane göstererek bu fikre sıcak bakmamaktadırlar.³⁴⁹ Diğer Avrupa ülkelerinden destek göremeyen İtalya, Akdeniz üzerinden göçmen akışını durdurmak için 2017 yılında Faye Serraj hükümeti ile anlaşmaya varmıştır. İtalya Başbakanı Paolo Gentiloni, “bu anlaşma İtalya ve Libya arasındaki işbirliğini bir çok alanda güçlendirecek. Gelişme,

³⁴⁶ Euronews, “Italy PM Giuseppe Conte Warns of Russian and Turkish Involvement in Libya”, 2019, <https://www.euronews.com/2019/12/28/italy-pm-giuseppe-conte-warns-of-russian-and-turkish-involvement-in-libya>, (27.04.2021).

³⁴⁷ Giovanna De Maio, “The Palermo Conference on Libya: A Diplomatic Test for Italy’s New Government”, *Brookings*, 2018, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/11/19/the-palermo-conference-on-libya-a-diplomatic-test-for-italys-new-government/>, (27.04.2021).

³⁴⁸ Şenhan Bolelli, “İtalya’dan Libya Hamlesi”, *Anadolu Ajansı*, 2019, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/italyadan-libya-hamlesi/1449645>, (27.04.2021).

³⁴⁹ Oğuz Güngörmez, a.g.e., s: 4.

istikrar ve birliğin sağlanması için işbirliğine ihtiyaç var. Diğer yandan bu anlaşma İtalya'nın Libya'yı desteklemeye yönelik tüm taahhütlerini kapsıyor” açıklamasında bulunmuştur.³⁵⁰ Bu anlaşma ile yasal olmayan göçün önüne geçmek isteyen İtalyan hükümeti, bu anlaşma kapsamında yaklaşık yedi yüz civarında deniz ve hava unsurundan oluşacak bir askeri misyon gönderme kararı almış ve bu durum İtalyan parlamentosunun onayına sunulmuştur. Amacının sınır ötesi göç ve suçları durdurmak olduğunu söyleyen İtalya, Co- mandante Borsini isimli askeri gemiyi Libya açıklarına gönderme kararı alırken, Hafter güçleri Libya'nın iç işlerine karışıldığı gerekçesiyle İtalya'nın bu kararına çıkmıştır.³⁵¹ 2 Şubat 2017'de İtalya Başbakanı ve Fayeze al-Serraj arasında kalkınma, işbirliği, yasadışı göç, insan kaçakçılığı, yakıt kaçakçılığı ve sınır güvenliğinin güçlendirilmesine ilişkin bir Mutabakat Zaptı (Memorandum of Understanding) imzalandı. (Bundan sonra 'muhtıra' veya 'MoU' olarak anılacaktır).³⁵² Oluşturulan gözlem ve barınma evleri gibi noktalar Libyalılar tarafından kontrol edilirken, İtalya da finansal destek sağlamaktadır.

2017 yılının ilk altı ayında, Libya'dan İtalya'ya Akdeniz'i geçen göçmen sayısı yarı yarıya düşüş sağlamıştır. Sayılardaki bu sert düşüşün nedeninin şubat ayında imzalanan 236 milyon dolarlık anlaşmanın bir sonucu olarak belirtilmekteydi. Bu anlaşma ile İtalya, Libya sahil güvenliklerine göçmenleri Libya'ya geri döndürmek için fon sağlıyor ve ayrıca onlara eğitim desteği de vermekteydi.³⁵³ 2016 yılında yüz seksen bir bin mülteci Libya'dan İtalya'ya geçiş yaparken bu sayı 2017 yılında yüz on dokuz bin'e, 2018 yılında ise yirmi üç bine düşmüştür.³⁵⁴

İtalya'da göç problemi ulusal bir sorun haline gelirken yöneticiler bu soruna çözüm bulabilmek için illegal örgütlerle de görüşmekten çekinmemiştir. BMGK, 2017 yılında yayınladığı bir raporda İtalya'nın Bija adında bir şahısla görüşüğünü ortaya çıkarmıştır. Bija isimli şahıs, göçmen botlarının batmasında doğrudan ilişkili olduğu için

³⁵⁰ Euronews, “İtalya ve Akdeniz'deki Mülteci Akını Durdurmak için Anlaştı”, 2017, <https://tr.euronews.com/2017/02/02/italya-ve-libya-akdeniz-deki-multeci-akinini-durdurmak-icin-anlasti>, (27.04.2021).

³⁵¹ Oğuz Güngörmez, a.g.e., s: 4.

³⁵² Anja Palm, “ The Italy-Libya Memorandum of Understanding: The Baseline of a Policy Approach Aimed at Closing All Doors to Europe?”, *Istituto Affari Internazionali*, 2017, <https://eumigrationlawblog.eu/the-italy-libya-memorandum-of-understanding-the-baseline-of-a-policy-approach-aimed-at-closing-all-doors-to-europe/>, (27.04.2021).

³⁵³ Praxis Center, “Italy Is Paying Libya to Intercept Migrants on The Mediterranean”, 2019, <https://www.kzoo.edu/praxis/italy-intercept-migrants/>, (27.04.2021).

³⁵⁴ Oğuz Güngörmez, a.g.e., s: 5.

BM güvenlik konseyi tarafından yaptırımlara tabi tutulan ve dünyanın en çok aranan insan kaçakçılarında biri olarak tanımlanmaktadır. Bija takma adıyla tanınan sahil güvenlik komutanı Abd el-Rahman Milad'ın, Libya'nın kuzey batısındaki Zaviye'de faaliyet gösteren bir suç şebekesinin parçası olduğundan şüphelenilmektedir. Libya hükümeti tarafından tutuklanan Bija, Trablus'un askeri başsavcısının delil yetersizliğinden dolayı kendisine yönelik suçlamaları düşürmesinin ardından serbest bırakılmıştır.³⁵⁵ Kaçakçılık gibi bir çok suçla ismi anılan şahsın İtalya ile Trablus hükümeti arasında yasadışı göç ve insan kaçakçılığının önlenmesi için imzalanan "Memorandum of Understanding" anlaşmasının imzalanmasına Bija ismi verilen şahsın da katılması akıllarda soru işareti bırakmıştır.

İtalya'nın Libya sorununda Fransa ile sorun yaşamasına gelecek olursak, İtalya 2011 yılında Kaddafi'nin devrilmesiyle kaosa sürüklenen ve istikrarsız ve düzensizin göçün adresi haline gelen Libya'dan Fransa'yı sorumlu tutmaktadır. Özellikle İtalyan hükümeti ve medyası Libya krizi konusunda Fransa'yı yoğun şekilde eleştirmektedir. Ayrıca İtalya, düzensiz göçten dolayı sıkıntı yaşamakta olup ve Fransa'nın bu konuda sessiz kalıp, İtalya'nın rolünü önemsemeyip Hafter ile görüşmeler yürüttüğü için de Libya'daki istikrarsızlığın baş aktörü olarak görmektedir. Kısaca özetlemek gerekirse İtalya'nın Fransa ile anlaşmazlığa düşmesinin nedeni, Libya'daki isyanların artmasının yanı sıra, mülteciler konusunda sessiz kalması, İtalya'yı yok sayarak arabuluculuk görevini üstleniyor gibi görünmesi ve Hafter'e olan desteği ile Libya sorununun ateşini körüklemesi başlıca nedenlerindedir.³⁵⁶

Sonuç olarak son dönem Libya ve İtalya ilişkilerine baktığımızda; 6 Nisan'da 2021 tarihinde İtalya Başbakanı Mario Draghi, Libyalı mevkidaşı Abdulhamid Dbeibah ile Trablus'ta bir araya gelmiştir. Bu ziyaret, İtalya başbakanının göreve gelmesinden bu yana 13 Şubat'taki ilk devlet ziyaretiydi. Daha da önemlisi, ziyaret Libya'nın yeni bir siyasi geçiş aşamasına girdiği bir zamanda gerçekleşmiştir. Trablus merkezli Birleşmiş Milletler destekli Ulusal Mutabakat Hükümeti ve General Halife Hafter'in Bingazi merkezli Libya Ulusal Ordusu gibi iki ana grup tarafından 23 Ekim 2020'de imzalanan

³⁵⁵ Lorenzo Tondo, "Libya Releases Man Described As One Of World's Most Wanted Human Traffickers", *The Guardian*, 2021, <https://www.theguardian.com/world/2021/apr/13/libya-releases-most-wanted-human-trafficker-bija>, (27.04.2021).

³⁵⁶ Oğuz Güngörmez, a.g.e., ss: 5-6.

yakın tarihli bir ateşkes anlaşması, Libya liderliğinde birleşik bir hükümetin seçilmesine yol açmıştır. İtalyan başbakanı kısa olan ziyaretinde birkaç önemli konuya odaklanmıştır. İtalya ve Libya'nın yıllar boyunca paylaştığı uzun süreli ekonomik ve siyasi işbirliğine atıfta bulunarak, bunun iki ülke için “eski bir dostluğu yeniden inşa etmek” için eşsiz bir an olduğunu vurgulamıştır. Başbakan Draghi, yeni bir "gelecek" başlatmak ve bunu "hızlı bir şekilde" yapmak için büyük bir heves gösterdiklerini ve 2020 yılında imzalanan ateşkesin "kesinlikle göz ardı edilmemesi" gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca iki ülke, bu ziyaret esnasında birçok ortak çıkarları hakkında konuşma fırsatı yakalamıştır. En önemlisi, İtalya'nın petrol devi Eni'nin, Libya'da stratejik yatırımlara sahip olduğu bilinmektedir (2019'da İtalya, doğal gazının yüzde 8'ini Libya'dan ihraç etmiştir). Kısaca, Draghi'nin elektrik ve enerji sektörlerinde Libya ile işbirliğini yoğunlaştırmaktan bahsetmesi şaşırtıcı bir konu değildir. Draghi, Libya'nın denizden göç etmekte olan göçmenleri kurtarma ve insan kaçakçılığı ile mücadele çabalarını çok takdir ettiğini belirtirken, üzerinde özellikle durduğu bir diğer konu göç konusu olmuştur. Aslında birçok ulusal ve uluslararası şirket, üç yıl önce İtalyan inşaat şirketi Aeneas'a yaptırılan bir proje olan Trablus'un havaalanının yeniden inşasında İtalya'nın tekrar başı çekeceğine inanmaktadır. İtalya'nın, Tunus'u Libya üzerinden Mısır'a bağlayacak olan, Libya'nın Akdeniz kıyısı boyunca uzun bir otoyolun yapımını devralacağı da rivayetler arasında yer almaktadır. Draghi'nin Libya ziyareti, İtalya'nın Libya'daki ve daha geniş Akdeniz'deki rolünü yenilemek için büyük bir adım olarak görülmüştür. İtalya, bölgedeki krizleri ve zorlukları yönetmede önemli bir aktör olmanın yolunu pekala açıyor olarak görünmektedir. Aslında, Draghi'nin 21 Mart 2021'deki ziyaretinden iki hafta önce, İtalya'nın Dışişleri Bakanı Luigi Di Maio, Dbeibah, Libya Başkanlık Konseyi başkan yardımcıları Musa al-Koni ve Abdullah al-Lafi ve Dışişleri Bakanı Najla el-Mangoush ile bir araya gelmiştir. Di Maio, ziyareti sırasında iki ülkenin paylaştığı “önemli jeostratejik çıkarlardan” bahsetmiş ve İtalya'nın ülkeyi istikrara kavuşturma niyetini vurgulamıştır. Di Maio'nun yeni seçilen Libya Başbakanını ziyaret eden ilk Avrupa Birliği bakanı olduğunu belirtmek gerekirse; Di Maio'nun ülkeyi ziyaret etme fırsatını yakalaması, İtalya'nın bölgede stratejik bir ortak olmaya hazır olduğuna dair güçlü bir işaret olmuştur. Son olarak, Draghi'nin İtalya'nın yeni başbakanı olarak atanması sayesinde İtalya artık daha güçlü bir itibara sahip olurken, bunun başlıca nedeni ise, güvenilir bir politikacı olan sicili, Avrupa'daki en iyi uluslararası kuruluşlarda, özellikle

de 2011-2019 yılları arasında Avrupa Merkez Bankası'nın başkanı olarak uzun ve başarılı kariyerinden kaynaklanmaktadır. Bu yenilenen güvenilirlik, İtalya'yı Avrupa'da yeni bir güç olmak için stratejik bir konuma yerleştirmektedir.³⁵⁷

Almanya'daki Angela Merkel'in istifa ettiği ve Fransa'dan Emmanuel Macron'un önemli bir seçim kampanyasıyla karşı karşıya olduğu bir zamanda, İtalya Akdeniz'de transatlantik işbirliğinin güçlendirilmesinde başı çekmeye en uygun ülke olarak görülmektedir. Ancak İtalya'nın önündeki yol zorlu ve karmaşık görünmektedir. İtalya'nın artık dış politika stratejisini belirlemesi gerekirken, Amerikalı ve Avrupalı müttefikleriyle koordinasyon sağlamak için kararlı bir şekilde hareket etmesi gerekmektedir. Joe Biden yönetiminin doğuya yönelmesiyle İtalya, Libya'da arabuluculuk rolünü devam ettirebilir ve bu da, Dışişleri Bakanı Antony Blinken'in 13 Nisan'da İtalyan mevkidaşı ile görüştüğünden sonra belirttiği gibi, Washington'un hoş karşılayabileceği bir durumdur. İtalya oluşturacağı yeni politikaları ile sonunda kilit bir oyuncu haline gelebilir ve Libya'da ve belki de Akdeniz'de istikrar ve güvenliğin yeniden tesis edilmesinde yardımcı rol oynayabilir.

³⁵⁷ Karim Mezran, Alissa Pavia, "Italy Found Its Way Back Into Libya", *Atlantic Council*, 2021, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/italy-found-its-way-back-into-libya/>, (27.04.2021).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİBYA'DA BARIŞI İNŞA SÜRECİ

2011 yılından bu yana, Libya'daki siyasi durum istikrarını kaybetmiş, sosyal sözleşme ortadan kalkmış, ulusal düzeyde kurumlar itibarını yitirmiş, siyasi ve ekonomik güce sahip bir elitin önderliğindeki merkezi hükümet ile topluluklar arasındaki iletişim boşluğu ortaya çıkmıştır. Halihazırda Libya için barışı inşa sürecinin, hem yerel aktörler hem de uluslararası aktörler arasında zayıf olduğuna dair genel bir algı bulunmaktadır. Libya'da bugün topluluklara ve topluluklar arasındaki erişim çok sınırlı durumdadır. Hem güvensizlik hem de altyapı eksikliği nedeniyle ülke çapında seyahat etmek kelimenin tam anlamıyla çok zor, ülkenin bazı bölgelerinde iletişim olanakları dahi mevcut değildir. Tüm bu imkansızlıklar topluluklar arası iletişimi imkansız değilse de çok zor hale getirmektedir. Sivil toplum kuruluşları (STK'lar) dahil olmak üzere uluslararası toplumda güven eksikliği mevcuttur. Siyasi kutuplaşmanın en üst seviyede olduğu bugünün Libya'sında belirli, somut ve yerel çözümlere odaklanmak ve yerel düzeyde arabuluculuğu kolaylaştırarak, toplumsal düzeyde daha geniş bir uzlaşmayı hedeflemek daha etkili bir çözüm gibi görünmektedir.³⁵⁸

Libya'da bugün barışı engelleyen bir çok unsur bulunmaktadır. Bu engeller ise, iç savaş ve çevresindeki çıkar ağları, terörizm, Libya yerel gruplarının uluslararası uzantıları ve bu çıkarları destekleyen diktatörlük sonrası dönemde Libya'daki varlığını yenileyen bölge dışı müdahaleler. Bir diğer engel ise, Libya devriminin arkasında olduğunu iddia eden, önceki rejimden kalan varlıkların yeni rejimin her yerine yayılmış durumda olmasıdır. Tüm bu engeller reformcuların ve demokrasi yanlılarının, barış çabalarının hedeflerine ulaşmasının önüne geçmektedir. Libya'da yaşanan savaş, içinden çıkması güç bir hal aldığından dolayı ülkede barışın tesisini sadece uluslararası aktörlerin girişimi sağlamak zor görünmektedir. Libya'da istikrarın sağlanamamasında, otoritenin zayıflığı ve eski rejimin düşmesinden sonra ülkedeki durumu kontrol edemeyen kurumsal boşluk büyük rol oynamaktadır. Sonuç olarak, toplumda yeniden yapılanmaya, kalkınmaya ve

³⁵⁸ Agency For Peacebuilding, "Peacebuilding and Reconciliation in Libya: What Role for Italy?", *Johns Hopkins School of Advanced International Studies*, s: 4.

barışı sağlamaya gerçekten inanan kurumlar yerine, kendi çıkarlarının peşinden koşan ve kontrol edilmesi kolay kurumların yer alması halk arasında güvensizliğin artmasına yol açmıştır. Libya'da kamusal alanın güvenli şekilde değişebilmesi için sosyal diyalogun desteklenmesi gerekmektedir. Marjinalleşme ve merkezden uzak geniş alanlara hizmetlerin erişiminin olmayışı, ülkenin bazı bölgelerinde bölünme arzusu yaratmaktadır. Etnik, bölgesel, politik veya kabile bağlantılarına bakılmaksızın farklı toplum kategorilerine hizmet sunan güçlü devlet kurumlarının oluşturulmasına öncelik verilmelidir. Libya vatandaşları, siyasi sürece ve demokratik yola olan inançlarını kaybederken, sivil ve barışçıl siyasi yolu reddeden, bölünme ve isyan çağrısı yapan sesler daha çok ortaya çıkmaya başlamıştır. Libya'da dönüşüm sürecindeki rolüne uyan ve barışı sağlayan sivil toplum kuruluşlarının etkin bir işlev görmemesi, ülkenin gidişatının değişmesinde önemli rol oynamıştır. Sivil toplum kuruluşlarının yokluğu, bu kurumları, çatışma taraflarının belirli çıkarlarına hizmet eden siyasi baskının araçları ve tarafları gibi görmelerine yol açmıştır. Sonuç olarak sivil toplum örgütleri, kendi siyasi hırslarından vazgeçmezler ve sivillerden ziyade, askeri ve siyasi kimliklere, aşiretlere hizmet etmeye son vermezlerse, barış sürecini takip etme konusunda etkili, güçlü ve güvenilir kurumlar olmaktan uzak kalacaklardır.³⁵⁹

Bu anlamda Libya bir dönüm noktasından geçmektedir. Barış inşası süreci başarıyla tamamlanırsa ülke demokrasiye geçebilir veya başarısız olursa otokrasiye evrilebilir. Bu yüzden, Libya'da çatışma sonrası dönemde olası bir barış inşası sürecinin temel adımlarını belirlemek önem arz etmektedir. Eğer Libya bu süreçte demokrasiye yönelirse bu durum aynı değişimi isteyen veya arzulayan diğer Arap ülkeleri için de başarılı bir örnek oluşturacaktır. Kabul edilmelidir ki, ciddi iç çatışmalardan muzdarip ülkeler, savaşla zayıflamış ekonomilerden ve son derece kutuplaşmış siyasi ilişkilerden, tüm yurttaşların ve siyasi sistemlerin temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek gençleşmiş ekonomilere geçiş yapma zorluğuyla karşı karşıyadır. Libya da bir istisna değildir ve bu ülkede barış inşası, her yerde olduğu gibi, çok zaman ve çaba gerektiren uzun bir maratondur. Yine de iyi bir strateji oluşturulursa, Libya, daha az acıyla siyasi dönüşümünü başarabilir ve demokratik bir ülke olabilir. “İyi bir strateji” temelde geçiş

³⁵⁹ Awad Ibrahim, “Is It Possible to Bring Peace to Libya?”, *Libyan Organization of Policies and Strategies*, ss: 1-8.

dönemi adaletini, temsili bir hükümet kurmayı, güvenliği güçlendirmeyi, yeni bir anayasa yapmayı, ekonomik yapılanmayı ve ulusal uzlaşmayı içermektedir.³⁶⁰

3.1. LİBYA'DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE BİREY DÜZEY

3.1.1. Demokratik Liderlik

Libya'ya demokrasinin gelebilmesi sadece seçimlerle olacak bir şey değildir. Halkın seçeceği adayları da iyi tanınması gerekmektedir. Her ne kadar 24 Aralık'ta gerçekleşecek cumhurbaşkanlığı seçiminin ilk turu ertelenmiş olsa da halk sandık başına gideceği günün heyecanını yaşamaya devam etmektedir. Libya halkı bu seçime onlarca yıllık diktatörlük, iç savaş ve yaşanan belirsizlik döneminden sonra kavuşacaktır. Ancak sonuçların geniş kitlelerce kabul görmesi için seçmenlerin sandıkta bilinçli bir karar verebilmeleri gerekmektedir. Sıkıştırılmış bir seçim takvimi, Libyalılara yetmişden fazla aday hakkında bilgi edinmek için çok az zaman sunmaktadır. Ülkede yabancı güçlerin mevcudiyeti ve yeniden çatışma korkusu nedeniyle kampanya süresi iki haftaya indirilmişti. Ayrıca, ülkenin bölünmüş medya ortamı, adaylar hakkında doğru bilgilerin erişilebilirliğini kısıtlarken, güçlü bir kamuoyu tartışması fırsatı olmadan, seçim sonuçları ülkenin hâkim bölünmelerini yansıtacak ve muhtemelen daha da kötüleştirecektir. Çoğu Libyalı'nın bariz barış, istikrar ve demokrasi arzusuna rağmen, seçimlerin daha fazla şiddete yol açacağı korkusu ülke genelinde yaşanmaktadır. Yapılacak seçimlerin başarılı olması için seçmenlerin adayları ve onların görüşlerini iyi karşılaştırması gerekmektedir. Çünkü uluslararası toplum, Libya'nın daha istikrarlı, demokratik bir devlete geçişini teşvik etmek için yıllarca yapılan bu başarısız girişimlere milyonlarca dolar harcamıştır. Bu yüzden tartışmaları desteklemek, uluslararası toplumun Libya'da kalıcı bir demokrasinin koşullarını oluşturması için bir başlangıç noktası oluşturacaktır. Seçimlerin tek başına demokrasi getirmesi imkansız olsa da ülkenin azalan bağımsız basınını desteklemek, nefret söylemi dolu yayın alanını düzenlemek ve ülkenin umutsuzca ihtiyaç duyduğu yapıcı konuşmaları bir araya getirme konusunda Libya sivil toplumunu güçlendirmek için büyük bir çaba gerekmektedir ve tüm bunları düzene sokarak halkın demokrasi ihtiyacına karşılık verebilecek bir lider seçmesi gerekmektedir. Libyalılar, geniş çapta yolsuzlukla ilişkilendirilen siyasetten uzaklaşarak, onlarca yıllık siyasi kaos

³⁶⁰ Muzaffer Ercan Yılmaz, "After Qaddafi: Building Peace in Libya, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 2, 2013, s: 7.

ve gecikmiş anketlerden sonra, yaklaşan oylamanın her şeyi değiştireceğinden şüphe duymaya başlamıştır. 2014 yılında, Libya'nın uygun seçmenlerinin beşte birinden azı parlamento seçimlerine katılmış ve kısa süre sonra ülke iç savaşa sürüklendiği için pek çok Libyalı cumhurbaşkanlığı seçiminin de aynı sonucu vereceğinden endişe duymaktadır. Rakip güçler arasında tartışma alanı olmadığı için, Libya'nın en yüksek makamına aday olanlar çok az incelemeyle karşı karşıya kalmış ve ülkenin medyası organları dezenformasyonla dolmuştur. Birçoğu rakip bölgesel güçler tarafından finanse edilen düzinelerce TV kanalı, en temel gerçeklerin bile farklı versiyonlarını göstermeye çalışmaktadır. Adaylar, dostane, partizan kanallarda görünürken, asla ülkenin geleceğine ilişkin vizyonları ve nasıl yönetmeyi planladıkları hakkında basit sorularla dahi karşılaşmamaktadırlar. Fakat yerel meclis seçimlerinde durum tam tersi yönde ilerlemektedir. Ulusal düzeyden farklı olarak, Libya'da yerel siyaset bir başarı öyküsüdür. 2011'den bu yana, tüm bölgelerdeki münazara kulüplerinin sayısı önemli ölçüde artmış ve siyasi kamplar arasında diyaloglar örgütlenmiştir. Son on yılda, yüzden fazla belediye meclisi barışçıl bir şekilde seçilmiştir. Milislerin etkisi ulusal kurumları zayıflatırken, yerel düzeyde gençlik örgütleri ve saygın kabile reisleri tartışma için platformlar yaratmayı başarmış ve önerilen başkanlık tartışmaları bu ilerlemenin üzerine inşa edilmiştir. Başkan adayları arasında sınırsız, otantik bir siyasi tartışma, egemenlik için rekabet eden silahlı grupların ve siyasi elitlerin yetkisini ortadan kaldırmaya yönelik çok önemli bir adım olacaktır. Vatandaşlar siyasi sürece güvenmedikçe ve desteklemedikçe, politikacılar seçim sonuçlarına saygı duyulacağını bilmedikçe, hangi grubun iktidarda olduğuna bakılmaksızın, devam eden çatışmalar ülkede kaçınılmaz olacak gibi görünmektedir. Seçimlerin yapıyor olması, on yıllık siyasi parçalanma ve iç savaştan hala kurtulmaya çalışan bir ülkede umut verici bir işarettir fakat seçimler tek başına yeterli değildir. Libya'da bu noktaya kadar yapılan seçimlere düşük seçmen katılımı, tartışmalı sonuçlar ve partizan şiddeti damgasını vurmuştur. Gerçek, işleyen bir demokrasi, canlı, sansürsüz bir tartışmayı, eşit konuşma ve duyulma fırsatını ve hepsinden önemlisi, vatandaşlar ile onları temsil eden politikacılar arasında bir güven kültürünü gerektirmektedir.³⁶¹

³⁶¹ Belabbes Benkredda, "An Election Alone Will Not Bring Democracy to Libya", *Arab News*, ,2021.

Halkın demokrasi isteklerini karşılayabilecek bir demokratik lider seçmesi için adayların iyi tanınması gerekirken, demokratik lider tanımının iyi yapılması gerekmektedir. Liderlik, insanları arzu edilir buldukları bir amaç doğrultusunda iş birliği yapmaları için etkileme faaliyetidir. Demokratik lider, başkalarını harekete geçirme ve canlandırma yeteneğine sahip olmalıdır.³⁶² İyi bir lider, sadece komuta yetkisine sahip olup emir veren değil, arkasındaki kitleyi iyi bir şekilde örgütleyerek hedefe ulaşabilen ve aynı zamanda istekleri kabul edebilen kişidir. Bir liderin hedefine ulaşmak için öne çıkan en belirgin özellikleri, her türlü duruma kolay uyum sağlayabilen, dikkatli, iş birliğine açık, kararlı ve kendine güvenen, karşısındakine güven veren, iddialı, bilgili ve donanımlı olmasıdır. Demokratik lider, halkın görüşlerine önem verip, her bireyin farklı kişiliğe, bilgiye ve deneyime sahip olduğunun farkında olarak hareket etmektedir. Ayrıca demokratik lider için insanlar arasında olan çatışma olağan bir durumdur ve bu yüzden sorunları reddetmek yerine çözüme ulaştırmak başlıca hedefidir.³⁶³ Güçlü bir demokratik liderin en belirgin özelliği destekçileri arasında sıkı bir güven, saygı ve samimiyet uyandırmasıdır. Alacakları kararlarda ahlaki değerleri göz önünde bulundururken, takipçilerini harekete geçirmek ve ilham vermek için çalışırlar. Demokratik lider muhalif sesleri susturmaya çalışmaz aksine farklı görüşlere açık olup yaratıcılığı teşvik etmeye çalışmaktadır. Demokratik lider kararlar alınırken son sözünü söylese bile, diğerlerinin fikirlerini paylaşmasını her zaman teşvik etmektedir.³⁶⁴

Libya'nın demokrasiye evrilmesini destekleyecek bir liderin öncelikle barışı savunma, düşmanları silahsızlandıran güçlü mevcudiyet, yüksek düzeyde bağışlayıcılık, olumlu düşünme, büyük resmi görme yeteneği, kendisinin ötesindeki hedeflere ve misyonlara odaklanma, olağanüstü dayanıklılık, azim ve kararlılık, alçakgönüllülük, umutlu ve sabırlı olması gibi rolleri üstlenmesi gerekmektedir. Politika, din, ekonomi, toplum, ahlak ve etik gibi konularda farklı bakış açılarına açık olarak insanları ayrıştırmak yerine toplayıcı fikirler üreterek halkı kucaklamalıdır. Seçilecek liderin tarzı halkı motive ederek onlara ilham vermelidir. İyi bir lider olmak, halkın önüne çıkmak ve konuşmaları

³⁶² Shiw Balak Prasad, "Effective Leadership in Democracy", *Open Journal of Political Science*, S:7, 2017, s: 349.

³⁶³ Sarbapriya Ray, Ishita Aditya Ray, "Understanding Democratic Leadership: Some Key Issues and Perception with Reference to India's Freedom Movement", *Afro Asian Journal of Social Sciences*, C: 3, S: 3, ss: 1-26.

³⁶⁴ Kendra Cherry, "The Democratic Style of Leadership", 2021, <https://www.verywellmind.com/what-is-democratic-leadership-2795315>, (05.02.2022).

ezberlemekle değildir. Önemli nitelikler sergileyerek ve takipçilerine hayatta daha iyi bir yol sunarak dünyaya bir iz bırakmakla ilgilidir. Liderlik, insanları belirli bir hedefe ulaşmak için motive etme ve etkileme yeteneği olarak tanımlanırken, yönetim genellikle tutarlılığı ve düzeni korumakla ilgilidir. Libya'nın bugün en ihtiyaç duyduğu şeylerden biri tutarlılık ve düzenin korunmasıdır. Ayrımcı yasalara karşı direniş göstermeli ve milletini hakları ve en önemlisi özgürlükleri için savaşmak için motive etmelidir.

Libya'da bugüne kadar, otuzdan fazla adaydan altısı başkanlık yarışında öne çıkmaktadır. Onlardan birincisi “devrimin önderinin oğlu” olarak tanınan Saif al-Islam, yapılan anketler doğrultusunda açıkça seçimin en büyük sürprizi o görünmektedir. Muammer Kaddafi'nin oğlu, siyasete on yıl ara verdikten sonra, 14 Kasım'da güneydeki Sebha'da çok sayıda destekçisi bulunan bir seçim merkezinde cumhurbaşkanı adayı olarak kaydını yaptırmıştır. Saif al-Islam'a göre, Libya'da 2011 yılında yaşananlar bir devrim değil aksine iç savaşın ya da karanlık günlerin başlangıcıydı. Babasının ölümünü takip eden on yıllık istikrarsızlık, kaos ve savaş ortamı Saif al-Islam'ın seçim kampanyasının ana argümanını oluşturmaktadır. El-İslam'ın siyaset sahnesinden uzun süre uzak kalması, bazı Libyalıların gözünde yeni keşfedilen bir liderden farksız olarak yorumlanmaktadır. Yapılan anketler sonucunda ülkenin üç büyük bölgesinden birinde Saif al-Islam'ın %57'lik oy kitlesine sahip olduğu belirtilmektedir. Seçim ilkelerine saygı duyduğunu belirten Saif al-Islam, 2021 yılının temmuz ayında New York Times'a verdiği röportajda 2011 yılını devrim olarak adlandırmadığını aksine Libya için karanlık günlerin başlangıcı olarak yorumlamıştır. Libya halkı onun demokratik inançlarının samimi olup olmadığını merak etmekte olsa da bu açıklama babasının mirasından çok uzaklaşmayacağını göstermektedir. Seçimlere aday olan ikinci sürpriz isim ise, Kaddafi'nin eski genelkurmay başkanı olan Béchir Saleh'tir. Bazı kesimler bu adaylığı, El-İslam'ın adaylığının açıklanmasıyla aynı zamana denk gelen Libya'ya dönüşünü “devrimin önderinin oğluna” desteğinin bir işareti olarak yorumlamıştır. Ancak gerçekte Saleh'in, özellikle 2017'de verdiği röportajlarda başkanlık isteğinin olduğu görülmektedir. Béchir Saleh, 2011 devriminden sonra Fransa'ya sürgün edilmiş, sonrasında Nijer'e, ardından Güney Afrika'ya ve son olarak Birleşik Arap Emirlikleri'ne (BAE) gitmek için ülkeyi terk etmeye zorlanmıştır. Muhtemelen Libya'ya dönüşünü finanse eden Abu Dabi ile yakından bağlantılı olan Salih'in kazanma şansı yapılan anketler sonucunda düşük görünmektedir. Seçimlere aday olan üçüncü isim ise, Şubat

2021'de başbakanlık adaylığını kaybettiğinden beri yıldızı giderek sönen Fathi Bachaga, Libya siyaset sahnesinin en önemli isimlerinden biri olmaya devam etmektedir. Batılı bakanlar Fathi Bachaga'yı yetkin ve ciddi bir kişi olarak gördüklerini belirtmektedir. Fransa ile çok iyi ilişkileri olduğu bilinen eski içişleri bakanı, kendisini hem Kaddafi'ye hem de Haftar'e başlıca alternatif olarak konumlandırmış durumdadır. Libya uzmanı Anas el-Gomati, Fathi Bachaga'nın devrimi destekleyen halkı temsil etmek istediğini ve teknokratik bir tarz geliştirerek etrafını ikna olmuş demokratlardan oluşan parlak bir genç muhafızlarla kuşattığını belirtmiştir. Diğer yandan Başbakan Abdülhamid Dabaiba da anti-otoriter bir cephe oluşturmak istemekte ve daha popülist bir tarzda da olsa ana rakibi olarak görünmektedir. Adaylardan bir diğer isim de, Aref Ali Nayed'tir. Abu Dabi merkezli eski Libya BAE büyükelçisi Aref Ali Nayed 2018 yılında da seçimlere katılmıştır fakat bu sefer kendisini uzlaştırıcı bir şekilde sergileyerek, doğu ile batı arasındaki iç içe geçmiş köklere vurgu yapmaktadır. Bingazi'de doğan ve İslam teolojisi felsefesi profesörü olan Nayed, nüfuzunu yurtdışında genişletmek için düşünce kuruluşu olan Libya İleri Araştırmalar Enstitüsü (LIAS) ve Kalam Araştırma ve Medya (KRM) aracılığıyla oluşturduğu ağa güvenmektedir. Bir zamanlar Haftar'a yakın olan Nayed, şuan maesafeli bir tavır sergilemektedir. Herhangi bir koalisyonla kesinlikle birlikte çalışmayı reddettiği gibi Müslüman Kardeşler'i de reddetmektedir. Nayed, 2017 yılında kurulan İhya Libya hareketine liderlik etmektedir. Bir diğer güçlü aday olan Halife Haftar, 16 Kasım'da adaylığını ilan etmek için üniformasını takım elbise ve kravatla değiştirmiştir. 77 yaşındaki asker, 23 Eylül'de Libya Ulusal Ordusu'nun (LNA) dizginlerini sağ kolu olan General Abdelrazzak el-Nadhouri'ye devrettiğinden beri oldukça ketum davranmaktadır. 24 Aralık cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılabilmek için seçim yasasına göre bunu yapması gerekiyordu. Bilindiği üzere Nisan 2019'da Haftar, "terörist" milisler tarafından el konulduğunu söylediği iktidarı ele geçirmek için Trablus'a askeri bir saldırı başlatmış ve İslamcı gruplara karşı mücadelenin şampiyonu olarak, cihatçı grupları Bingazi (2017'de) ve Derna (2018'de) şehirlerinden çıkarmayı başarmıştır. Batıda Haftar'dan nefret edilse de, bölgedeki büyük ekonomik sözleşmeleri denetleyen Askeri Yatırım Otoritesini kurduğu doğuda hâlâ üstünlüğünü korumaktadır. Ayrıca Haftar, doğudaki Petrol Hilali'nin kontrolünü elinde tutuyor ve ana petrol sahalarının bulunduğu Fizan'da varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Wagner, BAE, Mısır ve Rusya gibi yurtdışından önemli müttefikleri bulunmaktadır. Demokratik Lider

tanımının dışında bulunan Hafter yapılan röportajlarda da belirtildiği gibi Kaddafi'nin devamı olarak görülmektedir. Son olarak bir diğer aday Abdülhamid Dabaiba'dır ve Trablus'ta güçlü bir imaja sahiptir. Türkiye'nin desteklediği Dabaiba, Cumhurbaşkanı Mohamed el-Menfi ile birlikte 12 Kasım'da Paris'te düzenlenen Uluslararası Libya Konferansı'na eş başkanlık etmiştir. Aslen güçlü işadamlarından biri olduğu Misrata'dan gelen Dabaiba, Kaddafi'nin yönetimi altındaki devlet şirketi Lidco'nun başkanıydı. Diğer bir varlığı ise ülkenin büyük iş adamı Sedik el-Kabir ile yakın ilişkisidir. Petrol geliri elde eden Trablus'taki Libya Merkez Bankası'nın (BCL) başkanı, ülkenin önde gelen distribütörü olmaya devam etmektedir.³⁶⁵

Libya'da bugün adaylığını koyan isimler Libya'nın demokrasiye evrilmesinde yada evrilmemesinde önemli rol oynayacaktır ve ülkenin kaderi bu altı güçlü isim etrafında şekillenecek gibi görünmektedir. Her ne kadar adaylar halka çok güçlü vaatler sunmasalar da halkın asıl görevi bu adaylar arasında demokratik ve birleştirici kimliği ön plana çıkan ilk adayı değerlendirmek olmalıdır. Aksi halde ülkedeki kaos ve ayrıştırıcı ortam uzun süre daha devam edecek gibi görünmektedir.

Demokratik bir liderin seçilmesiyle birlikte Demokrasi yönünde atılması gereken diğer adımlardan biri, halk iradesiyle seçilmiş bir hükümetin kurulmasıdır. Fakat özellikle otoriter rejimlerle yönetilen ülkelerin geçmişinde demokratik yollarla yapılan seçim geçmişleri bulunmamaktadır. Bu tarz ülkelerde sivil toplum kuruluşlarının, uluslararası toplumun özellikle seçimlerin organize edilmesi ve seçimlerde gözetmenlik yapma gibi konularda yardımcı olmaları büyük önem arz etmektedir. Örneğin BM Örgütü, iç savaş yaşayan ülkelerde teknik yardımlar sağlayarak ülkelere destek verirken özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde BM barış güçleri bu ülkelerde yapılan seçimlerde görev alarak demokratikleşme adına büyük yardımlar sağlamışlardır.³⁶⁶

Libya'da Kaddafi rejiminin yıkılmasında büyük rol oynayan Ulusal Geçiş Konseyi 5 Mart 2011'de Libya'nın Bingazi kentinde kurulmuştur. UGK resmi internet sitesinde, amaçlarının 17 Şubat devrimi sonrası Libya halkına barışı, özgürlüğü ve

³⁶⁵ Jihad Gillan, Sarah Vernhes, "Libya: Who Are The Main Presidential Candidates?", *The Africa Report*, 2021.

³⁶⁶ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 169- 170.

bağımsızlığı sunmak olduğunu ve hedeflerinin doğuda Amsad kentinden, batıda Ras Cedir, kuzeyde Sirte'den güneyde Gatrun'a kadar tüm Libya'yı özgürleştirerek, barış, adalet ve refah yolunda birleştirmeyi amaçladıklarını belirtmiştir. Bunun üzerine 10 Mart 2011'de Fransa'dan başlayarak bir çok Batılı devlet Konseyi meşru Libya yönetimi olarak tanımıştır. UGK görevini Libya'da şiddetin sonra erene kadar, Kaddafi rejimini ortadan kaldırıncaya kadar ve iktidarın serbest seçimle iş başına gelmiş, ülkeyi, başkent Trablus olduğu tam anlamıyla demokratik bir Anayasaya göre yönetecek bir hükümete bırakana kadar geçecek geçici bir dönem için görev yapacağı belirtilmiştir.³⁶⁷

2015 yılında Birleşmiş Milletler'in arabuluculuğunda Fas'ta sürdürülen Libya görüşmelerinde Ulusal Birlik Hükümetinin kurulmasına karar verilmiştir. BM Libya Özel Temsilcisi Bernardino Leon, Faiz El Saray liderliğinde ulusal birlik hükümetinin kurulduğu duyurusunu yapmıştır.³⁶⁸

Libya'da BM öncülüğünde demokrasi adına gerçekleştirilen bir diğer adım ise, Şubat 2021 tarihinde Birleşmiş Milletler nezdinde İsviçre'nin Cenevre kentinde toplanan Libya Siyasi Diyalog Forumu olmuştur. Libya Siyasal Diyalog Forumu (LPDF), Ülkede iç savaş sonrası siyasi sistemin kurulması için oluşturulmuş ve geçici hükümetin başbakanı ile başkanlık konseyinin üç üyesini seçmek üzere toplanmıştır. Bu forumun oluşturulmasındaki en büyük amaç, Libya krizinin siyasi çözümü için ülkeyi Başkanlık ve Parlamento seçimlerine götürerek Libyalıların oylarıyla ülkede yeni bir yönetim seçilmesini sağlamak olmuştur. 9-15 Kasım 2020 tarihleri arasında Tunus'ta yapılan ilk toplantıda, 24 Aralık 2021 tarihinde Libya'da Başkanlık ve Parlamento seçimlerine gidilmesi kararı almış ve üyeler bu seçimler öncesinde ülkeyi yönetecek yürütme otoritesini yeniden yapılandırma ihtiyacı konusunda görüş birliği sağlamıştır. Üyelerin hedeflerinden biri de, askeri ve siyasi olarak ikiye bölünmüş olan Libya'nın belirlenen tarihte seçimleri gerçekleştirebilmesi için LSDF'nin belirlediği "yol haritası" kapsamında yeni bir Başkanlık Konseyi ve Ulusal Birlik Hükümetinden oluşan geçici bir yürütme otoritesinin seçilmesidir. Bilindiği üzere, ülkenin başkenti ve batı bölgelerinin kontrolü BM tarafından kabul edilen Başbakan Fayiz es-Serrac'ın yani Ulusal Mutabakat

³⁶⁷ Habertürk, "Libya'nın Yeni İktidarı: Ulusal Geçiş Konseyi", 2011, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/668811-libyanin-yeni-iktidari-ulusal-gecis-konseyi>, (29.05.2021).

³⁶⁸ Deutsche Welle Türkçe, "BM: Libya'da Ulusal Birlik Hükümeti Kuruldu", 2015, <https://www.dw.com/tr/bm-libyada-ulusal-birlik-hukümeti-kuruldu/a-18771615>, (29.05.2021).

Hükümeti'nin (UMH) kontrolünde bulunurken, ülkenin ikinci büyük kenti Bingazi merkezli doğu bölgeleri ise Halife Hafter'in kontrolünde yer almaktadır. LPDF kapsamında seçilmesi beklenen yürütme otoritesinin görevi, devlet kurumlarını birleştirmek ve ilan edilen tarihte ülkeyi seçimlere hazırlamakla görevlendirilmiştir.³⁶⁹ Diğer oturumunu İsviçre'nin Cenevre şehrinde gerçekleştiren LSDF, Başbakan ve Başkanlık Konseyi'nin üç üyesini seçmiştir. BM'nin tanıdığı tek meştu yönetim olan Cumhurbaşkanı Fayiz es-Serrac'ın yönetimindeki Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin yerini alacak ve Libya'yı 24 Aralık'ta seçimlere götüreceği olan hükümeti Abdulhamid Dibeybe kuracaktır.³⁷⁰ Oylama sonucunda, Başkanlık Konseyi Başkanlığına Muhammed Menfi seçilmiştir. Ülkenin doğu kesiminden çokça desteği bulunan Muhammed Menfi, ülkenin üç bölgesini temsilen üç üyesi bulunan Konseyin başkanlığını yürütecektir.³⁷¹ Hayal kırıklığı yaşayan Hafter güçleri, LSDF'te konsey başkanlığına Tobruk'ta kurduğu parlamentonun başkanı olan Aguila Salih'i aday olarak göstermiştir fakat seçimi Menfi-Dibeybe listesi kazanmıştır. Bu gelişmelerle birlikte Libya, BM öncülüğünde ülkedeki barışın, huzurun ve istikrarın sağlanması adına adımlarını atmış bulunmaktadır.

Seçilen liderin ülkedeki sorunları en aza indirebilmesi için ülke güvenliğine önem vermesi gerekmektedir. Çeşitli aktörlerin ülkedeki iç soruna dahil olması, kabileler arası sorunların yaşanması, ülkedeki toprak bütünlüğünün farklı gruplar bölüşülmeye çalışılması ve yöneticiler arasındaki ideolojik çatışmalar ülkenin ulusal meşruiyetinin bozulmasına ve güvenlik ortamının giderek parçalanmasına yol açmıştır. Devrim öncesi kurumsal aktörlerin uzun vadeli yokluğu ve verimsizliği, büyük ölçüde devlet otoritesinden bağımsız çalışan ve genellikle siyasi hırsları barındıran ve inşa etmeye çalışan, sürekli bir rekabet içerisinde olan devrim sonrası yardımcı güvenlik aktörlerinin yükselişinde büyük katkısı olmuştur. Benzer şekilde, ülkenin büyük bir bölümünde yargı ve yargı altyapısına yönelik çok sayıda saldırının olması ve yeterli güvenlik koşullarının bulunmaması nedeniyle adalet sistemi felç olmuş ve böylelikle devlet dışı adalet sistemlerinin oluşmasına ortam hazırlanmıştır. Libyalı yetkililer, güvenlik ve adalet

³⁶⁹ Mücahit Aydemir, "BM Öncülüğündeki Libya Siyasi Diyalog Forumu Libya'nın Geçici Yönetimini Belirlemede Sona Yaklaştı", *Anadolu Ajansı*, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-unculugundeki-libya-siyasi-diyalog-forumu-libyanin-gecici-yonetimini-belirlemede-sona-yaklasti/2132139>, (29.05.2021).

³⁷⁰ Hakkı Öcal, "Libya'da Yeni Yönetim", *Milliyet*, 2021, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/hakki-ocal/libyada-yeni-yonetim-6425554>, (29.05.2021).

³⁷¹ Deutsche Welle Türkçe, "Libya'da Geçici Birlik Hükümeti Seçildi", 2021, <https://www.dw.com/tr/libyada-gecici-birlik-hukumeti-seçildi/a-56473875>, (29.05.2021).

paydaşları üzerindeki otoritelerini pekiştirmezler ve vatandaşlarına yeterli güvenlik ve adalet hizmetleri sunmazlarsa, bu sektörlerin parçalanması sadece Libya'nın siyasi geçişini değil, aynı zamanda Libya toplumundaki ve büyük ölçüde geleneksel yönetimdeki temel uyumunu da tehdit altında bırakacaktır.³⁷² Genellikle büyük savaşlardan ya da iç savaşlardan çıkan ülkelerin yaşadığı en büyük sıkıntılardan bir de, ülkede çıkan otorite boşluğundan faydalanan çete ve mafyaların ortaya çıkması sorunudur. Çıkan çatışmalardan faydalanıp silahlanan bazı gruplar var olan hukuk düzenine karşı çıkararak kendi otoritelerini oluşturup çıkarlarını koruyacak bir düzen kurmak isteyebilirler. Ülkedeki kaos ve kargaşadan yararlanan bu gruplar için barış ortamının sağlanması çıkarlarına ters bir durum oluşturmaktadır. Çıkan iç savaşla birlikte Libya'da da bu durum gözlenmekte olup, oluşan çete ve mafya benzeri gruplar halk üzerinde korku, baskı ve endişe yaratmaktadır. Hatta yapılan röportajların çoğunda halk Kaddafi rejimini arar duruma gelmiştir. Libya'da barışın inşa edilebilmesi için temel bir ihtiyaç olan güvenliğin yeniden inşa edilmesi UMH'nin en birinci öncelikleri arasında yer alması gerekmektedir. Bu yüzden Libya yönetiminin acilen güvenlik birimlerini güçlendirip, etkili çalışan mahkemelerini kurması gerekmektedir.³⁷³

Bugün Libya'da faaliyet gösteren profesyonel güvenlik gücü bulunmamaktadır. Genellikle çatışan ve gelişen bağılıkları, siyasi ve bölgesel hedefleri olan yerel milisler güvenliği sağlamaktan sorumludur. Ağır silahlı rakip milisler arasındaki çatışmalar, başkentte bile son derece yaygındır ve sıklıkla can kayıplarına ve ağır maddi hasarlara neden olmaktadır.³⁷⁴ Libya'nın güvenlik gücü, kısmen farklı duruşlara, politik ve ideolojik yönelimlere, raporlama yapılarına ve farklı coğrafi kontrol alanlarına sahip birçok güvenlik aktöründen oluşmaktadır. Ayrıca Ulusal Polis ve Ulusal Ordunun oynadığı görece küçük rollerde bulunmaktadır. Ulusal güvenlik ortamı oluşturmada bir miktar başarı gösterilse de, 2013 yılının aksine 2014 yılı boyunca sektörün artan parçalanması, bölgesel- daha doğrusu şehir temelli- güvenlik sektörü manzaralarının gelişimine katkıda bulunmuş gibi görünmektedir. Libya'nın güvenlik sektörünün

³⁷² Naji Abou Khalil, Laurence Hargreaves, "Perception Security in Libya, Institutional and Revolutionary Actors", *United States Institute of Peace*, 2015, s: 5.

³⁷³ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 4.

³⁷⁴ Crisis 24, "Libya: Security Situation To Remain Unstable Due To Lack Of Unified Security Force And Government", 2021, <https://crisis24.garda.com/insights-intelligence/intelligence/risk-alerts/wip1001173274/libya-security-situation-to-remain-unstable-due-to-lack-of-unified-security-force-and-government-update-3>, (10.05.2021).

parçalanmasının ana nedenlerinden biri, devrimci tugayları kurumsal aktörlere entegre etme taraftarları, kurumsal aktörleri devrimci tugaylarla değiştirmeyi destekleyenler ve İslamcı eğilimli devrimci tugayları marjinalleştirmenin destekçileri arasındaki mücadeledir.³⁷⁵

Bilindiği üzere, Libya, aşiret liderlerinin ülke tarihi boyunca önemli aktörler olduğu bir aşiret toplumdur. 1911 ve 1943 yılları arasında İtalyan sömürgeciliğinin yaşandığı bu tarihlerden 2011 Arap Baharı'na kadar ki süreçlerde kabile liderlerinin Libyalılar arasındaki birliğini korumada ve ülkenin çoğunda göreceli bir barışı sürdürmede çok önemli bir rol oynadığı aşikardır. Bu yüzden Libya'da kabileler hem çatışma hem de barış sürecinde kilit rol oynamaktadırlar. Libya halkı genellikle aşiretlerin çatışmaları çözücü ve barışı sağlayıcı kişiler olduğuna inanmaktadır. Libya'da yaşanan 2011 sonrası iç savaşın devam etmesinde ve bir uzlaşının sağlanamamasında da kabileler önemli rol oynamaktadır.³⁷⁶ Libya tarihinin kabilecilik geleneğine dayanması dikkate alınarak, ülkede çatışmaların son bulması ve istikrarın sağlanabilmesi için rakip kabileler arasında barışın sağlanması zorunlu görünmektedir. Antropolojik bütünlükle birbirlerine bağlı olan Libya halkı için kabile bağları toplumsal ve siyasal ilişkilerin temel unsurudur. Kabileler kendi aralarında hükümet ve yönetim ile işbirliği yapmama ya da isyan kararı aldığında bu durum iktidardaki kabileyi de ilgilendirmektedir. Bu sebeple isyanlar başladığında Adalet Bakanı, İçişleri Bakanı gibi üst düzey yetkililerin istifa etmelerinin başlıca nedeni, bağlı oldukları kabilelerin isyan hareketine katılmalarıdır.³⁷⁷ Siyasi risk danışmanlığı şirketi Stratfor, Libya'da 140 kadar aşiret olduğunu, ancak yalnızca 30'unun belirli bir öneme sahip olduğunu belirtmektedir.³⁷⁸ Kaddafi rejimin boyunca en etkili kabileler Warfalla, Magariha, Avagir, Abaidat, el-Mujabra ve Farjan kabilelerdir. Kabileler arasındaki ayrımcılık yönetimlerin son bulmasına ve isyanların çıkmasına neden olurken, Kaddafi rejimine karşı ayaklanan Warfalla kabilesi Kaddafi'nin devrilmesinde büyük rol oynamıştır. Warfalla kabilesinin isyanına destek olan diğer kabileler ise, Zuvayya, Misurata, Avlad Ali, Zintan, El Abaidat, Tuvarik ve Musavir

³⁷⁵ Naji Abou Khalil, Laurence Hargreaves, a.g.e., ss: 5-6.

³⁷⁶ Mohamed Almenfi, "In Libya, Only One System of Law is Function, and it's Not a State Law", *The Libya Observer*, 2017, <https://www.libyaobserver.ly/opinions/libya-only-one-system-law-function-and-it-s-not-state-law>, (10.05.2021).

³⁷⁷ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 5.

³⁷⁸ Peter Apps, "Factbox: Libya's Tribal, Cultural Divisions", *REUTERS*, 2011, <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825>, (10.05.2021).

kabileleridir.³⁷⁹ İç aktörlerin olaylara müdahil olmasıyla ülke büyük bir kaosa sürüklenerek bir devir kapanmış ve yeni bir devrin başlamasına yol açmıştır.

Libya aşiret şeyhlerinin, mevcut kaos içinde Libya'da şiddeti önlemek, barışı korumak ve birçok canı kurtarmak için harekete geçme gibi birçok rolleri bulunmaktadır. Sonuç olarak, Libya'da halkın uzlaşmasını sağlayıp, istikrar ortamı yaratmanın başlıca yolu kabileler arası iç çekişmelerin son bulmasından geçmektedir. Dolayısıyla ister Libya makamları ister BM veya diğer ulusal hükümetler olsun, herhangi bir kuruluşun çatışmayı sona erdirmek için bir stratejiye ihtiyacı varsa, bu strateji de kabileler arası barışın sağlanmasından geçmektedir. Libya'da güvenliğin yeniden sağlanması kalıcı barış ve kalkınma için gerekli bir unsurdur. Kabileler üzerinde yapılan çalışmalarda, aşiret şeyhlerinin zamanla ve destekle yerel düzeyde şiddeti durdurmada etkili olabileceği belirtilmektedir. Bu nedenle, kabile şeyhlerini de içine katarak yapılan müdahalelere destek verilmeli ve yerel liderlerle ortaklığa yatırım yapılmalıdır. Örneğin, yerel polise herhangi bir çatışmayı önlemede yardımcı olmak için aşiretlerin de içinde yer aldığı her belediyede bir barış inşa ofisi oluşturabilirler. Bu fikrin bazı yerlerde uygulandığı doğru olsa da yeterince destek görmemektedir. Son olarak, barışın sürdürülmesi için ekonomik kalkınmaya ihtiyaç vardır ve bu gelişme ve yatırım için siyasi uzlaşma şarttır. Birçok Libyalı, ekonomik refahın insanları ihtilaflarından uzaklaştırabileceğine inanmaktadır. Bu nedenle, aşiret liderlerinin çabalarına paralel olarak, Libya yetkilileri ve uluslararası toplum, ekonomik çarkın dönmesini sağlamak için siyasi grupları bir araya getirme ve ulusal kaynak gelirinin yönetimini iyileştirme çabalarını en üst düzeye çıkarmak zorundadır.³⁸⁰

3.1.2. Egemenlik Yetkisini Sınırlayan ve Dağıtan Çoğulcu Anayasa

Libya'nın bugün en ihtiyaç duyduğu konuların başında çağdaş demokrasi kuralları içinde çoğulcu ve katılımcı bir anlayışla tüm toplumun tartışıp kabul edebileceği çoğulcu bir anayasayadır. Çünkü çoğulcu anayasada uzlaşma kültürünün hâkim olduğu bir gerçektir ve çoğulcu anayasa çoğunluğun mutlak egemliğini kabul etmemektedir. Çoğulcu anayasa ile temsil gücü az olan grupların siyasal ve sosyal hakları güvence altına alınır ve onların da istek, talep ve şikayetleri dinlenir ve azınlıklar da bu anayasayı

³⁷⁹ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 5.

³⁸⁰ Mohamed Almenfi, a.g.e.

benimser. Libya’da demokrasi bilincinin yerleşmesi için çoğulcu bir anayasanın hazırlanması şarttır. Çünkü çoğulcu anayasaya sahip ülkelerde genelin iradesi büyük önem arz etmektedir.³⁸¹ Burada hazırlanacak anayasanın çoğulcu anayasa olmasına önem gösterilmesi gerekmektedir. Çünkü çoğunluğun taleplerinin yapılması esas alınırsa çoğulcu bir demokrasiden söz etmek mümkün görünmemektedir ve bu durumda çoğunlukçu bir demokrasiden söz edilir ki, bu da diktatörlüğe yol açabilecek yönetim biçimlerinin ortaya çıkmasına yol açabilir. Çoğulcu anayasa ile muhalefetin sesi kısılmazken, toplumun her kesiminden bireylerin haklarının korunması ve farklılıklarını yaşayabilmeleri koruma altına alınmaktadır. Çoğunluğun iradesinin her zaman doğru olmadığı ve onlarında hata yapabileceği kabul edilir ve çoğunluğu kabul edilen siyasi iktidarın sınırları belirlenerek siyasi ve hukuki açıdan denetlenmesi gerekir. İktidarın geçici ve değişken olduğu bu sistemde, iktidarın sınırlandırılması ile çoğunluğun içinde olmayan gruplar koruma altına alınır. Azınlıkta kalan bu grupların korunması ile çoğunluk eleştirilebilir. Tüm bunların gerçekleştirilebilmesi için halkın inaç ve düşüncelerini, yaşam ve anlayış biçimlerini serbest bir şekilde ortaya koymasıyla mümkündür. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi çoğulculuğa sıklıkla vurgu yaparak demokratik bir toplumun olmazsa olmazı olarak görmektedir.³⁸²

Demokrasiye dönüşmekte olan bir ülke için temel adım yeni bir çoğulcu anayasa oluşturmaktan geçmektedir. Anayasa yapımı, kısaca, temel toplumsal tercihlerin yapılması olarak adlandırılabilir. Çoğunlukla ideolojik nitelikli olan bu temel tercihler siyaset, hukuk ve ekonomi alanlarına ilişkin olabilir. Bu doğrultuda yeni ve demokratik bir anayasa hazırlanırken bu tercihler halk tarafından yapılmaktadır.³⁸³ Libya gibi yol ayrımında olan ve demokratik bir sürece girecek ülkeler için siyasal ve sosyal dönüşüm için anayasa yapımı önemli bir unsurdur. Hukuk devletinin temel yapı taşı olan anayasalar ülkedeki hukuk düzenine yön vermektedir. Libya’da gelişimin önünün açılabilmesi ve toplumun şekillendirilebilmesi için anayasa önemli bir araç olacaktır. Öte yandan, daha geniş kabul gören, daha istikrarlı ve barışı daha fazla destekleyen bir anayasal sistem

³⁸¹ Onurcan Şar, “Çoğulcu ve Çoğunlukçu Demokrasilerin Karşılaştırılması”, *Askerlerin Tarihi*, 2013, <https://askerlertarihi.com/2013/07/09/cogulcu-ve-cogunlukcu-demokrasilerin-karsilastirilmasi/>, (06.02.2022).

³⁸² Sibel İnceoğlu, “İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk”, *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2010, ss: 83-84.

³⁸³ Levent Gönenç, “Anayasa Yapımı”, *TEPAV Anayasa Çalışma Metinleri*, 2011, https://www.tepav.org.tr/upload/files/1317886508-3.Anayasa_Yapimi.pdf, (13.05.2021).

üretilmesi Libya için büyük önem arz etmektedir. Kırk iki yıllık otoriter rejimin son bulmasıyla demokratik sürecin başlaması için fırsat yakalayan Libya, bu durumu fırsata çevirerek siyasette yeni bir sayfa açabilmek imkanı yakalamaktadır.³⁸⁴ Libya’da hazırlanacak yeni anayasada uluslararası insan hakları normları, ayrımcılık yapmama, hoşgörü vurgulamalı ve liberal demokrasinin gelişiminin önü açılmalıdır. Ayrıca bu anayasada temsil ve çoğunluk ilkelerinin uygulanması önemli olduğu kadar tam katılım ve oy birliği ilkelerine mümkün olduğunca yaklaşılması gerekmektedir. Dolayısıyla Libya’da anayasa yapım sürecini demokratik hale getirecek unsur, vatandaşların sürecin her aşamasına mümkün olduğunca en verimli şekilde katılımları sağlanarak, uzlaşmalarını kolaylaştıracak mekanizmaların oluşturulması gerekmektedir.³⁸⁵ Yeni bir anayasa yapılırken iki önemli unsur bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, kurucu meclisin oluşturulması ve ikincisi ise, anayasanın içeriğidir. Kurucu meclis oluşturulurken dikkat edilmesi gereken nokta, kurucu meclisin toplumun farklı kesimlerinden oluşturulmasına ve farklı görüşlerinde içinde yer alacağı bir meclisin kurulmasına özenle dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü hazırlanacak olan yeni anayasanın toplumun her kesimi tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Anayasanın toplumun çoğunluğu tarafından kabul görmesi için, Libya toplumunun temel taşı olan kabilelerin, Berberilerin, Müslüman Kardeşler Örgütü’nün liberal kanadının ve Kaddafi iktidarı döneminde siyasetten uzaklaştırılmış kesimlerin kurucu mecliste yer almaları önem arz etmektedir. Sonuç olarak kurucu meclis oluşturulurken bir grubun çoğunluğu oluşturmasından veya elit ya da güçlü kesimin temsilcisi görünümünde olmamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Anayasanın içeriğine gelirsek, insan haklarını, hayat, hürriyet ve mülkiyet gibi, din ve vicdan özgürlüğü: seyahat etme ve yerleşme özgürlüğü; örgütlenme ve birliklerden uzak kalma özgürlüğü; düşünce ve ifade özgürlüğü; basın özgürlüğü; menkul ve gayrimenkul edinme, elde tutma ve kullanma özgürlüğü; serbest mübadele yapma özgürlüğü; teşebbüs ve iş kurma özgürlüğü; meslek seçme ve icra etme özgürlüğü; sözleşmelere girme özgürlüğü gibi hakları koruma altına almak gibi demokrasinin temel esaslarına dayanmalıdır. Devlet iktidarı üzerine, insan hak ve hürriyetlerini korumak için, alenî, bilinen, istikrarlı ve sonuçları tahmin edilebilir ya da önceden bilinebilir sınırların koyulması gerekmektedir. Ayrıca devlet iktidar üzerinde yapılacak değişikliklerin tüm

³⁸⁴ Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya’da Siyasal Dönüşüm*, s: 7.

³⁸⁵ Levent Gönenç, a.g.e.

vatandaşların katılabileceği, asla dışlanamayacakları bir görüşmenin planlanmasıyla önceden belirlenen değiştirme kurallarına bağlı kalınarak yapılması güvence altına alınması gerekmektedir. Anayasa, belirli siyasal grupların çıkarını gözetmekten ziyade genel kamusal amaçlar ve çıkarlar için çalışılmasını sağlamalıdır. Devlet organları arasındaki yetki ve görev paylaşımını ve ilişkileri, adil bir şekilde düzenlemek anayasanın içeriği arasında yer almaktadır.³⁸⁶ Tüm bunların yanı sıra, devletin yönetim şeklinde din ve sınıf ayrımı yapabilen tüm kurumların engellenmesi gerekmektedir. Anca bu şekilde Libya demokrasiye geçişte başarılı bir süreç izleyebilir. Libya gibi demokrasiye geçiş süreci yaşayan ülkelerde hazırlanan anayasa taslağının uzun ve ayrıntılı olmasına dikkat edilmelidir. Zaman içerisinde demokrasiye geçiş hızlandıkça anayasa sadeleştirilebilir.³⁸⁷

Sonuç olarak, Libya, güçlü kabile bağlarına sahip Kaddafi rejiminin devrilmesine yol açan ayaklanmanın ardından siyasi, sosyal ve kültürel olarak değişmek için tarihi bir fırsata sahip olmuştur. Yukarıda beş maddede özetlenen barış inşa süreci başarıyla tamamlanırsa Libya demokrasiye doğru evrilebilir. Demokrasiye geçişin kolay olmayacağı Libya topraklarında, özellikle halk hızla ele alınması gereken geniş ve karmaşık sorunlarla karşı karşıyadır. Bu zor ve sancılı yolda Libya halkına ve yönetime büyük görev düşmektedir. Ayrıca uluslararası toplumun yardımı olmadan barış inşa süreci daha karmaşık bir hal alacak gibi görünmektedir. Libya gibi demokrasiye yeni geçiş süreci yaşayan ülkelerde dönüşüm çok yönlü bir çaba gerektirmektedir. Uluslararası güvenliğin sağlanabilmesi için de devletlerin birbirlerine karşılıklı bağımlılık faktöründen dolayı yardımcı olması gerekmektedir. Libya'nın demokrasiye geçiş sürecinde zorluk çıkaran bazı ulusal ve uluslararası aktörler de olacaktır. Bunlara örnek olarak Kaddafi rejimi döneminde güçlü olan kabileler, Müslüman Kardeşler örgütüne bağlı veya dışında olan islam devleti kurmayı amaçlayan radikal örgütler, buldukları konumu kaybeden asker, polis veya bürokratlar demokrasiye karşı çıkarak, çıkarlarına ters düşen bu dönüşümü engellemeye çalışacaklardır. Özellikle hükümet yeni oluşturulacak anayasa ile bu örgütlerin ve onlara destek olan diğer aktörlerin demokrasi sürecine zarar vermesinin önüne geçmelidir. Aksi takdirde, bu oluşumlar kontrol altında

³⁸⁶ Atilla Yayla, "Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler", *Liberal Düşünce*, S: 66, 2012, s: 15.

³⁸⁷ Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm*, s: 8.

tutulmaz ve engellenmezse hükümette yer edinerek demokratik dönüşümü engelleyebilir. Böylece Libya halkı yaşanacak demokratik geçiş süreci fırsatını kaybetmiş olur.³⁸⁸

Halkın hazırlanacak yeni anayasaya güvenini arttırmak için gerekli bir adım da, geçiş dönemi adaletinin sağlanmasıdır. Geçiş dönemi adaleti, sistematik veya yaygın insan hakları ihlallerine verilen bir tepki olup, demokratik, adil ve barışçıl bir gelecek oluşturabilmek için toplumların geçmişte yaşamış insan hakları ihlalleri, büyük ölçekli katliamlar ya da başka türden şiddetli toplumsal travmalarla yüzleşmelerine odaklanmaktadır. Mağdurların tanınmasını ve barış, uzlaşma ve demokrasi olanaklarının teşvik etmektedir. Geçiş dönemi adaleti özel bir adalet biçimi değil, yaygın bir insan hakları ihlali döneminden sonra kendilerini dönüştüren toplumlara uyarlanmış bir adalettir. Bazı durumlarda bu dönüşümler aniden gerçekleşirken; bazı durumlarda ise, onlarca yıl sürebilmektedir. Libya'da barış ve demokrasi yönündeki başlangıç noktası, özellikle hükümet görevlileri ve askeri personel dahil olmak üzere suç işleyen kişilerin bulunması için bir soruşturma komitesi veya hakikat komisyonunun kurulması olacaktır.³⁸⁹ Genellikle iç savaşa maruz kalan yada rejim karşıtı isyanlar yaşayan ülkelerin halkın adalet taleplerini göreceli olsa da karşılamaları çatışma sonrası barışın kolaylaşmasını sağlamaktadır. Libya'da barışın sağlanması ve demokrasiye dönük bir adımın atılabilmesi için, adaletin sağlanması ve sarsılan devlet otoritesinin yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Uzun süren ayaklanmalar sonucu rejim tarafından halka yöneltilen orantısız güç kullanımı, halk üzerinde büyük travmalara yol açmıştır. Barışın ve uzlaşımın sağlanabilmesi için suçluların cezalandırılması devlete olan güvenin yenilenmesinde büyük rol oynayacaktır.³⁹⁰ Son tahlilde, adalet duygusu olmadan hiçbir barış kalıcı olamaz.

Bu durum temelde, Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu modeline benzemektedir. Özellikle etnik çatışmaların yaşandığı ve baskıcı rejimlerin halkına travmalar yaşattığı ülkelerde, geçmişte yapılan insan hakları ihlalleri ile yüzleşmek ve barışı, demokrasiyi ve uzlaşmayı sağlamak için Hakikat ve Uzlaşma Komisyonları kurulmaktadır. Bu komisyonların odak noktası, insan hakları ihlallerinin yaşandığı

³⁸⁸ Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm*, s: 12.

³⁸⁹ International Center for Transitional Justice, "Transitional Justice", <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf>, (04.05.2021).

³⁹⁰ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., s: 3.

dönemlerde kayıp, işkence, ölüm, cinsel şiddet olaylarıdır. Bir çok farklı yöntemi olan bu komisyon, tanık ifadelerine başvurmadan, resmi belgelerin incelenmesine kadar bir çok farklı yöntemle başvurmuştur. Geçmişte yaşanan ihlalleri ortaya çıkarırken bu olayların tekrar yaşanmaması için yapısal reformlar hakkında önerilerini sunmaktadır.

Bu komisyonların örneği Güney Amerika ve Asya'ya kadar bir çok ülkede bulunurken, en önemlisi ise 1948 ve 1994 yılları arasında ırk ayrımcılığına dayalı apartheid rejiminde sonra Güney Afrika'da kurulan komisyondur.³⁹¹ Komisyonun uzlaşma formülünde, oturumlar kamuya açık yapılacak ve böylece apartheid dönemi mağdurları o dönemde yaşadıkları ağır olayları anlatma şansı yakalayarak öfkelerinden arınacak ve böylece halkın barış içinde yaşayabilmesi için uzlaşma sağlanacaktı. Diğer yandan faillerde Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun önünde itiraflarda bulunarak, siyasi nedenlerle işledikleri insan hakları ihlallerinden dolayı af talebinde bulunabileceklerdir.³⁹²

Libya'da da bu duruma benzer bir şekilde formül üretilebilir ve yetkililer ile iş birliği yapmaya gönüllü olanlara ise af sunulabilir. Devrim sonrası Libya'da bazı eski bakanları ve hükümet görevlilerini mahkemeye çağırmak kesinlikle adalet adına olumlu bir adım olacaktır, ancak bu sadece sembolik bir eylem olarak kalmamalıdır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, tüm suçluların bulunması veya ortaya çıkması mümkün görünmemektedir. Ayaklanmaların çıktığı dönemde Kaddafi rejiminin halkına karşı orantısız güç kullandığı herkes tarafından bilinmektedir. Sonuçta Kaddafi rejiminin emrinde olan bu güçler de Libya'nın bir parçası olup, yeni ülkede inşa edilecek yeni düzene adapte edilip tekrar kazanılması gerekmektedir. Bunların yanı sıra Libya'da insanlığa karşı şiddet uygulayanlar için adil yargılama yapılmalıdır. Peki bu durum Libya'da nasıl mümkün olabilir? Libya'da bugün hala iç savaşın devam ettiği ve Kaddafi dönemi destekçilerinin varlığı düşünülürse dışarıdan bir desteğin alınması kaçınılmaz görünmektedir. Her ne kadar Kaddafi'nin devrilmesinde büyük rol oynasa da, NATO bugün Libya'da bulunmamaktadır. Eğer Libya'yı yargı görevlilerini eğitmek ve güvenlik sektörü reformu için teknik yardım sağlamak gibi konularda dışarıdan yardım alınırsa

³⁹¹ Mahmut Hamsici, "Barışa Giden Yolda Hakikat ve Uzlaşma", *BBC Türkçe*, 2013, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/01/130121_peace_process_11_southafrica, (06.05.2021).

³⁹² Nazım Tural, "Güney Afrika'da Neler Olmuştu, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu Deneyimi", *T24*, 2013, <https://t24.com.tr/haber/guney-afrikada-neler-olmustu-2,221862>, (06.05.2021).

barış ve adalet adına büyük adımlar atılmış olunur. Bugün Libya’da henüz uluslararası yargı oluşturulmamıştır fakat ülke genelinde üst düzey sorumlular ile ilgili soruşturma yapılması zorunlu görülmektedir.

Tarihsel olarak baktığımızda da, örneğin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Tokyo ve Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemele- ri’nde, Soğuk Savaş sonrasında ise Eski Yugoslavya ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemeleri’ne baktığımızda savaş ya da iç savaş sonrası dönemde insan hakları ihlallerinde bulunan üst düzey kişiler sorumlu tutulmaktadır. Bu bağlamda Güney Afrika örneği Libya için iyi bir formül modeli ortaya çıkarabilir. Güney Afrika’da kurulan “Gerçeği Tespit ve Uzlaşma Komisyonu” (Truth and Reconciliation Commission) ırk ayrımcılığını önlemek için kurulmuştur ve bu sayede özellikle 1960’lı ve 70’li yıllarda yaklaşık olarak yirmi iki bin şiddet mağduru kişi tespit edilmiş ve suçluların tespit edilmesiyle yargılanmaları sağlanmıştır. Buna benzer bir uygulamanın Libya’da yapılması toplumsal uzlaşının sağlanması istikrarın yeniden tesis edilmesi için gerekli bir adım olarak görülmektedir. Ayrıca insan hakları ihlallerine karışmış suçluların cezalandırılması bir yana bu kişilerin kamuya açık bir şekilde yargılanması halkın uzlaşması için daha etkili bir çözüm olarak görülmektedir. Libya’da bugün üst düzey suça karışmış görevlilerin sembolik olarak değil gerçek bir şekilde yargılanması adalet adına büyük bir adım olacaktır. Muhafız ya da değil ayırım gözetmeksizin savaş suçu ya da insanlığa karşı suç işlemiş kim olursa adalet önünde hesap vermesi gerekmektedir. İç savaşın sona ermesiyle yapılacak yargılanmalar hem yerel halk tarafından hem de yabancılar tarafından ilgi ve merak konusu oluşturacağından, hukukun üstünlüğü ilkeleri göz önüne alınarak yargı ve ceza adaleti sisteminin yeniden yapılanması için büyük önem arz etmektedir.³⁹³ Halk arasında uzlaşının ve uzun süreli barışın sağlanabilmesi için bu tarz kurumların oluşturulması Libyalıların geleceği için umut vaat etmektedir.

3.2. LİBYA’DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE TOPLUMSAL DÜZEY

3.2.1. Toplumlar Arası Diplomasi

Joseph V. Montville’nin 1982 yılında Uyuşmazlık Çözümü (Conflict Resolution) literatürüne kazandırdığı bir terim olan toplumlar arası diplomasi, çatışan bireyler

³⁹³ Muzaffer Ercan Yılmaz, a.g.e., ss: 3-4.

arasında çatışmanın nedenine ilişkin çözüm yolları üretmek amacıyla resmi olmayan iletişim biçimidir. Toplumlar arası diplomasiye ihtiyaç duyulmasının başlıca nedeni, resmi görüşmeler başarılı dahi geçse, halkın desteği kazanılmadıysa ya da halk barışa henüz hazır değilse, elde edilen çözümün kalıcı olmayacağından amaç halkı barışa hazırlamaktır. Toplumlar arası diplomasiinin başlayabilmesi için karşılıklı tarafların güvenebilecekleri, arabuluculuk uzmanlığı olan üçüncü bir kişinin girişimiyle başlamaktadır. Üçüncü kişi aralarında çatışma olan taraflardan görüşmeciler davet ederek tarafsız bir mekanda resmi olmayan bir şekilde toplantılar düzenlemektedir. Toplantıya davet edilen katılımcıların sayılarının eşit olmasına ve katılımcıların objektif bakış açısına sahip olmasına önem verilmektedir.³⁹⁴

Libya'da toplumlar arası diplomasiinin gelişmesinde sivil toplum kuruluşlarına önemli roller düşmektedir. 2011 devriminden önce Libya'da bağımsız olarak örgütlenmiş bir sivil toplum kuruluşu yoktu. Aslında, birkaç mevcut STK doğrudan Kaddafi rejimi tarafından kontrol ediliyordu ve bunlardan sadece biri IOPCR (Uluslararası Barış, Bakım ve Yardım Örgütü) – göç alanında aktif bir örgüttü. Uluslararası sivil toplum kuruluşları temelde Libya'da istenmeyen kişilerdi. 2011'den önce yabancı göçle ilgili tek STK olan İtalyan Mülteci Konseyi'nin (CIR), Trablus'ta kendi temsilciliğini açmasına ve BMMYK (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) liderliğindeki bir projeye katılmasına yalnızca 2009'da izin verilmiştir. CIR, bazı Libya kamplarındaki durumun izlenmesini destekleyerek orada gözaltına alınan göçmenlere yardım sağlamıştır. 2011'den bu yana, Libya bağlamı kökten değişmiştir. Son on yılda, daha büyük ve daha küçük yaklaşık yirmi STK, yalnızca göçle ilgili projelerde aktif olmuştur. Genellikle BMMYK gibi uluslararası kuruluşlar adına çalışırlar veya bireysel hükümetler veya AB tarafından finanse edilerek kendi projelerini yürütmektedirler. Örneğin, Libya Uluslararası Barış Forumu, Hollanda Belediyeler Birliği Uluslararası İşbirliği Ajansı MENA Ofisi (VNG International), Yenilikçi Yerel Yönetim için Uluslararası Kalkınma Merkezi (CILG) tarafından uygulanan Libya Yerel Yönetim ve İstikrar Programı'nın girişimiyle düzenlendi.), PATRIR ile işbirliği içinde ve Avrupa Birliği ve Hollanda Hükümeti tarafından desteklenmektedir. Bu projenin bileşenlerinden biri, yerel aktörler tarafından yönetilen yerel arabuluculuk ve uzlaşma girişimlerinin belediyeler, sivil

³⁹⁴ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Uyuşmazlık Çözümünde Toplumlar Arası Diplomasi Yöntemi", *Akademik Fener*, 2007, ss: 43-44.

toplum, devlet adamları, şeyhler ve barış aktivistleri tarafından desteklenmesidir. Projenin amacı, Libya'daki yerel uzlaşma girişimlerini vurgulayarak, yerel girişimler için uluslararası desteği harekete geçirmek ve barışı derinleştirerek Libya'daki barışçıl gidişatı desteklemektir. Forum Libya belediyelerinden, Libya'da barış inşası, arabuluculuk, uzlaşma ve istikrar çabalarına dahil olan yerel ve ulusal sivil toplum kuruluşlarından yaklaşık yüz otuz katılımcının yanı sıra Libya barış girişimlerini destekleyen devlet kurumları, bağışçılar ve ortaklar katılmıştır. Forum ayrıca Libyalı kadınların, gençlerin, ileri gelenlerin ve Şeyhlerin etkin katılımına tanık olmuştur.³⁹⁵

Toplumlar arası diplomasi'nin Libya'da etkili olmasında STK'ların etkili roller oynadığı görülmektedir. Libya'daki barış inşası çabalarının gerçek anlamda kapsayıcı olması için tüm bölgeler, tüm topluluklar, toplumun tüm sektörleri barış inşa sürecine dahil edilmelidir. Herhangi bir kilit paydaşın dışlanması, barış çabalarını kolaylıkla zayıflatabilir. Belediyeler, sivil toplum, aşiret liderleri, kadınlar, iş aktörleri, gençler ve hayatta kalanlar Libya'daki kilit paydaşlar ve barışın itici güçleridir ancak birçoğu ülkedeki savaşa ve çatışmalara da katkıda bulunmuştur. Belediyeler, sivil toplum, aşiret liderliği, kadınlar, iş aktörleri, gençler ve hayatta kalanlar, Libya'daki kilit paydaşlar ve barışın itici güçleridir ancak birçoğu ülkedeki savaşa ve çatışmalara da katkıda bulunmuştur. Ülkedeki gerçekler göz önüne alındığında, alt-ulusal arabuluculuk ve barış süreçleri, Libya'da barış için çalışan herkes tarafından pratik sonuçlara ulaşmak, çatışmaları çözmek, şiddeti sona erdirmek ve ülkede kalıcı barışa katkıda bulunmak için hayati ve önemli bir arena olarak anlaşılmalıdır.

Libya iç savaşında toplumlar arası sorunları çözmeye bir diğer etkili unsur arabuluculuk faktörüdür. Arabuluculuk genel tanım itibariyle, uyuşmazlık çözüm yöntemi olup, taraflar arasındaki bir uyuşmazlığa, taraflar üzerinde hukuki otorite sahibi olmayan ve tamamen gönüllülük temelinde taraflarca kabul edilebilir tarafsız bir üçüncü kişinin yardımı ile mahkemeye gitmeden sorunların çözülebileceği bir yöntemdir.³⁹⁶

³⁹⁵ Libya International Peace Forum, "Supporting the Role of Municipalities, Civil Society & Citizens in Peacebuilding at the Local Level", 2017, ss: 1-5.

³⁹⁶ Muzaffer Ercan Yılmaz, *Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü, İnsan Uyuşmazlıklarının Kaynakları ve Çözüm Paradigmaları*, 2.b., Bursa: Dora Basım, 2018, s: 137.

Genellikle tarafların isteği üzerine başlatılan bir süreç olan arabuluculuk, uyuşmazlık sorunu yaşayan ve bu sorunu kendi başına çözemeyen taraflardan biri ya da her ikisinin arabulucuya başvurmasıyla başlayan bir süreçtir.³⁹⁷ Tarafsız bir üçüncü kişi, taraflara üzerinde uzlaşabilecekleri bir çözüme ulaşmaları için yardımcı olmaktadır. Doğal olarak hukuki otoritesizlik, arabulucunun kişisel yeteneğine veya gücüne dayalı otoritesini ortadan kaldıramaz. Nitekim pek çok arabuluculuk girişiminde arabulucular, taraflar üzerinde uzmanlığa, statüye, siyasal ya da ekonomik güce dayalı bir etkiye sahiptirler. Ancak yine de kural olarak çözüme ulaşmaya ilişkin tüm yetkiler uyuşmazlık taraflarının kendilerinde kalmaktadır.

Taraflar arası iletişim başlamadan önce arabulucunun başarılı olabilmesi için ilk şart, arabulucunun çatışan taraflar hakkında detaylı bilgiye sahip olması gerekmektedir. Çatışma ile ilgili bilgiler doğrudan tarafların kendilerinden de öğrenilebilir fakat alınan bu bilgiler sübjektif değerlendirmelere dayandığından gerçeği yansıtırma oranları düşük olacaktır. Bu yüzden arabulucunun eğer mümkünse yazılı kaynaklardan, üçüncü kişilerden ve diğer kaynaklardan yararlanması ve bilgi toplaması gerekmektedir.³⁹⁸ Arabulucunun tarafların kişisel özellikleri ile ilgili bilgi toplaması örneğin, sorunu nasıl algıladıkları, hangi kültüre ve sosyal sınıflara ait oldukları, önemsedikleri ya da önemsemedikleri konular ve bireysel görüşme biçimleri gibi konularda da bilgi toplaması gerekmektedir çünkü tarafların mensubu olduğu sınıf ve ait oldukları kültür kişilikleri üzerinde çok önemli bir etken olduğundan arabuluculuk stratejisinin gidişatını da önemli bir biçimde etkilemektedir. Arabulucu toplamış olduğu bu bilgileri ön analizden geçirerek çatışma ve tarafları hakkında daha güçlü bilgilere sahip olacaktır.³⁹⁹ Arabulucu çatışma ve taraflar hakkında ne kadar çok bilgi edinirse ve ne kadar çok detaya değinirse sorunu çözme oranı o kadar çok artmaktadır.

Çatışma ve taraflar hakkında detaylı bir bilgiye sahip olduktan sonra, arabulucunun geçmesi gereken bir diğer aşama ise, arabuluculuğuna dair yapacağı strateji ve iyi bir planlamadır. Yapacağı planlar dahilinde arabulucunun çok da planlı olması

³⁹⁷ Yılmaz, Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü, İnsan Uyuşmazlıklarının Kaynakları ve Çözüm Paradigmaları, s:137.

³⁹⁸ Muzaffer Ercan Yılmaz, *Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*, Bursa: Dora Basım, 2015, s: 155.

³⁹⁹ Muzaffer Ercan Yılmaz, "Mediating International Conflict", *Near East University, Journal of Social Sciences*, Vol 3, No. 1, 2010, s. 137-138.

gerekmezsiniz, taraflarla ne zaman, nerede ve nasıl bir araya geleceklerini planlaması ve bir görüşme düzeni sağlayarak hangi konuların ne sırayla ele alınacağına dair bir gündem hazırlaması gerekmektedir. Böylece arabulucu süreci düzenlemede ve denetlemede daha başarılı olabilecektir. Arabulucunun etkili bir strateji ve planlama yapmasından sonraki adım ise taraflar arası etkileşimin başlatılmasıdır fakat taraflar arasında etkin bir iletişim kurmak her zaman kolay bir durum olmayabilir. Çünkü taraflar arasında hiç bir iletişim söz konusu değilse arabulucu burada “mesajcı” olarak devreye girerek tarafların mesajlarını birbirlerine iletme rolünü üstlenir ve bu şekilde tarafların mesajları birbirlerine doğru ve objektif bir şekilde iletilmiş olur. Bu yöntem ile taraflar ikili görüşmelerin başlamasına kendilerini hazırlamış olurlar. Arabulucunun daveti üzerine başlayan ikili görüşmeler de her zaman olumlu yönde ilerlemez. Bu tarz olasılıklara da hazırlıklı olması gereken arabulucu, taraflar arasında güven ortamı sağlayarak görüşmeleri başlatmalıdır.⁴⁰⁰ Bu aşamada arabulucu iki yol izleyebilir; birincisi, duygusal boşalımı cesaretlendirir ve bu şekilde tarafların rahatlmasını sağlayarak mantıksal bir görüşme süreci ayarlar ya da ikinci olarak, duygusal boşalımı bastırır ve görüşmelerin konu dışına sapmasını önler. Daha açık bir ifadeyle, bazen taraflar uyuşmazlık yaşadıkları taraf hakkında veya uyuşmazlık konusu hakkında olumlu düşüncelere sahip olmayabilirler. Bu duruma örnek olarak, tarihsel geçmişe sahip problemler ve derin, köklü uyuşmazlıklar verilebilir. Eğer olumsuz düşünceler bir kenara bırakılmadan ikili görüşmeler başlatılamayacak gibi duruyorsa bu durumda arabulucu duygusal boşalım yolunu seçebilir. Duygusal boşalımın taraflardan birini tahrik etmesi ve ortamı germe durumu söz konusuysa, arabulucu tarafları farklı odalara alarak duygusal boşalımı gerçekleştirir. Arabulucunun burada dikkat etmesi gereken konu, görüşmecilerin düşüncelerine saygılı davranarak, kendi düşüncelerini belli etmemesi gerekmektedir çünkü duygusal boşalımda mantık geri planda kalarak, duygular ön plana çıkmaktadır. Bu sebeple bu süreç esnasında mantıksal yaklaşım beklemek gerçeği yansıtmayacaktır. Duygusal boşalımı bastırma yönteminde ise özellikle duygusallığın etkili bir görüşmeye izin vermeyecek şekilde yoğun olduğu ve duygusallığın boşaltılma olasılığının düşük olduğu durumlarda kullanılır. Eğer bu strateji tercih ediliyorsa, arabulucunun yapması gereken sürecin başında daha sert görüşme kuralları koyarak

⁴⁰⁰ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 155-156.

tarafları yalnızca somut uyuşmazlık konusuna odaklanmaya sevk etmelidir. Fakat farklı şekilde bir davranışla karşılaşma durumu söz konusu ise bu durum engellenmelidir. Sert uyardan kasıt ise, arabulucunun tarafları görüşme kuralları konusunda aralıklı şekilde uyarılması olabilir. Tüm bu stratejilere rağmen duygusallık durumu devam ederse arabulucu görüşmeyi geçici sonlandırma hakkına sahiptir.⁴⁰¹

Arabulucunun yukarıdaki sorunları çözdükten sonra uyuşmazlık konusuna giriş yapması beklenmektedir. Arabulucu burada karşı tarafın iznini alarak diğer tarafa söz vererek konuyu açar ve böylece taraflar sorunlarını ve uyuşmazlık yaratan konuları daha rahat dile getirerek karşılıklı görüşlerini açıklayabileceklerdir. Arabulucu bu aşamada, taraflar arasında eşit söz hakkı vermek gibi eşitlikçi bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir. İki taraf arasında mesajların net ve anlaşılır bir şekilde iletilmesine yardımcı olmalıdır. Son olarak da, tarafların uyuşmazlık nedeni olan konunun üzerinde durulmasını sağlayarak, konu dışına çıkılmasını engellemesi gerekmektedir.⁴⁰²

Eğer taraflar arasındaki uyuşmazlık içinden çıkılmaz karışık bir hal aldıysa ve taraflar sorunları ele almada zorluk çekiyorsa, arabulucu taraflarında rızasını alarak iki stratejiden birini uygulayabilir. İlk yöntem taraflar arasında düşmanlık ilişkisinin bulunmadığı durumlarda kullanılmaktadır. Buna göre, taraflar arasındaki sorunlar önem sırasına göre dizilir ve önemli sorunlar ilk önce görüşülerek karara bağlanır ve sonrasında ikincil sorunlar gündeme taşınır. İkinci yöntem ise, eğer taraflar arasında düşmanlık durumu söz konusuysa, görüşülecek konuların kolaydan zora doğru seçilmesi gerekmektedir.⁴⁰³ İki tarafında sorunlarını karşılıklı olarak anlatmasıyla artık çözüm arayışına girilmeye başlanmıştır.

Bu noktada taraflar ya kendiliklerinden ideal çözüm önerilerini ifade etmeye başlarlar, ki genelde böyle olur, ya da arabulucunun bu yöndeki sorusu üzerine bunu yaparlar. Tarafların ilk planda dile getirdikleri çözüm önerileri çoğunlukla kendilerine maksimum faydayı sağlayan ancak karşı tarafın çıkar ve ihtiyaçlarını göz ardı eden önerilerdir. Dolayısıyla ortaya atılan ilk öneriler, karşılıklı kabul edilebilirlik açısından

⁴⁰¹ Yılmaz, Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü, İnsan Uyuşmazlıklarının Kaynakları ve Çözüm Paradigmaları, ss: 146-148.

⁴⁰² Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 86-87.

⁴⁰³ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 162-163.

genellikle gerçekçi değillerdir. İŖte arabulucu, ortak bir anlaşmaya varmak için bu durumun kabul edilemezliğini vurgular ve taraflara, karŖı tarafın konumunu da göz önüne alarak önerilerini revize etmelerini tavsiye eder. Bu aşamada taraflar genellikle kendi çözüm önerilerini dile getirir ya da arabulucunun sorusu üzerine bunu gerçekleştirirler. Fakat belirtmek gerekir ki, taraflar genellikle kendi çıkarlarına fayda sağlayan çözüm önerileri sunar ve bunu yaparken de karŖı tarafın çıkarlarını göz ardı edebilirler. Arabulucu bu noktada devreye girerek, ortak bir sonuca varmak için çözüm önerilerinin kabul edilemez olduğunu belirtir ve karŖı tarafın durumunun da göz önünde bulundurulması gerektiğini tavsiye eder. Başlangıçta önerilen çözümler birbirinin zıttı konumunda olsa da zamanla bazı ortak noktalar ortaya çıkmaya başlar. Arabulucu burada ortak noktalara vurgu yaparak tarafların dikkat ve odak noktalarını buraya yönlendirmeye yardımcı olur. Zamanla nihai çözüme gidilen yolun da önü açılmış olur. Fakat eğer çözüm önerileri karŖısında herhangi bir çıkış yoluna gidilemezse arabulucu kendi çözüm önerilerini devreye sokabilir ve bu görüşleri taraflara sunmalıdır. Her ne kadar arabulucunun önerileri nihai olmasa da, sorunun tıkanığı aşamada taraflara yol göstermede ve çözüm bulmada yardımcı olmaktadır. Arabulucunun önerileri taraflarca dinlendikten sonra üç olasılık ortaya çıkmaktadır; bunlardan birincisi, arabulucunun önerisinin kabul edilmesidir, ikincisi, öneri tarafların ihtiyaçları doğrultusunda tekrar şekillendirilip kabul edilir, üçüncüsü ise, öneri kabul edilmez fakat yeni fikirler ortaya atılarak tartışma ortamı yaratılabilir. Son olarak eğer arabulucunun ve tarafların çözüm önerileri de bir sonuç vermezse diğer yöntem harici objektif kriterlere veya model anlaşmalara başvurmaktır. Harici objektif kriterleri, örneğin hukuk normları, gelenekler olabilir ve uyuşmazlık sürecinde tarafları doğrudan bağlamayan kurallardan oluşmaktadır. Model anlaşmalar ise, bir uyuşmazlık sorununda başka taraflarca varılan anlaşmalardan oluşmaktadır. Model anlaşmalar da, uyuşmazlık sürecinde tarafları doğrudan bağlamayan kurallardan oluşmaktadır ve uyuşmazlıkların çözümünü konusunda yol göstermektedirler. Bu iki model de taraflarca veya arabulucu tarafından görüşmelere sunulabilir fakat tarafların bu konuda yeterli bilgiye sahip olmamasından dolayı arabulucunun çatışma konusuyla ilgili harici objektif kriterler ve model anlaşmalar hakkında bilgi edinmesi gerekir ve gerektiğinde de kullanılması gerekmektedir.⁴⁰⁴

⁴⁰⁴ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 163-166.

Arabuluculukta süre sınırı olmalı mı sorusuna gelecek olursak, arabuluculukta sonuca varmak için belirli bir süre kısıtlamasının olmadığını belirtmek gerekir. Hatta uyuşmazlık çözümünde uyuşmazlık sorunu taraflarca detaylı bir şekilde tartışılıp, iki tarafında çıkarlarına uygun şekilde gelecek çözüm arayışlarını süre kısıtlanması olmaksızın en geniş şekilde tutmakta fayda vardır. Bu durum uyuşmazlığın konusuna ve niteliğine göre aylarca dahi sürebilmektedir. Arabulucu bu süreçte kendisini her şeye hazırlamalı ve tarafları da sabırlı olmaya davet etmelidir. Çünkü çabuk sonuca varmak için hızlandırılan arabuluculuk süreçlerinin çok verimli sonuçlar vermemesi ihtimaller içinde yer almaktadır.⁴⁰⁵

Sonuç olarak arabuluculuk etkin kullanıldığı sürece, toplumlar arası çatışma çözümü için etkili ve düşük maliyetli bir yöntemdir. Ayrıca arabuluculuk yöntemi ile sorunlara baştan müdahale edilerek sorunun daha da karmaşık hale gelmesinin önüne geçilebilir.

Libya'nın ulusal düzeyde devletsizlik sorununun olması ve bunun sonucunda ortaya çıkan şiddet ve kanunsuzluk, yerel düzeyde çatışmalarla boğuşan ülkeye nüfuz etmektedir. Kaddafi yanlıları ile devrimciler arasındaki gerilimler ülkenin büyük bölümünde mevcut ve yerel düzeyde ulusal parçalanmayı yansıtmaktadır. Örneğin, Libya'nın kuzey kıyısındaki askeri ve siyasi açıdan güçlü Misrata şehri, destekçileri ve taraftarları tarafından kontrol edilen dört özerk bölgeye etkin bir şekilde bölünmüştür. Bu bölünmeler genellikle güneydeki etnik gerilimler gibi diğer gerilimlerle de iç içedir. Bununla birlikte, ülkede istikrarlı şehirler de vardır. Bunlar, bir tür yerel yönetim kurmuş ve bir miktar güvenlik, adalet, temel hizmetler ve ekonomik faaliyet sağlayabilen kasaba ve şehirlerdir. Bu yerlerde, yerel arabuluculuk girişimleri gelişmiş ve çok sayıda ihtilafın çözülmesine yardımcı olmuştur. Yerel düzeyde, ülke çapındaki anarşiyi kontrol altına almayı başaran olumlu faktörler de bulunmaktadır. Örneğin, Genel Ulusal Kongre'nin 2015'teki Şafak Harekatı'nın etkisi, bir dizi yerel barış anlaşması sayesinde kontrol altına alınmıştır. Bunlar, Gharyan ve al-Asab'a, Zawya ve Wershana, Zintan ve Sabratha, Zintan ve Zawya, Zintan ve Gharyan ve Zintan ve Kikla toplulukları arasındaki anlaşmaları içeriyordu. Bu küçük ölçekli anlaşmalar esas olarak yaşlılar, aşiret reisleri ve sivil toplum liderleri tarafından başlatılarak takip edilmiştir. Modern Libya tarihi, yerel

⁴⁰⁵ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, s: 168.

çatışmalarda mevcut arabuluculuk çabalarına bir örnek teşkil edebilir. Bir dizi aşiret tavizi temelinde kurulan Libya devletine bir uzlaşma ruhu aşılanmıştır. II. Dünya Savaşı'nın ardından Nisan 1946'daki el-Harabi antlaşmasında, günümüz Libya'sını oluşturan üç vilayetten biri olan Sirenayka aşiretleri, “her türlü düşmanlığı ve her türlü çatışmayı durdurmaya” kabul etmişlerdir. Bu anlaşma, 1951'de bağımsızlık için istikrarlı bir ortamın yaratılması için gerekliydi. Yerel çatışmaları çözme mekanizmaları Libya'nın sosyal ve kültürel normlarına derinden gömülü olduğundan, bu uzlaşma ruhu devam etmektedir. Bunlar, arabuluculuğu yürütmek, karar vermek, yaptırım uygulamak ve tazminat dağıtmak için açık ve geniş çapta kabul görmüş bir dizi kural ve mekanizmayı içermektedir. UNSMIL (BM Libya Destek Misyonu) için çalışan geçiş dönemi adaleti uzmanı Marieke Wierda, modern Libya'nın toplumlar arası veya kabileler arası uzlaşma için kültürel ve dini geleneklere sahip olduğuna ve tazminat (diyya) gibi İslami şeriat hukukunun ilkelerini içerdiğine dikkat çekmektedir. Örneğin, cinayet gibi ciddi bir suç, faile karşı ölüm cezasında ısrar etmek yerine tazminatı kabul etmeyi kabul eder. Daha geniş topluluk çatışma çözümü (musalaha) mekanizmaları da mevcuttur. Üst düzey bir BM yetkilisi, “Arabuluculuk Libya aşiret sisteminin genlerindedir, kabileler arasında bir sorun olduğunda büyükler bir araya gelerek sorunu çözerler. Libya kültüründe ve toplumunda bu kendi kendini iyileştirme yöntemidir.” Bir başka BM yetkilisi, Libyalılar arasında, hemen hemen her sorunu ele alacak bir komite kurarak kendilerini organize etme kapasitelerini öne çıkardığını belirtmiştir. Ülkenin büyük bölümünde merkezi hükümetin yokluğu ile Kaddafi'nin Libya'sındaki yönetim sisteminin bu tür bir öz örgütlenmeye yol açtığı iddia edilebilir.⁴⁰⁶

Bu nedenle Libya toplumu, devrimden önce gelen ve Kaddafi sonrası Libya'da çatışma arabuluculuğu için kullanılan geniş bir yapılar dizisine sahiptir. Bugün çatışmalara aracılık eden yerel aktörlerin çoğu devrimden öncekiyle aynı: yaşlılar, ileri gelenler, aşiret liderleri ve dini şahsiyetlerdir. Yerel bir arabulucu, Libya toplumundaki geleneksel yapıların ve özellikle yaşlılar ve aşiret liderlerinin devrimden bu yana müzakereleri başlatma ve kolaylaştırma ve anlaşmaları izlemedeki önemini şöyle vurgulamıştır, “Libya toplumu, yaşlıların ve aşiret liderlerinin rolünün devam ettiği etkili bir geleneksel yapıya sahiptir. Sağlam anlaşmalar yapmak için, silahlı grupların

⁴⁰⁶ Jose S. Vericat, Mosadek Hobrara, “From the Ground Up: UN Support to Local Mediation in Libya”, *International Peace Institute*, 2018, ss: 5-6.

komutanlarının yanı sıra sosyal ve kabile liderlerini de tam olarak meşgul etmeliyiz” demiştir.⁴⁰⁷

Bölgesel ve yerel düzeylerde kurulan yeni uzman kuruluşlar da dahil olmak üzere arabuluculuğa dahil olan yeni aktörler de vardır. Bunlar genellikle geleneksel aktörlere dayanmıştır. Örneğin, 2011 yılında Ulusal Geçiş Konseyi (NTC) ayaklanma sırasında kurulan Libya geçiş hükümeti, yerel konseylerden yerel krizleri çözmek için ülke genelinde “bilge adamlar ve şura konseyleri” kurmalarını istemiştir. Bu daha sonra Kasım 2011’de Zawiya şehrinde altmış beş konseyden oluşan Ulusal Yaşlılar Uzlaşma Komitesi ve Şura Konseyleri Birliği’nin kurulmasına yol açmıştır. Belediye başkanları ve sivil toplum aktivistleri de arabuluculukta önemli roller üstlenmişlerdir. Bu kuruluşlar kısmen, geleneksel aktörlerin güvenilirliğinin, önceki rejim altında öne çıkmaları nedeniyle sıklıkla tehlikeye girmesinden dolayı ortaya çıkmıştır. Meşruiyetsizlikleri, birçoğu devrime katılan ve Kaddafi yönetimiyle bağlantılı her şeyi reddeden gençler arasında özellikle aşikardır.⁴⁰⁸ Geleneksel aktörlerin aksine, birçok yerel yönetim, yeni belediye seçimleriyle meşruiyetini yeniden kazanmış ve yeni belediye başkanları yerel arabuluculukta öncü rol oynamıştır. Bir Libyalı arabulucu belediyeleri yerel arabuluculuğun başlangıç noktası olarak tanımlamıştır: “Belirli bir şehirde işler kontrolden çıktığında, ilk olarak belediyeye ulaşarak bilgi, analiz ve sonraki adımlar için önerilerde bulunuyorum. Çoğu durumda belediyeler, konu ve paydaşları hakkında bize derin ve tarafsız bir anlayış sağladı. Belediyeler, birçok yerel arabuluculukta sponsor ve kolaylaştırıcı olarak önemli bir rol oynamıştır.”⁴⁰⁹

Libya’nın yükselen sivil toplumu, arabuluculuk süreçlerinde daha yeni ve daha sıklıkla vazgeçilmez operatörler olmuşlardır. Sivil toplum aktivistleri çoğu zaman kendi kendini atayan arabulucular olmuş, bazıları da on yıllar süren sürgünden sonra Libya’ya geri dönerek sürece katkı sağlamaya çalışmışlardır. Açıkça tanımlanmış bir stratejileri olmaksızın taraflar arasında yoğun iletişim kampanyaları başlatmak için kişilerarası becerilerini, kabile ve aile bağlantılarını kullanarak genellikle doğaçlama yapmaya çalışmışlardır. Ayrıca, arabuluculuğa başlamadan önce bağlamı ve en etkili aktörleri anlamak için yeni kurulan aktivist ağları aracılığıyla çatışma halindeki şehirlerdeki diğer

⁴⁰⁷ Libyalı bir arabulucu ile skype üzerinden yapılan röportaj, Ocak 18, 2021.

⁴⁰⁸ Jose S. Vericat, Mosadek Hobrara, a.g.e., s: 6.

⁴⁰⁹ Libyalı bir arabulucu yapılan röportaj, İstanbul, Ocak 22, 2021.

sivil toplum liderleriyle temasa geçmişlerdir. Bu durum, ayaklanmadan bu yana yerel arabuluculuktaki girişimciliği ve yaratıcılığı en iyi şekilde yansıtmaktadır.

Barışın inşa sürecinde ortak amaçlar oluşturarak çatışan taraflar arasında her iki tarafında çıkarlarına uyacak işbirliği ortamı hazırlamak barışın tesisine yönelik pozitif bir dönüşümsel yöntemdir. Bu yöntem ile ortak bir amaca ulaşabilmek için taraflar arasında işbirliği duygusu oluşur ve çatışan taraflar birbirlerini daha yakından tanıma imkanı bulur ve birbirlerine olan düşmanlık hisleri zayıflamaya başlar.⁴¹⁰ İki taraf arasında ortak amaç yaratmak tarafların çıkarlarına ve ihtiyaçlarına karşılık verdiği için pozitif bir havanın oluşmasına yol açar ve bu da düşmanlık düşüncelerinin anlamsız hale gelmesine neden olur. Ayrıca ortak amaçlar, sosyal kimliğin yeniden tanımlanmasını beraberinde getirerek, karşı gruba yönelik negatif düşünceler yerini işbirliği yapma anlayışına yaklaştırır.⁴¹¹

Aynı mantık sıkça devlet içi yerel çatışmalara sahne olan Libya içinde geçerlidir. Eğer Libya'da kabileler ve iki başlı yönetim bir şekilde ortak amaçlar çevresinde birbirlerine bağımlı hale getirilebilirlerse, taraflar arasındaki psikolojik bariyerler azaltılarak, çatışma riski yerini işbirliğine bırakabilir. Libya'da çatışan taraflar arasında başlayan işbirlikleri olumlu sonuçlar verirse, bu durum zamanla yeni iş alanlarının oluşmasına zemin hazırlayabilir. Örneğin, iç savaş sonrası ekonominin yeniden yapılandırılması hedefi, finans, yatırım ve benzeri konularda iş birliği yapılmasını beraberinde getirir.

Taraflar arasında uyuşmazlık sorununa çözüm bularak ortak amaçlarla karşılıklı bağımlılığı arttırmanın bir diğer yolu da üçüncü tarafların yardımında geçmektedir. Uyuşmazlık içerisinde olan ve sürekli çatışan taraflar genellikle birbirlerine negatif duygular beslediklerinden ilk adımı atmak için çok istekli davranmamaktadırlar. Bu yüzden üçüncü tarafların devreye girmesi ve çatışan taraflara yardımcı olarak onları cesaretlendirmeleri ve gerektiğinde de teknik destek sağlamaları gerekmektedir. Bu çerçevede Libya'daki taraflar arası çatışmada, özellikle BM uzmanlık kuruluşlarının, uluslararası sivil toplum örgütlerinin ve bölgesel örgütlerin daha fonksiyonel olacağı bir

⁴¹⁰ Dean G. Pruitt, Sung H. Kim, Jeffrey Z. Rubin, *Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement*, 3. b., New York: McGraw-Hill, 2004, ss: 136-137.

⁴¹¹ Yılmaz, *Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*, ss: 175- 177.

gerçektir. BM gibi kuruluşların çözüm önerileri, sömürü riski yüksek olan ulus devletlere göre taraflarca kabul edilebilirliği daha yüksek ve ikna edici görünmektedir.⁴¹²

3.2.2. Eğitim Sisteminin Yenilenip, Güçlendirilmesi

Demokratik bir sistemde siyasi özgürlüğün elde edilmesi, bir insan topluluğunun bilinçli planlarından ve eylemlerinden kaynaklanır. Siyasi özgürlük bir kez bir amaç olarak tanımlandığında, asıl görev, bu amacı yaratan, besleyen ve sürdüren sosyal yapıları ve kurumsal çerçeveleri geliştirmektir. Bu kurumların başında özellikle eğitim kurumları gelmektedir. Eğitim kurumları demokratik özellikler sergiliyorsa, bu daha geniş toplumsal düzenin demokratik özelliklerini yansıtıyor olabilir veya okullar toplumun bu yöndeki hareketine katkıda bulunuyor olabilir. Tersine, eğitim hayatındaki otoriter bir deneyim, ya daha geniş bir kültürel otoriterliği önerir ya da otoriterliğin gelecekteki ilerlemesine katkıda bulunan bir kurumu ortaya çıkarır. Eğitim kurumlarının daha geniş toplumsal düzenle uyumsuz siyasi değerleri yansıtması mümkündür, ancak okulların ve toplumun simbiyotik doğası bunu olası kılmaz.⁴¹³ Libya'da kalıcı barışın sağlanması için eğitim kurumlarının toplumlar arası barışı teşvik edecek biçimde revize edilmesi gerekmektedir. Çünkü eğitim aracılığı ile geniş halk kitlelerine kolaylıkla ulaşılabilir ve halkın düşünceleri istenilen yönde değiştirilebilir. Bu yüzden geniş topluluklara öğretilen bilgiler ve bakış açıları gelecekte oluşturulacak toplumun temellerini atmaktadır. Genellikle toplumlar arası çatışmaların yaşandığı ülkelerin eğitim kurumlarına bakıldığında, kültürel ayrımcılığı, etnik asimilasyonu ve kültürel şiddeti teşvik ettiği görülmektedir.

Genellikle iç çatışmaların yaşandığı ülkelerde eğitim sistemi, çoğunluğun ve baskın olan etnik grubun, otoritesini kitlelere kabul ettirmek için kullandığı bir araç durumundadır. Azınlık konumunda olan kitleler ise, baskın olan grubun dil ve normlarını kabul etmek zorunda kalarak kendi dil ve normlarını eğitim sürecine dahil etmekte zorluk çekmektedirler. Çoğunlukla sosyal kimliklerini din ve ideolojik temellere dayandıran ülkelerde, azınlık grubun baskın grubun üyesi olarak kabul edilmekte ve azınlıkların dinine, tarihine ve normlarına dahi değinilmemekte ve azınlıkların varlığı eğitim

⁴¹² Yılmaz, *Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*, s: 178.

⁴¹³ Bruce Romanish, "Authority, Authoritarianism, and Education", *Education and Culture*, C: 7, S: 2, 1995, s: 17.

sistemine yansıtılmayarak tümüyle reddedilmektedir. Ayrıca bir ülkede ciddi anlamda kaos ve çatışma ortamı hakimse, eğitimin kültürel şiddettiği arttırdığı ve farklı gruplar arasında çatışmayı tırmandırdığı gözlenmektedir. Eğitim sisteminin fiziksel ve psikolojik şiddet içermesi, halkın zihinlerine ve davranışlarına işleyerek kültürel şiddetin artmasına yol açmaktadır.⁴¹⁴

Öğrenciler, modern tarihin seyri boyunca bazı ayaklanmalarda uzun süredir önemli roller oynamışlardır. Son zamanlarda, rejimden hoşnutsuz üniversite öğrencileri Afrika ve Orta Doğu'nun Arap ülkelerinde demokrasi çağrısı yaparak sokaklara dökülmüştür. Almond ve Verba, demokratik tutumların en etkili şekilde eğitim yoluyla aşılandığını savunurken, Lipset, artan hoşgörü ve mevcut politika seçimlerini kavramak için daha fazla kapasiteli kitlelerin dahil olduğu eğitim düzeylerinin sosyal istikrar üzerindeki kurtarıcı etkilerine dikkat çekmektedir. Otoriter rejimler, yönetimlerinin istikrarı için bir tehdit oluşturulduğunda bu gelişmeleri baltalamaya çalışmaktadırlar. Son yüzyılda yapılan literatür taraması bu iddiayı büyük ölçüde desteklemekte ve okulların demokratik yönde değişim getirme gücünü kanıtlamaktadır. Bu yönde yapılan çalışmalara bakıldığında otoriter yöneticilerin eğitime yatırım yapmak için çok az teşviği olduğu görülmektedir. Genel olarak otoriter rejimlerin eğitimi yetersiz şekilde finanse ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte, otoriter yöneticiler, eğitimin potansiyel olarak istikrarsızlaştırıcı etkisine karşı, iktidarı ele geçirmelerini etkileyen çok sayıda faktöre karşı durmaktadır. Örneğin, Sudan hükümeti, güney bölgesindeki halkı eğitmedeki başarısızlığı, yirmi iki yıl süren bir iç savaşa yol açan büyük bir rahatsızlık olarak gösterilmektedir. Demokratik geçişler liderlerin pozisyonlarını kaybetme riskini artırırken, darbe ya da isyanla karşı karşıya kalan liderler hayatlarını kaybetme riski ile karşı karşıyadır. Bu durum, tüm otoriter liderleri nüfusu eğitim sağlamaya teşvik eder, çünkü bir kişinin bir darbeye veya silahlı isyanda hayatını kaybetmesinden demokratik bir geçiş yoluyla konumunu kaybetmesi daha iyidir.⁴¹⁵

Diğer yandan özellikle farklı etnik grupların fazla olduğu ülkelerde, eğitimin farklı kültürleri birleştirici özelliği ön plana çıkartılarak ayrımcılığın önü kapatılmalıdır.

⁴¹⁴ Yılmaz, *Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*, ss: 178-181.

⁴¹⁵ Howard Sanborn and Clayton L. Thyne, "Learning Democracy: Education and the Fall of Authoritarian Regimes", *British Journal of Political Science*, C: 44, S: 4, 2014, ss: 773-775.

Özellikle okul müfredatlarına farklı etnik gruplarla ilgili objektif bilgiler konulup, ülkenin etnik ya da dinsel kompozisyonu gerçekçi bir biçimde aktarılmalıdır. Ülkedeki farklı etnik grupların bir tehdit değil zenginlik olduğu vurgulanarak ülkedeki çatışma potansiyeli en aza indirilmelidir. Ülkedeki iç çatışmaları en aza indirebilmek için eğitim sistemi revize edilip en iyi şekilde kullanılarak, bir grubun diğer bir gruptan daha üstün olmadığı, yasaların ve ortak değerlerin birleştirici unsur olduğu belirtilerek, yasal ya da kültürel ayrımcılığa yönelik ifade ve eylemler eğitim programlarından çıkartılmalıdır. Ayrıca çatışma ortamının önüne geçecek bir diğer unsur ise, farklı gruplar arasında olan tarihsel düşmanlıkların eğitim programlarında yer almaması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, kendinden farklı olan etnik grupların tarihini kötülemeden objektif bir şekilde olaylar anlatılarak, sadece kendi tarihini öven, haklı gösteren ve azınlıkları ise yerici değerlendirmelerden kaçınılmalı ve bu unsurlar tarih kitaplarından da çıkarılmalıdır.⁴¹⁶

Sonuç olarak, eğitimin barışın inşası konusunda büyük bir rol oynadığı bilinen bir gerçektir. Eğitim yolu ile otoriter rejimler zayıflatılarak, demokratikleşmenin önü açılabilir. Etnik gruplar arasındaki çatışmalar eğitim ile son bulabilir ve daha anlayışlı, saygılı ve barışçıl bir nesil yetiştirilebilir. Böylelikle ülkemizde yaşayan farklı etnik grupları potansiyel düşman olarak görme eğiliminden vazgeçmiş oluruz.

3.2.3. Demokratikleşme Sürecine Geçiş

Çatışmanın yoğun olarak yaşandığı ülkelerde çatışma çözümü sürecini kolaylaştırmak için bir diğer sistemsal yaklaşım da çatışmanın yaşandığı bölgeyi demokratikleştirmek veya demokrasiye geçiş sürecini toplum için en kolaya indirmektir.⁴¹⁷

Günümüzde demokrasi denildiğinde anayasal devlet, çoğulculuk, çok partili sistem, temel haklar ve özgürlükler, hukukun üstünlüğü, iletişim özgürlüğü gibi kavramlar ilk olarak akla gelen kavramlardır. Avrupa'nın baz aldığı demokrasiye modeline göre, seçimlere katılım, insan haklarına saygı, şeffaflık, doğru bilgiye erişim, çoğulculuk, çoğunlukçuluğa karşı olma, güç kullanımının en az düzeyde olması ya da

⁴¹⁶ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, ss: 181- 189.

⁴¹⁷ Yılmaz, Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü, s: 203.

mümkünse hiç olmaması, herkesin eşit olması ve tüm bu demokrasi modelindeki ilkeleri sağlayabilecek kurumların oluşturulması önemli bir unsurdur.⁴¹⁸

Halkın seçimlerinin göz önünde bulundurulabilmesi için seçme ve seçilme hakkının halka verilmesi gerekmektedir. Seçme ve seçilme hakkı demokrasinin en önemli ayağı olarak kabul edilmektedir. Seçme ve seçilme hakkına sahip olan halkın algısında oy kullanmak veya seçimlerde aday olma hakkına sahip olmak, demokratik devlete katılımlarının merkezi faaliyet alanını oluşturmaktadır. Demokrasi ile birlikte halk istediği partiyi yetkilendirerek, istemediğini de görevden alabilme hakkına sahiptir. Belli aralıklarla yapılan ve rekabet halindeki birden fazla partinin katıldığı özgür seçimlerin yönetime demokratik meşruiyet kazandırması için, farklı görüşleri temsil eden partilerin serbest ve özgür bir şekilde örgütlenebilmeleri seçimler esnasında baskıdan, tehditten uzak özgür şekilde yarışabilmelerine bağlıdır. Çoğulcu sistemin olmadığı tek partili ve tek adaylı seçimlerde ise, seçmen istekleri göz ardı edilerek, iktidarın istekleri öncelik haline gelmektedir. Böylece tek partili ve tek adaylı seçimler dikta yönetimlerin uygulama aracı olarak siyaset sahnesine çıkarlar. Halkın isteklerini yansıtmayan bu tarz biçimsel seçimler günümüz demokrasi anlayışından çok uzak durmaktadır. Çünkü seçimin amacı, halkın isteklerini yansıtan da, özgür ve şeffaf olan, çoğunluğun katıldığı, eşitlik ve gizlilik kurallarına uygun ve adilce yapıldığı sürece geçerlidir. Tek partili ve tek adaylı sistemlerde, birey tamamen devlete bağlı bir tebaa iken, demokrasilerde ise kendi iradesi ile baskı altında kalmadan yönetimin kurulmasında ve siyasal kararların alınmasında rol oynayan siyasal bir yurttaş konumundadır. Demokrasilerde yöneticiler yetkilerini Tanrıdan değil halkın oyu ile alırlar ve yine halkın oyu ile görevlerini bırakırlar.⁴¹⁹

Libya, halkını tüketen ve istikrarını alt üst eden on yıl boyunca tekrarlanan iç savaşlardan sonra kalıcı bir barış şansı ile çok önemli bir aşamaya gelmiştir. BM arabuluculuğuyla, Libya Siyasi Diyalog Forumu (LPDF), 24 Aralık 2021'de yapılması planlanan ulusal seçimlere giden bir yol haritası üzerinde anlaşma sağlamış ve delegeler, ülkeyi seçimler boyunca yönlendirmek için bir Ulusal Birlik Hükümeti'ni (GNU) seçmiştir. Uluslararası ve yerel aktörlerin dikkatleri, Yol Haritasında yer alan diğer

⁴¹⁸ Mustafa Koçak, "Seçim Sistemleri ve Demokrasi Karşılaştırmalı Analiz: İHAM ve AB Ölçütleri", *Anayasa Yargısı* 23, 2006, s: 121.

⁴¹⁹ Yılmaz Ali Efendioğlu, "Temsili Demokrasinin Seçim Ayağı", *TBB Dergisi*, S: 60, 2005, s: 72.

hedeflere yani yönetim, altyapının yeniden inşası, yıkılan kurumlar, ülkede yaşanan çatışmalara, temel hizmetlerin tekrar başlatılmasına ve petrol ihracatının istikrara kavuşturulmasına odaklanacaktır. Tüm bu önemli unsurların aksatılması insan hakları ve özgürlüklerinin ihlallerine göz yummanın uygun olacağı bir atmosferin yaratılmasına yol açacaktır. Libya halkı özlem duyduğu demokratik ilkelerden kısa vadeli istikrarlar için taviz vermemeye dikkat etmelidir. Bu amaçla yönetim, Ulusal Birlik Hükümeti'nin Yol Haritası'nda açıklanan öncelikleri takip etmesini sağlamaya yardımcı olmalıdır. Örneğin, insan haklarının geliştirilmesi, insan hakları savunucularının korunması ve iç savaşlar sırasında önemli ölçüde kötüleşen medeni ve siyasi haklara saygı gösterilmesi için gerekli tüm tedbirlerin alınması gerekmektedir. Freedom House'a göre, Libya şu anda sivil ve siyasi özgürlükler açısından dünyanın sondan yirminci ülkesinde yer almaktadır. Sivil toplum çalışmalarının önündeki engellerin ve kısıtlamaların kaldırılması öncelikler arasında yer almaktadır çünkü Libya'daki aktif sivil toplum kuruluşlarının sayısı son yıllarda silahlı çatışmalar ve donör uçuşları nedeniyle azalmıştır. Libya varlıklarının ve fonlarının israf edilmemesini veya çalınmamasını sağlamak için hesap verebilirlik ve mali şeffaflık ilkelerine bağlı kalmayı sağlamak ve teşvik etmek büyük önem arz etmektedir. BM, AB gibi aktörler, Libya'da barışçıl değişim adına yeni bir modeli teşvik etmek için önemli bir fırsata sahiptirler. Ancak bunun başarılı olması için bu aktörlerin yaklaşımının insani değerlere, özellikle demokratik ilkelere ve evrensel insan haklarına derinden kök salması gerekmektedir.⁴²⁰

İfade özgürlüğü demokrasinin önemli temel taşlarından birini oluşturmaktadır. Halk ifade özgürlüğü ile düşüncelerini yazılı, sözlü ve diğer iletişim kaynakları ile özgürce ifade etme hakkına sahiptir. Demokratik ülkelerde halk; yöneticileri, politikacıları, kamu kurumları gibi her türlü kurumu ve işleyişlerini eleştirme ve sorgulama hakkına sahiptir. İfade özgürlüğüne sahip olan halk, başkalarının haklarına zarar vermeden istediği kişisel inançları doğrultusunda yaşama hakkına sahiptir. Bu durum Libya'da Kaddafi rejimi boyunca yok sayılmıştır. Libya'lı iş adamı M. K. ile Ocak 2021 tarihinde İstanbul'da gerçekleştirilen röportajda; Libya'da ifade özgürlüğünün imkansız olduğu belirtilmiştir. M.K. halen daha Libya'da demokrasi olmadığına dikkat

⁴²⁰ Hala Bugaighis, "Libya", *Beyond Rhetoric: How Should the Biden Administration Support Human Rights and Democracy in The Middle East and North Africa?* ed. Hanan Abdulhadi, Amy Hawthorne, 2021, s: 9.

çekerek, özellikle ses kaydının alınmamasının kendi ve ailesinin güvenliği açısından önemli olduğunu belirtmiştir. M.K.'ya göre, Kaddafi dönemi Libya'sında insanların asla rejimi eleştirme, sorgulama hakları bulunmamaktaydı. Rejime karşı olan aile veya kabile üyeleri rejim tarafından tehdit edilerek ya mahkum edilir ya da halk tarafından soyutlanır. Özellikle Kaddafi bu kişilere siyasette, ticaret alanında iş imkanı sunmazken çeşitli baskılara maruz kalarak göç etmek durumunda kalırlardı. Bu durumdan rahatsız olan kişilerin çoğu ya ülkeden ayrılmak zorunda kalmış ya da rejim tarafından fark edilmemek için daha içine kapanık bir hale bürünmüşlerdir. Özellikle ailesinden kişilerin ve ona yakın olan ailelerin zenginlik ve refah içinde yaşadıklarını belirten M.K., Kaddafi'nin devrilmesiyle halkın yeniden umutlandığını özellikle BM ve AB'den halkın çok beklentisi olduğunu belirtmiştir. İfade özgürlüğü adına kendisini savunmaya çalışan birçok kişinin acımasızca hapishanelerde can verdiğine dikkat çekerek, Libyanlıların demokrasiye acil ihtiyacı olduğunu belirtip, özellikle UMH'yi desteklediklerini belirtmiştir. Hafter'i sadece Kaddafi'nin devamı olarak gördüklerini, dikta rejimi asla geri istemediklerini özellikle belirtmiştir. Kaddafi rejimi boyunca onun dayattığı görüşleri benimsemek zorunda kalmışlar ve kendilerini Kaddafi'nin kulları olarak görmeye başladıklarını belirtmiştir. Ülkede sadece Kaddafi'nin izin verdiği basın organlarının çalıştığını ve kısıtlı bilgiler verildiğini de ekleyerek Libya'nın demokrasiye hasret olduğunu özellikle belirtmiştir.⁴²¹

Özellikle otoriter rejimle yönetilen ülkelerde iktidarlar toplumlar arası iletişimin önüne geçerek toplumsal sorunların ve çatışmaların yaşanmasına ortam hazırlamışlardır. Bu tarz toplumlarda çokça rastlanan iletişim eksikliği ön yargılardan kaynaklanmaktadır. İletişim eksikliğinin yaşandığı toplumlarda halk birlikte yaşamasına rağmen birbirlerinden kopuk, izole edilmiş ve parçalanmış olarak yaşarlar. Birbirlerini ötekileştiren toplumlar birbirlerine karşı korkular yaratarak birbirleri ile özgür bir ortamda yaşama olasılığını yitirerek toplumsal özgürlüğün önüne engel koymuş olurlar. Bir toplumun önyargılarından kurtulması uzun bir mücadele sürecini gerektirmektedir. Bir toplumda iletişim eksikliğinden kaynaklanan önyargılar o toplumun varlığını tehlikeye sokan unsurlardan biridir. Ön yargıların yok edilebilmesi için toplumlar arasında diyalog kurmak ve barışçıl bir toplum için demokratik iletişimsel ortamın

⁴²¹ M.K., Röpörtaj, İstanbul, 2021.

yaratılması önemlidir. Demokratik yapılanmaya sahip toplumlarda, iletişim özgürlüğü vardır ve iletişim demokrasinin var olma unsurlarından birini oluşturmaktadır. Diğer yandan demokratik olmayan toplumlarda ise, iktidar iletişimi belirler ve iktidar ilişkilerinde yaşanan dönüşümler toplumsal iletişimin yapısının da değişimine yol açar. Rejim ne kadar otoriter ise, iletişimsel unsurlar bir o kadar zarar görür ve rejim iletişimi imkansız hale getirerek halkın özgürlüğünü de elinden almış olur. Böylece iletişim özgürlüğü elinden alınan halk, ifade etme özgürlüğünü de kaybetmeye başlar.⁴²² Her ne kadar medyanın negatif yönleri olsa da birçok pozitif yönü de bulunmaktadır. Bugün medya sayesinde insanlar hangi ülkelerde, hangi bölgede, ne zaman ve nasıl insan ihlallerinin olduğunu, etnik çatışmaların yaşandığını çok rahat medya takibi ile öğrenebilmektedir. Medya aracılığı ile birçok suç, suçlu, insan haklarına aykırı durumlar kamuoyuna ve yetkili kurumlara rahatça duyurulabilmektedir fakat Libya gibi otoriter rejimler ile yönetilen ülkelerde halkın iletişim özgürlüğü de gasp edilerek bir suç işlenmektedir.

Bursa’da 2021 tarihinde Libyalı S.E. ile yapılan röportajda; “Muammer Kaddafi, Libya medya sektörünü sıkı bir şekilde kontrol etti ve rejimi için bir propaganda aracı olarak kullandı. Diktatörün 2011'deki düşüşünden sonra medya sektörü açıldı, ancak yeniden yapılanma çabaları vizyonsuz kaldı ve sahadaki çalkantılı duruma yenik düştü. Tamamen tarafsız ve özgür bir medya endüstrisi bir yanılısama olmaya devam ediyor. Libya’da medya sektörünün yeniden doğuşu, düzenleyici bir reform içeren ve gazetecilerin becerilerini geliştiren kapsamlı bir yaklaşım gerektiriyor”⁴²³ demiştir.

Yine Bursa’da medya sektöründe çalışan Libyalı E.H. ile yapılan röportajda Libya’daki medya sektöründeki dönüşümü şöyle ifade etmiştir: “devrimden sonra medya sektörünü yeniden organize etmek için kurulan geçiş organları, daha özgür bir sistem yaratmak amacıyla eski medya kuruluşlarının birçoğunu dağıtarak geçmişten kopmak için radikal önlemler aldı. Bu durum, eski rejim gazetecileri tarafından suç ortaklığının cezası olarak yorumlandı. Kaddafi’nin gitmesiyle Libyalı gazeteciler, milisler, silahlı gruplar ve aşırı İslamcı gruplar tarafından uygulanan yeni kontrol biçimleriyle karşı karşıya. Gazeteciler artık yeni otosansür biçimleriyle uğraşıyorlar. Libyalı gazetecilerin

⁴²² Barış Çoban, “Toplumsal Çatışma, Demokratik İletişim ve Alternatif Medya”, *Dergipark*, C: 17, S: 17, 2010, ss: 2-3.

⁴²³ S.K., Röportaj, Bursa, 2021.

zayıf mesleki becerileri, yeni bir medya sektörü inşa etme çabalarını baltalamaya devam ediyor. Libya'nın aşiretleri, araştırmacı gazeteciliğin gelişimini engelleyen açık tartışmalara pek tolerans göstermedi. Kaddafi döneminden gazeteciler ile yeni “devrimci gazeteciler” dalgası arasında bir ayrım var. Eski devlete ait medyanın varlıkları için verilen savaş, medya sektörünün liberalleşmesini ve modernleşmesini engelledi. Özel medya kuruluşları geliyor, ancak zayıf yapılardan, şeffaf olmayan fonlardan ve düzenleyici çerçeve eksikliğinden muzdaripler.”⁴²⁴

Demokrasinin bir diğer ilkesi hukukun üstünlüğü ilkesine göre ister başbakan ister cumhurbaşkanı isterse bir vatandaş olsun hiç kimse hukuktan daha üstün değildir. Demokratik olan hükümetlerde yetki hukukla işlemektedir. Bu durumda hükümetlerin kendileri de hukukun getirdiği sınırlamalara tabidir. Hukukun üstünlüğü ilkesine göre, yasalar halkın isteklerini dile getirmekle yükümlüdür, diktatörlerin, başkanın, askerlerin ya da dini liderlerin isteklerini dile getirmekle değil. Demokratik ülkelerde adalet, yasalara uymak zorunda olanlar tarafından çıkarıldığında yani sistem ve kuralları kendileri belirlediklerinde gönüllü olarak yasalara uyarlar ve böylece adalet en iyi şekilde sağlanır. Demokrasinin güçlü ayaklarından biri olan hukukun üstünlüğü sistemine göre, bağımsız mahkemeler en üst düzey liderler dâhil olmak üzere hükümet yetkililerinin ulusal yasa ve düzenlemeler çerçevesinde hesap vermesini sağlamak için gerekli güç, yetki, kaynak ve itibara sahiptir.⁴²⁵

Libya, hukukun kısmen bir baskı aracı olarak kullanıldığı uzun bir dönemden yeni çıktı. Geçirilen yasaların yalnızca kamu yararına olmadığına, daha ziyade belirli grupların çıkarlarına hizmet ettiğine yönelik korkular bulunmaktadır. Kanunların hazırlanma biçimindeki şeffaflığın olmaması, hukukun üstünlüğünün yeniden tesis edilmesine zarar veriyor. Bazı yasalar iyi niyetli olarak çıkarılmış olsa da, üzerinde kötü düşünülmüştü ve istenmeyen sonuçlar doğurmaktaydı. Bugün Libya’da yargıtay’ın itiraz edilen yasaları incelemesi cesaret gerektirmektedir. Libya’nın gündemini her ne kadar seçimler oluştursa da, demokrasi yalnızca seçimlerden oluşmamaktadır ve odak noktası “demokratik bir kültür” yaratmanın yanı sıra demokratik kurumların, özellikle de güçlü ve bağımsız bir yargının oluşturulması olmalıdır. Polisi ve orduyu güvenilir, hesap verebilir ve halkın

⁴²⁴ E.H., Röportaj, Bursa, 2021.

⁴²⁵ International Information Programs, “Hukukun Üstünlüğü”, http://www.usemb-ankara.org.tr/Principles_Democracy/law.htm, (27.06.2021).

çıkarma hizmet edecek şekilde yeniden yapılandırmak uzun vadeli bir görev olacaktır. Önceki rejimden miras kalan kurumsal yapıların bir özelliği, karar almanın departmanlardan ziyade bireylerle yoğunlaştırılmasıydı. Libya'da bugün yeni kurumsal kapasiteye acilen ihtiyaç vardı ancak gelişmesi biraz zaman alacak gibi durmaktadır. Uzlaşma Komisyonu'nun kurulması büyük bir adım olarak değerlendirilirken nasıl işleyeceği ve hangi suçları kapsadığı belirsizliğini halen daha korumaktadır. Hukukun üstünlüğüne dair yapılan tartışmalarda özellikle anayasal seçenekler, yargı sistemi ve seçim hukuku olmak üzere kamu hukukunun gelişimine odaklanılmıştır. Çoğunluk Libya'da etkili bir yargı sisteminin eksikliğinden endişe duymaktadır. UGK'da çıkarılan anayasa ve kanunların ayrıntılarına odaklanılırken, hukuk sistemini yürürlüğe koyacak ve uygulayacak bir sistemin kurulmasının zorunlu olduğu Libya'da önemli konuların başında gelmektedir. Geçiş aşamasında, UGK kapsamında toplam otuz sekiz yasa çıkarılmıştır. Bazı alanlar özellikle endişe kaynağı olarak belirtilmiştir; bu yasaların hazırlanmasında gerekli sürecin olmaması, yasa tasarısı komitesi üzerinde baskı uygulanması ve çıkarılan yasaların yalnızca kamu yararına değil, diğerlerinin çıkarlarına hizmet ettiğine ilişkin korkulardan oluşmaktadır. Günümüzde Libyalıların hukukun üstünlüğü ile ilgili endişeleri arasında, yasaların hazırlanma biçimindeki şeffaflığın olmaması, Libya'da hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi açısından zarar verici olarak görülmesidir. Ülke, hukukun bir baskı aracı olarak kullanıldığı ve çok uysal olduğu bir rejimden yeni çıkmıştır. Ayrıca katılımcılar, kamuoyunun hukukun üstünlüğünden üstün olduğu fikrinin yaygınlaştırılmasından duydukları endişeyi sıklıkla dile getirmektedir. Libya'da 35-38 sayılı kanunlar özellikle tartışmalıydı ve kanun yapma sürecindeki düşünce eksikliğini vurgulayan örnekler olarak 37 ve 38 sayılı kanunlar gösterilmektedir. Geçici hükümet tarafından hazırlanan ve kabul edilen yasaların meşruiyeti de tartışma konusu olarak gündemini korumaktadır.

36. sayılı yasa, Kaddafi yandaşlarının varlıklarını dondurmaya amaçlayan finansal varlıklarla ilgilidir. Şu anda listede yaklaşık üç yüz elli kişinin olduğu düşünülmektedir. Bu sayılar Libya'daki önemli sayıda ortak girişim şirketini içermekteydi. Temyiz süreci olmadığı için bunun yasal açıdan sorunlu olduğu kaydedilmiş olup, bu nedenle, bir kişinin malvarlığının dondurulması kararını gözden geçirmek için bireysel olarak hiçbir mekanizma şu an Libya'da mevcut değildir. 37. sayılı yasa ise, Kaddafi'nin yüceltilmesini veya övülmesini yasaklayarak, kişinin devleti tehlikeye atması halinde ömür boyu hapis

cezasına çarptırılmasını içermektedir. Bu yasa özellikle ifade özgürlüğü üzerinde ciddi etkileri olduğu düşünülen Şubat devriminin eleştirilmesini yasaklayan bölümle ilgili olarak ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin Libya'da yargılama yapılacak olsaydı, yargılananları savunmak imkansız olurdu. 38. sayılı yasa, geçiş dönemi adaleti konularını ele almaktadır. Kanun iki merkezi hüküm içermektedir. Bunlardan ilki olan af; devrimi başarılı kılmak için gerekli görülen herhangi bir eylemin yapılması, kapsamlı bir af içermekteydi. Bu af yasasının olağan dışı olduğu kaydedildi; bu tür yasalar genellikle failden çok suçun doğasına göre tanımlanır. Kanun, devrimci olduğunu iddia eden herkese dokunulmazlığı tamamlama hakkı veriyor. Tecavüz, işkence veya şiddet eylemlerini haklı çıkarmak için yorumlanabileceği için bunun çok aşırı bir önlem olduğu düşünülmektedir. Ancak UGK'nın 38. sayılı yasanın uluslararası hukuka tabi olduğunu iddia ettiği belirtilmiştir. Bunun önemli bir nokta olduğu söylendi çünkü yasa yapım sürecindeki düşünce eksikliğini vurgulamaktaydı. 38. sayılı yasayı savunanlar, yasanın, uluslararası insan hakları hukuku sözleşmelerine aykırı olduğu tespit edilen herhangi bir fiilin muaf tutulamayacağını açıklayan 35. yasa ile birlikte okunması gerektiğini savunmaktadırlar. Diğer bir hüküm olan gözaltı; tutukluların tümü 38 sayılı kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 60 gün içinde işlem görme zorunluluğu bulunmaktadır. Bu kanunun nasıl uygulanabileceği ve gerekli süreç yeterince dikkate alınarak bu kanunun nasıl uygulanabileceği sorgulanmıştır. Yaklaşık 8.000 kişi gözaltındayken, gözaltına alınanların tümü için adil bir yargılama için böyle bir zaman çizelgesi gerçekçi görünmüyordu, şimdiye kadar sadece elli tutuklunun yargı denetimine çıktığı tahmin edilmektedir. Gözaltına alınanlar ve işkence mağdurları için gözden geçirme süreçlerinin geliştirilmemesi, diğer konularda bir aciliyet duygusu olmasına rağmen, bunun bir öncelik olarak görülmediği şeklinde yorumlanmıştır. Olumlu olarak, Kanun 38'in hukukun üstünlüğüne bakmaya başladığı belirtildi. Daha da önemlisi, standartların belirlenmesi gerekiyordu ve bunlar bir kez tanımlandıktan sonra toplum neyin yasadışı gözaltı olduğunu anlayabiliyordu. Günümüzde milislerin, merkezi yetkililerin kontrolü dışında, sayısı belirsiz gözaltı merkezlerinde yaklaşık dört bin kişiyi gözaltında tuttuğu belirtilmiştir.⁴²⁶

⁴²⁶ Chatham House, "Libya: Establishing The Rule of Rights", *Libya Working Group Meeting Summary*, 2012, ss: 2-11.

27 Mayıs 2021 tarihinde Libya Adalet Bakanı Halima Abdurrahman, bakanlığın ülkedeki insan hakları ve hukukun üstünlüğüne duyduğu saygıyı vurgulamıştır. Bakan Halima yapmış olduğu açıklamada, “bakanlığın politikasının, teknik işbirliği yoluyla ulusal ve uluslararası standartlara uygun şekilde insan haklarına saygı göstermek ve hukukun üstünlüğünü sağlamak olduğunu vurguladı” ifadesi yer aldı. Ayrıca bakan açıklamalarına, cezaevlerindeki mahkumların durumunu iyileştirmek için Libya’daki Kızıllıhaç Uluslararası Komitesi ile işbirliği yapmaya istekli olduklarını eklemiştir. İyileştirmelerin ise, insani, sosyal ve tıbbi bakım sağlayarak ve cezaevlerinde çalışanların kapasitelerini artırarak sağlanacağını belirtmiştir.⁴²⁷

Sonuç olarak, konu demokrasi, insan hakları, düşünce özgürlüğü kısaca liberal değerler olduğunda Müslüman Ortadoğu bölgesi bu konuda istisna teşkil etmektedir. Soğuk Savaş dönemi sonrası liberal demokrasi tüm dünyada yükselişe geçerken Müslüman Ortadoğu bölgesi bu konuda çok ilerleyiş kaydedememiştir fakat Arap Baharı ayaklanmalarının başlamasıyla kırk iki yıllık Kaddafi yönetiminin son bulması Libya’ya liberal demokrasinin gelme ihtimalinin ne olduğunun yanında, demokrasinin ülkede olup olmayacağı merak konusu olmaya devam etmektedir.

3.2.4. Ekonomik ve Sosyal Yapılanma

Libya ekonomisi, Şubat 2011'de Muammer Kaddafi rejiminin o yıl devrilmesine yol açan halk ayaklanmasının ardından büyük bir çöküşe uğramıştır. Savaş şiddetlendikçe, hemen hemen tüm ekonomik faaliyetler, özellikle petrol üretimi (Libya ekonomisinin temel dayanağı) dramatik bir düşüşe tanık olmuştur. 2012 yılında her ne kadar savaşın şiddeti azalmış olsa da petrol üretimi beklenenden daha hızlı şekilde canlanma yaşamış fakat ekonomi henüz sürdürülebilir ve uzun vadeli ekonomik büyüme noktasına ulaşamamıştır. 2013 yılının Mayıs ayında yıllık IV. Madde istişarelerini tamamlayan IMF, mevcut ekonomik gelişmeler ve beklentiler konusunda aşırı iyimser davranarak, Libya hükümetinin temeldeki sistemik sorunları ele almak için doğru ekonomik politikaları izlediğini bildirmiştir. Fakat Arap Baharı ülkelerinin her birinde olduğu gibi, bugün Libya'da da siyaset ekonominin önüne geçmeye devam etmektedir. Hükümetin dikkati neredeyse, tamamen farklı çıkar gruplarını ve kabile güçlerini uyumlu

⁴²⁷ Lotus News, “Libya, İnsan Hakları Ve Hukukun Üstünlüğüne Saygıyı Vurguladı”, 2021, <https://ajanslotus.com/libya-insan-haklari-ve-hukukun-ustunlugune-saygiyi-vurguladi/>, (27.06.2021).

bir hükümet kurmak ve yeni bir anayasa taslağı hazırlamak için birleştirmeye odaklanmış durumdadır. Hükümet bugüne kadar ekonomik politikalara büyük ölçüde yalnızca sözde hizmet etmiştir. Hükümetin isyanda yükselen Libya halkının özlemlerini yerine getirmek için planladığı tedbirlerin açıklamaları olmasına rağmen, henüz uyguladığı planı pek bulunmamaktadır.⁴²⁸

Libya halk ayaklanmaları, doğrudan ekonomik sıkıntılardan kaynaklanmasa da, yaygın yoksulluk ve ulusal servetin adaletsiz dağılımı ile karakterize edilen bir devlet, sosyal antagonizmanın artmasının muhtemel olduğu bir devlet olduğu için ekonomik boyut hala önem içermektedir. Öte yandan ekonomik refah, güvenlik duygusuna katkıda bulunabilir ve farklı gruplara sistemde yer verme olasılığı da yüksektir. Libya'daki ekonomik açıkları kapatmak için uluslararası toplum özellikle birçok yönden yardımcı olabilir. Örneğin, yeniden inşa çabalarını uygulamak ve temel altyapıyı iyileştirmek için teknik yardım sunabilir. Ekonomik canlanma için çok önemli olan altyapının iyileştirilmesine yardımcı olmak hem Libya para birimini hem de finansal kurumları istikrara kavuşturmak için erken bir müdahaleye özellikle ihtiyaç duyulmaktadır.⁴²⁹

Hidrokarbon ekonomisi olarak adlandırılan Libya ekonomisi, enerji sektörü temeline dayanmakta, bu sektör ihracat gelirlerinin tamamına yakınına, gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYH) yaklaşık üçte ikisini ve hükümet gelirlerinin yaklaşık beşte dördünü oluşturmaktadır. Kalabalık olmayan nüfusu ve yüksek enerji sektörü geliri sayesinde Libya, kişi başına gelir temelli Dünya Bankası sınıflandırmasında yüksek orta gelirli ülkeler grubunda yer almaktadır.⁴³⁰ Arap Baharı öncesi Libya'da kişi başına düşen milli en fazla beş bin dolara yakındı. Kaddafi, Cemal Abdul Nasır'ı ve politikalarını örnek olarak sosyalist bir yönetim kurmaya çalışmış ve bu doğrultuda sosyal adalet anlayışı ile hareket ederek petrolü ve doğalgazı millileştirmiştir. Fakat Kaddafi dış politikada batı karşıtlığı politikalar benimsediği için ve sık sık bunu dile getirdiği için bu durum yaptırımları da beraberinde getirmiştir. Bu durumdan zarar gören Libya, 1988 yılından ABD tarafından, 1992 yılında Birleşmiş Milletler tarafından ve 1994'te ise Avrupa Birliği tarafından ambargo uygulanmasına maruz kalmış ve bu durum Libya'yı yaklaşık

⁴²⁸ Mohsin Khan, Karim Mezran, "The Libyan Economy After the Revolution: Still No Clear Vision", *Atlantic Council*, 2012, s: 1.

⁴²⁹ Yılmaz, *After Qaddafi: Building Peace in Libya*, ss: 11-12.

⁴³⁰ Harun Öztürkler, "Libya Ekonomisinin Genel Özellikleri", *Ortadoğu Analiz*, C: 4, S: 39, 2012, s: 84.

yirmi milyar dolar zarara uğratmıştır. Ülkenin uğradığı bu zarar nedeniyle Kaddafi'nin ülkeyi kalkındırma planları sekteye uğramıştır. 2003 yılında Libya üzerindeki ambargoların kalkmasıyla petrol gelirlerinde artış yaşanmaya başlasada, Libya'daki işsizlik oranı %30, enflasyon ise % 50 civarındaydı. Diğer yandan, Uluslararası Yolsuzluk Algılama Endeksi'nin 2009 yılında hazırlanmış olduğu rapora göre Libya, 180 ülke içerisinde 130. sırada yer almıştır. Siyasette ve bir çok sosyal alanda aşiret bağlarının belirleyici rol oynadığı gibi ekonomide de aşiret bağları önemli rol oynamaktadır. Bilindiği üzere, Kaddafi'ye yakın aşiretler hükümet tarafından ödüllendirilirken, karşıt olanlar ise özellikle siyasi alanlardan uzak tutulmuştur. Ekonomik açıdan da Kaddafi aşiretinin ülkede belirleyici rol oynaması halk arasında büyük rahatsızlıkların doğmasına yol açmıştır. Arap Baharı isyanlarının başlamasında özellikle adaletsiz gelir dağılımı ve hükümetin ayrıştırıcı politikalar izlemesi ayaklanmaların çıkmasına zemin hazırlamıştır. Günümüzde de, çıkan isyanların son bulmaması ve kaos ortamının gittikçe derinleşmesi ülke ekonomisinin daha da kötüleşmesine neden olmaktadır.⁴³¹ Libya Ulusal Petrol Kurumu Libya'daki petrolün çıkartılması, işlenmesi ve ihracatından sorumlu bir kurumdur. Libya Ulusal Petrol Kurumu'nun son verilerine göre Afrika kıtasından çıkartılan en büyük ve en kaliteli petrol rezervine sahip olan Libya'da, hidrokarbon üretimi ve ihracatı, Libya'da son bulmayan iç savaştan ciddi oranda zarar görmüştür. Hafter' bağlı silahlı örgütlerin 2020 yılının ocak ayında petrol kuyularını ve ihracat limanlarını kapatmasıyla ülke ekonomisi beş milyar dolar zarara uğramıştır. Bilindiği gibi, Libya ekonomisinde petrol ülkenin can damarlarından biridir. Çıkan bu ayaklanmalardan önce hidrokarbon kaynakları, tam kapasite ile üretildiği zamanlarda milli gelirin yaklaşık yüzde 70'ini, hükümet gelirlerinin yüzde 93'ünü, ihracatın ise yüzde 90'nından fazlasını oluşturmaktaydı. 1970 yılında Kaddafi Libya Ulusal Petrol Kurumu'nu Bingazi'den Trablus'a taşımış ve ülke petrolünün yaklaşık yüzde 80'ini bulunduran doğu bölgelerindeki nüfusun azalmasına yol açmıştır. Böylece 2011 yılında yaşanan devrimden sonra, doğu bölgesindeki siyasi oluşumlarla birlikte kabilelerin petrol sektöründe daha fazla etkili olmasına zemin hazırlamıştır. 1970 yılından önce petrol kurumu Bingazi'de yer almıştır ve Kaddafi'ye karşı isyanların başladığı ilk şehir olup aynı zamanda petrol kuyularına coğrafi olarak daha yakın olmalarından dolayı petrol gelirleri konusunda daha talepkar tutum içerisindeydi. 2010 yılı verilerine bakıldığında

⁴³¹ Yılmaz, *After Qaddafi: Building Peace in Libya*, s: 9.

Libya’da günlük 1,6 milyon varil petrol üretilirken, isyanların başlamasıyla birlikte bu oranda ciddi düşüş yaşanmıştır. Oluşan farklı yapılanmaların petrol gelirlerini elde etme çabası ve doğudaki Hafter milislerinin saldırıları nedeniyle ülkedeki petrol üretimi zarar görmeye devam etmektedir.⁴³²

John Burton, her zaman her yerde geçerli olan ihtiyaçlar olduğunu, bunların karşılanmaması durumunda uyuşmazlıkların yaşanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Burton, ihtiyaçların karşılanmamasının çeşitli anlaşmazlıklar ve çatışmaları beraberinde getirebileceğini de belirtmektedir. Burton’un iddialarına göre eğer devletler insanların ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalırsa uyuşmazlıkların ve çatışmaların yaşanacağını belirtmektedir. Görelî Mahrumiyet teorisine göre ise, insanların oldukları yer ile olmak istedikleri yer arasında farkın artması halinde çatışma çıkacağını ve çatışmanın asıl nedeninin siyasal, ekonomik ve kültürel konumu itibarı ile güçlü olan grubun ürettiği politikaların olduğuna inanılmasıdır. Ted R. Gurr’a göre, çatışma için gerekli olan dört unsur bulunmaktadır. İnsanların yoksun olduklarının farkında olmaları, bu yoksunluğun herkesçe değil sadece kendi grupları tarafından yaşandığının fark edilmesi, bunun bir haksızlık ve eşitsizlik durumu olduğunu düşünmeleri ve bunu değiştirmenin tek yolu olarak da siyasal hareketlenmeyi görmeleri olarak sıralanmış fakat sonrasında insanların öncelikle siyasal ve ekonomik ayrımcılığa maruz kalmaları gerektiğini belirtmiştir.⁴³³

İç savaşların yaşandığı ülkelere bakıldığında, ekonomisi gelişmemiş ve temel insan ihtiyaçlarının karşılanamadığı ülkelerde isyanların ve başkaldırıların çıkma olasılığı yüksek görülmektedir. Bir ülkenin refah seviyesi arttıkça o ülkede istikrar vardır ayrıca halkın sisteme adapte olması kolaylaşırken isyan eğilimi de azalmaktadır. Libya’daki çatışmaların son bulması ve istikrarın sağlanabilmesi için Libya’nın ekonomik yönden kalkındırılması gerekmektedir. Yaşanan son gelişmeler ve ülkenin içinde bulunduğu kriz ortamı göz önüne alındığında Libya tek başına ekonomik zorlukları aşması zor görünmektedir.⁴³⁴ Libya’daki ekonomik açıkları kapatmak için uluslararası toplum özellikle birçok yönden yardımcı olabilir. Örneğin, yeniden yapılanma çabalarının uygulanması ve temel altyapının iyileştirilmesi için teknik yardım sunulması, hibe ve

⁴³² Hürriyet, “Libya Petrol Zenginliğini Kullanamıyor”, 2020,

<https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/libya-petrol-zenginligini-kullanamiyor-41529682>, (12.05.2021).

⁴³³ Yakup Şahin, “Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar; Teorik Bir Giriş”, 2013, *Dergipark*, C: 1, S: 1, ss: 41-42.

⁴³⁴ Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya’da Siyasal Dönüşüm*, s: 9.

borç sağlanması gibi yardımlar sağlanabilir. Ekonomik canlanma için çok önemli olan ve hem Libya para birimini hem de finansal kurumları istikrara kavuşturan altyapının iyileştirilmesine yardımcı olmak için özellikle erken eyleme ihtiyaç vardır.⁴³⁵

Bunun yanı sıra, Libya'nın vatandaşlarına faydayı en üst düzeye çıkarmak için, yolsuzluğu azaltmak ve turizm gibi özel sektörlerin diğer alanlarda gelişmesini sağlamak için ekonomisinin ve özellikle enerji kaynaklarının yönetimini yeniden revize etmesi gerekmektedir. Ayrıca, savaşın insan ve kurumsal kaynaklara getirdiği bedel nedeniyle, çatışma sonrası ülkelerde hızlı ilerleme kaydetmenin çok zor olabileceği ve yavaş ilerleyeceği de unutulmamalıdır.

3.2.5. Barışın Desteklenmesinde Medyanın Rolü

Medya, Libya'da barış için potansiyel olarak çok önemli bir aktördür ve medyanın olumlu, yapıcı bir rol oynadığına dair bazı örnekler ve aktif olarak çatışmayı sürdüren ve şiddeti körükleyen birçok medya örneği bulunmaktadır. Barış gazeteciliğini ve sorumlu haberciliği teşvik etmek için medyayla ilişki kurmak, Libya'da barışın inşasının önemli bir bileşenidir. Medya, yapıcı bir şekilde kullanıldığında çatışma sonrası toplumlarda barışı kolaylaştırabilir ve ayrıca devlet ve ulus inşasına da katkıda bulunabilir. Günümüz Libya'sında halen medya sistemi siyaset tarafından kontrol edilmektedir. Medyanın tarafsızlığını engelleyen bu durum ile media halka yanlış bilgi yayarak, nefret söylemini körükleyerek ve barış sürecine darbe vurarak şiddetin artmasına katkıda bulunmaktadır. Gazeteciler, milislerin misillemesinden korktukları için objektif bir şekilde haber yapamıyorlar. Daha fazla araştırma, yapıcı bir medya yaratmaya yönelik mevcut çabaların daha hoşgörülü tutumlarla sonuçlanıp sonuçlanmayacağını analiz etmek zorunda kalacaktır. Fakat olumlu gelişmeler de yaşanmıyor değil, örneğin özellikle objektif raporlama sağlamak için Libya Bulut Haber Ajansı yakın zamanda kurulmuştur.

Libya'da yapıcı bir medya sisteminin gerçekten var olması için, aynı anda bir dizi başka faktörün geliştirilmesi gerekmektedir. Bağımsız bir basına reklam geliri sağlamak için istikrarı sağlayabilecek, Libya ekonomisinin toparlanması için güçlü bir devletin kurulması gerekiyor.⁴³⁶ Libya'nın Kaddafi rejiminden miras aldığı yasalar çok sertti. Yasalar ve yönetmeliklerin çoğu, ifade özgürlüğünü ve bağımsız medya kuruluşları

⁴³⁵ Yılmaz, *After Qaddafi: Building Peace in Libya*, s: 11-12.

⁴³⁶ Busuttill, Thea, "The role of the media in facilitating peace in post-conflict societies : an analysis of how it may affect the state building process in Libya", *OARAUM*, 2016.

kurma hakkının yanı sıra örgüt kurma özgürlüğünü de kısıtlamaktaydı. Medya ve gazetecilik sektörü, yeni yasaların oluşturulması ve Libyalı gazetecilerin yasal ortamda karşılaştığı en önemli zorluklardan biri olarak kabul edilen Libya ceza kanununda yapılacak değişiklikler konusunda derin bir reform gerekmektedir. Farklı medya kuruluşları sıklıkla saldırılara maruz kalıyor ve gazetecileri saldırıya, adam kaçırmaya veya ekipmanlarının parçalanmasına karşı savunmasız durumda bırakılmaktadır. Libya Basın Özgürlüğü Merkezi tarafından Libya'da medya sahipliği hakkında yürütülen bir araştırmaya göre, ankete katılan halkın yüzde 63'ü geleneksel medyaya güvenmediğini belirtmiş ve bunun yerine, önemli bir bilgi kaynağı olan sosyal medyaya güvendiklerini belirtmişlerdir.⁴³⁷

Libya'nın tarafsız ve özgür bir medyaya sahip olması için çoğulcu bir anayasanın hazırlanarak, ekonominin toparlanması ve demokratik bir liderin seçilmesi gerekmektedir. Abdul-Hamid Dibeybe, tüm Libyalıların ifade özgürlüğü ve hükümetin performansının anayasal bildirge, uluslararası sözleşmeler ve ulusal yasalar uyarınca eleştiri haklarına sahip olduğunu belirtmiştir. Dibeybe yaptığı açıklamada, hükümetinin gazetecilerin kendi fikirlerine göre ya da sadece basında çalıştıkları gerçeğine dayanarak hedef alınmasına izin vermeyeceğini belirterek, hükümetinin gazetecilerin görevdeyken tutuklanmasını da yasaklayacağını ve herhangi bir ihlale izin verilmeyeceğini duyurmuştur. Dibeybe, hükümetinin görevdeyken gazetecilerin korunmasına öncelik verdiğini ve gazetecilerin güvenlik aygıtlarında gözaltına alınmasının yasak olduğunu söyledi. Ayrıca açıklamalarında hükümetin, gazetecilerin basın meslek etiğine göre kamuoyuna açıklamaları gereken bilgi kaynaklarını koruma altına almak için çalışacağını belirtmiştir. Libya'nın medya kurumlarını yönetime ve siyasete katılıma izni verecek şekilde yeniden yapılandırmak için çalıştıklarını, böylece sivil toplum kuruluşları ve meslek birliklerini temsil edecek medya kuruluşlarının mütevelli heyetleri oluşturacaklarını da açıklamalarına eklemiştir.⁴³⁸

Seçimlere aday olan Dibeybe'nin medya kuruluşları üzerine yapmış olduğu bu açıklama ülkede basın özgürlüğünün olabileceğine dair umut yaratmıştır. Barşın ve demokrasinin Libya'ya yerleşmesinde en etkili kurum olan medyanın geleceği gelecek seçimlere kalsa

⁴³⁷ Ecoi.net, "Libya's Media Needs Reform", 2021, <https://www.ecoi.net/en/document/2046241.html>, (06.02.2022).

⁴³⁸ Abdulkader Assad, "Dbeibah: All Libyans Have The Right To Criticize Government Performance", *The Libya Observer*, 2021.

da toplumlar arası barışın sağlanması için medyanın en etkili yöntemlerden biri olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir.

3.3. LİBYA'DA BARIŞIN DESTEKLENMESİNDE ULUSLARARASI DÜZEY

3.3.1. İstikrarlı bir Uluslararası Ortam ve BM'nin Bölgede Aktif Rol Alması

Libya devrimi ile kırk iki yıllık Muammer El Kaddafi iktidarının son bulması ile Libya'da uzun bir ulusal kalkınma ve uzlaşma süreci oluşmaya başlamıştır. Kaddafi sonrası dönemde barışçıl ve uyumlu bir Libya devletine doğru ilerleme yavaş ilerlemektedir. Son zamanlarda ülke içinde yaşanan güvenlik ihlalleri, şiddet olayları ve sınır problemlerinin yaşanması kırılmalı bir yapıya sahip olan Kuzey Afrika devletleri, statükonun sürdürülemezliğine özellikle vurgu yapmaktadır. Libya halkı otoriter baskı, dışlama, boyun eğdirme ve despotizm uygulamalarını özgürlük, adalet, kapsayıcılık ve eşitlik değerleriyle değiştirmeyi amaçlayan bir ayaklanma başlatmıştır. Fakat 2011 yılından bugüne değin halk hala ülkelerini yeniden inşa etmek için mücadele etmektedir. Çatışma sonrası yeniden yapılanma sürecinin karmaşıklığı göz önüne alındığında, Libya toplumunun sosyal dokusu, iç savaşın başlamasıyla paramparça olmuştur. Savaş sonrası derin bölünmeler, etkili bir yeniden yapılanma sürecini engelleyerek, istikrar ve sosyal barış umutlarını tehdit ederek, diktatörlükten demokrasiye başarılı bir geçiş şansını sabote etmiştir. Libya toplumu bu durumda ikiye bölünmemiş aksine, çok sayıda grup ve fraksiyona bölünmüştür. O halde, bölünmüşlüğün yaşandığı böyle bir ortamda uzlaşma sürecine mülteciler, yerlerinden edilmişler, rejime sadık olanlar ve yeni Libya devletinin temsilcileri de dahil edilmelidir. Libya'da oluşan tüm grupları uzlaştırmanın zorluğu göz korkutucu olsa da Libya'nın savaştan parçalanmış, derinden bölünmüş bir topluma sahip kırılmalı bir devletten birleşik ve istikrarlı bir ulusa geçişi ancak toplum çapında uzlaşmanın sağlanmasıyla oluşturulabilir. Bu tür bir uzlaşmanın sağlanması, büyük ölçüde Kaddafi'nin bıraktığı miras nedeniyle zor olduğu kanıtlanmıştır. Kaddafi, iktidara tutunma çabasıyla Libya'yı yıkıcı bir iç savaşa sürüklemiş, geride bölünmüş bir toplum ve ülke çapında ise bir kaos ortamı bırakmıştır. Ülkedeki güvenlik sistemi ise tam anlamıyla karmaşık ve işlevsiz bir hale bürünmüştür. Milisler ve askeri konseyler ülkeyi etkin bir şekilde yönetmeye çalışırken bazı kasabalar ve aşiretler, eski rejimin destekçileri olmakla suçlandıkları için yeniden yapılanma sürecinin dışında bırakılmıştır. Dahası,

bölünmüş ve istikrarsız bir Libya, Kuzey Afrikalı komşularının güvenliğine ciddi bir tehdit oluşturacağından, bu durumda uzlaşmanın Libya sınırlarının ötesine kadar dayanması gerekmektedir. Libya içinde çözülmesi gereken en acil konulardan biri de kaosu ortasında uzlaşma gerçekleşmeyeceği için hukukun üstünlüğünü tesis edilmesine ihtiyaç vardır. Adalet Bakanı Salah al-Marghani'nin açıkladığı gibi, “Bir devlet kurmak ve hukukun üstünlüğünü kurmak, ulusal bir uzlaşma sürecinin ön şartıdır. Kanun ve düzen, diyalog ve uzlaşma yoluyla varılan anlaşmaların uygulanmasını garanti eder”.⁴³⁹

Tüm bunların yanı sıra Libya’da uzlaşının sağlanmasının önündeki en büyük engellerden biri de kabileler arası çatışmalardır. Libya’da genellikle birbirleriyle çatışan yaklaşık 140 aşiret ve klan bulunmaktadır. Ayaklanmalar, birçok kabile arasındaki geçmişten gelen nefreti daha da derinleştirmiştir. Dahası, ayaklanma sırasında ve öncesinde Kaddafi rejimini destekleyen aşiretler, artık çatışma sonrası duruma uyum sağlamakta zorluk çekmektedir. Ancak ülke için bir şekilde ulusal uzlaşma gerekli ve bunun içinde arada bir güven ortamı tesis edilmesi gerekmektedir. Çift taraflı sorunların çözülmesini sağlamak ve düşman gruplar arasında güven inşa etmek için toplumlar arası diplomasi (track 2 diplomacy) yöntemi kullanılabilir. Toplumlar arası diplomasi (Track 2) neredeyse tamamen resmi olmayan temasları içermektedir. Bu resmi olmayan temaslar, güven inşa etmek ve iletişimi artırmak için tasarlanmış, farklı ülkelerden etkili sivil toplum aktörleri arasındaki diyalogları ve alışverişleri içerebilmektedir. Ayrıca, bu diplomasi yöntemi genellikle resmi düzeyde tıkanmalar yaşandığında, yeni veya zorlu fikirleri keşfetmek için ikincil, resmi olmayan bir mekana ihtiyaç duyulduğunda yararlı olabilmektedir.⁴⁴⁰ Stratejiler geliştirmeyi, kamuoyunu etkilemeyi, insan ve maddi kaynakları çatışmalarını çözmeye yardımcı olabilecek şekillerde organize etmeyi amaçlayan düşman grupların veya ulusların üyeleri arasındaki resmi olmayan, gayri resmi etkileşim aracı olan toplumlar arası diplomasi, BM uzman kuruluşlarının ve özellikle STK'ların üçüncü şahıslar olarak önemli bir rol oynayacağı bir alanlardır. Bu süreçte aracı olarak çalışan hasım gruplar arasında problem çözme alanları oluşturarak durumu kolaylaştıracaklardır. Toplumlar arası diplomaside kurumlar, siyasi veya anayasal güç tarafından engellenemez; bu nedenle, topluluklarını ve ailelerini doğrudan etkileyen

⁴³⁹ Ibrahim Sharqieh, “Reconstructing Libya: Stability Through National Reconciliation”, *Brookings Doha Center Analysis Paper*, S: 9, 2013, ss: 1-6.

⁴⁴⁰ Search For Common Ground, “Track II Diplomacy”, <https://www.sfcg.org/track-ii/>, (12.05.2021).

konularında kendi bakış açılarını ifade edebilirler. Toplumlar arası diplomasi yetkilileri, seçmenleri kaybetme korkusuna sahip değildirler çünkü onlar da birer seçmendir. Ayrıca bu kumlar, sosyal, ekonomik ve siyasi olarak haklarından mahrum edilmiş grupları, kendi topluluklarında veya uluslarında barışın nasıl sağlanabileceğine dair görüşlerini yayımlayabilecekleri bir platform sağlayarak güçlendirmektedirler. Bu diplomasi yöntemi hem şiddet öncesi çatışmalarda hem de şiddet içeren çatışma aşamalarında etkilidir; bu nedenle, şiddetli çatışmayı önleme ve çatışma sonrası barış inşası için çok etkili bir araçtır. Toplumlar arası diplomasi yetkilileri, çatışmayla doğrudan temas halinde olan tabandan ve orta düzey liderlerden oluşmaktadır ve asla seçim döngülerinden etkilenmezler.⁴⁴¹ Böylece, bu diplomasi yönetimi ile birbirlerini rakip, hatta düşman olarak algılayan farklı kabileler veya gruplar arasındaki anlaşmazlıklar çözülebilir ve ortak bağlar geliştirilmeye çalışılabilir. Eğer Libya'lı yöneticiler toplumlar arası yönetimi kullanmaya izin verirse bu yöntem ile toplumsal bağların güçlenmesi sağlanabilir. Libya'da toplumsal uzlaşının sağlanması ve barışın inşa edilebilmesi için sosyal alanlarda da yapılanmaya gidilmesi gerekmektedir. İlk olarak terör örgütlerine destek veren yapılanmalar engellenmeli ve şiddet kültürünün azaltılması gerekmektedir. Ülkenin otoriter rejim tarafından yönetilmesi, yeniliklere açık olmayan yönetim anlayışına sahip olunması, ülkedeki şiddetin kültüre nüfus etmesine ve şiddetin de toplumsal boyut kazanmasına yol açmıştır. Otoriter rejimin uzlaşmaya açık olmaması ve diğer görüşlere kapalı olması ayaklanmaların ve isyanların önünü açmıştır. Demokrasiye geçiş süreci her ne kadar sancılı görünse de Libya, öncelikle eğitim kurumlarında revizyona giderek, genç neslin açık görüşlü, barış yanlısı görüşlerle yetişmesini sağlayabilir. Şiddet faktörünün sosyal çevreden öğrenildiği bir gerçektir ve bu yüzden eğitimin revize edilmesi ile Libya'lı gençler yakın gelecekte daha barışçıl bakış açısına sahip olarak ülkenin kalkınmasında büyük rol oynayacaktır.⁴⁴²

Libya Başkanlık Konseyi Nisan ayında sosyal barışı tesis etmeye hizmet edecek bir Ulusal Uzlaşma Komisyonu kurulduğunu duyurmuştur. Başkent Trablus'ta, konseyin başkan yardımcıları Musa al-Koni ve Abdullah al-Lafi'nin de katıldığı bir basın

⁴⁴¹ Jeffrey Mapendere, "Track One and a Half Diplomacy and the Complementarity of Tracks", *Culture of Peace Online Journal*, C: 2, S: 1, s: 68.

⁴⁴² Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm*, s: 11.

toplantısında konuşan Mohamed al-Menfi, komisyonun Libyalılar arasında adaleti tesis edeceğini ve ülkede dayanışma yaratacağını söylemiştir.⁴⁴³

Sonuç olarak, toplumsal yaşamın başlaması ve bu yaşama adapte olan insanların ihtiyaçları içinde yer alan haber alma ihtiyacını giderme faaliyetlerini gideren medya yapılarının barışın sağlanmasında ve toplumsal dönüşümün oluşmasında rolü çok önemli ve etkilidir. Libya’da barışın sağlanmasında medyaya büyük rol düşmektedir. Çünkü medyanın toplumu; kültürel, sosyal, idari vb. alanlarda etkilediği topluma yön verdiği bilinen bir unsurdur.⁴⁴⁴ Toplumların bakış açısında önemli etkisi bulunan medya, ülkenin demokratik bir dönüşüme geçmesini kolaylıkla sağlayabilir. Bunun için medyanın tamamen bağımsız ve tarafsız olması gerekmektedir. İç savaşın içinden geçen ve sancılı bir sürecin hakim olduğu Libya’da medya, şiddeti teşvik etmekten kaçınarak, tarafsız haber vererek, kabile bağlarına bakmaksızın haksızlıkları gözler önüne sererek toplumsal uzlaşmayı sağlayarak Libya toplumunun demokratikleşme sürecine büyük katkı sağlayabilir.⁴⁴⁵

Nisan 2021 yılında Marmara Adası’nda H.K ile yapmış olduğum röportajda H.K. Libya’nın Kaddafi sonrası durumunu şöyle değerlendirmiştir; Libya’nın insan hakları durumu Kaddafi döneminde olduğu kadar, NATO’nun onu devirmesinden bu yana daha da kötüye gitti. İsyancılar iktidarı ele geçirdikten hemen sonra binlerce şüpheli Kaddafi destekçisine işkence, dayak ve keyfi olarak gözaltına almanın yanı sıra çok sayıda misilleme cinayeti işlediler. İsyancılar ayrıca, çoğunluğu siyah olan 30.000 kişiyi Tawergha kasabasından kovdu ve bazılarının paralı asker olduğu iddia edilerek evlerini ve dükkanlarını yaktı veya yağmaladı. Savaştan altı ay sonra İnsan Hakları İzleme Örgütü, ihlallerin "insanlığa karşı suç teşkil edebilecek kadar yaygın ve sistematik görüldüğünü" ilan etti. Bu tür büyük ihlaller devam ediyor. Ekim 2013'te BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği, "çatışmayla ilgili tahmin edilen 8.000 tutuklunun büyük çoğunluğunun da yasal işlem yapılmadan tutulduğunu" bildirdi. Daha da rahatsız edici olan, Uluslararası Af Örgütü geçen yıl vahşice kötü muameleyi ortaya koyan bir rapor

⁴⁴³ Gülsen Topcu, "Libya Forms Reconciliation Commission For Social Peace", *Anadolu Agency*, 2021, <https://www.aa.com.tr/en/world/libya-forms-reconciliation-commission-for-social-peace/2199231>, (12.05.2021).

⁴⁴⁴ Cem Zafer, Pelin Vardarlıer, "Medya ve Toplum", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, C: 22, S: 2, 2019, s: 358.

⁴⁴⁵ Yılmaz, *Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm*, ss: 11-12.

yayınladı: “Tutuklular uzun süre plastik tüpler, sopalar, metal çubuklar veya kablolarla dövüldüler. Bazı durumlarda, elektrik şoklarına maruz bırakıldılar, saatlerce çarpık pozisyonlarda asılı tutuldular, sürekli olarak gözleri bağlı tutuldu ve elleri arkalarından bağlanarak ya da yiyecek ve sudan mahrum bırakıldılar. Raporda ayrıca, 2014’ün sadece ilk dokuz ayında Libyalı gazetecilere yönelik, “kaçırma, keyfi tutuklamalar, suikastler, suikast girişimleri ve saldırılar da dahil olmak üzere” doksan üç saldırı kaydedildi. Rapora göre, Batı Libya’da devam eden saldırılar “savaş suçu anlamına geliyor.” Böylesine yaygın şiddetin bir sonucu olarak, BM, yaklaşık 400.000 Libyalı’nın evlerinden kaçtığını ve bunların dörtte birinin ülkeyi terk ettiğini tahmin ediyor.

Libya’nın yaşam kalitesi ekonomik bir serbest düşüşle keskin bir şekilde bozuldu. Bunun temel nedeni, ülkenin can damarı olan petrol üretiminin, uzun süren çatışmalar nedeniyle ciddi şekilde zarar görmesidir. Devrimden önce, Libya günde 1,65 milyon varil petrol üretiyordu, bu rakam NATO’nun müdahalesi sırasında sıfıra düştü. Üretim, geçici olarak önceki oranının yüzde 85’ine yükselmiş olsada ayrılıkçılar Ağustos 2013’te doğu petrol limanlarını ele geçirdiğinden beri, üretim savaş öncesi seviyenin sadece yüzde 30’unu oluşturuyor. Devam eden çatışmalar, Libya’nın en büyük iki şehri olan Trablus ve Bingazi’de havaalanları ve limanları kapattı. Birçok şehirde yaşayanlar, Trablus’ta günde on sekiz saate kadar büyük elektrik kesintilerine maruz kalıyor. Yakın zamandaki yoksunluk, BM’nin İnsani Gelişme Endeksi’nin geleneksel olarak tüm Afrika’daki en yüksek yaşam standardına sahip olarak derecelendirdiği bir ülke için kesin bir inişi temsil ediyor. Ayaklanmanın barışçıl ve şiddetli protestoların bir karışımı olarak başladığı Libya’nın doğusunda İnsan Hakları İzleme Örgütü, Suudi haber kanalı Al Arabiya’nın bildirdiğine göre 10.000 değil, sadece 233 kişinin öldüğünü belgeledi. Aslında, isyanın başladığı Şubat 2011 ortasından, NATO’nun müdahale ettiği Mart 2011 ortasına kadar, askerler ve isyancılar da dahil olmak üzere sadece bin Libyalı öldü. Batı medyası tarafından 2011 yılının başlarında lanse edilen bir El Cezire makalesi, Kaddafi’nin hava kuvvetlerinin Bingazi ve Trablus’ta sivilleri bombaladığını iddia etsede “hikaye doğru değildi”, Tufts Üniversitesi’nden Hugh Roberts, London Review of Books’ta kapsamlı bir incelemeyi ortaya çıkardı. Nitekim, sivil kayıpları en aza indirmeye çalışan Kaddafi güçleri, ayırım gözetmeyen şiddetten kaçındı. Bunun en iyi istatistiksel kanıtı, ilk çatışmaların en yoğun şekilde şiddetlendiği Libya’nın üçüncü büyük şehri Misurata’dan geliyor. İnsan Hakları İzleme Örgütü, isyanın ilk yedi haftasında orada yaralanan dokuz

yüz kırk dokuz kişiden sadece otuzunun (yüzde üçten biraz fazla) kadın veya çocuk olduğunu tespit etti, bu da Kaddafi güçlerinin neredeyse tamamı erkek olan savaşçıları dar bir şekilde hedef aldığını gösteriyor. Misurata'da aynı dönemde, sadece 257 kişi öldürüldü, bu da şehrin 400.000 sakininin çok küçük bir kısmı. Dahası, NATO müdahale ettiğinde, Libya'nın şiddeti sona ermek üzereydi. Kaddafi'nin iyi silahlanmış güçleri, eve geri çekilen asi isyancıları bozguna uğratmıştı. 2011 yılının mart ayının ortalarında, hükümet güçleri Bingazi'nin son isyancı kalesini yeniden ele geçirmeye hazırlandı ve böylelikle bir aylık çatışmayı toplam 1.000 cana mal olacak şekilde sona erdirdi. Ancak tam o sırada, isyancılarla bağlantılı olan İsviçre'deki Libyalı gurbetçiler, Batı medyasının usulüne uygun olarak bildirdiği, ancak geçmişe bakıldığında propaganda gibi görünen Bingazi'de yaklaşan bir "kan banyosu" uyarısı yaptılar. Gerçekte, 17 Mart'ta Kaddafi, diğer geri ele geçirilen şehirlerden olduğu gibi Bingazi'deki sivilleri de koruma sözü verdi ve güçlerinin isyancıların Mısır'a çekilmesi için "yolu açık bıraktığını" ekledi. Basitçe ifade etmek gerekirse, militanlar savaşı kaybetmek üzereydiler ve bu yüzden denizaşırı ajanları bir NATO müdahalesini çekmek için soykırım hayaletini uyandırdı ki bu büyüleyici bir işti. Kaddafi'nin bir öldürme kampanyası planladığına veya planladığına inanmak için hiçbir kanıt veya neden yok. Kuşkusuz, hükümet isyancıları sindirmeye çalıştı ve onları acımasızca takip edeceğine söz verdi. Ancak Kaddafi bu söylemi asla sivilleri hedef almaya dönüştürmedi. 5 Mart- 15 Mart 2011 tarihleri arasında, hükümet güçleri, isyancıların elindeki başlıca şehirlerden biri hariç hepsini geri aldı ve hiçbirinde, kan banyosu yapmak şöyle dursun, sivilleri intikam almak için öldürmediler. Nitekim, kuvvetleri Bingazi'ye yaklaşırken Kaddafi ne sivillere ne de silahsızlanan isyancılara zarar vermeyeceklerine dair kamuoyuna güvence verdi. 17 Mart'ta doğrudan Bingazi isyancılarına seslendi: "Aynen Ajdabiya'daki ve diğer yerlerdeki kardeşlerinizin yaptığı gibi silahlarınızı atın. Biz onları hiç takip etmedik." Ancak iki gün sonra NATO hava harekâtı Kaddafi'nin saldırısını durdurdu. Sonuç olarak Bingazi hükümet kontrolüne dönmedi, isyancılar kaçmadı ve savaş bitmedi. Bunun yerine militanlar geri çekilmelerini tersine çevirdi ve saldırıya geri döndüler. Sonunda, 20 Ekim 2011'de isyancılar Kaddafi'yi buldular, ona işkence yaptılar ve hemen ardından onu idam ettiler. Rejimin son kalıntıları üç gün sonra düştü. Sonuç olarak, müdahale Libya'nın iç savaşını altı haftadan sekiz aydan fazla bir süreye uzattı. Savaş sırasında öldürülenlerin sayısı çeşitlilik gösterdi. Brookings Enstitüsü tarafından Kasım 2011'de düzenlenen kapalı kapılardaki bir

konferansta, ABD'li bir yetkili son ölü sayısını “yaklaşık 8.000” olarak nitelendirdi. Bunun aksine, isyancıların sağlık bakanı Eylül 2011'de, savaş daha bitmeden 30.000 Libyalı'nın çoktan öldüğünü ileri sürdü. Bununla birlikte, savaş sonrası hükümetin Şehitler ve Kayıp Kişiler Bakanlığı bu rakamı keskin bir şekilde 4.700 sivile ve isyana, ayrıca eşit veya daha az sayıda rejim gücüne ve her iki tarafta da kayıp 2.100 kişiye düşürdü- üst düzey ölüm tahmini 11.500. NATO'nun müdahalesinden önce, Libya'nın iç savaşı neredeyse bin cana mal olacak şekilde sona ermek üzereydi. Ancak o zamandan beri Libya'da, çatışmalardan en az on bin kişi daha öldü. Başka bir deyişle, NATO'nun müdahalesi, şiddetli ölüm sayısını on kattan daha fazlaya çıkartmış gibi görünüyor. H.K. vermiş olduğu röportajda siyasi geçmişi olduğunu ve bugün hala Libya'da siyasetle iç içe olduğu için isminin kullanılmasını istememiştir.⁴⁴⁶

Libya'da eczaneleri bulunan F.N. başkentte yaşayan vatandaşlardan biri olduğunu söyleyerek, rakip yetkililer ve milisler parçalanmış petrol zengini ülkenin kontrolü için savaşırken elektrik kesintileri, fiyat artışları ve nakit akışının olmaması nedeniyle tükendiklerini söylüyorlar. Kırk iki yaşındaki eczacı F.N., Kaddafi'nin kırk yılı aşkın yönetimine atıfta bulunarak, “Bunu söylemekten nefret ediyorum ama önceki rejim altında hayatımız daha iyiydi” diyor. Bugün, “bankaların dışında kasiyere bize kendi paramızdan biraz vermeleri için yalvarmak için saatlerce bekliyoruz. Her şey üç kat daha pahalı.” BM destekli bir birlik hükümeti, mart ayında Trablus'a vardığından bu yana, ülkenin uzak doğusundaki rakip bir parlamentonun iktidardan vazgeçmeyi reddetmesiyle ülke çapında otoritesini savunmak için mücadele etti. Libya analisti M. E., “Libyalılar iki aşırı uç arasında seçim yapmak zorunda kalıyor: ya milislerle kaos ve egemen güç olarak İslamcı aşırılık yanlıları ya da askeri yönetim,” dedi. Libyalı M.T.'ye göre, bu rakip güçler daha sonra ülkenin diğer bölgelerinde nüfuzlarını genişletmek ve sert yerel direnişle karşılaşmak isteyebilir. “Ülkenin yakın zamanda istikrara kavuşacağını düşünmek zor,” dedi "Libyalılar, baskıcı bir merkezi otoriterliği ister milisler altında ister genel Hafter yönetimi altında olsun, daha ademi merkezîyetçi ve kaotik bir otoriterlik biçimiyle değiştirmiş görünüyor." Kalıcı kaos, insan kaçakçılarının Akdeniz ülkesindeki kazançlı ticaretlerini artırmalarına da olanak tanıdı ve yüzlerce göçmen, Avrupa'nın Libya kıyılarında boğulduğunu hayal ediyor. Libya, komşu Tunus'taki tatilcilere yönelik

⁴⁴⁶ H.K., Röportaj, Marmara Adası, 2021.

ölümcül saldırıların fırlatma rampası oldu. Bazı Libyalılar Kaddafi döneminde daha kolay bir hayatın yasını tutarken, diğerleri Libya'daki kaosun diktatörün onlarca yıllık kötü yönetiminden kaynaklandığını vurguluyor. Kendi alanında iş bulamayan 32 yaşındaki mimar A. A., “Bugün Libyalıların mücadeleleri, devletin 42 yıllık sistematik yıkım ve sabotajının mantıksal sonucudur” dedi.⁴⁴⁷

Libyalı iş adamı U.K. Libya'nın Kaddafi öncesi ve sonrası durumunu şöyle anlattı: “Kaddafi rejiminde ülke belki mükemmel değildi ama güvenlikle ilgili en küçük bir sıkıntımız yoktu. Libya'da hırsızlık dahi olmaz, insanlar kapılarını kilitlemeden yatarlardı. İç çatışma söz konusu dahi değildi. Kaddafi bir diktatördü kendi adamlarını her zaman kayırırdı ve iş imkanları sadece onun ailesine ve yakınlarına sunulurdu. Halk çok fakir değildi belki ama çok da mutlu değildik. Kaddafi'nin devrilmesi bizim için yeni bir umut oldu, belki demokrasi artık bizim ülkemize gelebilecekti. Bu yüzden UMH'yi destekliyorum. Demokrasi ve yeniden yapılanma için bu hükümet Libyalılar için bir umut. Bugün tek isteğim sadece demokratik değerlere sahip bir ülkede yaşamak ve bu ülke neden Libya olmasın. BM'nin ülkemden ayrılmasını istemiyorum. Kaddafi sonrası dönemde şu an en büyük sıkıntımız güvenlik eksikliği. Ülkede can güvenliğimiz yok, insan kaçakçılığı en üst seviyede, Kaddafi döneminde böyle bir sorun ile asla yüzleşmemiştik. Şu an ülkemizde farklı farklı milis güçler mevcut kim neye hizmet ediyor belli değil. Eğitim zaten tamamen donmuş durumda. Oğlumu eğitimi için İstanbul'da okutuyorum çünkü Türkiye'ye bu konuda güveniyorum, güvenliğinden ve eğitiminden endişe etmiyorum. Fakat durumu olmayan birçok genç zor şartlar altında Libya'da eğitim görmeye çalışıyor. Durumu olan ya da olmayan herkes ülkeyi terk etme durumunda. Ekonomi sekteye uğradığı ve bunun en büyük nedeni bitmeyen iç savaş. Libya'ya sadece BM, NATO, Türkiye ve AB gibi güçler yardım edebilir tek umudumuz bu yönde. Ben savaşın ve çatışmaların son bulması için bu güçlerin ülkemde kalmasından rahatsız olmuyorum. Hafter'in Kaddafi'den bir farkı yok ve onun rejiminin ülkede kurulması bizleri rahatsız ediyor. Tamamen diktatörlüğünü kurmaya çalışıyor ve bu demokrasi önünde büyük bir engeldir. Hükümetimizin eğitim, sağlık, siyaset, ekonomi alanlarında acil reformlar yapması gerekiyor ve özellikle güvenliğin sağlanması için acil önlemler alınmalı. Umudum var fakat belli ki daha çok uzun yol gidilmesi gerekir.”⁴⁴⁸

⁴⁴⁷ F.N., Röportaj, İstanbul, 2021.

⁴⁴⁸ U.K., Röportaj, İstanbul, 2021

Libyalı Z.T. Trablus'ta yaşayan bir üniversite öğrencisi, Kaddafi dönemini ve sonrasını şöyle anlatmaktadır: “Kaddafi döneminde ailemin durumu ekonomik yönden iyiydi, sosyal hizmetlerden yana sıkıntımız yoktu, güvenliğimiz iyiydi genellikle refah içinde yaşayan bir ülkeydik. Bazı kabileler Kaddafi'yi haliyle sevmezdi çünkü o hep kendi kabilesini ve ona yakın olanlara ayrıcalık sunarken diğerlerini özellikle siyasetten ve birçok alandan uzak tutmayı tercih etmiştir. Bunun nedeni onları isyankâr ve kendi rejimine tehdit gördüğü içindi. Bir de Kaddafi'nin birçok kaynakta öğrencilere para desteği sağladığı söyleniyor fakat bu her öğrenciye sağlanan bir imkân değildi bunun özellikle altını çizmek isterim. Ya da evlenen her çiftte araba ve ev verilmesi bunlar doğru değildi. Her çiftte değil sadece Kaddafi ve çevresine yakın olanlara sunulan bir imkandı. Su faturamız, elektrik faturalarımız ucuzdu. Benzin de neredeyse bedavaydı. Hükümete karşı tehdit değilseniz rahattınız ama tabii ki bir demokrasi ülkesi değildik. Kaddafi döneminde bazı mahkumların neden içeride olduğu ve sonrasında onlara ne olduğu bilinmezdi mesela. O yüzden herkes korkardı rejimden ve kimse bir şey talep edemezdi. Ayrıca okullarda hükümetin istediği programlar ve ideolojiler dahilinde eğitim görürdük aksi olamazdı. Basın ve yayın özgürlüğü yoktu ülkemizde şimdi varmı tabii ki yok aslında şu an ülkemizde gördüğüm Kaddafi döneminden daha iyiye giden bir durum yok açıkçası. Aksine hep daha çok geriye gidiyoruz şu an. En son çatışma, Nisan 2019'da Doğu Libya'da, Muammer Kaddafi yönetimindeki Libya ordusunda eski bir general olan komutan Khalifa Haftar liderliğindeki Libya Ulusal Ordusu (LNA) adlı silahlı bir grubun Trablus'a yönelik bir saldırı başlatmasıyla başladı. Şu anda Libya'da kendilerine “hükümet” diyen iki oluşum var. Biri Trablus merkezli, uzun siyasi müzakerelerin ardından BM tarafından 2016 yılında kurulan Ulusal Mutabakat Hükümeti (GNA). Her iki hükümetin de meşruiyet iddiaları konusunda bir tavır almasakda, her iki grup ve onları destekleyen güçlerin sivilleri koruma sorumluluğu var. Ayrıca en büyük bölge olan Libya'nın güneyinin bazı kısımları vahşi batı gibidir. Kimse kontrol etmiyor. Bu, çoğunlukla Sahra altı Afrika'dan Avrupa'daki ve başka yerlerdeki hedef ülkelere insan kaçakçılığının kapısıdır. Ayrıca, mevcut kaos aşırılık yanlısı grupların çoğalmasına izin veriyor. Trablus'un merkezindeyken, çoğu zaman silahlı çatışmanın çoğunu fark etmezsiniz. Bazen uçakların ve hava saldırılarının sesini duyabilirsiniz ama dükkanlar açık, insanlar çalışıyor, birçok okul açık. Ama 10-15 km güneye, yoğun nüfuslu güney banliyölerine doğru hareket etmeye başlayın ve bununla karşı karşıyasınız. Burası bir

savaş bölgesi. Üstünde silahlar takılı kamyonetlerde dolaşan silahlı grupları görüyorsunuz. Kontrol noktaları her yerde, insanlar korkuyor. Topçu ateşi ve hava saldırılarını, silahlı insansız hava araçlarının vızıltısını duyuyorsunuz. Hafter güçleri hava gücünde üstünlüğe sahip olsada, her iki taraf da ayırım gözetmeksizin yerleşim bölgelerine ateş ederek ve doğası gereği ayırım gözetmeyen bazı silahlar kullanarak sivilleri riske attı, yani bunlar düzgün bir şekilde hedef alamadılar ve nereden çıkacaklarını da bilmiyorsunuz, siviller için büyük riskti. Bilindiği gibi bu silahların nüfusun yoğun olduğu yerlerde kullanılmaları yasa dışıdır fakat Libya’da kullanıldı. Sivillerin korunmasına yönelik hiçbir şey yapılmadı ve bu tam bir insanlığa karşı saygısızlık örneğiydi. Hava saldırılarını, insansız hava araçlarını ve topçu atışlarının insanları evlerinde öldürdüğü vakaları gözlerimizle gördük ve bunu dünya gördü. Ayırım gözetmeden yapılan bu saldırılar savaş yasalarının ihlalidir, bazı durumlarda bir savaş suçudur. Hafter güçleri yasaklı bir silah olan msket bombalarını kullandı. Bunlar hep savaş suçuydu ama kimseden ses çıkmadı. Çatışmalar nedeniyle hasar gören ve kapanan sağlık kliniklerini ziyaret ettim. Yapılan bir roket saldırısı sonucu kapanan bir okula gittim, saldırıya uğrayan apartmanları ve evleri ziyaret ettim. Ve yaptığım en korkunç şey, ölen sevdiklerini ve ölen komşularını sana anlatan insanlarla konuşmaktı bu benim hayatımda yaşadığım en acı tecrübelerdendi, diğeri ise savaşa maruz kalmaktı. Çatışma başladığından beri, ihlaller her iki tarafça da işlendi, ancak daha fazla sayıda sivilin öldürülmesinden muhtemelen Hafter güçleri sorumlu, çünkü üstün hava gücüne sahipler ve BM'ye göre çoğu sivil, hava saldırılarında ve drone saldırılarında öldürüldü. Trablus'un güney banliyölerinin Swani bölgesinde dördü çocuk altı kişiyi öldüren bir hava saldırısından kurtulan genç bir kadınla konuştum. Saldırı belki iki saniye sürmüş fakat ortalık kıyamet gününe dönmüş. Evinin önünde oynayan üç çocuğu bir füze saldırısında ölmüş. Yetkililerden kimse gelmemiş, polis de gelmemiş. Libya’da Kaddafi sonrası böyle bir tablo var. Diyorum ki keşke Kaddafi kalsaydı ve bunlar yaşanmasaydı. Şimdi asıl Libya cehennemi yaşıyor. Ülkemiz param parça, dış güçler, militanlar ülkede başıboş geziyor ülkemiz parsel parsel elimizden gidiyor. Hükümetten beklentilerimiz çok umarım hiç olmazsa eski günlerimize dönebiliriz.”⁴⁴⁹

⁴⁴⁹ Z.T., Röportaj, İstanbul, 2021.

Libya’da eskiden doktorluk yapmış olan fakat bugün sadece ticaretle uğraşan A.A., “Libya’da Kaddafi rejimini devirmek için çıkan isyanlar çok masumca başlamıştı. Halkın demokrasi talepleri, özgür olma, kendilerini özgürce ifade edebilme istekleri vardı. Çıkan bu olaylar bugün halk tarafından hiç düşünülmeyen noktaya geldi. Biz Kaddafi’den özgürlük talebinde bulunurken şimdi bir yanda Kaddafi’den daha kötü olan Hafter ile uğraşmaktayız. Neredeyse Libya’nın doğu bölgesinin kontrolü onun elinde. BM’ye göre Hafter’in, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Ürdün ve Rusya’dan askeri ve siyasi desteği var. Özellikle BAE’den gelen bu destek nedeniyle büyük miktarda hava gücüne sahipler. BM, Hafter’in Sudan ve Çad’dan savaşçılarla da sözleşmeleri olduğunu söylüyor. Hafter’in elinde binlerce savaşçının olduğu biliniyor. Hafter ve güçleri bu ülkede olduğu sürece Libya’nın demokrasiye çok yaklaşabileceğini düşünmüyorum. Diğer yandan UMH, Türkiye ile onlara silah, silahlı insansız hava araçları ve mühimmat sağlayan bir muhtıra imzaladı. Türkiye destekli binlerce Suriyeli savaşçı UMH’yi destekliyor ve cephede savaşıyor. Kaddafi’yi istemedik ve bu sadece demokrasi talepleri içindi fakat bugün daha kötü bir durumla yüz yüzeyiz. Ülkemiz yaşanmaz duruma geldi, ekonomik sıkıntılardan bahsetmiyorum bile. İnsanlar hala Avrupa’ya ulaşmak için Libya’dan geçmeye çalışıyor. Tacirler tarafından istismara uğruyorlar ve birkaç bin kişi de istismara maruz kaldıkları gözaltı merkezlerinde tutuluyor. UMH’nin gözaltı merkezlerini ziyaret ederseniz yetersiz beslenme, korkunç sağlık koşulları, şiddetle yüzleşmeniz sizi şaşırtmasın. İster çocuk ister yetişkin olsun, genellikle alt insan muamelesi görürler. Geçen yaz, BAE tarafından bildirilen bir göçmen gözaltı merkezine yapılan hava saldırısında elli kişi öldü. UMH tarafından yönetilen merkez, silahlı bir grup tarafından yönetilen bir yerleşke içindeydi ve göçmenleri riske attı. Bütün bu merkezler kapatılmalıdır. Ayrıca, AB’nin insanlar kaçmasın diye Libya’ya ambargo uygulamaya çalışması utanç verici. AB, Libya sahil güvenlik görevlisi olarak hareket eden silahlı grupları, ülkeden kaçmayı başaran göçmen ve sığınmacıların bulunduğu teknelerin yolunu kesmelerini ve onları Libya gözaltı merkezlerinin cehennemine geri göndermelerini destekliyor. Uluslararası toplumun hesap verebilirliğe odaklanmasının tam zamanıdır ve suistimallerin kanıtlarını ortaya çıkarmak, korumak ve sorumluları belirlemek için tasarlanmış uluslararası ve bağımsız bir soruşturma komisyonu oluşturarak başlayabilirler. BM İnsan Hakları Konseyi toplantısında tüm bunları dile getirebilirler. Ayrıca herkes, Libya’ya suistimallerde kullanılacak silahları teslim

etmeyi bırakmalı ve silah ambargosuna saygı duymaya başlamalıdır. Çatışan taraflara silah ve diğer yasaklı malzemeleri teslim eden ve ihlal ettiklerini bilen bu ülkeler, insan hakları ihlallerinde ve hatta savaş suçlarında suç ortağı olabilirler. Patlamalar ve roketler duymaktan bıktık ve yorulduk, burada kimse güvende değil. Hepimiz ölebiliriz. Ben her gün işime gidiyorum ama çocuklarım okulları kapalı olduğu için evde kalıyor. Bölgedeki yollar neredeyse boş. Şimdi Libya hayalet bir ülke gibi. Karım ve çocuklarım evden çıkmak istemiyor. Kaddafi öldürüldükten sonra bir kısım Libyalı üzüntü duyarken bir kısım da sevinç gözyaşları dökmüştü. Bugün gelinen nokta ise tamamen hayal kırıklığı, daha çok göz yaşları ve yastır. Demokrasi Libya'ya gelir mi bilmiyorum ya da ben görürmüyüm emin değilim hatta çocuklarımın görebileceğinden dahi emin değilim. UMH'ye ve BM'ye çok iş düşüyor, UMH tüm bunların altından kalkabilir mi onu da bilmiyorum. Ama ülkemle ilgili sizlere pozitif bir tablo çizmediğim için üzgünüm, yarını umutlarla dolu bir Libya resmi maalesef sizlere çizemeyeceğim. Tek umudum yine de hiç olmazsa Arap Baharı öncesi günlere dönebilmek. Kaddafi döneminde evet demokratik değildik, özgürlüklerimiz kısıtlıydı ama bugün tam anlamıyla cehennemi yaşamaktayız.”⁴⁵⁰

Yukarıdaki röportajlar ile Birleşmiş Milletler Libya Destek Misyonu (UNSMIL) ve BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği'nin (OHCHR), 1 Ocak ile 31 Ekim 2015 tarihleri arasında Libya'daki insan hakları durumuna ilişkin yayınladığı rapor paralellik içermektedir. Yaşanan çatışmalar, ayırım gözetmeyen ve orantısız saldırılar dahil; yargısız infazlar ve diğer yasadışı öldürmeler, keyfi özgürlükten yoksun bırakmalar; işkence ve diğer zalimane, insanlık dışı veya aşağılayıcı muameleler uluslararası hukuku ihlal etmiştir. Mülteciler, göçmenler ve sığınmacılar, insan hakları savunucuları, insani yardım çalışanları ve gazeteciler gibi acımasız şiddet, zorlama ve istismara karşı özellikle savunmasız kalmışlardır. Binlerce sivilin silahlı gruplar tarafından işletilen gözaltı merkezlerinde tutulduğu ve işkence gördüğü bildirilmiştir. Ayrıca, UNSMIL, Dignity Operasyonu, Libya Şafağı ve bir örnekte Mısır hava kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen hava saldırılarının sivil kayıplara veya sivil altyapıya zarar verdiğine dair raporlar alınmıştır.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ A.A., Röportaj, İstanbul, 2021.

⁴⁵¹ POMED, “UN Details Ongoing Human Rights Abuses in Libya”, 2015, <https://pomed.org/un-details-ongoing-human-rights-abuses-in-libya/>, (27.06.2021).

Libyalı mühendis olan M.E. ile yapılan röportaj, Kaddafi öncesi ve sonrası Libya’da yaşananları biraz daha açıklar niteliktedir. M.E., “Libya’ya ilk olarak, komşu Tunus ve Mısır’daki benzer ayaklanmaların ardından Şubat 2011’de başlayan devrimin ilk günlerinde geldim. Sekiz ay boyunca öğrenciler, emekçiler, aile erkekleri ve iş sahiplerinin yanı sıra eski asker ve polisten oluşan paçavra bir ekip, Kaddafi’nin kırk iki yıllık yönetimine son verme hayaliyle bir araya geldi. Birçoğu, hükümet güçlerine direnen kasabalarda aniden kahramanlar olarak selamlanan, daha ergenlik çağındaki genç erkeklerdi. Yerel işletmeler onlara bedava yiyecek ve sigara hediye ederdi. Ancak çoğunluk, Kaddafi’nin demir yumruğunun dışında bir hayat yaşamamıştı ve onun bıraktığı şiddet mirası bugün Libya’da her zamankinden daha belirgin haldedir. Kaddafi döneminde hiçbir siyasi parti, kurum ve anayasa yoktu. Libya’nın komşuları arasında, Tunus ve Mısır otokratik rejimler tarafından yönetilirken her iki ülkede de seçimler yapılmaktaydı ve ayrıca yoğun bir şekilde kontrol edilmelerine rağmen potansiyel olarak katılabilecekleri sendikalara ve sivil toplum örgütlerine sahiptiler. Ancak Libya’da Kaddafi sadece kendi etrafında dönen bir sistem yaratmıştı ve bu yüzden öldüğünde tüm sistem onunla birlikte çöktü. Libya’nın bugün karşı karşıya olduğu kilit sorunlardan bazıları, Kaddafi’nin ölümünü takip eden günler ve aylarda başladı. Birincisi, hem ayaklanmaların başlamasından bu yana Libya’nın “kurtarılmış” kısımlarını yöneten geçiş hükümetinin hem de yüzlerce hava saldırısı gerçekleştiren NATO ortaklarının Kaddafi sonrası bir Libya için gerçekçi planlar oluşturmamasıydı. Uluslararası ortaklar müdahale sonrası bir stratejiye sahip olamazken, yerel liderler kırk iki yıllık Kaddafi rejimi ve sekiz aylık kanlı çatışmaların ardından yeni bir ekonomik ve siyasi sistemlerin yanı sıra uzlaşma ve adalet sürecinin yönetimi açısından gelecek için bir “vizyon” oluşturmayı başaramadılar. Bugün hala Libya’yı rahatsız eden ikinci önemli konu ise, milis gruplarının güçlendirilmesiydi. Ayaklanmalar sırasında, yeni liderler işkenceye, yağmalamaya ve mahkumların infazına göz yumduğu için isyancı savaşçılar neredeyse tamamen cezasız kaldı. Kaddafi’nin ölümünü takip eden yılda, eski Libya liderinin yanında savaşanlar yargılandı ve çoğu durumda, sadece savaşta öldürmüş olsalar bile cinayetle suçlandılar. Bu arada, kazanan taraftan savaş suçu işleyenler özgürce hareket etmeye devam ettiler, hatta bazı durumlarda güçlü pozisyonlar aldılar. Mart 2012’de yayınlanan bir Birleşmiş Milletler raporu, Libya’nın adalet sisteminin, güvenlik güçlerinin “tam bir cezasızlıktan yararlandığı” bir baskı aracı olarak kullanılma mirasından muzdarip olduğunu söyledi.

Eski hükümet güçlerini mağlup ettikten sonra, milis grupları işleyen tek güvenlik gücü haline geldi ve daha sonra bu güçleri hükümetin ücretli askerleri rolüne koydular. Savaşçıları bu şekilde tazmin etmeye çalışmak büyük bir hataydı ve bu durum birçok milis gücünün yaratılmasına yol açtı. Uluslararası Kriz Grubu, Kaddafi'nin güçlerine karşı savaşan en az üç yüze yakın silahlı milis grubu olduğunu tahmin ediyor ve bu sayının 2014 yılında daha da arttığı tahmin edilmektedir. Ne kadar acı ki, Libya'da milis olmak birçok insan için prestij, cezasızlık, sosyal statü ve büyük bir gelir kaynağı haline geldi. Üçüncü önemli konu, Kaddafi'nin ölümünün ardından ortada kalan büyük miktarda silahın toplanamaması ve güvenliğinin sağlanamamasıydı. Ayaklanmalar başladığında, hükümet karşıtı savaşçılar silah ve mühimattan yoksundu, bu yüzden ordu üslerine ve silah depolama birimlerine saldırılar düzenlemeye başladılar. NATO güçleri Sirte yakınlarındaki çölde bir silah toplama alanını bombaladığında, Kaddafi'nin adamları arkalarında göz alabildiğine uzanan, tamamı silah ve mühimmatla dolu kırk büyük sığınak bırakarak kaçmışlardı. Çatışma sona erdiğinde hem halktan kişiler hem de milis grupları çok büyük ve gelişmiş silah stoğunu biriktirmişti. Kaddafi güçlerinin yenilgiye uğratılmasında etkili olan Misrata gibi kasabalarda, hemen hemen her evde bir silah koleksiyonu bulunmaktaydı ve hatta birçoğunun füzeleri ve bomba atarları vardı. Tanıdığım bir ailenin arka bahçelerinde kendi kişisel tankları bile vardı. Bu silahların toplanamaması ya da silahların temin edildiği bir düzenin kurulamaması Libya'da şiddet dilini daha baskın hale getirdi. Bu yüzden ülkede iç çatışmalar bir türlü son bulmuyor ve herkes sadece ülkesi için değil kendi çıkarları için savaşıyor. Ülkede savaşı kazananlar bir şekilde Libya'ya istikrar getirebilir fakat bunun için çok düzenli bir program oluşturulması şart ki bu da şu an imkânsız görünüyor. Şu an ülkemiz ABD, Rusya ve Fransa dahil olmak üzere bazı yabancı güçler tarafından ele geçirilmiş durumda, mevcut çatışmaları kendi lehlerine çevirmek için General Haftar'i destekleme derdindeler. Aynı zamanda Türkiye gibi ülkeler de BM tarafından tanınan UMH'ya yoğun bir şekilde destek vermektedir. Bu durum aynen böyle devam ederse, sonuç uzun süreli parçalanmış ve ciddi şekilde hasar almış istikrarsız bir Libya yaratabilir. Devrim başladığında umut dolu genç savaşçıların çoğu, tek güvenlik ve geçim kaynağı haline gelen milis grupları içinde sonu gelmeyen bir kavganın içinde sıkışıp kaldıklarını söylüyor, çoğu pişman durumda. Geline noktanın açıklığı halk muzdarip ve fazlasıyla acı çekmekte. Yıllarca süren çatışma ve altyapıya verilen milyarlarca dolarlık hasarın ardından, Libya ekonomisi

iyice geriledi, petrol üretimi yaşanan güvenlik sıkıntısından ve ülkedeki istikrarsızlıktan dolayı can çekişmekte. Yaşanan bu kötü tecrübe sayesinde, Libya'nın bir ulus olarak Libyalı olmanın ne olduğunu daha iyi anlayarak ortaya çıkacağını umut ediyorum. Libya'da istikrarın sağlanabilmesi için öncelikle milislerin dağıtılması ve silahların toplatılması gerekmektedir. Eninde sonunda uğruna savaştığımız, uğruna mücadele ettiğimiz hepimizin inanacağı bir sisteme eninde sonunda sahip olacağımıza dair umudumuzu her zaman korumalıyız. Bizim başka bir Libyamız yok, başka bir seçeneğimiz yok. Sonuçta 2011'de otokrasiye karşı çıkan birçok Arap ülkesi için de işler o kadar iyi gitmedi. Son zamanlarda Sudan ve Cezayir'de protestocular barışçıl değişim talep ettiler. Şiddeti ve dış müdahaleyi reddettiler. En azından belki bölgemizdeki diğerleri bizim hatalarımızdan ders alıyorlardır. Bölgedeki toplumların toplu olarak birbirlerinden öğrenmeleri gereken çok şey var eğer bunu başarabilirlerse gelecek nesiller için kalıcı bir miras yaratabileceğiz. Demokrasi için dökülen bunca kandan sonra anlamlı bir şeyin ortaya çıkacağına dair bir umut ışığı var.”⁴⁵²

Kaddafi hükümeti döneminde öğretmenlik yapmış olan emekli M.M., “Libya'da her yıl savaş üniversitelerin, okulların bir parçasını yıkıyor ve gençlerin hedefleri, hayalleri yıkılıyor, planları değişiyor ve gelecekleri belirsizleşiyor. Libya gençliği de bu dünyadaki diğer gençler gibi, daha iyisini yapmak istiyor, hepsinin gelecek planları vardı, ancak çatışmalardan etkilenen bir bölgede plan yapmak dünyanın başka bir yerinde plan yapmakla aynı şey değil; bir bomba sesiyle uyanmak, ardından eğitim kurumlarının kapatılmasıyla ilgili bir kötü haber akışı, ilerlemenizi ve bununla birlikte zihinsel sağlığınızı inkar edilemez bir şekilde engelliyor. 2011'de Libya devrimi sırasında, tüm eğitim kurumları kapatıldı. 2014 yılında, sonra 2018'de, sonra yine 2019'da tüm eğitim kurumları tekrar kapatıldı ve mezuniyetler, kutlamalar artık tam anlamıyla bir rüyaya dönüşmeye başladı. Kaddafi döneminde rejim eğitimi merkezileştirdi. Yani merkezileştirme, çocukların uluslararası normlara uymayan semboller ve ölçü birimleri kullandığı ve müfredatın telkin amacıyla sıkı bir şekilde kontrol edildiği anlamına geliyordu. Eğitim uzmanları artık Kaddafi'nin mirasının etkilerini düzeltebilecek konumdalar. Libyalı çocuklar artık doğru haritalar ve standartlaştırılmış semboller kullanıyor. Libya'nın çocukları, Kaddafi'nin iktidara gelmesine ve ardından düşüşüne yol

⁴⁵² M.E., Röportaj, İstanbul, 2021.

açan olaylar da dahil olmak üzere ülkelerinin tarihini açıkça tartışabiliyorlar. Fakat şunu belirtmem gerekir ki, yenilenen müfredata rağmen, yüksek öğrenimin bir bedeli var. Kaddafi döneminde eğitim zorunluydu ama tamamen ücretsizdi. Gerçekten de belirli eğitim programlarına ülke içinde erişilemediğinde, devlet yurtdışındaki eğitimi finanse etti. Yüksek öğrenim programlarına öğrenciler bugün geniş çapta erişim sağlayabilse de artık eğitim hükümet tarafından finanse edilmemektedir. Kaddafi'nin kötü şöhretli mirasına rağmen, saltanatını eğitim sisteminde reddedilemez kazanımlarla damgaladı. Libya vatandaşları eğitime benzersiz erişimden yararlandı ve okuryazarlık oranı yüzde 25'ten yüzde 87'ye yükseldi. Ancak, Libya'da eğitim 2011'den bu yana çarpıcı bir şekilde gelişim gösterdi. Kaddafi'nin düşüşü ülkeyi müfredatta çok ihtiyaç duyulan bir revizyona açtı. Libya ve uluslararası toplum, eğitime erişimini sürdürürken olgusal yetersizlikleri çözmek için adımlar atmaya devam ediyor. Mükemmel bir sistem olmasada, Libya'daki eğitim sistemi, altyapılarını yeniden inşa etmekle görevlendirilmiş ülkelere bir rehber görevi görebilir. Şu unutulmamalıdır ki, eğitim en zor koşullarda bile her zaman korunması gereken temel bir haktır. Diğer yandan insan hakları konusuna değinecek olursak; Kaddafi rejimi insan hakları savunucularının öncüsü olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, uygulamada, Kaddafi ve yandaşları, muhalifleri ortadan kaldırmak ve insan haklarını ihlal etmek konusunda açıkça acımasız davrandılar. Kaddafi rejiminin insan hakları alanındaki uygulamaları, yalnızca Kaddafi'nin çıkardığı yasaları değil, aynı zamanda uluslararası yasaları ve uluslararası yönergeleri de açıkça ihlal ediyordu. Kaddafi rejiminin ilk günlerinden son günlerine kadar insan hakları ihlal edildi. Libya'daki ilk önemli insan hakları ihlallerinden biri, Nisan 1973'te Kaddafi'nin "kültür devrimi" dediği şeyi başlatmasının ardından gerçekleşti. Halk toplantılarında kitaplar yakıldı, batı müzik aletleri parçalandı, Kaddafi'den farklı fikirlere sahip olanlar hapse atıldı. 1970'lerin başında, birçok Libyalı öğrenci, bağımsız öğrenci birlikleri kurma girişimleri nedeniyle hapsedildi ve işkence gördü. Libya'da cezaevlerini ve mahkum haklarını düzenleyen yasalar çıkarılmış olmasına rağmen, Libya cezaevi yetkililerinin tüzüklerde belirtilen kurallara uyma niyeti yoktu ve özellikle siyasi mahkumlar söz konusu olduğunda, mahkumların yasalarla güvence altına alınan hakları sağlanmadı. 1970'lerde ve 1980'lerde siyasi mahkumların akrabaları tarafından üç ayda bir ziyaretine izin verildi. Hücre hapsinde tutulan mahkumların aileleriyle iletişim de dahil olmak üzere dış dünyayla iletişim kurma hakları reddedildi. 1980'lerde sadece görüşlerini dile getiren

muhafiflerin yok edilmesi, Libya'da bulunan Libyalılarla sınırlı kalmayıp, Libya dışında yaşayanlara kadar ulaşmıştı. Aldığımız duyumlara göre, iş adamları, profesörler ve öğrenciler Avrupa şehirlerinin sokaklarında öldürüldü. 1980 ve 1996 yılları arasında Kaddafi'nin suikast ekipleri Libya dışında otuz civarında kişiyi öldürdü ve on dokuz Libyalıyı yaraladı, tanıdıklarımızdan biri suikast kurbanlarından. Bireylerin yetkisiz personel tarafından keyfi olarak tutuklanması yaygın bir uygulamaydı. Kaddafi'nin uşakları, Kaddafi rejimine karşı birçok siyasi muhalifi kaçırdı. Bu tür yasa dışı uygulamaların önde gelen kurbanlarından biri M.R.K idi. Bu şahıs, 1969'da Kaddafi'nin yükselişinden önce bir diplomattı ve Kaddafi döneminde Libya Dışişleri Bakanı, Libya'nın Birleşmiş Milletler Büyükelçisi, Libya'nın Birleşmiş Milletler Daimî Temsilcisi görevlerinde bulundu. Bunun gibi birçok örnek sayılabilir hepsi yaşandı ve bunu herkes biliyor. Fakat kimsenin söz söyleme hakkı yoktu tabi ve bunun bir de hapisane tarafı var kimse kendisini tehlikeye atmak istemiyordu. Kaddafi kendisini dünya kamuoyuna insan hakları savunucusu olarak tanıtırken yaşadıklarımız tam bir ironi örneğiydi. 2011'de isyanların Libya'ya sıçraması tesadüf değildi, halkın çoğunluğu dikta rejimden kurtulmak istiyordu. Haklarını savunmak için çıktıkları yolda birçok vatandaş hayatını kaybetti, birçoğu kayboldu ya da ülkeden ayrılmak zorunda kaldı.

Kaddafi ve yandaşlarının görevden alınması, Libya'daki insan hakları ihlallerine son vermedi. Libyalılar Kaddafi'yi ve rejimini devirmiş olabilirler, ancak işkence kültürü, muhaliflerin fiziksel olarak ortadan kaldırılması ve kamu fonlarının zimmete geçirilmesi ve Kaddafi'nin kırk yılı aşkın bir süredir beslediği bir kültür olan kamu malına el koyma kültürü hala devam ediyor. Bu cehalet ve gaddarlık kültürü, kırk iki yıllık hukukun üstünlüğünün yokluğunun bir sonucudur. Libya tarihinin bu karanlık döneminde tüm temel siyasi haklar askıya alındı. Toplanma hakkı ve ifade özgürlüğü yasaklandı. Sonuç olarak, Kaddafi rejimi çöktüğünde, üzerine yeni bir siyasi yapı inşa edecek siyasi bir temel yoktu. Sonuç, Libyalıların çoğunluğu arasında kaos ve doğanın ilk yasaasının uygulanması kendini koruma kanunları işlemeye başladı. Bugün Libya genelinde çeşitli silahlı gruplar, masum Libyalı ve Libyalı olmayan kişilerin haklarını ciddi şekilde ihlal ediyor. Gizli olan ve halk tarafından bilinen mekanlar, hukuka uygun süreçler dikkate alınmadan keyfi gözaltı ve işkenceye maruz kalan insanlarla dolu. Bazı kişiler yaşam yeri olmaktan çok uzak tesislerde tutulmaktadır. Bu tesislerde odalar aşırı kalabalık, penceresiz ve temiz tuvaletler, temiz ve yeterli yataklar, çarşaf gibi temel ihtiyaçlardan

yoksun. Tutuklu kişiler tıbbi bakımdan, besleyici ve yeterli gıdadan yoksun bırakılmakta. Durum iler acısı ve Kaddafi döneminden farkı yok. Libya'da insan haklarını ihlal etmekle suçlanabilecek tek bir siyasi veya silahlı grup olduğunu kimse iddia edemez. Doğu kesiminde Halife Hafter liderliğindeki Libya Ordusu, uluslararası kınamaları tetikleyen ve Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından tutuklama emri çıkaran çok sayıda insan hakları ihlali gerçekleştirdi. Bu arada, Trablus'ta Saraj başkanlığındaki Ulusal Mutabakat Hükümeti'nin kabulünü ve desteğini kazanan Libya'nın batısındaki bazı milis grupları,ülkenin doğusundaki muadilleri kadar suçludur.ülkemizde durumlar son derece vahimdir. Eğer kimse bu duruma dur demezse, demokrasi hayalleri sadece rüya olarak kalacaktır. Her ne kadar pozitif düşünmeye alışsakta herşey gzlernnde son derece acımasızca yaşanmaktadır. Dış glerinlkemizde konuşlanmasından memnun olmasak da birileri bu duruma el atmadığı sürece bu bataklıktan biz de kurtulamayacak gibiyiz. Bugün emekli birğretmen olarak halkımı vezellikle Libyalı gençlerin bu halini görmek vatandaş olarak içimi acıtıyor. Umuyorum ki bugünleri geride bırakır ve istikrarlı, güvenli bir devlet olma yolunda emin adımlar atarak hedefimize ulaşabiliriz.”⁴⁵³

Sonuç olarak, Libya'da demokrasiyi inşa etmek tek başına kolay bir süreç olmayacaktır. Yapılan röportajlardan da anlaşılacağı gibi Kaddafi rejiminin Libya'da son bulmasılkenin yararına olsada, kısa vadede her şeyin düzeleceği algısına kapılmak büyük bir hata olur. Petrol gibi bir zenginliğe sahip olan Libya'nın petrol gelirleri Kaddafi döneminde yandaşlarına ve kendi adamlarına dağıtılıp, demokrasi srecinnde engel teşkil ederken, Kaddafi sonrası dönem Libya ekonomisini geliştirmek ve halkın refaha kavuşmasını sağlamak için fırsat olarak görülmelidir. Çünkü yapılan çalışmalar gösteriyor ki, demokratikleşmede ekonomik büyüme ve liberal demokrasi arasında paralellik durumu mevcuttur. Libya halkının kimliğine baktığımızda diğer Araplkelerine kıyasla daha homojen bir yapıya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Libya'nın ulusal bir kimliğe sahip olması demokrasiye geçiş açısından daha kolaylık sağlayabilecek bir unsurdur. Juan Linz, Alfred Stepan ve D. Rustow gibi demokrasi konusunda karşılaştırmalar yapan araştırmacılara göre, birlkenin demokratikleşmesi yönünde ulusal kimlik tek başınan şart olarak kabul edilmiştir. Fakat Libya'da bugün demokrasininnndeki en büyük sorunlardan biri,ülkede demokratik kurumların, sivil

⁴⁵³ M.M., Röportaj, Marmara Adası, 2021.

toplum kuruluşlarının ve orta sınıfın zayıf olmasıdır. Tarihte demokratik bir geçmişe ve deneyime hiç sahip olmamış Libya'da demokratik siyasi kültürün yapılanması ve gelişim göstermesi zaman alacaktır. Demokrasinin en önemli unsurlarından biri olan, anayasa, siyasi partilerin kurulması ve parlamento gibi kurumların olması demokratik bir ülke için büyük önem arz etmektedir. Çünkü demokratikleşme sürecinin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi için kurumsallaşma hayati öneme sahiptir.⁴⁵⁴ Libya'da 7 Temmuz 2012 yılında gerçekleşen ilk seçimler bu yüzden çok önemliydi. Ülke nüfusunun yaklaşık %65'inin oy kullandığı bu seçimlerin eşit, adil ve rekabetçi bir şekilde gerçekleşmesi demokrasi için atılan büyük bir adım olarak değerlendirilmiştir. 2011 devriminin ardından, temsili demokrasinin işlemesi için gerekli yapıları geliştirmek amacıyla siyasi partiler ve ittifaklar ortaya çıkmaya başladı. Temmuz 2012'deki ilk yasama seçimleri öncesinde üç yüz yetmiş dört parti listesi ve yüz otuz siyasi parti ortaya çıktı.⁴⁵⁵

Fakat bu seçimlerden sonra Libya'da kaos ortamı son bulmadı, istikrar sağlanamadı, ekonomik revizyonlar yapılmaya çalışılsa da başarılı olduğu pek söylenemez. Ülkede barış inşa sürecinin sekteye uğraması ve demokratik kurumların tam anlamıyla hala oluşturulamamasının ardında birçok faktör bulunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nin, AB'ye ve Birleşmiş Milletlere çok fazla sorumluluk verdiği düşünülmektedir. Ancak bir istikrar gücü olmadan, Birleşmiş Milletler misyonu, kendi kabulüyle, içi boşaltılmış güvenlik sektörünü yeniden inşa etme ve özellikle iyi silahlanmış milisleri dağıtma zorluklarının üstesinden gelmek için yeterli donanıma sahip değildi. Bunun yerine ülkeyi ulusal bir yasama meclisi için oy kullanmaya hazırlamaya odaklanmışlardı. Bu seçimler ülkede Kaddafi rejiminin düşmesinden yaklaşık iki yüz kırk gün sonra yapılmıştı ve bu durum yarım yüzyıldan fazla bir süredir ulusal oylama yapmamış bir ülke için aceleci bir tercih olarak yorumlanmıştır. Demokratik geçişler konusunda deneyimli bazı akademisyenler, o sırada Libya'da seçimlerin çatışmadan bu kadar kısa bir süre sonra yapılmasının iç savaşın tekrarına yol açacağı konusunda neredeyse kehanet gibi uyarıda bulunmuşlardı. Seçimler 7 Temmuz 2012 tarihinde federalistlerin silahlı zorlama eylemleri, batı ve güneydeki kasabalarda aşiret savaşları ve

⁴⁵⁴ Ali Resul Usul, "Arap Halk Hareketleri, Bölgede Demokratikleşme İmkanları, Libya ve Türkiye'nin Tutumu", *Global Political Trends Center*, S: 23, 2011, ss: 7-8.

⁴⁵⁵ Karim Mezran, Alice Alunni, "Libya 10 Years After The 2011 Revolution: A Democratic Transition Unfulfilled", *ISPI*, 2021, <https://www.ispionline.it/en/publicazione/libya-10-years-after-2011-revolution-democratic-transition-unfulfilled-29252>, (27.06.2021).

doğuda yükselen aşırılık yanlısı şiddet eylemleri arasında gerçekleşmişti. Tüm bunlara rağmen ülkede seçimlere katılımın yüksek olması sevindirici ve umut vericiyken Batılı gözlemciler oylamayı adil ve şeffaf olarak değerlendirdiler. UGK içinde veya Batı'da çok az kişi, seçimlerin ülkenin büyüyen bölünmelerini çözeceğini düşünmekteydi. Ancak daha büyük umutlar vardı ki, ülkenin seçilmiş hükümetinin artan kanunsuzluk ve güvensizlikle mücadelede daha güçlü bir meşruiyete sahip olmasıydı.⁴⁵⁶ Fakat rejimin çöküşünden sonra geçiş dönemi siyasi aktörleri hiçbir zaman silahlı grupların kontrolünü ele geçirmeyi başaramadı. Aksine, birden fazla durumda bu askeri aktörlerin rehinelere haline geldiler. 2014 yazında Trablus'ta askeri çatışmalar tırmandığında, Tobruk veya Trablus'taki siyasi aktörlerin yeni bir iç savaştan kaçınmak için yapabilecekleri çok az şey vardı. O zamana kadar, iki ana askeri oluşum ortaya çıkmıştı: doğuda Libya Ulusal Ordusu (LNA), Bingazi merkezli Mareşal Halife Hafter liderliğindeki parçalanmış bir milis, aşiret ve askeri güçler koalisyonu ve çok sayıda Misratan, Amazigh, İslamcı ve diğer batılı milisler “Şafak Operasyonu” çatısı altında örgütlenmişlerdi. Bu örgütlerin liderleri birliklerini ne kadar vurgulasalar da bu silahlı oluşumlar oldukça parçalanmış ve yerleşmiş durumdaydı. Yıllar boyunca ve Ekim 2020'deki ateşkes anlaşmasına kadar birbirleriyle ve kendi aralarında sürekli savaş halindeydiler. Çatışma, ekonomik ve yönetim krizinin etkisi ile, sıradan Libyalıların fiziksel ve zihinsel esenliği üzerinde olumsuz bir etkiyle, yaşam standartlarının ve temel hizmetlerin bozulmasına veya kısmen çökmesine neden oldu.⁴⁵⁷

Ortada bir gerçeklik varsa, Kaddafi rejiminin gidişatında halkın ya da ülkenin tavrının rejimle pek ilgilenmediği anlaşılmaktadır. Ülkede barışın sağlanmasında ekonomik refahın önemli bir unsur olduğu açıktır. Bölgesel, ulusal ve yerel aktörlere dayalı çeşitlendirilmiş bir stratejiye ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumsal refahın ve yerel gücün demokratikleştirilmesi ihtiyacını değerlendirmek için yerel örgütlenme davranışını dikkate almak gerekmektedir. Libya demokrasi adına yakaladığı bu fırsatı kaybetmemek adına, dış aktörlerin ve ulus-devletlerin Libya'da kendi çıkarlarını Libya halkının çıkarlarından daha öncelikli kılacak şekilde müdahale etmesi durumunda bunları baskı

⁴⁵⁶ Frederic Wehrey, “Why Libya’s Transition to Democracy Failed”, *The Washington Post*, 2016, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/02/17/why-libyas-transition-failed/>, (27.06.2021).

⁴⁵⁷ Karim Mezran, Alice Alunni, a.g.e.

altına almayı başarmalıdır. Aksi halde kalıcı bir siyasi çözümün sağlanması mümkün görünmemektedir.

SONUÇ

Libya’da Arap Baharı ayaklanmalarının başlaması ve ardından Kaddafi rejiminin yıkılmasıyla günümüze kadar gelinen süreçte Libya’ya genel olarak baktığımızda bu sürecin Libya halkında büyük travmalar yarattığı görülmektedir. Devrimin başlamasından bu yana on yıl geçmesine rağmen yaşanan iç savaşın ve kaosun bitmemiş olması, Libya’da istikrarlı ve kalıcı devlet sistemine geçilememesinin en büyük nedenlerinden biridir. Kaddafi rejiminin düşmesiyle birlikte, kabileler arası çatışmaların son bulmaması, muhalif gruplar arasında ortaya çıkan ayrışmalar ve çatışmalar iç savaş sorununun bitmesini engellemektedir. Kaddafi sonrası dönemde bitmesi ya da azalması beklenen sorunların daha da şiddetlenerek artması ülkedeki etnik, mezhepsel sorunları fazlasıyla gün yüzüne çıkarmıştır. Libya sorunun arkasında yatan dinamikler ele alındığında, kabilelerin durumu ve Kaddafi’nin soruna etkisi en kritik konuların başında gelmektedir. Libya’nın tarihten bu yana en belirgin özelliklerinden biri olan kabilecilik anlayışı, Kaddafi yönetimi boyunca da yaşatılmaya çalışılmıştır. Bugün Libya siyasetinde, ekonomisinde ve sosyal hayatında kabileler toplumun en önemli belirleyicileri konumundadır. Libya’da kabile liderleri, 1911-1943 yılları arasında yaşanan İtalyan sömürgeciliği boyunca ve 2011 Arap Baharı’na kadar geçen süreçte halk arasında birliği ve bütünlüğü korumak ve barışı sağlamak için büyük girişimlerde bulunarak Libya’daki istikrarlı süreçte büyük rolleri bulunmaktadır.⁴⁵⁸ Kabileler arası iletişim barışın ve istikrarın sağlanmasında ne kadar önemliyse iç çatışmaların artmasında da rolleri bir o kadar büyüktür. Özellikle Tuareg Warfela, Migraha ve Kazazife kabileleri petrol yataklarının paylaşımı konusunda zaman zaman birbirleri ile çatışma haline girmektedir. Kaddafi kendi rejimi boyunca kabilelerin devlet sistemindeki etkilerini azaltmaya çalışmışsa da ülkedeki en kritik görevlere kendi istediği kabile üyelerini getirmiştir. Kral İdris döneminde bazı devlet kurumlarında görev yapan kabileleri de görevlerinden uzaklaştırarak ülkede iç çatışmaların fitilini ateşlemeye başlamıştır. Kral İdris’e yakın olarak bilinen kabilelere sindirme politikası uygulayan Kaddafi, bu kabileleri hem siyasetten hem de diğer alanlardan devre dışı bırakarak sert politikalar uygulamıştır. Fakat Kaddafi’nin devrilmesinin ardından da pek farklı davranılmayarak

⁴⁵⁸ Ali Karataş, “Libya’da Uzlaşma Girişimleri ve Kabilelerin Rolü”, *Evrensel*, 2017, <https://www.evrensel.net/haber/328675/libyada-uzlasma-girisimleri-ve-kabilelerin-rolu>, (07.07.2021).

bu sefer de Kaddafi'ye yakın kabilelerin üzerine gidilmiştir. Devrim sırasında Kaddafi'yi yalnız bırakmayarak Misrata ve Sirte'ye gelen yaklaşık kırk bin kişilik Tudek Milisi, Kaddafi'nin devrilmesinin ardından esir alınmış ve işkencelere maruz kalarak öldürülmüş ya da hapse atılmışlardır. Libya'da iç savaşın seyrini etkileyen bir diğer önemli konu ise, silahların belli gruplar arasında dağılımıdır. Libya ordusundan yağmalanan silahlara bazı milisler el koymuş hatta sivillerin dahi ellerinde farklı çeşit silahların bulunduğu bilinirken bunları kontrol edecek bir mekanizmanın eksikliği Libya gündemini meşgul etmektedir.⁴⁵⁹ Bu anlamda acil önlem alınması gereken konuların başında, milis grupların tasfiyesi, silahlarını bırakması ve yeni sisteme entegre edilmesi ile yabancı milis grupların Libya dışına çıkarılması konuları söz konusudur. Fakat bu konular söz konusu olduğunda Hafter ve Wagner gruplarının devreye girerek çatışma çıkarma olasılıkları da bulunmaktadır.⁴⁶⁰

Libya'nın iç savaşında etkili olan bir diğer konu, petrol gelirlerinin paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklardır. Afrika'nın en geniş petrol rezervlerine sahip Libya'da, doğu bölgesindeki kabilelerin iddiasına göre, Libya Merkez Bankası petrol gelirini sadece Trablus'taki hükümet lehine kullanmaktadır.⁴⁶¹ Kabilelerin petrol paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklarının yanı sıra, özellikle Batılı şirketlerin petrolü paylaşma konusundaki rekabeti iç savaşta tetikleyen bir diğer unsurdur. Siyasi, ekonomik, sosyal anlamda yıkıma uğrayan Libya'yı kalkındırma süreci, sadece NATO operasyonunu teşvik eden Fransa, İngiltere, İtalya ve ABD gibi ülkeler için rekabet alanı yaratmamaktadır, aynı zamanda ülkenin tamamında hakimiyet kurmaya çalışan güçler içinde bir rekabet alanı yaratmaktadır. Savaş esnasında zarar gören boru hatları, rafineler, yollar, şehirlerin altyapısı ve benzeri unsurların tahribatının onarımı, Libya'da ayrı bir ihale ve çekişme konusudur. Bu yüzden Libya'nın diğer potansiyel sorunu, birçok kişinin galibiyet elde ederek ülkenin parçalara bölünmesine yol açması sorunudur. Devam eden bu rekabet süreci içerisinde, Libya hükümetinin halkın demokrasi taleplerine cevap vermesi, demokratik adımları sağlaması, ekonomiyi düzeltip, ülkedeki gelir dağılımı

⁴⁵⁹ Cantürk Caner, Betül Şengül, "Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz", *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, S: 6, 2018, s: 67.

⁴⁶⁰ Veysel Kurt, "Libya'da Yeni Dönem Yeni Stratejiler", *SETA*, 2021, <https://www.setav.org/libyada-yeni-donem-yeni-stratejiler/>, (20.07.2021).

⁴⁶¹ Euronews, "Libya: Hafter Güçleri, Petrol Gelirlerinin Yurt Dışındaki Bir Bankaya Yatırılmasını İstiyor", 2020, <https://tr.euronews.com/2020/07/12/libya-hafter-gucleri-petrol-gelirlerinin-yurt-d-s-ndaki-bir-bankaya-yat-r-lmas-n-istiyor>, (20.07.2021).

adaletsizliğini önlemesi gerekmektedir. Tüm bunlar sağlanmaya çalışılırken ülke bütünlüğünün de korunması gerekmektedir. Siyasi anlamda Libya hükümetinin acilen devreye sokması gereken yenilikler ise, yeni bir anayasanın hazırlanması, siyasi partilerin kurulması, serbest seçimlerin yapılması ve insan hakları reformlarının uygulamaya konması gerekmektedir.⁴⁶² Muammer Kaddafi sonrası on yıl süren çatışmanın sona erdirilmesine ilişkin umutlar, bugün uzun zamandır olduğundan daha fazladır. Ekim 2020'den bu yana ateşkes yapıldı ve petrol ablukası kaldırıldı. Geniş temsili olan Libya Siyasi Diyalog Forumu, 24 Aralık'ta seçimler düzenlemeyi kabul etti ve ülkeyi o zamana kadar yönetecek birleşik bir geçiş hükümeti seçme sürecini tamamladı. Her ne kadar Libya bu konularda adımlar atmaya başlasa da bazı konularda halen daha çıkmaza girmektedir. BM öncülüğünde 26-27 Mayıs tarihleri arasında gerçekleşen Libya Siyasi Diyalog Forumu'nda Temsilciler Meclisi'nin sorumluluklarını yerine getirmesi istenerek, en geç 20 Haziran tarihine kadar Devlet Yüksek Konseyi ile birlikte seçimlerin anayasal temelini netleştirilmesi ve bir seçim yasası çıkarmak için harekete geçilmesi çağrısı yapılmıştır. Fakat Libya'da hala üzerinde uzlaşamayan konular mevcuttur. Bunlardan bazıları, devlet başkanının doğrudan halk veya parlamento tarafından seçilmesi, 24 Aralık seçimlerinden önce anayasa referandumunun yapılması ve seçimlerin hukuki altyapısını oluşturacak anayasal temel belirlenmesi gibi konular halen daha tartışılmaktadır.⁴⁶³

Libya hükümetini zorlayacak konuların başında ülkedeki siyasi ve toplumsal bölünmüşlüğü gidermek, kurumları birleştirmek, Libya ordusunu birleştirmek, savaş suçlarıyla ilgili adım atmak ve olası çatışmaların önüne geçerek 24 Aralık'taki seçimleri gerçekleştirmek geliyor. Ülke gündeminde tartışma yaratarak ön plana çıkan konular arasında, siyaset ve güvenlik alanlarının yeniden yapılandırılması gibi sorunlar ön plana çıkmaktadır. Bilindiği üzere, ülkenin doğusunda Bingazi merkezli meşru olmayan grupların lideri Halife Hafter ve ona destek veren binlerce paralı asker bulunmaktadır. Batısında ise BM tarafından meşru kabul edilen Ulusal Mutabakat Hükümetine bağlı ordular bulunmaktadır. Tüm bu güçlerin parçalanmış olması ve bazı dış güçlerin Hafter

⁴⁶² Selin M. Bölme vd., “İsyan, Müdahale ve Sonrası: Libya’da Dönüşümün Sancıları”, *SETA Rapor*, S: 5, 2011, s: 49.

⁴⁶³ Mücahit Aydemir, “Libya’da Genel Seçimler Yaklaşırken Anayasa Referandumu ve Seçim Kanunu Tartışmaları Sürüyor”, *Anadolu Haber Ajansı*, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-genel-secimler-yaklasirken-anayasa-referandumu-ve-secim-kanunu-tartismalari-suruyor/2275617>, (20.07.2021).

güçlerine destek sağlamaya devam etmesi özellikle ülkede paralı askerlerin ve yabancı savaşçıların varlığının devam etmesinin siyasi süreç için gerçek bir tehlike oluşturduğu açıktır.

On yıl süren savaş ve bölünmeden sonra, Libya bu yıl içerisinde önemli adımlar atarak barışa biraz daha yakınlaşmıştır. Savaş içerisinde olan Batı merkezli Ulusal Anlaşma Hükümeti ile Doğu merkezli Halife Haftar'ın yönettiği Libya Silahlı Kuvvetlerini mart ayı içerisinde birleştirmek için Ulusal Birlik Hükümeti (GNU) kurulmuştur. GNU, ülkeyi 24 Aralık'ta uzun süredir ertelenen seçimlere götürmeyi amaçlayan geçici bir organdır. Her ne kadar ateşkes imzalanıp bir miktar ilerleme kaydedilmiş olursa da, birçok zorluk Libya için hala devam etmektedir. Bu zorlukların başında, ulusal uzlaşma için bir çerçeve geliştirmek ve yabancı güçlerin istikrarsızlaştırıcı rolünü ele almak gelmektedir.⁴⁶⁴ Libya'nın kırılğan toplumu ve karmaşık kimlik politikalarının yol açtığı köklü bölünmeler nedeniyle, Kaddafi sonrası geçiş konusunda ulusal kurumlar bir fikir birliği oluşturmak için mücadelelerini sürdürmektedir. Libya'nın karmaşık siyasi yapısı ve güvenlik faktörü, ülke içindeki rakip gruplar arasında barışın sağlanmasını zorlu hale getirmiştir. Libya'nın nasıl bir siyasi biçim alması gerektiği konusundaki anlaşmazlık, ülkenin son on yılda nasıl bir kaosa sürüklendiğinin en büyük göstergesidir. Libya'nın siyasi yörüngesi 2011'den bu yana farklı aşamalardan geçmiş olsa da, 2014 yılında Kaddafi ordusunun eski bir askeri lideri olan Halife Haftar, ülkedeki protestoların patlak vermesinin ardından Libya'ya geri dönerek, ülkenin doğusunda kendi savaşını yaratmış ve gözünü Trablus'a dikmiştir. Böylece haftar ülkenin fiilen ikiye bölünmesine yol açmıştır. O zamandan bu yana Libya, girdiği çatışma ortamından kurtulamamıştır. Libya için kritik bir an olan bu durumdan sonra halk, barışçıl bir geçiş sürecinin, demokrasi ve istikrar isteklerine yönelik hayallerinin yıkıldığı sinyallerini vermeye başlamıştır. Dış güçlerin aktif rol oynadığı Libya'da, Birleşik Arap Emirlikleri, Mısır, Rusya ve Fransa'nın yardımıyla Haftar, Doğu Libya'daki askeri gücünü genişletmiş, BAE ve Mısır en büyük ve en uzun süredir hizmet veren askeri sponsorları olarak kalmıştır. Her bir devlet de Libya'yı tekrar diktatör bir askeri rejime dönüştürme girişimlerinde Haftar'a geniş askeri ve operasyonel yardım sağlayarak Libya'da bir karşı

⁴⁶⁴ Nate Wilson, Elie Abouaoun, "On The Road to Peace, Libya Makes Progress But Hits Pitfalls", *United States Institute of Peace*, 2021, <https://www.usip.org/publications/2021/07/road-peace-libya-makes-progress-hits-pitfalls>, (20.07.2021).

devrimi desteklemeye devam etmektedir. Libya devrimi ile dış aktörler, Libya halkının ulusal kurumlar inşa etmesine ve Kaddafi sonrası geçiş sürecinde bir uzlaşmaya varmasına yardımcı olmaktan ziyade ekonomik ve siyasi çıkarlarını korumaya odaklanarak demokrasiye geçiş sürecini büyük oranda zora sokmaktadır. Libya’da çatışan yerel grupların birbirleri arasında rakip olan büyük aktörlerce desteklenmesi çatışmaların boyutunu genellikle arttırmakta ve olayları çözülmesi zor hale sokmaktadır. Libya’da devreye giren dış aktörler kendi çıkarlarından feragat ederlerse ve ulusal hükümet ile anlaşmaya varırlarsa yerel çatışmaların barışçıl bir sonla bitmesi daha kolay olur. Çünkü bölgede yerel gruplar birbirleri ile uzlaşmaya varacaksa bile dış aktörler bu uzlaşmaya engel olarak çatışmayı devam ettirecek yönetimleri iş başına getirebilir.

Libya halkının umutlarını yeşerten olay, Ağustos 2020’de ülke çapında ateşkesin ilan edilmesi ve 23 Ekim 2020’de Libya’nın iki savaşı partısından askeri delegasyonların 24 Aralık 2021’de seçimlere giden barış sürecini başlatan resmi bir ateşkes anlaşmasını ilan etmesi olmuştur. Eğer tüm bunlar özgür ve adil bir ortamda gerçekleşebilirse Libya için hayati bir adım atılmış olur. Tüm bunlar büyük ölçüde olumlu adımlar olsa da, BM liderliğindeki siyasi görüşmeler, tüm rakip taraflar için uzlaşmaya dayalı bir hükümet oluşturmayı başarsa bile, bu yıl aralık seçimlerine giden yolda yine de birçok engel olacağı var sayılmaktadır. Yeni geçici hükümet Libya için yakın gelecekte daha demokratik ve pürüzsüz bir iktidar geçişinin önünü açmada yeni bir fırsat sağlayabilir. Bununla birlikte, savaşa katılan tarafların kazanımlarından vazgeçme konusunda çok az istekli oldukları sürece istikrar garanti olmaktan uzak gibi görünmektedir. Ayrıca hem batı hem de doğu Libya’daki çeşitli silahlı grupların sonuca saygı gösterip göstermeyecekleri de şüpheli bir durum oluşturmaktadır. Tüm bunların yanında paralı askerlerin ve yabancı savaşçıların ülkeden ne zaman çekileceği de bir bilinmezlik oluşturmaktadır. Güvenilir bir seçim sağlamak için uluslararası aktörler, ülkenin birliğini ve egemenliğini artıracak şekilde ülke genelinde Libyalılarla ilişki kurarak BM’nin çabalarını desteklemek için yaklaşımlarını koordine etmelidir. Libyalı aktörlere sponsor olan kilit yabancı devletlerin desteği olmadan, hiçbir siyasi süreç istikrar getirmeyi başaramaz. Bu nedenle hem Libyalı hem de uluslararası tüm aktörler barışa karşı daha samimi bir duruş sergilemelidir. Bu bağlamda, uluslararası toplum, Libyalılara, güvenliğe

odaklanan ve ülkenin kurumlarını birleştiren sürdürülebilir bir strateji oluşturmaları için daha fazla yardım sağlamalıdır.⁴⁶⁵

Kabile geleneğinin devam ettiği ve tarihten bu yana baskıcı rejimlerle yönetilen Libya halkı için devrim, demokratik bir dönüşüm için tarihi bir fırsat yaratmıştır. Halkın seçimleri sonucu başa gelecek yönetimler bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirebilirse Libya'nın liberal demokrasiye evrilme süreci daha az sancılı geçebilir. Demokratik bir dönüşüm için Libya arabuluculuk sürecini başlatmalı, barışın desteklenmesi için kısa vadede; temsili bir hükümet kurmalı ki bunu yerine getirdi. Güvenliğin sağlanması için gerekli adımları başlatarak geçiş dönemi adaletinin sağlanması ve suçluların cezalandırılması için gerekli çalışmalara başlamalıdır. Şu an Libya'nın gündeminde yeni bir anayasanın oluşturulması çalışmaları yer almaktadır. Eğer Libya hükümeti tüm bu unsurları kısa vadede gerçekleştirmeyi başarırsa barışın sağlanmasına biraz daha yakınlaşacaktır. Uzun vadede barışın sağlanabilmesi için ise şu temel unsurları yerine getirmeye çalışmalıdır; karşıt taraflar ile ortak amaçlar ve karşılıklı bağımlılık ilişkisi oluşturmak, eğitim sistemini yenileyip, güçlendirmek, adil ve şeffaf seçimler sağlamak, ekonominin iyileştirilip, sosyal yapılanmayı sağlamak ve ulusal uzlaşma ortamını bir an önce yaratmak. Seçimlerle demokratikleşme sürecine giriş yapan Libya bugün 24 Aralık tarihinde cumhurbaşkanlığı ve parlamento seçimlerine doğru giderken, seçimler öncesi anayasa referandumunu düzenlemeyi hedeflemektedir. Demokrasi ve barışın sağlanması adına tüm bu unsurları gerçekleştirmek için sorumluluk sadece hükümete değil Libya toplumuna da düşmektedir. Ayrıca karşılıklı bağımlılık ilişkisi ve uluslararası güvenliğin sağlanabilmesi için uluslararası toplumun desteği demokratik bir dönüşüm için büyük önem arz etmektedir. Geçiş süreci boyunca, bu süreci sabote edecek unsurların olması muhtemeldir. Örneğin, Kaddafi döneminde rejimin sağladığı her fırsattan yararlanabilen kabileler, otoriter rejimin devamını arzu eden bazı radikal gruplar, Kaddafi döneminde polis, asker, bürokrat olan bazı ayrıcalıklı kişiler bu dönüşüm sürecine engel olmaya çalışabilecektir. Devlet içinde demokrasi dönüşümlerine karşı çıkan bu grupları baskı altına almak hükümetin başlıca görevlerinden biridir. Çünkü bu ayrılıkçı grupların

⁴⁶⁵ Ferhat Polat, "After a Decade of Turmoil is Peace Within Reach in Libya?", *Anadolu Agency*, 2021, <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-after-a-decade-of-turmoil-is-peace-within-reach-in-libya/2148932>, (20.07.2021).

kontrol altına alınmaması ya da alınamaması Libya'nın demokrasiye evrilme sürecine balta vurabilir.

2021 Libya için barışçıl bir geçiş yılı olacaksa, uluslararası toplum geçici hükümeti desteklemek için birleşmeli ve seçimler yapmak ve ulusal uzlaşma sürecini başlatmak gibi temel görevlerini yerine getirmek için yeterli kaynaklar sağlamalıdır.

Libya'nın bölgesel bölünmeleri özellikle geçici hükümetin oluşum sürecinde, referandum yasası ve anayasa üzerindeki çözülmemiş tartışmalarda kendisini belli etmektedir. Planlanan seçimlerden önceki 10 ay içinde bölgesel ihtilafları çözmek mümkün olmayacak olsa da yeni hükümetin en azından ulusal uzlaşmayı teşvik etmeye başlaması gerekmektedir. Bölgesel ayrılıkları ve kurumları birleştirmek için önemli adımların da atıldığını belirtmek gerekir. Libya krizindeki tarafların temsilcilerinin yer aldığı 5+5 Ortak Askeri Komisyonu, rakip silahlı kuvvetlerden temsilcileri bir araya getirmiştir. Bu görüşmelerde ülkenin kuzeyi boyunca uzanan Sahil Yolunun açılması ve yabancı paralı askerlerin ülkeyi terk etmesi konularının ele alınırken, muhalif taraflar ayrıca ulusal bütçeyi birleştirmek ve para politikası üzerinde anlaşmak için harekete geçmiştir.⁴⁶⁶ Bu komisyonun toplanması geçiş hükümetinin ve seçimleri kolaylaştıracak mevzuatın onaylanması için kritik öneme sahiptir. Seçimler için anayasal bir temel üzerinde anlaşma ve ulusal birliğin güçlendirilmesi, seçimlere giden yolda ve geçiş döneminin sona ermesinde kilit rol oynayacaktır. Bununla birlikte, Libya'da sürdürülebilir barış, nihai olarak, üç bölgenin farklı isteklerini yaşayabilir bir Libya devleti içinde barındırabilecek, ulusal altı yönetim sisteminde kapsamlı bir reform yoluyla bölgesel parçalanmanın üstesinden gelmeye bağlı olacaktır. Libya 2021'de seçilmiş hükümete geçişi tamamlasa bile, iyi işleyen bir demokrasinin kurulması, uluslararası toplumun desteği de dahil olmak üzere yıllarca çalışmayı gerektirecektir.

Diğer yandan 23 Haziran tarihinde Berlinde ikinci Berlin Konferansı gerçekleştirilmiştir. Berlin Konferansı'nın gündeminde Libya'da 24 Aralık tarihinde gerçekleştirilecek seçimler ve yabancı askeri müdahaleler konuları yer almaktaydı. Toplam elli sekiz maddeden oluşan sonuç bildirgesinde seçimlerin planlandığı gibi yapılması ve Libya'daki yabancı güçler ve paralı askerlerin ülkeden ayrılması gerektiğine

⁴⁶⁶ Simona Ross, Stefan Wolff, "Libya: Amid Hope For Peace, Regional Rifts Still Pose Hurdles", *United States Institute of Peace*, 2021, <https://www.usip.org/publications/2021/02/libya-amid-hope-peace-regional-rifts-still-pose-hurdles>, (20.07.2021).

değnilmiştir. Somut ve bağlayıcı sonuçların ortaya çıkmadığı ikinci Berlin Konferansı da birincisinden farklı görülmemiştir fakat Almanya Dışişleri Bakanı Heiko Maas'a göre Ocak 2020'de düzenlenen birinci Berlin Konferansı sayesinde Libya'da geçiş hükümeti kurulmuş, ateşkes sağlanmış ve petrol ambargosu kaldırılarak ülke birçok açıdan daha iyiye gitme yönünde evrilmeye başlamıştır fakat birçok uzmana göre birinci ve ikinci Berlin Konferansı somut sonuçların ortaya çıkaracak bağlayıcılıktan uzak ve eksik bir yapılanmaya sahiptir. Konferansın başlıca gündem maddesi, seçimlerin öngörüldüğü şekilde gerçekleşmesiyken asıl soru tarafsız güvenlik güçlerinin yokluğunda seçim güvenliğinin nasıl sağlanacağı ve seçim sonuçlarının taraflar arasında kabul edilip edilmeyeceği sorusudur. Konferansın diğer odak noktası ise, dış müdahalenin sona erdirilmesi ve yabancı güçlerin ülkeden çekilmesidir. Fakat bilindiği üzere Libya'nın doğu kısmı Halife Hafter güçleri tarafından kontrol edilmekte ve bu gayrimeşru güçlere desteği Rus Wagner Grubu, Sudanlı Cancavid milisleri, Suriyeli ve Çadlı savaşçılar gibi Rusya ve Birleşik Arap Emirlikleri tarafından desteklenen binlerce paralı asker vermektedir.⁴⁶⁷ Buradaki asıl çelişki ve cevap bulunamayan soru ise Rusya, BAE gibi devletlerin Libya'daki yabancı savaşçılar ile ilişkilerini resmi olarak kabul etmemesidir. Libya'daki varlıklarını reddeden bu güçlerin geri çekilme konusunda nasıl bir yol izleyecekleri bilinmezliğini korumaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde bu konferansta, ilki gibi somut gerçeklerden uzak teoride kalmıştır ve sonuç alınıp öngörülen tarihte seçimlerin gerçekleştirilmesi biraz zor görünmektedir. Çünkü hala Libya'nın doğusunda Rusya ve BAE'den destek gören Hafter güçleri bulunmakta ve bu da ülkenin güvenliğini ve istikrarını tehdit etmektedir. Seçimlere kadar paralı askerlerin ülkeden çıkarılıp, ordu bütünlüğünün sağlanması gerekmektedir. Yeni yapılacak anayasada çifte vatandaşların ve asker kökenli olanların aday olamaması durumu varken, Hafter'in bu anayasa çalışmasını desteklemesi mümkün görülmemektedir. Hafter güçleri kontrol altına alınmadan doğu ve güney bölgesi tehdit altındayken, Libya'da siyasi geçiş sürecinin başarıya ulaşması pek olası değildir. Libya'da çatışan tarafların farklı dış aktörler tarafından kontrol edildiği sürece, Libyalılar kendi içlerinde uzlaşma

⁴⁶⁷ Mücahit Aydemir, "İkinci Berlin Konferansı Libya'da Seçimlerin Güvenliği İçin Somut ve Bağlayıcı Sonuçlar Ortaya Koyamadı", *Anadolu Ajansı*, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ikinci-berlin-konferansi-libyada-secimlerin-guvenligi-icin-somut-ve-baglayici-sonuclar-ortaya-koyamadi/2285210>, (20.07.2021).

sağlayamadığı sürece, bağımsızlığını ve birliğini, barışını sağlamadan çok uzak olacak gibi durmaktadır.

Sonuç olarak, çalışmanın amacını oluşturan “Libya sorununun arkasında yatan dinamiklerin neler olduğu ve sorunun çözümüne dair yöntemlerin neler olabileceği” soruları Libya’da ki siyasal, ekonomik, sosyal sorunların nedenlerine, ulusal kimliğin önemli rolüne ve Kaddafi’nin soruna etkisine değinilerek Libya’nın karmaşık siyasetini ve yapısını açıklamaya çalışmaktadır. Bu çalışma, devrimden bu yana on yıl geçmesine rağmen Libya’da barışı inşa sürecinin hala tamamlanamamış olduğunu göstermektedir. Anayasanın hala hazırlanamaması, ekonominin çökmesi, güvenlik sisteminin sağlanamaması, yabancı askerlerin ülkede varlıklarını sürdürmesi gibi birçok sorun Libya sorununun çözülmesinin önünde uzun bir süre daha engel oluşturacak gibi görünmektedir. Bu çalışma her ne kadar yapılan röportajlar çerçevesinde şekillenmese de, halkın belli bir kesiminin düşüncelerini yansıttığını belirtmek gerekmektedir. Bu süreçte Libya hükümeti ya kendi demokratik sistemini baştan inşa ederek halkın taleplerine cevap vererek ulusal uzlaşma ortamını yaratacak ya da diğer batılı devletlerin sistemine entegre olarak dışa bağımlı bir ülke haline gelecektir. Bu zor süreçte Libya hükümetine ve halkına ulusun inşa sürecinde büyük sorumluluklar düşmektedir.

Yukarıdaki tartışmalardan çıkan sonuç, Kaddafi'nin devrilmesine ve öldürülmesine yol açan ayaklanmanın ardından Libya'nın siyasi, sosyal ve kültürel olarak değişmek için tarihi bir fırsata sahip olduğudur. Yukarıda özetlenen barış inşa süreci başarıyla tamamlanırsa ülke demokrasi yönünde kolay olmasa da ilerleme fırsatını yakalayabilir. Çatışma sonrası Libya toplumu, hızla ele alınması gereken geniş ve karmaşık bir dizi sorunla karşı karşıya kalmıştır. Birçok kurumsal, ekonomik, sosyal ve politik sorunun çözülmesi, çatışmanın kendisiyle ilgili olduğu için, aciliyet gerektiren konular arasında yer almaktadır. Bu sorunların zamanında çözülememesi, şiddetin daha da artması için gerekli koşulları yaratabilir. Bu tür zorlu görevlerle başa çıkmak ve Libya'da barışı inşa etmek, yalnızca bir aktörün çabalarıyla mümkün görünmemektedir. Yapılacak çabalar, yerel ve uluslararası çeşitli aktörler tarafından ele alınmalıdır. Özellikle önemli olan, büyük güçlerin siyasi çıkarlarından bağımsız olarak faaliyet gösteren ve Libya'daki pek çok rakip aşiret kendi başlarına kalıcı bir barış tasarlamak için en az donanıma sahip oldukları için bir şekilde güvenilir olan üçüncü tarafların katılımını teşvik etmektir. Ayrıca, tarafların barışı tesis etme taleplerini karşılama kapasiteleri,

kurumsal zayıflıkların yanı sıra sınırlı insan ve mali kaynaklar nedeniyle ciddi şekilde kısıtlanmaktadır. Bu nedenle Libya'da barışın inşası sürecinde üçüncü tarafların destekleri çok önemlidir. Genel olarak, mevcut zorluklar ustaca ele alınırsa, Libya kesinlikle Kuzey Afrika'da demokratik istikrar için olumlu bir güç olma yolunda ilerleyebilir.

Bu konu ile ilgili gelecekte yapılacak araştırmalar için, Libya hükümetinin ve sahada etkili olan (AB, BM vb.) aktörlerin barış inşa etme çabalarının gerçek etkililiğine bakıp daha kapsamlı analizler ortaya konulabilir. Bu çalışma, Libya hükümetinin ve devlet dışı aktörlerin Libya'ya yönelik hedeflerini ve eylemlerini netleştirebilecek kurumlarda bulunan yetkililer ve Libya'daki Sivil Toplum Kuruluşları temsilcileri ile görüşmeler yapılarak daha da genişletilebilir. Libya'daki kabile üyeleri ile yapılacak yüz yüze görüşmeler ve yerel halkla etkileşime geçmek çalışmanın etkinliğini daha da artırarak literatüre büyük katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Abdulkader Assad, "Dbeibah: All Libyans Have The Right To Criticize Government Performance", *The Libya Observer*, 2021.
- Akıncı, B. A. (2015). *Türkiye'nin Libya ile İnışli Çıkışlı İlişkisi*. Uluslararası Politika Akademisi: <http://politikaakademisi.org/2015/05/14/turkiyenin-libya-ile-inisli-cikisli-iliskisi/> adresinden alındı
- Al Jazeera English. (2014). *Lockerbie: What Really Happened?* Al Jazeera English: <https://www.aljazeera.com/videos/2014/3/11/lockerbie-what-really-happened> , adresinden alındı
- Al-Gamaty, G. (2019). *The Battle For Libya's Oil Wealth is Set to Intensify*. Middle East Eye: <https://www.middleeasteye.net/opinion/battle-libyas-oil-wealth-set-intensify> adresinden alındı
- Aljazeera Turk. (2012, Temmuz). *Libya'nın Yeni Aktörleri: Siyasi Partiler*. Aljazeera Turk: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/libyanin-yeni-aktorleri-siyasi-partiler> adresinden alındı
- Aljazeera Turk. (2014). *Libya'da Seçimler 25 Haziran'da*. Aljazeera Turk: <http://www.aljazeera.com.tr/haber/libyada-secimler-25-haziranda> adresinden alındı
- Aljazeera Turk. (2014, Mart). *Ülke Profili: Libya*. Aljazeera Turk: <http://www.aljazeera.com.tr/ulke-profil/ulke-profil-libya> , adresinden alındı
- Aljazeera. (2011). *Gaddafi Blames Al-Qaeda for Revolt*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2011/2/25/gaddafi-blames-al-qaeda-for-revolt> adresinden alındı
- Aljazeera. (2017). *Khalifa Haftar Forces Capture Key Libya Oil Terminals*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2017/3/14/khalifa-haftar-forces-capture-key-libya-oil-terminals> adresinden alındı
- Aljazeera. (2017). *Warplanes Carry Out New Strikes on Libya's Derna*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2017/5/29/warplanes-carry-out-new-strikes-on-libyas-derna> adresinden alındı
- Aljazeera. (tarih yok). *Point Blank: Egypt*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2019/11/13/point-blank-egypt-russia-and-uae-sent-arms-to-libyas-haftar> adresinden alındı
- Alkanat, A. (2020). AB'nin Libya Politikası. *SETA*(261), s. 1-10.
- Allahoum, R. (2020). *Libya's War: Who Is Supporting Whom*. Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2020/1/9/libyas-war-who-is-supporting-whom> adresinden alındı
- Almenfi, M. (2017). *In Libya, Only One System of Law is Function and It's not a State Law*. The Libya Observer: <https://www.libyaobserver.ly/opinions/libya-only-one-system-law-function-and-it's-not-state-law> adresinden alındı

- Al-Shadeedii, A.-H., & Ezzeddine, N. (2019). Libyan Tribes in the Shadows of War and Peace. *Netherlands Institute of International Relations*, 6-7.
- Alterman, J. B. (2006). Libya and US: The Unique Libyan Case. *Middle East Quarterly*, 1-9.
- Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransanın-misira-sattigi-savasucaklari-hafter-icin-kullanilmis/1589669> adresinden alındı.
- ANKASAM-Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi, 2(1), 171.
- Apps, P. (2011). *Factbox: Libya's Tribal, Cultural Divisions*. REUTERS: <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes/factbox-libyas-tribal-cultural-divisions-idUSTRE77O43R20110825> adresinden alındı
- Apps, P. (2011). *Factbox: Libya's Tribal, Cultural Divisions*. Reuters: <https://www.reuters.com/article/us-libya-tribes-idUSTRE77O43R20110825> adresinden alındı
- Arı, T. (1990). Morton A. Kaplan ve Uluslararası Politikada Sistem Yaklaşımı. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1-2), 104-115.
- Arı, T. (2010). *Uluslararası İlişkilere Giriş* (s. 47). içinde Bursa: MKM Yayınları.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*. Bursa: MKM Yayınları.
- Arı, T. (2017). *Geçmişten günümüze Ortadoğu Irak, İran, ABD, Petrol, Filistin Sorunu ve Arap Baharı* (Cilt 2). Bursa: Alfa Akademi.
- Arı, T. (2018). *Uluslararası İlişkiler Teorileri*. Bursa: Aktüel 16.
- Arkhangelskaya, A., & Shubin, V. (2013). Russia's Africa Policy. *SAIIA*(157), 9.
- Assad , A. (2018). *UN Envoy: Libya's Elections may not be Held This Year*. The Libya Observer: <https://www.libyaobserver.ly/news/un-envoy-libyas-elections-may-not-be-held-year> adresinden alındı
- Assad, A. (2019). *Detained Pro-Haftar Pilot Reveals New Details About Egypt, Russia, UAE and France's Support*. The Libya Observer: <https://www.libyaobserver.ly/news/detained-pro-haftar-pilot-reveals-new-details-about-egypt-russia-uae-and-frances-support> adresinden alındı
- Ataman, M., & Karaduman, M. A. (2020). BAE ve Suudi Arabistan'ın Libya Krizine Müdahalesi: Halkın İradesine Darbe Siyaseti. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 69-80). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Aydemir, M. (2021). *BM Öncülüğündeki Libya Siyasi Diyalog Forumu Libya'nın Geçici Yönetimini Belirlemede Sona Yaklaştı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bm-onculugundeki-libya-siyasi-diyalog-forumu-libyanin-gecici-yonetimini-belirlemede-sona-yaklasti/2132139> adresinden alındı
- Aydemir, M. (2021). *İkinci Berlin Konferansı Libya'da Seçimlerin Güvenliği İçin Somut ve Bağlayıcı Sonuçlar Ortaya Koyamadı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ikinci-berlin-konferansi-libyada-secimlerin-guvenligi-icin-somut-ve-baglayici-sonuclar-ortaya-koyamadi/2285210> adresinden alındı

- Aydemir, M. (2021). *Libya'da Genel Seçimler Yaklaşırken Anayasa Referandumu ve Seçim Kanunu Tartışmaları Sürüyor*. Anadolu Haber Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/libyada-genel-secimler-yaklasirken-anayasa-referandumu-ve-secim-kanunu-tartismalari-suruyor/2275617> adresinden alındı
- Ayesh, M. (2020). *UAE Backed Fighters From Sudan and Chad Join Hafta*. Middle East Eye: <https://www.middleeasteye.net/news/arabic-press-review-3> adresinden alındı
- Ayhan, V. (2012). *Arap Baharı İsyenlar, Devrimler ve Değişim*. Bursa: MKM.
- Ayhan, V. (2012). *Libya İç Savaşı: Kaddafi Rejiminin Sonu*. TUIÇ Akademi: <http://www.tuicakademi.org/libya-ic-savasi-kaddafi-rejiminin-sonu> adresinden alındı
- B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 101-106). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Baaker, A. (2020). Kaddafi Karşıtı Devrim ve Sonrasında Katar'ın Libya Politikası.
- Baltalı, M. E. (2019). *Libya'da Kaddafi Dönemi: Yönetim Tarzı ve Yarattığı Sorunlar*. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Barfi, B. (2014). Khalife Hafta: Rebuilding Libya from the Top Down. *The Washington Institute For Near East Policy*, 2-3.
- Bayat, C. (2018). Rusya-Libya İlişkileri ve BM Güvenlik Konseyi'nde Libya'ya Yönelik Askeri Müdahale Tartışmaları Sırasında Rusya'nın Politik Tutumu.
- Bayık, H. (1973). *Kaddafi*. Ankara: Nur Yayınları.
- BBC News. (2011). *Fransız Uçakları Libya'ya Saldırdı*. BBC News: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/03/110319_libya_3update adresinden alındı
- BBC News. (2020). *Wagner Grubu: Libya'daki Rus Paralı Askerler Hakkında Neler Biliniyor?* BBC News: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51008162> adresinden alındı
- BBC. (2011). *Libya Protests: Second City Benghazi Hit by Violence*. BBC News: <https://www.bbc.com/news/world-africa-12477275> adresinden alındı
- BBC. (2020). *Libya'daki En Önemli Siyasi Aktörler Hangi Ülkeler Ve Kim, Ne İstiyor?* BBC News: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50976809> adresinden alındı
- Becker, J., & Schmitt, E. (2018). *As Trump Wavers on Libya*. <https://www.nytimes.com/2018/02/07/world/africa/trump-libya-policy-russia.html> adresinden alındı
- Benli Altunışık, M. (2011). Arap Ayaklanmaları: Dönüşümü Etkileyen Faktörler. *Mülkiye*, 35(272), 98.
- Bolelli, Ş. (2019). *İtalya'dan Libya Hamlesi*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/italyadan-libya-hamlesi/1449645> adresinden alındı

- Bölme, S. M., Ulutaş, U., Küçükkeleş, M., Özhan, T., & Bektaş, E. (2011). Batı ve Kaddafi Makasında Libya. *SETA Rapor*(3), 8-40.
- Bölme, S. M., Ulutaş, U., Özhan, T., & Küçükkeleş, M. (2011). İsyân, Müdahale ve Sonrası: Libya'da Dönüşümün Sancıları. *SETA Rapor*(5), s. 49.
- Bugaighis, H. (2021). Libya. H. Abdulhadi, & A. Hawthorne içinde, *Beyond Rhetoric: How Should The Biden Administration Support Human Rights and Democracy in The Middle East and North Africa?* (s. 9). POMED.
- Busuttil, Thea, "The role of the media in facilitating peace in post-conflict societies : an analysis of how it may affect the state building process in Libya", *OARAUM*, 2016.
- Caner, C., & Şengül, B. (tarih yok). Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları içinde Libya: Tarihsel ve Yapısal bir Analiz. *Uluslararası AFRO-Avrasya Araştırmaları Dergisi*(6), s. 67.
- Cevher, C. (2020). *Libyalılar, Savaşa ve Kaynak Yetersizliğine Rağmen Belediye Seçimlerinde Yarışıyor*. Şarkul Avsat: <https://turkish.aawsat.com/home/article/2459426/libyalılar-savaşa-ve-kaynak-yetersizliğine-rağmen-belediye-seçimlerinde> adresinden alındı
- Ceviz , N. (2011, Mart). Libya Tarihine Kısa Bir Bakış. *Ortadoğu Analiz*(27), 81.
- Chatham House. (2012). Libya: Establishing The Rule of Rights. *Libya Working Group Meeting Summary*, s. 2-11.
- Chaudhry, S. (2016). General Khalifa Haftar. *Danu Strategic Forecasting Group*, 1.
- Chivvis, C. S., & Martini, J. (2014). *Libya After Qaddafi*. RAND Corporation: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_reports/RR500/RR577/RAND_RR577.pdf adresinden alındı
- Cizza, L. (tarih yok). *National Reconciliation in Libya*. Altai Consulting: <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/National%2520Reconciliation%2520in%2520Libya%2520Survey.pdf> adresinden alındı
- Colei, P., & Mangan, F. (2016). Tribe, Security, Justice and Peace in Libya Today. *Peaceworks*(118), s. 6.
- Cordell, D. D. (2019, September). *Libya*. Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/place/Libya> adresinden alındı
- Council of EU. (2003). *A Secure Europe in a Better World*. European Security Strategy: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15895-2003-INIT/en/pdf> adresinden alındı
- Crisis 24. (2021). *Libya: Security Situation to Remain Unstable Due to Lack of Unified Security Force and Government*. Crisis 24: <https://crisis24.garda.com/insights-intelligence/intelligence/risk-alerts/wip1001173274/libya-security-situation-to-remain-unstable-due-to-lack-of-unified-security-force-and-government-update-3> adresinden alındı.
- Çıldır, Ş. (2018). 1969 Libya Askeri Darbesi. *Ortadoğu Analiz*, 8(76), 57.

- Çoban , B. (tarih yok). Toplumsal Çatışma, Demokratik İletişim ve Alternatif Medya. *Dergipark*, s. 2-3.
- Daw, M. A., El-Bouzedi, A., & Dau, A. A. (2015). Libyan Armed Conflict 2011: Mortality, Injury and Population Displacement. *African Journal of Emergency Medicine*, 103.
- De Maio, G. (2018). *The Palermo Conference on Libya: A Diplomatic Test for Italy's New Government*. Brookings: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2018/11/19/the-palermo-conference-on-libya-a-diplomatic-test-for-italys-new-government/> adresinden alındı
- Deighton, B. (2011). *NATO Hits Gaddafi Hometown Site as Fighters Close in*. Reuters News: <https://www.reuters.com/article/us-nato-sirte/nato-hits-gaddafi-hometown-sirte-as-fighters-close-in-idUSTRE77R26R20110828> adresinden alındı
- Delalande, A. (2017). *How Emirati Air Power Turned Haftar's Libyan Oil Ports Disaster to Victory*. <http://www.middleeasteye.net/columns/how-did-libyan-national-army-manage-retake-oil-crescent-such-short-time-393617622> adresinden alındı
- Delalande, A. (2019). *The Rise of Libya's Renegade General: How Haftar Built His War Machine*. Middle East Eye: <https://www.middleeasteye.net/news/rise-libyas-renegade-general-how-haftar-built-his-war-machine> adresinden alındı
- Demir , G. (2020). *İnsani Müdahale ve Koruma Sorumluluğu Çerçevesinde Libya ve Suriye*. İhtisas Akademi: <https://ihtisasakademi.tugva.org/yayinlar/insani-mudahale-ve-koruma-sorumlulugu-cercevesinde-libya-ve-suriye/> adresinden alındı
- Demir, M. (2020). Libya'da 2011 Sonrası Siyasal Süreçlerde Dış Aktörlerin Rolü. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 92-97.
- Deutsche Welle Türkçe. (2015). *BM: Libya'da Ulusal Birlik Hükümeti Kuruldu*. Deutsche Welle Türkçe: <https://www.dw.com/tr/bm-libyada-ulusal-birlik-hukumeti-kuruldu/a-18771615> adresinden alındı
- Deutsche Welle Türkçe. (2021). *Libya'da Geçici Birlik Hükümeti Seçildi*. Deutsche Welle Türkçe: <https://www.dw.com/tr/libyada-geçici-birlik-hukumeti-seçildi/a-56473875> adresinden alındı
- Deutsche Welle. (2019). *Türkiye'nin Libya'ya Silah Sevkiyatı BM Raporunda*. Deutsche Welle: <https://www.dw.com/tr/turkiyenin-libyaya-silah-sevkiyatı-bm-raporunda/a-51620508> adresinden alındı
- Doğan, G., & Durgun, B. (2012). Arap Baharı ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(15), 64-75.
- Domazeti, R., & Altun, T. (2018). Libya: Çalınmış Devrim. *İNSAMER*(59), s. 29. İNSAMER. adresinden alındı
- Domazeti, R., & Altun, T. (2018, Nisan). *Libya Çalınmış Devrim*. İNSAMER: https://insamer.com/tr/libya-calinmis-devrim_1365.html adresinden alındı

- Duran, B., & Kekilli, E. (2020). Türkiye'nin Libya İnisiyatifi ve Değişen Dengeler. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 15-26). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Duvar English. (2019). *Italy Warns Turkey Against Military Intervention in Libya*. Duvar English: <https://www.duvarenglish.com/diplomacy/2019/12/29/italy-warns-turkey-against-military-intervention-in-libya> adresinden alındı
Düşünce(66), s. 15.
- Ecoi.net, "Libya's Media Needs Reform", 2021,
<https://www.ecoi.net/en/document/2046241.html>, (06.02.2022).
- Efendioğlu, Y. A. (2005). Temsili Demokrasinin Seçim Ayağı. *TBB Dergisi*, 60, s. 72.
- El-Kaddafi, M. (1976). *Yeşil Kitap*.
- Enrica, O. (2011). Libya Before and After Gaddafi: An International Law Analysis. 6-17.
- Erdurmaz, S. (2011). *Libya Arap Baharının Solan Yüzü*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Erdurmaz, S. (2011). *Libya Silahlı Kuvvetlerine Genel Bir Bakış*. TÜRKSAM:
<http://turksam.org/libya-silahli-kuvvetlerine-genel-bir-bakis> adresinden alındı
- Ermağan, İ., & Gümüş, B. (2014). Katar Dış Politikası ve Arap Baharı. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), s. 306-313.
- Erşen, E. (2014). Rusya'nın Arap Baharı Politikası. *Ortadoğu Analiz*, 6(61), 78-81.
- Euronews. (2017). *İtalya ve Akdeniz'deki Mülteci Akınını Durdurmak için Anlaştı*. Euronews: <https://tr.euronews.com/2017/02/02/italya-ve-libya-akdeniz-deki-multeci-akinini-durdurmak-icin-anlasti> adresinden alındı
- Euronews. (2019). *Italy PM Giuseppe Conte Warns of Russian and Turkish Involvement in Libya*. Euronews: <https://www.euronews.com/2019/12/28/italy-pm-giuseppe-conte-warns-of-russian-and-turkish-involvement-in-libya> adresinden alındı
- Euronews. (2019). *Libya: Hafter Güçleri, Petrol Gelirlerinin Yurt Dışındaki Bir Bankaya Yatırılmasını İstiyor*. Euronews: <https://tr.euronews.com/2020/07/12/libya-hafter-gucleri-petrol-gelirlerinin-yurt-d-s-ndaki-bir-bankaya-yat-r-lmas-n-istiyor> adresinden alındı
- European Commission. (2021). *Libya*. European Commission:
https://ec.europa.eu/echo/where/africa/libya_en adresinden alındı
- European Council. (2011). *Declaration by the High Representative, Catherine Ashton, on behalf of the European Union on events in Libya*. European Council:
https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/cfsp/119397.pdf adresinden alındı
- Europeanforum.net. (2020). *Libya*. Europeanforum.net:
<http://www.aljazeera.com.tr/haber/libyada-secimler-25-haziranda> adresinden alındı
- Ezaydi, S. (2020). *What Exactly is Happening in Libya?* Open Democracy:
<https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/what-exactly-happening-libya/> adresinden alındı

- Fanack.com, "Population of Libya", 2020, <https://fanack.com/libya/population/#tribes>, (04.11.2020).
- Fanack.com. (2020). *Population of Libya*. Fanack.com: <https://fanack.com/libya/population/#tribes> adresinden alındı
- Farah, N. (2015). *Tribalism in Post-Revolution Libya*. Brave New Libya: <https://bravenewlibya.wordpress.com/2015/11/04/tribalism-in-post-revolution-libya/> adresinden alındı
- Fasanotti, F. S., & Mezran, K. (2017). Brookings: <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2017/04/03/no-italy-is-not-guilty-of-neocolonialism-in-libya/> adresinden alındı
- Faytre, L. (2020). İmkân ve Kısıtlar arasında Fransa'nın Libya Politikası. B. Duran , & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 223-232). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Fırat, Ş., & Özkan , D. (2021). *BM Libya'ya Müdahale Ederken Aynı Dönemde Neden Suriye'ye Müdahale Etmedi?* TÜİÇ Akademi: <https://www.tuicakademi.org/birlesmis-milletler-libyaya-mudahale-ederken-ayni-donemde-neden-suriyeye-mudahale-etmedi/> adresinden alındı
- Fraihat, I. (2016). *Unfinished Revolution: Yemen, Libya and Tunisia After The Arab Spring*. London: Yale University Press.
- France 24. (2014). *Gaddafi Funded Mentally Deficient Sarkozy, Interview Claims*. France 24: <https://www.france24.com/en/20140128-france-sarkozy-gaddafi-campaign-funds-libya-television> adresinden alındı
- From the Ground Up: UN Support to Local Mediation in Libya. (2018). *International Peace Institute*, 5-6.
- Frontex. (tarih yok). *Who We Are?* Frontex: <https://frontex.europa.eu/about-frontex/who-we-are/origin-tasks/> adresinden alındı
- Gaub, F. (2014). A Libyan Recipe for Disaster. *Survival: Global Politics and Strategy*, 56(1), s. 101.
- Golovkina, M., & Abbas, M. (2011). *Last Throes of Libya War Focus on Sirte*. Reuters News: <https://www.reuters.com/article/us-libya/last-throes-of-libya-war-focus-on-sirte-idUSTRE77A2Y920110828> adresinden alındı
- Gönenç, L. (2011). *Anayasa Yapımı*. Tepav Anayasa Çalışma Metinleri: https://www.tepav.org.tr/upload/files/1317886508-3.Anayasa_Yapimi.pdf adresinden alındı
- Guerin, O. (2015). *Islamic State: Egyptian Christians Held in Libya Killed*. BBC News: <https://www.bbc.com/news/world-31481797> adresinden alındı
- Güngörmez, O. (2020). İtalya'nın Libya Politikası. *SETA*(257), s. 1-10.
- Habertürk. (2011). *Libya'nın Yeni İktidarı: Ulusal Geçiş Konseyi*. Habertürk: <https://www.haberturk.com/dunya/haber/668811-libyanin-yeni-iktidari-ulusal-gecis-konseyi> adresinden alındı

- Hagger, N. (2009). *The Libyan Revolution: It's Origins and Legacy a Memoir and Assessment*. Washington D.C.: O Books.
- Hamsici, M. (2013). *Barişa Giden Yolda Hakikat ve Uzlaşma*. BBC Türkçe: https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/01/130121_peace_process_11_south_africa adresinden alındı
- Hatitah, A. (2011). *Libyan Tribal Map: Network of Loyalties That will Determine Gaddafi's Fate*. CETRI: <https://www.cetri.be/Libyan-Tribal-Map-Network-of?lang=fr> adresinden alındı
- Hayden, S. (2019). *The U.N. Is Leaving Migrants to Die in Libya*. Foreign Policy: <https://foreignpolicy.com/2019/10/10/libya-migrants-un-iom-refugees-die-detention-center-civil-war/> adresinden alındı
- Hider, J. (2011). *Libyans Go Their Own Way in East*. The Weekend Australian: <https://www.theaustralian.com.au/in-depth/middle-east-in-turmoil/libyans-go-their-own-way-in-east/news-story/cc48956bb6114c9b48de378e8ba10009> adresinden alındı
- Hinnesbusch, R. A. (1984). Charisma, Revolution, and State Formation: Qaddafi and Libya. *Third world Quarterly*, 6(1), 59-73.
- Holland, S. (2019). *White House Says Trump Spoke to Libyan Commander Haftar on Monday*. Reuters: <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-trump-idUSKCN1RV0WW> adresinden alındı
- Human Rights Watch. (2012). *Libya*. Human Rights Watch: https://www.hrw.org/sites/default/files/related_material/libya_2012.pdf adresinden alındı
- Hürriyet. (2017). *Mısır Libya'yı Vurdu*. Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/son-dakika-misir-libyayi-vurdu-40471243> adresinden alındı
- Hürriyet. (2018). *Libya'da Anayasa Referandumu Ocak 2019'da*. Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/libyada-anayasa-referandumu-ocak-2019da-41043597> adresinden alındı
- Hürriyet. (2020). *Libya Petrol Zenginliğini Kullanamıyor*. Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/libya-petrol-zenginligini-kullanamiyor-41529682> adresinden alındı
- Ibrahim, A. (2015). Is It Possible to Bring Peace to Libya? *Libyan Organization of Policies and Strategies*, s. 1-8.
- IFES. (2020). *Elections in Libya: 2020 Municipal Elections*. ifes.org: <https://www.ifes.org/faqs/elections-libya-2020-municipal-elections> adresinden alındı
- IMF. (2021). *Real GDP Growth: BAE*. IMF: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/OEMDC/ADV_EC/WEO_WORLD/ARE adresinden alındı
- International Center for Transitional Justice. (2019). *Transitional Justice*. International Center for Transitional Justice: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf> adresinden alındı

- International Information Programs. (tarih yok). *Hukukun Üstünlüğü*. International Information Programs:
http://www.usembankara.org.tr/Principles_Democracy/law.htm adresinden alındı
- Işık, M. (2020). *BAE'nin Savunma Politikaları*. Stratejik Düşünce Enstitüsü:
<https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/birlesik-arap-emirliklerinin-savunma-politikalari-kose-yazisi-17596> adresinden alındı
- Işık, M. (2020). *Libya'da Kabileler ve Güçler*. Stratejik Düşünce Enstitüsü:
<https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/libyada-kabileler-ve-gucler-kose-yazisi-17994> adresinden alındı
- İbicioğlu, S. (2019). *Libya: Warplane of Haftar Forces Downed*. Anadolu Ajansı:
<https://www.aa.com.tr/en/middle-east/libya-warplane-of-haftar-forces-downed/1667002> adresinden alındı
- İNSAMER. (tarih yok). *Libya*. https://insamer.com/tr/libya_839.htm adresinden alındı
- İskender, S. (2011). *Kaddafi Sonrası Libya Petrolleri Nasıl Paylaşılacak?* Dünya Gazetesi: <https://www.dunya.com/gundem/kaddafi-sonrasi-libya-petrolleri-nasil-paylasilacak-haberi-153819> , adresinden alındı
- Jamestown Foundation. (2017). *Qatar's Role in Libyan Conflict: Who's on the Lists of Terrorists and Why*. The UN Refugee Agency: <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=596c92b64> adresinden alındı
- Jihad Gillan, Sarah Vernhes, “Libya: Who Are The Main Presidential Candidates?”, *The Africa Report*, 2021.
- Johns Hopkins School of Advanced International Studies. (2016). *Peacebuilding and Reconciliation in Libya: What Role for Italy?* Agency For Peacebuilding: https://www.peaceagency.org/reportandp/AP_Libya-roundtable_Report_Dec-2016_FINAL.pdf adresinden alındı
- Kaddafi, M. (1974). *Görüşlerim*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Kanat, K. B., & Chreky, A. (2020). Libya'da Amerikan Varlığı. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 152-160). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Karaarslan , Ü. (2018). Max Weber'e Göre Liderlik Çeşitleri ve Geleneksel Liderliğin Dönüşümü. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 341-342.
- Karataş, A. (2017). *Libya'da Uzlaşma Girişimleri ve Kabilelerin Rolü*. Evrensel: <https://www.evrensel.net/haber/328675/libyada-uzlasma-girisimleri-ve-kabilelerin-rolu> adresinden alındı
- Kardaş, T. (2005). Türkiye İsrail İlişkilerinin "Analiz Düzeyi" Kapsamında Değerlendirilmesi: 1996-2006. *Ortadoğu Yıllığı*, 333-334.
- Kavas, A. (tarih yok). *Libya*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA): <https://islamansiklopedisi.org.tr/libya#2> adresinden alındı
- Kekilli, E. (2014). 17 Şubat Devrimi'nden Haftar Darbe Girişimine. *SETA*(99), 8-11.

- Kekilli, E. (2014). *Libya'da Devrime Giden Yol*. ORDAF: <https://ordaf.org/libyada-devrime-giden-yol/> adresinden alındı
- Kekilli, E. (2016). Hafta'nın Darbe Girişiminden BM Çözüm Taslağına Libya Siyaseti. *SETA*(152), 7-10.
- Kekilli, E. (2019). Askeri ve Siyasi Çözüm Arayışında Libya Krizinin Geleceği. *SETA*(282), 8.
- Kendra Cherry, "The Democratic Style of Leadership", 2021, <https://www.verywellmind.com/what-is-democratic-leadership-2795315>, (05.02.2022).
- Khalil, N. A., & Hargreaves, L. (2015). Perception Security in Libya, Institutional and Revolutionary Actors. *United States Institute of Peace*, s. 5-6.
- Khan, M., & Mezran, K. (2012). The Libyan Economy After the Revolution: Still No Clear Vision. *Atlantic Council*, s. 1.
- Khatib, L. (2013). Qatar's Foreign Policy: The Limits of Pragmatism. *International Affairs*, 89(2), s. 417-418.
- Koçak, M. (2006). Seçim Sistemleri ve Demokrasi Karşılaştırmalı Analiz: İHAM ve AB Ölçütleri. *Anayasa Yargısı* 23, s. 121.
- Koenig, N. (2011). The EU and Libyan Crisis: In Quest of Coherence? *Istituto Affari Internazionali*, 11(19), s. 2-17.
- Kökçam, S. (2020). *Kaddafi Sonrası Libya*. TRT Haber: <https://www.trthaber.com/haber/dunya/kaddafi-sonrasi-libya-450437.html> adresinden alındı
- Kuloğlu, A. (2011). Libya Harekatı, Gelişmeler ve Türkiye. *ORSAM*, 3(28), 53-55.
- Kuperman, A. J. (2015). *Obama's Libya Debacle: How a Well-Meaning Intervention Ended in Failure*. Foreign Affairs: https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2019-02-18/obamas-libya-debacle?utm_medium=promo_email&utm_source=lo_flows&utm_campaign=registered_user_welcome&utm_term=email_1&utm_content=20210421 adresinden alındı
- Kurt, V. (2021). *Libya'da Yeni Dönem Yeni Stratejiler*. SETA: <https://www.setav.org/libyada-yeni-donem-yeni-stratejiler/> adresinden alındı
- Lacher, W. (2011). Families, Tribes and Cities in The Libyan Revolution. *Middle East Policy*, 18(4), 144-146.
- Lamma, M. B. (2017). The Tribal Structure in Libya: Factor for Fragmentation or Cohesion. *Fondation pour la Recherche Stratégique*, 3-4.
- Lemarchand, R. (1988). *The Green and Black: Qadhafi's Policies in Africa*. Indiana: Indiana University Press.
- Lewis, A. (2017). *Covert Emirati Support Gave East Libyan Air Power Key Boost: UN Report*. Reuters: <https://www.reuters.com/article/us-libya-security-idUSKBN1902K0> adresinden alındı

- Library, J. V. (tarih yok). *Muammar Gaddafi (1942-2011)*. Jewish Virtual Library: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/muammar-gaddafi> adresinden alındı
- Libya A Country Study. (1989). Federal Research Division Library of Congress.
- Libya International Peace Forum, "Supporting the Role of Municipalities, Civil Society & Citizens in Peacebuilding at the Local Level", 2017, ss: 1-5
- Libya-Analysis.com. (2019). *Analysis of Voter Participation in Libya's 2019 Municipal Elections*. Libya-Analysis.com: <http://www.libya-analysis.com/analysis-of-voter-participation-in-libyas-2019-municipal-elections/> adresinden alındı
- Liga, A. (2018). Playing with Molecules: The Italian Approach to Libya. *IFRI*, s. 31.
- Linn, N. (2015). *Egypt's Got Plans for Libya Eradicate Islamists for Staters*. Middle East Transparent: <https://middleeasttransparent.com/en/egypts-got-plans-for-libya-eradicate-islamists-for-starters/> adresinden alındı
- Lotus News. (2021). *Libya, İnsan Hakları ve Hukukun Üstünlüğüne Saygıyı Vurguladı*. Lotus News: <https://ajanslotus.com/libya-insan-haklari-ve-hukukun-ustunlugune-saygiyi-vurguladi/> adresinden alındı
- Mapendere, J. (2006). Track One and a Half Diplomacy and the Complementarity of Tracks. *Culture of Peace Online Journal*, 2(1), s. 68.
- Megerisi, T. (2019). *Libya's Global Civil War*. European Council on Foreign Relations: https://ecfr.eu/publication/libyas_global_civil_war1/ adresinden alındı
- Megerisi, T., & Varvelli, A. (2020). *Italy's Chance in Libya*. European Council on Foreign Relations: https://ecfr.eu/article/commentary_italys_chance_in_libya/ adresinden alındı
- Mezran, K., & Alunni, A. (2021). *Libya 10 Years After The 2011 Revolution: A Democratic Transition Unfulfilled*. ISPI: <https://www.ispionline.it/en/publicazione/libya-10-years-after-2011-revolution-democratic-transition-unfulfilled-29252> adresinden alındı
- Mezran, K., & Pavia, A. (2021). *Italy Found Its Way Back Into Libya*. Atlantic Council: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/italy-found-its-way-back-into-libya/> adresinden alındı
- Mezran, K., & Varvelli, A. (2017). Foreign Actors in Libya's Crisis. *Atlantic Council*, s. 17-18. Atlantic Council. adresinden alındı
- Middle East Monitor. (2018). *Libyan Tribes: Part of The Problem or a Solution?* Middle East Monitor: <https://www.middleeastmonitor.com/20180808-libyan-tribes-part-of-the-problem-or-a-solution/> adresinden alındı
- Middle East Monitor. (2019). *Libya Hold Municipal Elections şn First Vote for Five Years*. Middle East Monitor: <https://www.middleeastmonitor.com/20190331-libya-holds-municipal-elections-in-first-vote-for-five-years/> adresinden alındı
- Middle East Monitor. (2020). *Erdogan Slams UAE for Funding Russian Mercenaries in Libya*. Middle East Monitor: <https://www.middleeastmonitor.com/20200128-erdogan-slams-uae-for-funding-russian-mercenaries-in-libya/> adresinden alındı

Milliyet:<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/hakki-ocal/libyada-yeni-yonetim-6425554> adresinden alındı.

Mingst, K. A., McKibben, H. E., & Arreguin-Toft, I. M. (2017). *Essentials of International Relations*. Kanada: W.W. Norton Company.

Muzaffer Ercan Yılmaz, “Uyuşmazlık Çözümünde Toplular Arası Diplomasi Yöntemi”, *Akademik Fener*, 2007, ss: 43-44.

Mücahit Aydemir, “İkinci Berlin Konferansı Libya’da Seçimlerin Güvenliği İçin Somut ve Bağlayıcı Sonuçlar Ortaya Koyamadı”, *Anadolu Ajansı*, 2021, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ikinci-berlin-konferansi-libyada-secimlerin-guvenligi-icin-somut-ve-baglayici-sonuclar-ortaya-koyamadi/2285210>, (20.07.2021).

NATO. (2011). *Fourth Meeting of The Libya Contact Group*. NATO: https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_07/20110926_110715-Libya-Contact-Group-Istanbul.pdf adresinden alındı

Niblock, T. (2002). *Pariah States & Sanctions in the Middle East: Iraq, Libya, Sudan*. Lynne Rienner Publication.

Notaras, M., & Popovski, V. (2011). *The Responsibility to Protect*. United Nations University: <https://unu.edu/publications/articles/responsibility-to-protect-and-the-protection-of-civilians.html> adresinden alındı

Obeidii, A. S. (2001). *Political Culture in Libya*. UK: Curzon Press.

Oduncu, R. (2020). Libya’da Güç Unsuru Olarak Kabileler. *ORSAM*, 11(94), 32.

OECD. (tarih yok). *What Does Libya Export to Italy?* OECD: https://oec.world/en/visualize/tree_map/hs92/export/lby/ita/show/2019/ adresinden alındı

Official Journal of the EU. (tarih yok). Official Journal of the EU: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:089:0017:0020:en:PDF> adresinden alındı

Official Journal of the European Union. (2011). *COUNCIL DECISION 2011/210/CFSP of 1 April 2011 on a European Union Military Operation In Support Of Humanitarian Assistance Operations In Response To The Crisis Situation in Libya (EUFOR Libya)*. Official Journal of the European Union: <https://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2011:058:0053:0062:EN:PDF> adresinden alındı

O'Hanlon, M. (2011). *Libya and the Obama Doctrine: How the US Won Ugly*. Foreign Affairs: <https://www.foreignaffairs.com/articles/libya/2011-08-31/libya-and-obama-doctrine> adresinden alındı

Okuducu, İ. (2020). *BAE ve Suudi Arabistan Arap Baharından bu yana Bölgede Demokrasi Karşıtı Yapıları Destekliyor*. Anadolu Ajansı: , <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bae-ve-suudi-arabistan-arap-baharindan-bu-yana-bolge-demokrasi-karsiti-yapilari-destekliyor/2080055> adresinden alındı

OPEC. (2019). *Libya Facts and Figures*. OPEC: https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/166.htm adresinden alındı

- Öcal , H. (2021). *Libya'da Yeni Yönetim*.
- Özcan, Y. (2019). *Fransa'nın Mısır'a Sattığı Savaş Uçakları Haftır İçin Kullanılmış*.
- Özcan, Y., & Canlı, E. (2020). *Fransa Libya'daki Ekonomik ve Jeopolitik Emellerini Darbeci Haftır ile Korumanın Peşinde*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/fransa-libyada-ekonomik-ve-jeopolitik-emellerini-darbeci-haftır-ile-korumanin-pesinde/1895655> adresinden alındı.
- Özer, M. (2011). *Libya'da Kabile Savaşları*. Evrensel: <https://www.evrensel.net/haber/3096/libyada-kabile-savaslari> adresinden alındı.
- Özkan , Ö. F. (2020). Arap Baharı ve Sonrasında ABD'nin Libya Politikası. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), s. 176-180.
- Öztürk , B. (2020). BAE ve Suudi Arabistan'ın Libya Krizine Müdahalesi: Halkın İradesine Darbe Siyaseti. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 167-176). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Öztürkler, H. (2012). Libya Ekonomisinin Genel Özellikleri. *Ortadoğu Analiz*, 4(39), s. 84.
- Palm, A. (2017). *The Italy-Libya Memorandum of Understanding: The Baseline of a Policy Approach Aimed at Closing All Doors to Europe?* Istituto Affari Internazionali: <https://eumigrationlawblog.eu/the-italy-libya-memorandum-of-understanding-the-baseline-of-a-policy-approach-aimed-at-closing-all-doors-to-europe/> adresinden alındı
- Pehlivantürk, B. (2014). Analiz Düzeyi Problemi. Ş. Kardaş, & A. Balcı içinde, *Uluslararası İlişkilere Giriş* (s. 531-535). İstanbul: Küre Yayınları.
- Pınar, Ö. (2019). *Libya: İtalyan Basınında AB, Ülkede Uçuşa Yasak Bölge Fikrini Değerlendiriyor İddiası*. BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-50918918> adresinden alındı
- Pirinççi, F. (2020). *Berlin Konferansı Sonrasında Libya Krizinin Geleceği*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/berlin-konferansi-sonrasinda-libya-krizinin-gelecegi/1709153> adresinden alındı
- Polat, F. (2021). *After a Decade of Turmoil is Peace Within Reach in Libya?* Anadolu Agency: <https://www.aa.com.tr/en/analysis/analysis-after-a-decade-of-turmoil-is-peace-within-reach-in-libya/2148932> adresinden alındı
- POMED. (2015). *UN Details Ongoing Human Rights Abuses in Libya*. POMED: <https://pomed.org/un-details-ongoing-human-rights-abuses-in-libya/> adresinden alındı
- Prashad, V. (2012). *Arap Baharı, Libya Kıışı*. (Ş. Alpagut, Dü.) Oakland: Ak Press.
- Praxis Center. (2019). *Italy Is Paying Libya to Intercept Migrants On The Mediterranean*. Praxis Center: <https://www.kzoo.edu/praxis/italy-intercept-migrants/> adresinden alındı
- Pruitt, D. G., Kim, S. H., & Rubin, J. Z. (2004). *Social Conflict: Escalation, Stalemate, and Settlement*. New York: McGraw-Hill.

- REUTERS. (2011). *Factbox: Libya's Military: What Does Gaddafi Have?* REUTERS: <https://www.reuters.com/article/us-libya-military-idUKTRE7274QI20110308> adresinden alındı
- Romanish, B. (1995). Authority, Authoritarianism, and Education. *Education and Culture*, 7(2), s. 17.
- Ross, S., & Wolff, S. (2021). *Libya: Amid Hope For Peace, Regional Rifts Still Pose Hurdles*. United States Institute of Peace: <https://www.usip.org/publications/2021/02/libya-amid-hope-peace-regional-rifts-still-pose-hurdles> adresinden alındı
- Sadiki, L. (2012). Libya's Arab Spring: The Long Road From Revolution to Democracy. *International Studies*, 309.
- Saied, M. (2017). *Egypt Goes Against International Current with Libya Support*. Al-Monitor: <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2017/01/egypt-libya-violation-arms-embargo-hifter.html> adresinden alındı
- Sak, Y. (2015). Uluslararası Hukukta İnsancıl Müdahale ve Libya Örneği: Suriye’de Yaşanan ya da Yaşanacaklar için Dersler. *Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi*, 11(44), 141-142.
- Sanborn, H., & Thyne, C. L. (2014). Learning Democracy: Education and the Fall of Authoritarian Regimes. *British Journal of Political Science*, 44(4), s. 773-775.
- Sarabpriya Ray, Ishita Aditya Ray, “Understanding Democratic Leadership: Some Key Issues and Perception with Reference to India’s Freedom Movement”, *Afro Asian Journal of Social Sciences*, C: 3, S: 3, ss: 1-26.
- Sarı, F. (2014). *Libya’ya Kim Hükmedecek?* Evrensel: <https://www.evrensel.net/haber/97275/libyaya-kim-hukmedecek> adresinden alındı
- Sawani, D. M. (2014). The United States and Libya: The Contradictions of Intervention and Disengagement. *International Relations and Diplomacy*, 2(12), 783-785.
- Sawani, Y. M. (2013). Dynamics of Continuity and Change. J. Pack içinde, *The 2011 Libyan Uprising and The Struggle for The Post-Qaddafi Future* (s. 10-17). New York: Palgrave Macmillan.
- Sawani, Y. M. (2020). Gaddafi’s Legacy, Institutional Development and National Reconciliation in Libya. *Center for Arab Unity Studies Lebanon and University of Tripoli*, 50-66.
- Search for Common Ground. (tarih yok). *Track II Diplomacy*. Search for Common Ground: <https://www.sfcg.org/track-ii/> adresinden alındı
- Sharqieh, I. (2013). Reconstructing Libya: Stability Through National Reconciliation. *Brookings Doha Center Analysis Paper*(9), 1-6.
- Shphiro, S. (2011). *Covert Action for Toppling the Gaddafi Regime*. BESA: <https://besacenter.org/perspectives-papers/covert-action-for-toppling-the-gaddafi-regime/> adresinden alındı

- Sibel İnceoğlu, "İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında Çoğulculuk", *Çoğulcu Demokrasi Çoğunlukçu Demokrasi İkilemi ve İnsan Hakları Toplantısı*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2010, ss: 83-84.
- Siebens, J., & Case, B. (2012). The Libyan Civil War: Context and Consequences. *THINK International and Human Security*, 4.
- Singer, J. D. (1961). The Level of Analysis Problem in International Relations. *World Politics*, 14(1), 22-78.
- Smith, B. (2012). Libya's Genral Assembly Election 2012. *House of Commons Library*.
- Sofia News Agency. (2011). *Who is Who: Toppled Libyan Dictator Muammer Gaddafi*. Sofia News Agency: <https://www.novinite.com/articles/133106/Who+Is+Who%3A+Toppled+Libyan+Dictator+Muammar+Gaddafi> adresinden alındı
- Sönmezoğlu, F. (2011). Uluslararası Politikada Analiz Düzeyi Sorunu. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*, 265-291. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/1CD58DF90A/26F8341CFC6C4EBE968B56D1BACAB6BD?doi> adresinden alındı
- Sputnik News. (2017). *Libyan National Army Head Discussed Possible Russian Military Aid with Lavrow*. Sputnik News: <https://sputniknews.com/politics/201708141056447325-haftar-talks-lavrov-aid-military/> adresinden alındı
- Stanford CISAC. (2018). *Libyan Islamic Fighting Group*. Stanford CISAC: https://cisac.fsi.stanford.edu/mappingmilitants/profiles/libyan-islamic-fighting-group#highlight_text_8480 adresinden alındı
- Stratfor.com. (2011). *The Distribution of Libya's Major Tribes*. Stratfor.com: <https://worldview.stratfor.com/article/distribution-libyas-major-tribes> adresinden alındı
- Suchkov, M. A. (2018). *Is Putin Getting Serious on Libya?* Al-Monitor: <https://www.al-monitor.com/originals/2018/11/russia-libya-putin-medvedev-military-economy.html> adresinden alındı
- Şahin , Y. (2013). Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar; Teorik Bir Giriş. *Dergipark*, 1(1), 41-42.
- Şarkul Avsat. (2020). *Kaddafi'den Serrac'a Türkiye Libya İlişkileri*. Şarkul Avsat: <https://turkish.aawsat.com/home/article/2097856/kaddafiden-serraca-türkiye-libya-ilişkileri> adresinden alındı
- Şen, B. (2020). Türkiye-Libya Deniz Yetki Sınırı Anlaşması ve Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki Pozisyonu. *TASAM*, 1-2.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2019). *Suudi Arabistan Krallığı Ülke Raporu*. T.C. Riyad Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği: <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a226d51/Suudi%20Arabistan%20Kralligi%20Ulke%20Raporu%202019.pdf> adresinden alındı

- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2020). *Libya Ülke Profili*. T.C. Ticaret Bakanlığı: <https://ticaret.gov.tr/data/5ec9782b13b8764f4402f1d7/Libya%20Ülke%20Profili.pdf> adresinden alındı
- T.C. Trablus Büyükelçiliği. (2012). *Türkiye ve Libya Ekonomik-Ticari İlişkileri Bilgi Notu*. T.C. Trablus Büyükelçiliği: <http://trablus.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/157183> adresinden alındı
- Tanchum, M. (2020). *Libya, Energy and The Mediterranean's New Great Game*. Real Instituto Elcano Royal Institute: http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_en/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/ari110-2020-tanchum-libya-energy-and-the-mediterraneans-new-great+game adresinden alındı
- Tanrıverdi Yaşar, N. (2019). *Russian Influence in Libya Makes US Rethink Policy*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/en/africa/russian-influence-in-libya-makes-us-rethink-policy/1661186> adresinden alındı
- Tanrıverdi Yaşar, N. (tarih yok). Libya'da Yeni İç Savaş Kapıda. *ORSAM*, 10(87), 20-23.
- Tanrıverdi, N. (2011). Kaddafi Sonrası Libya ve Demokratikleşme Sorunu. *Orta Doğu Analiz*, 3(35), 43.
- Taştekin, F. (2019). *Türkiye'nin Libya Savaşı: Kesinlikle Tombaladan Çıkmadı*. Gazete Duvar: <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2019/06/30/turkiyenin-libya-savasi-kesinlikle-tombaladan-cikmadi> adresinden alındı
- Tekek, M. (2012). *Arap Baharı ve Nedenleri*. TUİÇ Akademi: <https://www.tuicakademi.org/arap-bahari-ve-nedenleri/> adresinden alındı
- Telci, İ. N. (2020). Sisi Döneminde Mısır'ın Libya Politikası: Darbeciden Darbe Desteği. B. Duran, & M. Ataman içinde, *Libya Krizi Bölgesel ve Küresel Aktörlerin Politikaları* (s. 89-98). İstanbul: Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.
- Temby, O. (2013). What are Levels of Analysis and What Do They Contribute to International Relations Theory? *Cambridge Review of International Affairs*, 3.
- Temehu. (2011). *The February Operations*. Temehu: <https://www.temehu.com/february17.htm> adresinden alındı
- Thakkar, M. (tarih yok). *Russia and Turkey in Libya*. <https://intpolicydigest.org/russia-and-turkey-in-libya-testing-the-waters/> adresinden alındı
- The Guardian. (2011). *Libya Protests: Massacres Reported as Gaddafi Imposes News Blackout*. The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/18/libya-protests-massacres-reported> adresinden alındı
- The Guardian. (2011). *Libya Protests: More than 100 Killed as Army Fires on Unarmed Demonstrators*. The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/2011/feb/20/libya-protests-benghazi-muammar-gaddafi> adresinden alındı
- The New Arab. (2016). *Egypt Regime Sends Military Support to Libya's Haftar*. The New Arab: <https://english.alaraby.co.uk/english/news/2016/10/23/egypt-regime-sends-military-support-to-libyas-haftar> , adresinden alındı

- The New Arab. (2019). *Sisi Vows to Support Haftar Amid Deteriorating Relations with Libyan Government*. The New Arab: ,
<https://english.alaraby.co.uk/english/news/2019/12/17/sisi-vows-to-support-haftar-as-libya-tensions-increase> adresinden alındı
- The New Arab. (2020). *Russia Sends Former Syria Rebels to Fight for Haftar Against One-Time Comrades*. The New Arab:
<https://english.alaraby.co.uk/english/news/2020/4/13/russia-sends-syrian-mercenaries-to-libyan-warlord-haftar> adresinden alındı
- The New Arab. (2020). *UAE Supplying Haftar with Israeli Air Defence System to Counter Turkish Drones in Libya*. The New Arab:
<https://english.alaraby.co.uk/english/news/2020/4/10/uae-supplying-libyas-haftar-with-israeli-air-defences> adresinden alındı
- Thornton, R. (2019). Countering Prompt Global Strike: The Russian Military Presence in Syria and the Eastern Mediterranean and Its Strategic Deterrence Role. *The Journal of Slavic Military Studies*, 32(1), 1-24.
- Tondo, L. (2021). *Libya Releases Man Described As One of World's Most Wanted Human Traffickers*. The Guardian:
<https://www.theguardian.com/world/2021/apr/13/libya-releases-most-wanted-human-trafficker-bija> adresinden alındı
- Topcu, G. (2021). *Libya Forms Reconciliation Commission For Social Peace*. Anadolu Agency: <https://www.aa.com.tr/en/world/libya-forms-reconciliation-commission-for-social-peace/2199231> adresinden alındı
- Total Energies. (2019). *Libye: accord entre la NOC et Total sur la participation du Groupe dans les concessions de Waha*. Totalenergies.com:
<https://www.total.com/fr/medias/actualite/communiqués/libye-accord-entre-la-noc-et-total-sur-la-participation-du-groupe-dans-les-concessions-de-waha> adresinden alındı
- Treanor, J. (2017). *Societe Generale to Pay £815m To Settle Libyan Lawsuit*. The Guardian: <https://www.theguardian.com/business/2017/may/04/societe-generale-libyan-investment-authority> adresinden alındı
- Trew, B. (2016). *Russian-Printed Dinars Could Cause Economic Chaos*. The Times: <https://www.thetimes.co.uk/article/libyas-russian-printed-banknotes-raise-fears-for-unity-rv66lkpp8> adresinden alındı
- Tucker, R. C. (1968). The Theory of Charismatic Leadership. *Deadalus*, 97(3), 731-756.
- Tural, N. (2013). *Güney Afrika'da Neler Olmuştü*. T24: <https://t24.com.tr/haber/guney-afrikada-neler-olmustu-2,221862> adresinden alındı
- UK Border Agency. (2012). *Libya*. Country of Origin Information Report.
- UN Election Assessment Team. (2012). *Libya: Final Report General National Congress Election*.
- UN Security Council . (2011). *Resolution 1973*. UN Security Council: https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_03/20110927_110311-UNSCR-1973.pdf , adresinden alındı

- UN. (tarih yok). *17 Mart 2011 tarih ve S/RES/1973(2011) sayılı Karar*. UN: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/268/39/PDF/N1126839.pdf?OpenElement> adresinden alındı
- UN. (tarih yok). *26 Şubat 2011 tarih ve S/RES/1970(2011) Sayılı Karar*. UN: <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N11/245/58/PDF/N1124558.pdf?OpenElement> adresinden alındı
- UNHCR. (2017). *Libya*. UNHCR: <https://www.unhcr.org/libya.html> adresinden alındı
- United Nations Security Council. (2018). *Libyan Islamic Fighting Group*. United Nations Security Council: https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/libyan-islamic-fighting-group adresinden alındı
- United States Institute of Peace. (2020). *The Current Situation in Libya*. <https://www.usip.org/publications/2020/12/current-situation-libya> adresinden alındı
- Unites States Institute of Peace, “The Current Situation in Libya”, 2020,
- UNSMIL. (tarih yok). *UN in Libya*. UNSMIL: <https://unsmil.unmissions.org/un-libya> adresinden alındı
- Usul, A. R. (2011). Arap Halk Hareketleri, Bölgede Demokratikleşme İmkanları, Libya ve Türkiye'nin Tutumu. *Global Political Trends Center*(23), s. 7-8.
- Vandewalle, D. (2012). *A History of Modern Libya*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Varvelli, A. (2013). The Role of Tribal Dynamics in The Libyan Future. *Analysis*(172), s. 5.
- Vira, V., & Cordesman, A. H. (2011). The Libyan Uprising: An Uncertain Trajectory. *Center for Strategic International Studies*, 10.
- Vogel, T. (2011). *EU Opens Office in Benghazi*. POLITICO: <https://www.politico.eu/article/eu-opens-office-in-benghazi/> adresinden alındı
- Wehrey, F. (2016). *Why Libya's Transition to Democracy Failed*. The Washington Post: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/02/17/why-libyas-transition-failed/> adresinden alındı
- Wehrey, F. (2019). *The Conflict in Libya*. CARNEGIE Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/2019/05/15/conflict-in-libya-pub-79160> adresinden alındı
- Wehrey, F., & Jeffrey Feltman. (2019). *Libya is Entering Another Civil War, America Can Stop It?* CARNEGIE Endowment for International Peace: <https://carnegieendowment.org/2019/04/05/libya-is-entering-another-civil-war.-america-can-stop-it-pub-78807> adresinden alındı
- White House. (2017). *Readout of President Donald J. Trump's Meeting With Prime Minister Fayed Al Sarraj of Libya*. U.S. Embassy in Libya:

- <https://ly.usembassy.gov/readout-president-donald-j-trumps-meeting-prime-minister-fayez-al-sarraj-libya/> adresinden alındı
- Wilson, N., & Abouaoun, E. (2021). *On The Road to Peace, Libya Makes Progress But Hits Pitfalls*. United States Institute of Peace:
<https://www.usip.org/publications/2021/07/road-peace-libya-makes-progress-hits-pitfalls> adresinden alındı
- Winer, J. M. (2019). Origin of the Libyan Conflict and Options for Its. *Middle East Institute* , 4-7.
- Worldometers. (2019). *Libya Population*. Worldometers:
<https://www.worldometers.info/world-population/libya-population/> adresinden alındı
- Yahaya, J. U. (2019). Libyan Politics And The Nature Of Gaddafi Leadership Style In Promoting Libya As A Nation. *Global Scientific Journals*, 7(4), 586-600.
- Yarnoz, I. (2018). *Toyota Wars and the Next Generation in Counter Insurgency Strategies*. Global Affairs Strategic Studies: <https://www.unav.edu/web/global-affairs/detalle/-/blogs/toyota-wars-and-the-next-generation-in-counter-insurgency-strategies> adresinden alındı
- Yaşa, F. (2020). *Libya Krizi ve Doğu Akdeniz Denkleminde Fransız Politikaları*. ORDAF: <https://ordaf.org/libya-krizi-ve-dogu-akdeniz-denkleminde-fransiz-politikalari/> adresinden alındı
- Yayla, A. (2012). Anayasacılık, Anayasal Demokrasi ve İdeolojiler. *Liberal*
- Yetim , F. (2020). *Hafter'in Askeri Yardım İsteği Mısır Ordusu Ne Durumda?* Euronews: <https://tr.euronews.com/2020/01/03/hafterin-askeri-yardim-istedigi-misir-ordusu-ne-durumda> , adresinden alındı
- Yıldırım, B. (2014). Libya 2014. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, 384-385.
- Yılmaz , M. E. (2015). *Toplumlar Arası Çatışmalarda Barışı İnşa Etmek, Birleşmiş Milletler Barış Güçleri ve Alternatif Uyuşmazlık Çözümü*. Bursa: Dora Basım.
- Yılmaz, M. E. (2010). Mediating International Conflict. *Near East University, Journal of Social Sciences*, 3(1), 137-138.
- Yılmaz, M. E. (2012). Kaddafi Sonrası Libya'da Siyasal Dönüşüm. *Akademik ORTADOĞU*, 7(1), 2-20.
- Yılmaz, M. E. (2013). After Qaddafi: Building Peace in Libya. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*(2), s. 4-15.
- Yılmaz, M. E. (2013). *Savaş ve Uluslararası Sistem*. Bursa: Dora Yayınları.
- Yılmaz, M. E. (2018). *Uyuşmazlık Analizi ve Çözümü, İnsan Uyuşmazlıklarının Kaynakları ve Çözüm Paradigmaları*. Bursa: Dora Basım.
- Zafer, C., & Vardarlier, P. (2019). Medya ve Toplum. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi*, 22(2), s. 358.
- Zaptia, S. (2019). *Finance Delayin Constitution Referendum*. Libya Herald: <https://www.libyaherald.com/2019/01/09/finance-delaying-constitution-referendum/> adresinden alındı

Zoubir, Y. H. (2002). Libya in US Foreign Policy: From Rogue State to Good Fellow?
Third World Quarterly, 23(1), 46-84.

Röportajlar:

A.A., Röportaj, İstanbul, 2021

E.H., Röportaj, Bursa, 2021

F.N., Röportaj, İstanbul, 2021

Libyalı Arabulucu ile Skype Üzerinden Yapılan Röportaj, Ocak 18, 2021

Libyalı Arabulucu ile Skype Üzerinden Yapılan Röportaj, Ocak 22, 2021

M.E., Röportaj, İstanbul, 2021

M.K., Röportaj, İstanbul, 2021

M.K., Röportaj, Marmara Adası, 2021

M.M., Röportaj, Marmara Adası, 2021

S.K., Röportaj, Bursa, 2021

U.K., Röportaj, İstanbul, 2021

Z.T., Röportaj, İstanbul, 2021

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Zeynep		KALFA
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı	İngilizce		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme		Kurum Adı
Lise	2004	2007	Bursa Kız Lisesi
Lisans	2008	2014	Uluslararası Saraybosna Üniversitesi
Yüksek Lisans	2014	2016	Bahçeşehir Üniversitesi
Doktora	2016		Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum	Başlama - Ayrılma		Çalışılan Kurumun Adı
1.	2014	2015	Uludağ İhracatçılar Birliği
2.	2015	2016	Bahçeşehir Üniversitesi -İdari Asistan
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	2013- İtalya Movimento Cristiano Lavoratori kurumunda proje yazımında bir ay görev aldım.		
Yayımlar:	The Discrimination Issue Toward The Turkish Minority In Bulgaria In The Post-1989 Era <i>1989 Sonrası Dönemde Bulgaristan'daki Türk Azınlığa Yönelik Ayrımcılık Sorunu</i>		
Diğer:			
İletişim (e-posta):	-		
		Tarih: İmza: Adı-Soyadı:	